

Tatere i Norden før 1850

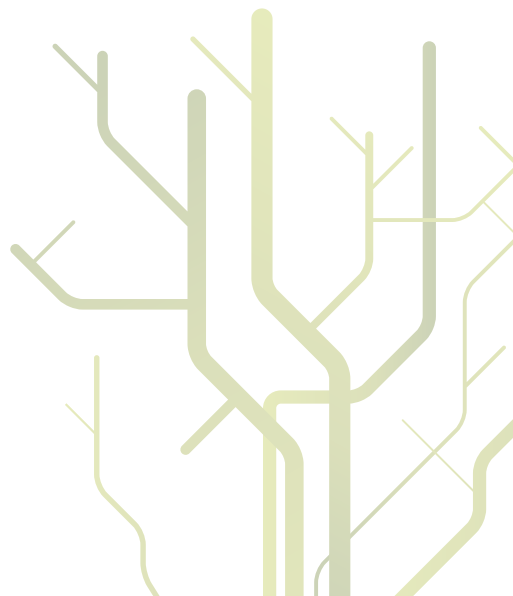
Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller

Anne Minken

Avhandling levert for
graden philosophiae doctor

2009

Forord

Ved avslutningen av arbeidet med avhandlingen vil jeg gjerne takke alle som har hjulpet meg med å finne fram til kilder og som har bidratt med innspill, kritiske kommentarer og gode råd. Som det vil framgå av noteapparatet har jeg hatt mange gode hjelpere. Her kan jeg bare nevne noen få.

Grunnlaget for mitt arbeid med etnisitet som historisk fenomen ble lagt da jeg var hovedfagsstudent tilknyttet prosjektet Norsk innvandringshistorie. Prosjektet var et faglig rikt og stimulerende miljø for en nybegynner i faget. Jeg vil spesielt takke prosjektets leder Knut Kjeldstadli for råd og hjelp både i min tid som hovedfagsstudent og seinere. I hovedoppgaven analyserte jeg etnisk identitet og yrkesidentitet blant engelske og tyske innvandrere på de norske glassverkene. Min veileder var professor Sølvi Sogner. Hennes veiledningsarbeid ga meg lyst og mot til å arbeide videre med faget. Gjennom arbeidet med glassverksselektene kom jeg i kontakt med nordiske slektsgranskermiljøer. Disse kontaktene var til god hjelp også i arbeidet med denne avhandlingen.

Etter avlagt hovedfagseksamen fikk jeg mulighet til å utvikle interessen for problemstillinger knyttet til etnisitet videre gjennom å undervise i eldre og nyere innvandringshistorie ved Universitetet i Oslo. På leit etter høvelig pensumlitteratur om taterne ble jeg oppmerksom på hvor spennende, men også hvor utforsket dette feltet var.

Midler fra Norges forskningsråd gjorde det mulig å arbeide med problemstillinger knyttet til taterne i Norden på heltid. Min veileder professor Einar Niemi ved universitetet i Tromsø skal ha takk for veiledning som både ga oppmuntring og motstand. Siden jeg valgte å arbeide i Oslo, ble kontakten med historikermiljøet i Tromsø noe begrenset. Men gjennom kurs og seminarer fikk jeg likevel del i den brede kompetansen i minoritetshistorie ved Universitetet i Tromsø.

Førsteamanuensis Arnvid Lillehammer ved Universitetet i Stavanger har på en svært sjenerøs måte gitt meg tilgang til sin store samling av kilder om norske taterne og har alltid vært tilgjengelig for spørsmål og hjelp. Jeg er ham stor takk skyldig. Fra slektsgranskermiljøet er det mange som må takkes. Her vil jeg særlig framheve Sebastian Casinge i Stockholm og

arkivar Niclas Rosenbalck ved Universitetet i Växjö. Begge har delt sine omfattende kunnskaper om svenske resande med meg og bidratt med kildekopier og transkripsjoner.

Jeg takker også Harald Minken og Berit Morland som var til stor hjelp i avslutningsfasen både med korrekturlesing og språkvask og med oppmuntring og gode råd.

Oslo 5. august. 2009

Innhold

Kapittel 1. Introduksjon.....	13
1.1 Tema og problemstillinger	13
1.2 Undersøkelsesområde, avgrensninger og terminologi	15
1.3 Forskningsstatus	21
1.3.1 Norsk forskning.....	22
1.3.2 Svensk forskning	25
1.3.3 Dansk forskning	27
1.3.4 Finsk forskning.....	28
1.3.5 Forskning om vest-europeiske sigøynegrupper (første diaspora).....	29
1.3.6 Lingvistisk forskning – romani og pararomani	36
1.4 Teoretisk utgangspunkt	39
1.4.1 Definisjoner	40
1.4.2 Konstruktivisme versus essensialisme	41
1.4.3 Instrumentalisme versus primordialisme	43
1.4.4 Etnisitet og klasse.....	46
1.4.5 Etnisitet og språk	47
1.4.6. Etnisitetsanalyser og historieforskning	48
1.4.7 Sammenfatning av avhandlingens teoretiske utgangspunkt.....	51

1.5 Metode og kilder	51
1.6 Avhandlingens struktur	55
Del I	
Lange linjer. Et historiografisk oversyn	57
Kapittel 2. Skiftende fortolkninger av tatere og sigøynere 1400-1800 -	59
2.1 Problemstillinger	59
2.2 De eldste kildene fra Vest-Europa: Fra fremmedartede innvandrere til arbeidssky europeere.	60
2.3 1700-tallets fortolkninger: Fra svertede omstreifere til ekte orientalere	67
2.3.1 Et konglomerat av teorier	67
2.3.2 Nordiske tatere: Keltere eller sigøynere?	71
2.3.3 Språkstudier og den indiske opprinnelsen	75
2.4 Sammenfatning	84
Kapittel 3. Nordisk taterforskning på 1800-tallet: Hjemlige sigøynere eller sosialt utstøtte? .	87
3.1 Problemstillinger	87
3.2 N.V. Dorph: ”Jydske Zigeunere”	88
3.3 Eilert Sundt 1850: Norske fanter med indiske røtter	93
3.3.1 Eilert Sundts litteraturstudier	94
3.3.2 Eilert Sundts begrepsapparat	101
3.3.2.1 Sundts forståelse av begrepet ”folk”	101
3.3.2.2 Begrepene ”nation” og ”nationalitet”	102

3.3.2.3 Begrepet ”kaste”	105
3.3.2.4 Begrepet ”race”	106
3.4 Folmer Dyrland 1872: Sosialt utstøtte	112
3.5 Sammenfatning.....	117
Kapittel 4. Rasetenkning og nasjonale paradigmer –	119
fra århundreskiftet til etterkrigstida.....	119
4.1 Problemstillinger	119
4.2 Arthur Thesleff: ”Sigøynervenn” og statlig ekspert.....	120
4.2.1 Arthur Thesleff som språkforsker	126
4.2.2 Arthur Thesleff og den vitenskapelige rasismen.....	128
4.3 H.P. Hansen 1921-1922: Danske omstreifere uten orientalsk forgylling	131
4.4 Erik D. Bartels og Gudrun Brun 1943: Tyske raseteorier og dansk virkelighet	140
4.5 Allan Etzler 1944: rasetenkning og kildegransking	143
4.6 Sammenfatning.....	147
Kapittel 5. Kaspar Flekstads kritikk av Eilert Sundts opprinnelsesteorier.....	149
5.1 Problemstillinger	149
5.2 Taterne som ”samfunnsproblem”. Opprinnelsesspørsmålets betydning for kriminal- og sosialpolitikken.....	150
5.3 Kaspar Flekstads <i>Omstreifere og sigøynere</i> – en kritisk gjennomgang	154
5.3.1 Kildebruk og kildetolkning	155
5.3.2 Slechtsundersøkelsene	156

5.4	Ettertidas omtale av Kaspar Flekstads arbeid	160
5.5	Nyere funn i tilknytning til noen av Eilert Sundts "ekte" tater.	167
5.5.1	Marja Lena Kaisa Aaman/Marja Meldal.....	168
5.5.2	Andreas Andreassen Roos	170
5.5.3	Christian Fredriksen	173
5.5.4	Johanne Lovise Glad	177
5.5.5	Fredrik Larsen Hartmann	180
5.6	Status for Kaspar Flekstad som taterforsker. Har Eilert Sundts teorier overlevd Flekstads kritikk?	183
Kapittel 6. Sosialt isolat eller etnisk minoritet? Adam Heymowskis fortolkning av svenske tater		185
6.1	Problemstillinger	185
6.2	Bakgrunnen for Heymowskis undersøkelser.....	187
6.3	Heymowskis metodiske angrepsvinkel	194
6.3.1	Utvalget av probander i den genealogiske undersøkelsen	194
6.3.2	Heymowskis valg av kilder	196
6.3.3	Heymowskis kontakt med de resande	198
6.4	Heymowskis forståelse av begrepet etnisitet	199
6.5	Heymowskis argumentasjon og konklusjon.....	202
6.6	Mottakelsen av Heymowskis undersøkelser og bruken av dem i ettertid.....	204
Del II		
Gruppebetegnelser, økonomisk tilpasning og gruppeidentitet.....		217

Kapittel 7. Gruppebetegnelser og etnisitetsoppfatninger	219
7.1 Problemstillinger	219
7.2 Teoretiske og metodiske problemer i fortolkningen av gruppebetegnelser	220
7.3 Endonymer - inngruppenavn	221
7.3.1 Egenbetegnelser i romani språkform.....	223
7.3.1.1 Manuš.....	224
7.3.1.2 Romaničal.....	225
7.3.1.3 Sinto	226
7.3.1.4 Kalo	228
7.3.2 Egenbetegnelser i nordisk språkform	229
7.3.2.1 Skøjer/skojare.....	230
7.3.2.2 Reisende	232
7.3.2.3 Vandringer eller vandriar	234
7.3.3 Hva kan endonymene si om etnisk identitet og gruppetilhørighet?	235
7.4 Eksonymer – utgruppenavn.....	238
7.4.1 Nykommere.....	238
7.4.2 Betegnelser brukt i lover og forordninger	241
7.4.2.1 I hvilke kontekster finner vi tater- og sigøynerbetegnelsene i lovtekstene?	242
7.4.3 Betegnelser brukt i kirkebøker	247
7.4.4 Nordiske eksonymer brukt om omvandrende grupper	250
7.4.4.1 Fant.....	250

7.4.4.2 Kjeltring	251
7.4.5 Yrkesbetegnelser brukt som gruppebetegnelser	252
7.4.6 Hva kan eksonymene si om etnisk identitet og gruppetilhørighet?	255
7.4.6.1 Hvor utbredt var etiketteringsfenomenet?	256
7.4.6.2 Har tater- og sigøynerebetegnelsene skiftet betydning over tid?	261
7.5 Sammenfatning.....	262
Kapittel 8. Økonomisk tilpasning – kontinuitet og endring	265
8.1. Problemstillinger	265
8.2 Noen kildekritiske kommentarer	266
8.3 De eldste vest-europeiske kildene fra 1400- og 1500-tallet	268
8.4 Økonomisk tilpasning i Norden på 1600- og 1700-tallet	269
8.5 En sammenlikning med omvandrende grupper i det tysktalende området	273
8.6 Soldat- og polititjeneste.....	278
8.6.1 Vest-europeiske sigøynere i soldattjeneste	280
8.6.2 Tatersoldater i Norden.....	281
8.6.3 Soldater født utenlands.....	287
8.6.4 Polititjeneste	288
8.7 Byborgerskap	289
8.7.1 Taterborgere i Gränna og Vimmerby	291
8.7.2 Integrering og identitet	293
8.7.3 Bakgrunnen for byborgerskapene	294

8.7.4 Bosettingstillatelser i det tysktalende området.....	296
8.8 Marginalisering på 1800-tallet	297
8.8.1 Årsaker til marginaliseringen	299
8.9 Sammenfatning.....	302
Kapittel 9. To mikrohistoriske kildestudier.....	305
9.1 Problemstillinger	305
9.2 Pehr Hellbom og hans følge – etnisitetsforhandlinger i møtet mellom tatere og myndigheter.....	305
9.2.1 ”Hurudan dem förhållas skall...” – Myndighetenes tvil og ubesluttksomhet.....	307
9.2.2 Forhøret i Stockholm.....	310
9.2.3 Hauker og duer i riksrådet	315
9.2.4 Hellboms søknad om nåde	317
9.2.5 Utvist, pågrepet og utvist igjen. Forhørene i Norge	319
9.2.6 Nye forhør i Sverige	324
9.2.7 Deportasjon til Pommern	326
9.2.8 Tilbakevending.....	328
9.2.9 Identitet og motstand.....	329
9.3 En gruppe i grenseland.....	331
9.3.1 Forhør og dommer fra Sandsvær og Stokke.....	332
9.3.2 Et slektsnettverk	334
9.3.2.1 Anders Danielsen Swart og hans kone Maria Jacobsdatter.....	335

9.3.2.2 Christopher Danielsen	340
9.3.2.3 Maria Danielsdatter og hennes ektemann Fredrich Didrichsen Svenske eller Wimmercrantz	342
9.3.2.4 Anders Jacobsen	345
9.3.2.5 Elias Jacobsen og hans kone Ingeborg Thoresdatter	346
9.3.2.6 Kirsten Jacobsdatter og hennes mann Fredrich Erichsen	349
9.3.2.7 Jacob Olsen Faldberg	351
9.3.3 Rettsanvendelsen i sakene	352
9.3.4 Grensekryssere	356
Kapittel 10. Taterne forstått som etnisk gruppe	361
10.1 Problemstillinger	361
10.2 Etnisitetsforhandlinger i danske og svenske rettssaker	362
10.2.1 Ringsted på Sjælland 1640: Må en tater være født i ”Taterlandet”?	362
10.2.2 Nyborg på Fyn 1643: Født av taterforeldre	366
10.2.3 Skövde i Vestergötland 1700: Fødeland versus avstamning	367
10.2.4 Forestillingene om ”Taterlandet”	369
10.2.5 Utseende, klesdrakt og språk	370
10.3 Rekruttering fra majoritetsbefolkningen og kontakter med majoritetssamfunnet	372
10.4 Etnisk gruppe og innvandrergruppe?	374
10.5 Den store tausheten. Hvorfor går taterbetegnelsen i enkelte områder nærmest ut av bruk?	377

10.6 Forskjeller i bruken av taterbetegnelsen i Norge og Sverige ca 1740-1800 belyst ved et konkret eksempel.....	384
10.6.1 Reinholtfolket og Ditlev Pettersen i norske kilder	384
10.6.2 Reinholtfolket og Ditlev Pettersen i svenske kilder	385
10.6.3 Var Ditlev Pettersen og hans familie tatere?	388
10.6.4 Hvordan ble taterbetegnelsen brukt og forstått i siste halvdel av 1700-tallet? ...	391
10.7 Ny oppmerksomhet rundt taterne i Norge på 1840-tallet.....	393
10.7.1 Tatertellingen og ”taterparagrafen”	395
10.7.2 Årsaker til den nye interessen for tatere. Hvordan ble gruppa forstått av majoritetssamfunnet?	398
10.8 Kulturelle sætrekk	399
10.9 Var synet på taterne som etnisk gruppe en nykonstruksjon på 1800-tallet?	402
10.11. Sammenfatning.....	406
Kapittel 11. Sosio-økonomiske faktorerers betydning for gruppeidentitet	409
11.1. Problemstillinger	409
11.2 De uærlige yrkene og uærlighetstigmaet som opphavsforklaring for omvandrende grupper	409
11.2.1 Uærlighet som forklaring på overgang fra majoritetssamfunnet til omstreiferlivet	410
11.2.2 Rekruttering fra fastboende nattmenn?	412
11.2.3 Skarprettere i tatergenealogiene	414
11.2.4 Uærlighet og gruppeidentitet.....	418

11.3 Utstøtte fra bondesamfunnet?.....	422
11.4 Tateridentiteten forklart som et maktspill	425
11.5 Etnisitet og sosio-økonomisk posisjon.....	427
11.6 Sammenfatning.....	429
Kapittel 12. Konklusjon	431
Vedlegg	438
Kilder.....	445
I. Arkiver	445
II. Kildedatabaser	448
Litteratur.....	450
Oppslagsverk og ordbøker	472
Trykte kildesamlinger	474

Kapittel 1. Introduksjon

1.1 Tema og problemstillinger

De første kildene som omtaler tater i Norden forteller om ankomsten av små grupper av mennesker som beskrives som eksotiske og langveisfarende. Men ganske snart ser vi av kildene at tatergruppene ble fortolket på to distinkt forskjellige måter av majoritetssamfunnet. De ses dels som en egen folkegruppe med fremmedartet opphav. Dels beskrives de som en form for tigger- og røverbander med et blandet europeisk opphav og med et markert innslag av innenlandske omstreifere.¹ Disse to fortolkningsmodellene kan vi gjenfinne i ulike former gjennom hele taternes femhundreårige historie i Norden.

Hovedtemaet i denne avhandlingen er brytningene mellom de ulike fortolkningsmodellene. Med et moderne begrepsapparat kan vi karakterisere de to hovedretningene som den *etniske* og den *sosio-økonomiske fortolkningen*. Den etniske fortolkningsmodellen har vektlagt språk og andre kulturelle markører. Den sosio-økonomiske fortolkningen har vektlagt gruppenes økonomiske tilpasning som utøvere av ambulerende yrker og deres sosiale status som utgrupper. Til den etniske fortolkningsmodellen hører en opphavshypotese knyttet til sigøynerinnvandringene til Vest-Europa på 1400-tallet. Den sosio-økonomiske fortolkningsmodellen forklarer gruppedannelsen som et resultat av sosiale utstøtingsmekanismer særlig knyttet til former for yrkesutøvelse som var sosialt stigmatiserende og til kriminalitet. Her framstilles taterne som en innenlandsk gruppe som har fått sitt særpreg gjennom en tilværelse i samfunnets ytterkanter.

Min interesse for brytningene mellom de ulike fortolkningsmodellene er dels *forskningshistorisk*, dels *realhistorisk*. Forskningshistorisk er det de lange linjene i debattene rundt taternes opprinnelse og den tidvis høye temperaturen i disse debattene som har fanget min interesse. Fortolkningene er selvsagt preget av den samtida de ble presentert i. Spørsmålet er om vi likevel kan identifisere et gjentatt mønster i fortolkning og begrepsbruk. I

¹ Se for eksempel den svenske erkebiskopen Laurentius Petris omtale av taterne fra 1573, gjengitt i kap. 2.

analysen av de enkelte bidragene vil jeg vektlegge forfatterens bruk av terminologi og karakteristikk og undersøke hvordan disse elementene anvendes som motsetningspar som strukturerer framstillingen. Sentralt er bruken av termer som *folk* eller *nation* satt opp mot termer som *sammenrottede bander* eller *sosialt utstøtte*, eller i nyere tid *sosialt isolat* satt opp mot *etnisk gruppe*. Andre viktige punkter er knyttet til forfatterens syn på *arv* og *kulturell konstans* og deres oppfatninger om gruppenes *endringspotensiale* eller *uforanderlighet*.

Jeg vil også lete etter fellestrekk på tvers av fortolkningsmodellene. Ett slikt fellestrekk kan være bruken av taterne og sigøyerne som motbilde for den gode undersåtten eller samfunnsborgeren. Et annet interessant fellestrekk kan være konstruksjonen av idealtypen ”den ekte sigøyeren”. Et sentralt spørsmål er hvilken funksjon denne idealtypen har innafor de forskjellige fortolkningsmodellene.

Ved hjelp av den historiografiske analysen ønsker jeg å skjerpe den teoretiske forståelsen av de forskjellige fortolkningsmodellene. Ved å analysere elementene som modellene er bygd opp av slik de framtrer i forskjellige tidsperioder og settinger, tar jeg sikte på å gjøre dem mer gjennomskuelige og få grunnmønstrene i majoritetssamfunnets fortolkninger av sigøynere og tater til å tre tydeligere fram.

Realhistorisk er min interesse knyttet til tatergruppenes etablering og opprettholdelse. De to sentrale fortolkningsmodellene har gitt enkle svar. I den ene modellen har indisk opprinnelse/sigøyeropprinnelse i seg selv blitt ansett som tilstrekkelig for å forklare kulturell annerledeshet og etnisk gruppedannelse. I den andre modellen forklares etnisiteten instrumentelt – enten som majoritetssamfunnets stigmatisering av en uønsket gruppe eller som gruppas egen næringsstrategi for å skape seg en aura av noe eksotisk og truende. Uavhengig av valg av fortolkningsmodell gjenstår det fortsatt mange spørsmål på dette feltet. Hvis utgangspunktet er en innvandrergruppe, vil et viktig spørsmål være hvorfor ”annerledeshet” opprettholdes og markeres over så lang tid. Hvis utgangspunkt er en gruppe sosialt utstøtte, må man spørre seg om instrumentelle forklaringer er tilstrekkelige til å forklare etableringen som etnisk gruppe. Slike spørsmål kan neppe løses, men de kan belyses bedre ved å bryte med de tradisjonelle fortolkningsmodellenes tvangstrøyer.

Mitt valg av tema springer også ut fra en mer teoretisk orientert interesse knyttet til fenomenet *etnisitet*. Jeg ønsker å bidra til en utdypet forståelse av etnisitetsoppfatninger og etnisitetsmarkeringer i tidligmoderne tid. I første rekke vil jeg utfordre lineære

forklaringsmodeller som forstår oppfatningene om at de omvandrende gruppene var egne folkeslag som et resultat av nasjonalismens og seinere rasetenkingens framvekst.² Jeg vil vise hvordan etnisitetsoppfatningene varierer innafor samme tidsrom, og hvordan de skifter over tid også før nasjonalismens epoke.

Den sentrale problemstillingen i avhandlingen er hvorvidt taterne ble oppfattet som en *etnisk gruppe* eller om taterbetegnelsen bare var en form for *sosial kategorisering*. Så langt kildene strekker til vil jeg også belyse tatergruppas egenoppfatning i forhold til etnisk identitet. Et viktig punkt er om det var en historisk kontinuitet mellom grupper som ble karakterisert som tater i ulike perioder. Her reiser jeg spørsmålet om hvorvidt tatergruppene som beskrives i kilder fra 1600-tallet og framover, kan knyttes direkte til sigøynergruppene som kom til Norden i begynnelsen av 1500-tallet. Spørsmålet er sterkt omstridt blant dagens norske tater og svenske resande. Mange ønsker å markere avstand til rom-gruppene. Spørsmålet kan også synes gammeldags. Er ikke slike opphavsforklaringer i seg selv passé? Har de ikke et gammelmodig preg – et snev av gjenoppvekking av den gamle rasetenkingen?

Det dreier seg imidlertid ikke om å plassere de nordiske taterne i en slags boks merket ”sigøyner” eller ”indisk opprinnelse”. De nordiske taternes kultur står på egne bein uavhengig av om noen meget fjerne forfedre var sigøynere eller ikke. Taterkulturen er et resultat av en lang historie i det nordiske området. Den skiller seg klart fra rom-gruppens historie og kultur. Men spørsmålet om sigøyneropprinnelse er interessant både migrasjonshistorisk og etnisitetsteoretisk. Kan en innvandrergruppe opprettholde et markert særpreg gjennom nesten femhundre år, og hvilke faktorer kan i så fall bidra til det? Finnes det en kulturell kjerne som danner utgangspunkt for den markerte tateretnisiteten, eller er den utelukkende skapt av en spesiell livsform og myndighetenes motstand mot denne livsformen?

1.2 Undersøkelsesområde, avgrensninger og terminologi

Nordisk forskning har stort sett behandlet taterne innafor nasjonalstatens rammeverk. Jeg har valgt et *nordisk perspektiv*. Det er flere grunner til at det nordiske perspektivet best kan belyse

² Se for eksempel Willems 1997 og Lillehammer 2004.

taternes særpreg og relasjoner til majoritetsbefolkningen. Taterne var grensekryssere – det var sterke forbindelseslinjer mellom norske og svenske tater, og vi finner også utveksling mellom det norsk-svenske området og Danmark og Finland. Myndighetenes politikk har klare fellestrekk, og i mesteparten av den perioden jeg behandler, var grensene mellom de nordiske landa trukket annerledes enn i dag.

Bakgrunnen for å anlegge et nordisk perspektiv er også de markerte forskjellene i fortolkningen av taterne i de nordiske landa. Ytterpunktene er Danmark og Finland. I Danmark er den rådende oppfatningen at det ikke fantes tater på 1800-tallet, og enkelte forskere har trukket i tvil om det noensinne har oppholdt seg tater på permanent basis i Danmark.³ I Finland har gruppene som på 1700-tallet ble omtalt som ”zigenare” eller ”tattare/tartare” og som i dag kalles ”kaalo” eller ”finitko romaseele”, alltid blitt sett på som en del av Europas sigøynerbefolkning. I Sverige står synet på taterne som en omstreifergruppe av innenlandsk opprinnelse sterkt. I norsk forskning betraktes spørsmålet om sigøyneropprinnelse vanligvis som uavklart, men innflytelsen fra Eilert Sundts syn på taterne som etterkommere av sigøynere er fortsatt tilstede.

Med utgangspunkt i et innvandringsperspektiv er det også relevant å se nærmere på omvandrende grupper i Vest- og Nordøst-Europa utenom Norden. Her finner vi fra begynnelsen av 1400-tallet grupper som av majoritetssamfunnet vanligvis ble betegnet som sigøynere. Den eldre sigøynersforskningen så stort sett sigøynere som en relativt enhetlig gruppe. Fra slutten av 1900-tallet har både lingvistisk og historisk forskning bidratt til å utdype forståelsen av de vest-europeiske sigøynerne som en særegen gruppe innafor sigøynerbefolkningen. Det dreier seg om grupper med røtter tilbake til sigøynerringvandringene på 1400-tallet. Både språklig og kulturelt skiller de seg markert fra de sørøst-europeiske sigøynersgruppene som kom til Vest-Europa i et seinere innvandringsforløp, fra 1850-tallet og framover.⁴ De vesteuropeiske sigøynerne har derimot en rekke trekk til felles med nordiske tater, blant annet er gruppenes egenbetegnelser i mange

³ Se for eksempel Dahlerup 1989 og Enevig 2007.

⁴ De to innvandringene betegnes ofte som første og annen diaspora.

tilfeller sammenfallende med de nordiske taternes egenbetegnelser.⁵ Generelle sigøysterstereotyper – ofte dannet med utgangspunkt i beskrivelser av de rumenske kalderasha-sigøysterne – har blitt brukt som sammenlikningsgrunnlag, og dette har bidratt til en lettvtint avvisning av et historisk fellesskap mellom de nordiske taterne og de eldre vest-europeiske sigøystergruppene.

I tillegg til det vide geografiske feltet har jeg også valgt et langt tidsperspektiv. Realhistorisk behandler jeg nordiske kilder fra ca 1500 til 1850. Startpunktet er knyttet til de første tatergruppens ankomst til Norden, trolig i 1500-tallets første tiår. Sluttstreken i 1850 faller sammen med utgivelsesåret for Eilert Sundts bok om fantefolket. Etter dette tidspunktet er deler av taterhistorien relativt godt belyst, for Norges del særlig i undersøkelser av assimilasjonspolitikken.⁶ Det lange tidsspennet kan synes halsbrekkende. Siktemålet har imidlertid ikke vært å skrive taternes historie for denne tidsperioden. Angrepsvinkelen er tematisk, jeg begrenser meg til å belyse problemstillinger i tilknytning til etnisk identitet, sosial kategorisering og økonomisk tilpasning.

I den forskningshistoriske delen av avhandlingen (del I) vil jeg undersøke de lange linjene i forskning om tater og sigøyster og foreta en kritisk vurdering av forskningsbidrag som har skapt skoleretninger. Startpunktet for analysen er de første krønikene som forteller om sigøysterinnvandringene til Vest-Europa på 1400-tallet. Sluttpunktet, ca 1970, er valgt med utgangspunkt i Adam Heymowskis doktoravhandling fra 1969, *Swedish "travellers" and their ancestry : a social isolate or an ethnic minority?* som er det hittil siste arbeidet hvor spørsmål knyttet til de nordiske taternes opprinnelse er sentrale. Fram til ca 1800 behandler jeg litteratur både fra Norden og fra de øvrige delene av Vest-Europa. Når det gjelder sigøysterlitteratur i denne perioden har jeg lagt hovedvekten på tyskspråklig litteratur fordi den har hatt sterkest påvirkningskraft i Norden. For tidsrommet 1800 - ca 1970 har jeg konsentrert meg om forskning om nordiske omvandrende grupper. Sigøysterforskningen i dette tidsrommet vil bare bli trukket inn der hvor den direkte har påvirket den nordiske taterforskningen. Om sigøysterforskningen foreligger det allerede flere større, historiografisk

⁵ Se drøftingen av egenbetegnelsene i underkapittel 7.3.1.

⁶ Se for eksempel Hvinden (red.) 2000 og *Norsk Innvandringshistorie*, bd.2, Kjeldstadli (red.) 2003.

orienterte undersøkelser, framfor alt Martin Ruchs doktoravhandling *Zur Wissenschaftsgeschichte der deutschsprachigen "Zigeunerforschung" von den Anfängen bis 1900*, Wim Willems' *In Search of the True Gypsy* og David Mayalls *Gypsy Identities 1500-2000*.⁷ Tilsvarende kritiske studier er hittil ikke gjennomført når det gjelder taterforskningen. Litteratur om tatere og sigøynere fra 1970 og framover vil bli presentert i underkapittel 1.3 om forskningsstatus.

Jeg har betegnet de gruppene undersøkelsen retter seg mot som "nordiske tatere". Betegnelsen er problematisk på flere måter. For det første: Hvem er det som faller inn under betegnelsen? I en del tilfeller har vi kilder hvor personer selv omtaler seg som tatere (i Sverige og Finland også som "zigenare"). I de fleste kildene har vi imidlertid bare myndighetenes kategorisering. Vi vet ikke om den omtalte personen selv regnet seg som tater. Slike kilder er i alle tilfeller interessante fordi de sier noe om synet på tatere. Avgrensningen blir vanskeligere i kilder hvor taterbetegnelsen ikke er brukt, og som vi skal se, er bruken av denne betegnelsen svært varierende. Samme person kan for eksempel bli omtalt som tater i Finland, men ikke i Sverige, eller omtales som tater i én kilde, men ikke i de øvrige kildene. I en lang periode på 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet forekommer taterbetegnelsen knapt i norske og danske rettskilder. Mitt kildeunderlag vil derfor også omfatte personer og grupper hvor det er sterke indikasjoner på tatertilhørighet uten at selve betegnelsen er nevnt i kilden.⁸

For det andre er betegnelsen "tater" også problematisk på en annen måte. Jeg har brukt den i tittelen på avhandlingen, og kommer også til å bruke den fortløpende i teksten når jeg selv omtaler gruppa. Et legitimt spørsmål er hvorvidt det er riktig å bruke en betegnelse som i dag til dels oppfattes som nedsettende og stigmatiserende. Spesielt i Sverige har betegnelsen "tattare" en odiøs klang. Blant grupper i Norge har det vært en bevegelse for å ta betegnelsen tilbake og gjøre den til noe positivt. Blant annet skiftet det tidligere Romanifolkets landsforbund i 2005 navn til Taternes landsforbund. Jeg kunne ha valgt den mer nøytrale betegnelsen "reisende", som brukes i alle de skandinaviske land, eller betegnelsen "romanifolk". Min hovedbegrunnelse for å velge termen "tater" er at det er denne betegnelsen

⁷ Ruch 1986, Willems 1998 og Mayall 2004.

⁸ Se underkapittel 9.3 for nærmere drøfting av de konkrete tilfellene.

som gjennomgående er brukt i kildematerialet. Egenbetegnelsen ”reisende” er kildemessig belagt fra tidlig 1800-tall, vi vet ikke om betegnelsen også ble brukt tidligere. Betegnelsen ”romanifolk” finner vi ikke i eldre nordiske kilder. Bruk av disse betegnelse vil lett få et anakronistisk preg.⁹

En annen løsning på terminologi-problemet kunne ha vært å benytte mer nøytrale betegnelser som omvandrende eller peripatetiske grupper.¹⁰ Men i mange sammenhenger blir disse betegnelse for vide. Ved å erstatte ”tater” med en generell samlebetegnelse forsvinner gruppas særpreg slik det ble forstått av omverdenen, og slik vi i noe av kildematerialet har klare belegg for at de oppfattet seg selv.

De samme terminologiske problemene er knyttet til valget av betegnelsen ”sigøyner”. ”Rom” er i dag den anbefalte betegnelsen i Norge. Dette er egenbetegnelsen til øst-europeiske sigøynergrupper. I Vest-Europa brukes egenbetegnelse ”rom” av etterkommere av personer som kom hit i den såkalte annen diaspora, det vil si innvandringen i siste halvdel av 1800-tallet. Gruppene som har røtter tilbake til første diaspora på 1400-tallet, bruker andre egenbetegnelser som ”sinti”, ”manûs” og ”kale” (”calo”, ”kaale”). Siden det er gruppene fra første diaspora jeg behandler, er det misvisende å betegne dem som rom.

Den tyske historikeren Ulrich Friedrich Opfermann har valgt å bruke betegnelsen ”Sinti” i sin undersøkelse basert på kilder fra 1600- og 1700-tallet. Hans begrunnelse for dette valget er todelt. For det første dreier det seg om et ønske om å unngå stigmatiserende majoritetsbetegnelser og i stedet anvende en betegnelse som i dag er akseptert som egenbetegnelse. For det andre peker Opfermann på at betegnelsen ”Zigeuner” ble brukt av myndighetene som en betegnelse på større grupper av omvandrende og marginaliserte personer uavhengig av om de hadde noen form for etnisk egenoppfatning. Ved å bruke betegnelsen ”Sinti” vil han framheve at det dreier seg om grupper som snakket romanispråk og hadde en markert identitet som etnisk gruppe.¹¹ Et problem med Opfermanns valg av terminologi er at betegnelsen ”Sinti” ikke forekommer i de kildene han benytter. Vi vet altså

⁹ Se også Sølvi Sogners begrunnelse for bruk av taterbetegnelsen i Sogner 2003, s. 358.

¹⁰ Begrepet peripatetiske grupper ble først brukt om omvandrende grupper av Joseph C. Berland (Berland og Salo (eds) 1986). For nærmere gjennomgang av begrepet se underkapittel 1.3.5.

¹¹ Opfermann 2007, s. 31- 38.

ikke om de gruppene som Opfermann omtaler som ”Sinti”, selv brukte dette gruppenavnet. Språkforskeren Yaron Matras mener at betegnelsen ”Sinti” først ble vanlig utbredt på 1800-tallet.¹² Problemet med Opfermanns bruk av betegnelsen ”Sinti” er altså det samme som ved en eventuell bruk av betegnelsene ”reisende” eller ”romanifolk” om nordiske grupper før 1800-tallet, nemlig at bruken blir anakronistisk.

Terminologiproblemet er løst på forskjellige måter i nyere internasjonal litteratur, men ingen av løsningene synes å være helt gode. Navneskiftene på Jean-Pierre Liégeois’ bok om omvandrende grupper i Europa kan være illustrerende. Boka kom ut første gang i 1985 med tittelen *Gypsies and Travellers*. Seinere har den kommet ut i flere oppdaterte utgaver, i 1994 med tittelen *Roma, Gypsies and Travellers*, og den seineste utgaven fra 2007 har fått navnet *Roma in Europe*. I en redegjørelse for valget av tittel for 2007-utgaven skriver Liégeois at han bruker termen ”Roma” på en måte som etter hvert har blitt vanlig i europeiske institusjoner. Termen brukes som en fellesbetegnelse for alle omvandrende grupper med en merknad om at den også er ment å omfatte andre gruppebetegnelser som ”Sinti”, ”Gypsies” og ”Travellers”. I introduksjonen skriver Liégeois at han i enkelte sammenhenger i teksten også vil benytte termer som ”Roma/Gypsies” og ”Roma and Travellers” og spesielt i historisk kontekst ”Gypsies”.¹³

Lingvisten Yaron Matras har drøftet problemene som oppstår ved at termen ”Gypsy” har en dobbelt betydning. Han skiller mellom ”GYPSY 1” og ”GYPSY 2”. Den første betegnelsen omfatter peripatetiske grupper uavhengig av opprinnelse eller språk. Den andre betegnelsen er en vanlig engelsk oversettelse for grupper som har et språk som er en form for romani. ”GYPSY 2” utgjør dermed en undergruppe av ”GYPSY 1”.¹⁴

Historikeren David Mayall peker på at man kan trekke et skille ved å bruke termen ”gypsy” med henholdsvis stor og liten forbokstav. ”Gypsy” med stor forbokstav skal da betegne den

¹² Matras 1999, s. 110f. Se nærmere drøfting av betegnelsen ”Sinti” i underkapittel 7.3.1.3

¹³ Liégeois 2007, s. 11f.

¹⁴ Matras 2005, s. 53-56.

etniske gruppa (GYPSY 2 i Yaron Matras' terminologi), mens "gypsy" med liten forbokstav er en videre betegnelse som omfatter flere typer av omvandrende grupper (GYPSY 1).¹⁵

Jeg har konkludert med at jeg vil bruke betegnelsen "sigøyrer" selv om den er beheftet med negative konnotasjoner. Min begrunnelse er at den er kildenær i forhold til perioden jeg behandler. I omtale av nålevende grupper ser jeg det som naturlig og riktig å bruke egenbetegnelser som rom og sinti. I historisk kontekst vil det derimot være tvilsomt å presse dagens egenbetegnelser ned over grupper som kan ha brukt andre betegnelser.

Flere som har lest manusutkast har påpekt at jeg ikke alltid skiller klart mellom sigøyrere og tater. I hovedsak mener jeg at dette problemet ligger i de historiske kildene og den varierende bruken av betegnelse i de forskjellige nordiske landa. I Sverige brukes betegnelse "tattare" og "zigenare" som synonyme fram til slutten av 1800-tallet. Den samme språkbruken er vanlig i Finland, men der synes betegnelsen "zigenare" å bli den dominerende noe tidligere på 1800-tallet. I Danmark og Norge brukes gjennomgående betegnelsen "tater", men "sigener" eller "sigøyrer" anvendes i noen få kilder, også i disse tilfellene som synonym for taterbetegnelse. For moderne lesere som er vant til å skille skarpt mellom tater og sigøyrere, kan dette virke forvirrende.

Valg av terminologi kan også skape uklarhet i omtalen av gruppenes språk. I Norge har det vært vanlig å skille mellom sigøyrer- og taterspråkene ved å bruke betegnelsen romanes om sigøyrerspråket og romani (eller rommani) om de nordiske taterspråkene. Internasjonalt brukes imidlertid alltid romani som betegnelse for sigøyrerspråkene. Jeg har valgt å følge den internasjonale språkbruken. De nordiske taterspråkene vil bli omtalt som norsk og svensk romani eller med fellesbetegnelsen skandiromani.

1.3 Forskningsstatus

Gjennomgangen av forskningsstatus begrenser seg, som nevnt, til bidrag fra tida etter 1970. Jeg vil først se på den nordiske litteraturen (inkludert litteratur om finske sigøyrere eller finitko romaseele) og deretter behandle litteraturen om vest-europeiske sigøyrergrupper.

¹⁵ Mayall 2004, s. 6 og 15.

Forskningslitteraturen omfatter en rekke fagfelt – historie, etnologi, sosiologi og sosialantropologi. I tillegg kommer lingvistikk som vil bli behandlet i et eget avsnitt.

1.3.1 Norsk forskning

I nyere norsk forskning om tater har interessen i hovedsak vært konsentrert rundt samtidsstudier og 1900-tallshistorie. Opprinnelsesspørsmålet, som var et av de sentrale temaene i forskningen på 1800-tallet og i første halvdel av 1900-tallet, har stort sett fått ligge urørt. Uavhengig av opprinnelsesspørsmålet finner vi imidlertid diskusjoner om hvorvidt taterne skal forstås som en etnisk gruppe.

Norsk forskningsråds delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunnet ble igangsatt i 1996 og la fram sin sluttrapport i 2001.¹⁶ Det sentrale temaet i dette prosjektet var myndighetenes politikk overfor gruppa med vekt på steriliseringspolitikken, bortsetting av barn og arbeidet til Norsk Misjon for hjemløse. Et delprosjekt tok opp spørsmål i tilknytning til identitetsoppfatninger blant dagens tater.

Dette temaet er tidligere berørt i Ted Hanisch' undersøkelse *Om Sigøynerspørsmålet. En undersøkelse av bakgrunnen for sosial konfrontasjon*. Hanisch foretar en sammenliknende analyse av synet på tater og sigøynere i Norge og diskuterer mekanismen bak opprettholdelsen av etniske skillelinjer.¹⁷

Taternes etniske identitet har også blitt belyst i Ellen Marie Marviks hovedoppgave i sosialantropologi, *"Et merke ble satt på personer og slekter". Om taterne i Norge*, og i Audun Askeruds hovedoppgave i etnologi, *"Å være tater er det flotteste i verden". Om norske tateres opplevelse og håndtering av egen identitet*.¹⁸

I *Norsk innvandringshistorie* er 1900-tallets tater behandlet i kapitlene "Mange samfunn i samfunnet" og "Kan fremmede egentlig bli nordmenn?".¹⁹ I kapittlet "Krigens innvandrere"

¹⁶ Hvinden 2001.

¹⁷ Hanisch 1976.

¹⁸ Marvik 1983 og Askerud 1999. Disse hovedoppgavene inneholder en kortfattet gjennomgang av historisk bakgrunn som vil bli nærmere omtalt i underkapittel 5.4.

¹⁹ Kjeldstadli (red.) 2003

redegjør Hallvard Tjelmeland for NS-regimets taterpolitikk og planene for ”den endelige løsningen av taterplagen”.²⁰

Rune Halvorsen har behandlet taterne i en studie av egenorganisering blant marginale grupper. Her tar han blant annet opp dagens tateres egenpresentasjon som etnisk minoritet. Han drøfter det Foucault-orienterte perspektivet, som blant annet er anvendt av den svenske etnologen Birgitta Svensson, og peker på at dette perspektivets forklaring av taternes identitetsoppfatning som en motdiskurs eller motstrategi gir lite rom for autonome og uavhengige symbolsystemer.²¹ Halvorsen konkluderer med at det er usannsynlig at taternes kulturelle særtrekk bare er et resultat av økonomiske og sosiale forhold. Han antar at taterne kan ha sitt utspring i vest-europeiske sigøynergrupper.²²

For tida før 1850 finnes det relativt få undersøkelser. I Tore Lande Moes magisteravhandling i etnologi, *Omstreifande grupper i Norge. Deira familiestruktur, handverk, handel og tenester – Især i det 19-ande og 20-ande århundret* finner vi en grundig analyse av materialet fra fantefortegnelsen av 1845 med vekt på næring, levemåte og familiestruktur.²³ I 1993 kom Ragnhild Schlüters *De reisende. En norsk minoritets historie og kultur*.²⁴ Boka var et resultat av et forskningsprosjekt under NAVFs forskningsprogram KULT 1986-1990. I tillegg til boka omfattet prosjektet en historisk fotoutstilling om de reisende, et undervisningsopplegg for grunnskolen og innsamlet musikk og gjenstander. Boka er det første forsøket på å gi en samlet framstilling av taternes kultur og historie etter Eilert Sundts bok om ”Fantefolket”. Det dreier seg om en kortfattet, populær framstilling. Kapittelet om erverv bygger i all hovedsak på Tore Lande Moes magisteravhandling. Ragnhild Schlüter har også skrevet artikkelen under oppslagsordet ”Taterne” i *Norsk Historisk Leksikon*.²⁵

Thor Gotaas har i en hovedfagsoppgave i folkloristikk belyst holdninger til tater med hovedvekt på kilder fra 1800- og 1900-tallet. En forkortet utgave av hovedoppgaven ble i

²⁰ Tjelmeland 2003.

²¹ Se nærmere omtale av Birgitta Svenssons bok under behandlingen av svensk forskning om tater.

²² Halvorsen 2002, s. 140ff.

²³ Moe 1975

²⁴ Schlüter 1993

²⁵ Schlüter 1998

1999 gitt ut som bok med tittelen *Tatere i norsk folketradisjon*. I 2000 gav han ut en større populærhistorisk beskrivelse av norske tatere, *Taterne. Livskampen og eventyret*.²⁶

I *Norsk Innvandringshistorie* er taternes historie før 1850 behandlet i to kapitler. Sølvi Sogner har skrevet kapittelet ”Taterne eller romanifolket” som dekker tidsrommet 1537-1800.²⁷ Hun gjennomgår lovverket og drøfter tidas syn på omstreifere og bruken av taterbetegnelsen. I tillegg gir hun noen korte glimt fra rettskilder. Einar Niemi har behandlet tidsrommet 1814-1860 i kapittelet ”Taterne - i forskningens og ”sivilisasjonens” lys”.²⁸ Her får vi en presentasjon av Eilert Sundts posisjon som misjonær, sosialpolitiker og vitenskapsmann. Sentralt i kapittelet er også en gjennomgang av betegnelser og en kritisk drøfting av opprinnelsesteorier. Videre inneholder det en gjennomgang av fantefortegnelse fra 1845, 1855 og 1862 med særlig vekt på utvekslingen mellom Sverige og Norge og gruppenes vandringsruter og geografiske spredning.

Mary Barthelemy har arbeidet med taternes musikktradisjoner. Hennes masteroppgave i tradisjonskunst, *Fant-Karl : en vandring i tradisjon og historie etter spor av en elektriserende taterspellmann*, kom i 2006. En bearbejdet versjon, *Spellmann på dromen : på sporet av den legendariske "Fant-Karl"*, ble utgitt som bok i 2007.²⁹ Mary Barthelemys siktemål var å finne fram til den historiske personen bak de mange fortellingene om spillemannen Fant-Karl. Barthelemys arbeid gir ny innsikt i taternes spillemannstradisjoner fra begynnelsen av 1800-tallet og framover. Hennes inngang til taterhistorien er et brudd med tradisjonell elendighetshistorie.

Førsteamanuensis Arnvid Lillehammer ved Universitetet i Stavanger har i en årrekke arbeidet med kildestudier i tilknytning til taternes historie før 1850. Hans materiale omfatter en større samling av reisepass, en gjennomgang av et stort antall kirkebøker og et omfattende rettsmateriale med hovedvekt på ekstraretsprotokoller. Bare en liten del av dette materialet er publisert. I artikkelen ”Møtet mellom reisande og fastbuande mellom 1700 og 1850. Ei etterprøving av nåtidas førestillingar” utfordrer Lillehammer de tradisjonelle beskrivelsene av

²⁶ Gotaas 1993.

²⁷ Sogner 2003.

²⁸ Niemi 2003.

²⁹ Barthelemy 2006 og 2007.

forfølgelsespolitikken.³⁰ Han viser både til mer populære framstillinger³¹ og til faghistoriske arbeider som gir et bilde av taterne som rettsløse og under kontinuerlig forfølgelse.³² Dette bildet må ”modererst kraftig”, skriver Lillehammer. Ved hjelp av reisepass og attester dokumenterer han at taterne kunne reise på legalt vis og bli godt mottatt i lokalmiljøet. Også rettsprotokollene nyanserer det mørke bildet av taterne som rettsløse. Ved hjelp av kirkeboksmateriale viser han at taterne hadde tilgang til de samme kirkelige tjenestene som bygdefolket, og at de også benyttet dem. Han avliver blant annet myten om at tatere ikke fikk kirkelig begravelse. Lillehammer mener at oppfatningen av taterne som en etnisk gruppe kan være av relativt ny dato skapt av rasetenkningen fra slutten av 1800-tallet.

Arnvid Lillehammer har også publisert to genealogiske studier i *Norsk Slekthistorisk Tidsskrift*, ”Grisilla og folket hennar” og ”Kari med kjeften, Per hesteskerar og slektstilhøva deira”.³³ Begge artiklene gir et rikt bilde av levesett og familierelasjoner og spenner over et tidsrom fra ca 1700 til 1850. I den siste av de to artiklene drøfter Lillehammer taterne som etnisk gruppe med særlig vekt på endogami.

1.3.2 Svensk forskning

I Sverige har taterforskningen for det meste vært knyttet til faget etnologi. Sentrale bidragsytere er etnologene Ingvar Svanberg, Birgitta Svensson og Gunborg A. Lindholm. Alle tre forskere tar utgangspunkt i en sosio-økonomisk fortolkningsmodell og bygger på Adam Heymowskis arbeid.³⁴

Ingvar Svanberg har i flere artikler beskrevet taterne som en stigmatisert gruppe frambrakt ved utstøting fra det svenske bondesamfunnet.³⁵ Den samme oppfatningen står sentralt i hans omtale av taterne i den svenske innvandringshistorien *Tusen år av invandring*.³⁶

³⁰ Lillehammer 2004

³¹ Bastrup og Sivertsen 1996, Borge 1998 og Gotaas 2000.

³² Schlüter 1998, Sogner 2003.

³³ Lillehammer 2005 og 2007.

³⁴ Påvirkningen fra Heymowski vil bli nærmere behandlet i underkapittel 6.6.

³⁵ Svanberg 1987, Svanberg og Tydén 1994.

³⁶ Svanberg og Tydén 1992

I Birgitta Svenssons doktoravhandling, *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*, er hovedtemaet ”utanförskapets kulturella konstruktion”. Ved å følge to taterslekter gjennom sju generasjoner fra det tidlige 1700-tallet til midten av 1900-tallet vil hun vise hvordan taterbegrepet har blitt brukt i ulike situasjoner, og hvordan tateridentiteten formes i et samspill mellom majoritetssamfunnets segregasjon og taternes motmakt. Gjennom å analysere synet på taterne vil hun også belyse moderniseringsprosessen i det svenske samfunnet. Av særlig interesse for min avhandling er Svenssons behandling av 1700-tallets tater i Sverige. Ifølge Svensson drev taterne et spill med rettsapparatet som de som regel vant. Hvis de ble dømt i retten, var det til former for skamstraffer som måtte oppfattes som relativt milde for personer som fra før av tilhørte en stigmatisert gruppe.³⁷

Gunborg A. Lindholms doktoravhandling *Vägarnas folk. De resande och deras livsvärld*, er primært en samtidsundersøkelse basert på intervjuer og deltakende observasjon. I motsetning til Birgitta Svenssons arbeid er Lindholms avhandling et forsøk på å se taterkulturen innenfra. Hun tilbakeviser påstandene om at gruppa har forsvunnet som en følge av endrede samfunnsforhold og beskriver et levende kulturelt fellesskap basert på et gruppeinternt normsystem. Lindholm forklarer opprettholdelsen av gruppefellesskapet ut fra tre sentrale faktorer – den sosio-økonomiske tilpasningen med spesielle yrkesnisjer, storsamfunnets stigmatisering og gruppas egen vektlegging av familiesamhold og et endogamt giftermålmønster. Hun forkaster Birgitta Svenssons tese om kriminalitet som en forklaringsfaktor for opprettholdelse av gruppekulturen. Lindholms avhandling inneholder en del historisk stoff og en drøfting av begrepet peripatetiske grupper. Kapitlene om selvkategorisering og ekspressive kulturformer har vært særlig relevante for mitt arbeid.³⁸

I 2002 disputerte Norma Montesino innafør fagfeltet sosialt arbeid med en avhandling kalt *Zigenarfrågan. Intervention och romantikk*. Avhandlingens tema er svensk sigøynerpolitikk i tidsrommet 1880 – 1970. Montesinos primære undersøkelsesfelt er knyttet til grupper av øst-europeiske rom som kom til Sverige i de siste tiåra av 1800-tallet. Avhandlingen bryter imidlertid med det skarpe skillet mellom tater og sigøynere som fra 1950-tallet har preget

³⁷ Svensson 1993.

³⁸ Lindholm 1995.

svensk forskning. I et historisk bakgrunnskapittel tar hun for seg svensk politikk og lovgivning i relasjon til tater fra 1500-tallet til 1800-tallet. Her vektlegger hun fellestrekkene mellom taterlovgivningen og den generelle lovgivningen rettet mot landstrykere og tiggere, så vel innenlandske som utenlandske, og trekker linjer fram mot svensk sigøynerpolitikk på 1900-tallet.³⁹ Montesino knytter seg til den forskningstradisjonen som behandler tater og sigøynere som en sosialpolitisk kategori. Hun henter inspirasjon fra de nederlandske historikerne Leo Lucassen og Wim Willems.⁴⁰

1.3.3 Dansk forskning

I dansk forskning er det i henhold til tradisjonen fra Folmer Dyrland og H.P. Hansen vanlig å hevde at tater i betydningen omreisende grupper med røtter tilbake til sigøynerinnvandringene på 1500-tallet, forsvant fra landet i begynnelsen av 1700-tallet.⁴¹ En typisk eksponent for dette synspunktet er arkivaren og historikeren Lene Andersen. I en artikkel kalt "Tatere i Jylland" karakteriserer hun skildringene av tater på 1800-tallet som en romantisk konstruksjon. "Natmandsfolkene", som var et yndet tema for 1800-tallets forfattere og malere, var ifølge Andersen danske omstreifere uten tilknytning til de tidligere tatergruppene. Disse gruppene ble eksotisert i litteratur og malerkunst som et ledd i tidas romantiske strømninger.⁴²

Folkelivsgranskeren Anders Enevig har i sin nyeste bok, *Sigøjnere, tater og danske rejsende*, reist tvil om hvorvidt sigøynere fra 1400-tallets innvandring til Vest-Europa noensinne oppholdt seg i Danmark. Han hevder at taterbetegnelsen slik vi finner den brukt i eldre danske kilder og lovverk, ikke viser til de samme gruppene som ellers i Europa gikk under navn av sigøynere. Betegnelsen "tater" ble ifølge Enevig brukt som et samlebegrep for mer vidtreisende landstrykergrupper fra Danmark og Norden for øvrig.⁴³ Enevig bygger på en kilde fra 1643 som er presentert i en artikkel av arkivaren og historikeren Merete Dahlerup.⁴⁴

³⁹ Montesino 2002.

⁴⁰ Montesino 2002, s. 30f. Om Leo Lucassen og Wim Willems se underkapittel 1.3.5.

⁴¹ For nærmere omtale av Folmer Dyrlands og H. P. Hansens arbeider se underkapitlene 3.4 og 4.3.

⁴² Andersen 2008.

⁴³ Enevig 2007. Denne boka er en revidert og utvidet utgave av *Tatere og rejsende* fra 1965.

⁴⁴ Dahlerup 1989. Se nærmere drøfting av Dahlerups artikkel i kapittel 10.

Anders Enevig har publisert en rekke bøker om omvandrende grupper i Danmark.⁴⁵ Han skriver i tradisjonen fra H.P. Hansen i en fortellende og populær stil. Enevig beskriver de danske ”rejsende” som familievandrere gjennom generasjoner og fortolker dem som grupper som opprinnelig ble utstøtt fra majoritetssamfunnet. Han vektlegger fellestrekkene mellom danske ”rejsende”, svenske ”resande” og norske ”reisende”.

I en mikrohistorisk studie, *Det store natmandskomplot. En historie om 1700-tallets kriminelle underverden*, har historikeren Tyge Krogh presentert et nærbilde av danske nattmenn og deres samfunnsmessige stilling på 1700-tallet.⁴⁶ Kroghs bok omhandler bofaste innehavere av nattmannsprofesjonen i byen Kalundborg. Det dreier seg altså ikke om omvandrende ”natmandsfolk”. Krogh har også drøftet ulike teorier rundt fenomenet uærlige yrker i artikkelen ”Bødlens og Natmandens Uærlighed”.⁴⁷ Krogh hevder at tette forbindelse mellom omvandrende grupper og nattmannsprofesjonen synes å være et særegent dansk trekk. Han peker imidlertid på at de omvandrende gruppene som i Danmark omtales som ”natmandsfolk”, bare hadde en perifer tilknytning til den profesjonsbestemte uærligheten.

1.3.4 Finsk forskning

Sosiologen Martti Grönfors har publisert to samtidsstudier av finske romaseele (finske sigøynere) basert på feltarbeid. Her belyser han blodhevnstradisjonen og relasjonene til politiet.⁴⁸ I en seinere artikkel drøfter han spesielt gruppas syn på ekteskap.⁴⁹

Når det gjelder nyere litteratur med historisk perspektiv om den finske gruppa har jeg bare lyktes med å finne fram til én eneste bok, historikeren Panu Pulmas *Suljetut Ovet. Pohjoismaiden romanipolitiikka 1500-luvulta EU-aikaan* (Closed Doors. Nordic Romani Policy from the 16th century to the EU era).⁵⁰ Pulmas bok i sin helhet er ikke tilgjengelig for

⁴⁵ I tillegg til de bøkene som er nevnt i teksten, har Enevig blant annet utgitt *Sigøjnere i Danmark* (1969), *Gøglere, hypnotisører og savoyarder* (2003) og *Cirkus- og gøglerlægter. Miljø og stamtavler* (2004).

⁴⁶ Krogh 2000.

⁴⁷ Krogh 1994.

⁴⁸ Grönfors 1977 og 1979.

⁴⁹ Grönfors 1997.

⁵⁰ Pulma 2006; den engelskspråklige tittelen er hentet fra det engelske sammendraget i boka.

meg da den bare er utgitt på finsk, som jeg ikke behersker, men boka inneholder et forholdsvis omfattende sammendrag på engelsk.

Pulma er den eneste av de nyere bidragsyterne som anlegger et nordisk perspektiv. Han viser til at sigøynere i Norden dels har en historie som er felles, men dels også svært divergerende. Pulma følger den oppfatningen som tradisjonelt har vært vanlig i litteraturen om nordiske tater.⁵¹ Fra 1700-tallet og framover trekker han et relativt skarpt skille mellom Finlands sigøynere og gruppene som omtales med samlebetegnelsen ”tater” eller med mer lokale betegnelser som ”fantefolk”, ”kæltringer” eller ”skøjere” i Norge, Sverige og Danmark. Han mener at mesteparten av de innvandrede sigøynere hadde forlatt de danske øyene og Jylland allerede på 1600-tallet. En strammere håndheving av sigøynerepolitikken drev dem over mot Sverige og Finland. Pulma hevder at taterbetegnelsen skiftet betydning i løpet av 1600- og 1700-tallet og ble brukt om alle grupper som førte en omstreifende tilværelse i familiefølger.⁵² I Sverige og Norge ble etniske romgrupper (sigøynere) blandet med den øvrige omstreiferbefolkningen. Finland danner et unntak. Her var finske sigøynere de eneste som vandret i familiegrupper. Ifølge Pulma fikk Finland altså ikke en blandingsbefolkning tilsvarende de norske og svenske taterne.

Pulma drøfter i første rekke majoritetssamfunnets holdninger til tater. Perioden fra 1500-tallet til det tidlige 1800-tallet karakteriserer han med stikkordene nyfikenhet, avvisning og integrasjon. Han peker på at tjeneste i hæren og kjøp av borgerrettigheter var viktige innfallsporter til integrasjon. Han viser også til at den svenske kirken fra slutten av 1600-tallet sto for en langt mildere linje enn de verdslige myndighetene.

1.3.5 Forskning om vest-europeiske sigøyneregrupper (første diaspora)

Det finnes flere standardoversiktsverk om europeiske sigøynere. Det viktigste er kanskje Angus Frasers *The Gypsies*.⁵³ I tillegg må nevnes Sorbonne-professoren Jean-Pierre Liégeois' to bøker, *Gypsies. An Illustrated history* og *Roma in Europe*, og Donald Kenricks *Historical*

⁵¹ Se for eksempel Fraser 1992 s.298f.

⁵² Se nærmere drøfting av dette synspunktet i underkapitlene 7.4.6.1 og 7.4.6.2.

⁵³ Fraser 1992.

Dictionary of the Gypsies (Romanies).⁵⁴ Disse bøkene gir en bred historisk oversikt i en relativt populær form. Det nyeste bidraget er Lev Tcherenkovs og Stephane Laederichs tobindsverk *The Roma*.⁵⁵ Her er historisk stoff og kulturanalyse kombinert med lingvistiske undersøkelser.

Alle de nevnte forfatterne skriver innfor det som må karakteriseres som en etnisk fortolkningsmodell. I det følgende skal jeg se nærmere på hvordan denne fortolkningsmodellen har blitt revidert og utfordret i tida etter 1970. Jeg begrenser meg til en gjennomgang av sentrale bidrag i engelsk- og tyskspråklig litteratur.

1970-åra markerer et brudd med tradisjonell forskning rundt såkalte ”Gypsies” i Storbritannia. Sosiologen Thomas Acton var banebrytende på dette feltet. Med boka *Gypsy Politics and Social Change* fra 1974 tok han et oppgjør med tankegodset som var dominerende i kretsen rundt The Gypsy Lore Society.⁵⁶ Det dreier seg om en reaksjon på romantiseringen av den ”ekte sigøyneren” og en kritikk av den skarpe, hierarkiske inndelingen av omvandrende grupper med den ”raserene sigøyneren” som det eneste verdige studieobjekt.

Thomas Actons kritikk av gypsyloristenes raseteorier og eksotisering ble videreført og utdypet i flere viktige undersøkelser fra 1980-tallet, som sosialantropologen Judith Okelys monografi *The Traveller-Gypsies*, lingvisten Ian Hancocks historiske oversikt, *The Pariah Syndrome*, og historikeren David Mayalls, *Gypsy-Travellers in Nineteenth-Century Society*.⁵⁷

Judith Okelys bok er en samtidsstudie basert på feltarbeid blant engelske ”Gypsies”, men boka inneholder også et kapittel kalt “Historical categories and representations”. Her tar hun oppgjøret med gypsyloristene et skritt videre ved å stille spørsmålstegn ved teoriene om indisk opprinnelse. Hun karakteriserer disse teoriene som diffusjonisme, den gang et fy-ord blant sosialantropologer. Okely peker på at grupper som ble kalt sigøynere dukket opp i Europa samtidig med føydalismens sammenbrudd og antar at en stor del av de såkalte

⁵⁴ Liégeois 1986 [1971] og 2007. Kenrick 1998.

⁵⁵ Tcherenkov og Laederich 2004.

⁵⁶ Acton 1974

⁵⁷ Okely 1983, Hancock 1987, Mayall 1988.

sigøynergruppene kan ha bestått av innenlandske omstreifere. Språket mener hun kan ha oppstått som et slags pidgin i forbindelse med handelsrutene til India.

Okelys bok markerer starten på en debatt rundt etnisitet og opprinnelse som siden har rast med nokså fastlåste fronter og høy temperatur. De nederlandske historikerene Leo Lucassen, Wim Willems og Annemarie Cottaar har videreført Okelys syn, men det er også en viktig skillelinje mellom Okely og den nederlandske ”skolen”. Selv om Okely forkaster innvandringsparadigmet, fortolker hun engelske ”Traveller-Gypsies” som en etnisk gruppe. De nederlandske historikerne derimot avviser den etniske fortolkningsmodellen som et blindspor som sperrer for en dypere forståelse av de omvandrende gruppens samfunnsmessige rolle og sosio-økonomiske plassering. De ser sigøynerbetegnelsen som et stigma påført utenfra.⁵⁸

Wim Willems har i første rekke valgt en historiografisk angrepsvinkel. I doktoravhandlingen *In Search of the True Gypsy* vil han vise hvordan Heinrich Grellmann konstruerte sigøyneridentiteten, og hvordan denne konstruksjonen ble videreført og utdypet av George Borrow, de engelske gypsyloristene og i Nazi-tidas Tyskland av Robert Ritter.⁵⁹ Leo Lucassen vektlegger de samfunnsøkonomiske forholdene og det statlige voldsapparatets rolle i dannelsen av sigøynerbegrepet. Han knytter majoritetssamfunnets bruk av sigøynerstigmaet sammen med handelskapitalismens framvekst og utviklingen av fattigforsorgssystemet. Sigøyneretiketten ble festet på grupper som majoritetssamfunnet anså som uønsket. Han stiller seg tvilende til om gruppene som ble stemplet på denne måten i utgangspunktet hadde en form for etnisk egenbevissthet. Sigøynerbetegnelsen kan, ifølge Lucassen, ha blitt gradvis akseptert av gruppene selv gjennom en internaliseringsprosess.⁶⁰

Leo Lucassen er inspirert av den polske historikeren Bronislaw Geremek som peker på 1300-tallet som et startpunkt for de strenge bestemmelsene mot løsgjengeri og omstreifing med en ny tilstramning fra 1600-tallet. Geremek knytter de europeiske myndighetenes politikk til en krise i den føydale økonomien på 1300-tallet, arbeidskraftsmangel etter pesten og overgangen

⁵⁸ Lucassen, Willems og Cottaar 1998.

⁵⁹ Willems 1997.

⁶⁰ Lucassen 1993 a og b, Lucassen 1996, Lucassen, Willems og Cottaar 1998, Lucassen 2000.

fra føydal økonomi til markedsorientert kapitalisme. Frykten for økende utgifter til fattigforsørgelse og sosial uro førte til en politikk basert på bortjaging og utvisninger.⁶¹

Imidlertid kritiserer Lucassen Geremeks framstilling av omstreifergruppene som utstøtte fattige uten bånd til den bofaste majoriteten. Et sentralt poeng for Lucassen er at kategorien ”vagrants” ikke entydig var bundet opp til kriminalitet, fattigdom og betling slik en til en viss grad kan få inntrykk av gjennom normative kilder og tradisjonelle historiske framstillinger. Han vektlegger at omstreifergruppenes økonomiske tilpasning inngikk i et symbiotisk forhold med majoritetsbefolkningen, og at omstreiferyrkene kunne gi et tilfredsstillende levebrød.⁶²

En annen sentral inspirasjonskilde for Leo Lucassen er den engelske historikeren A. L. Beier. I boka *Masterless Men* behandler Beier omstreifervesenet i England med særlig vekt på tidsrommet 1560-1640.⁶³ Med utgangspunkt i omfattende kildestudier analyserer han de omvandrende gruppenes næringsveier, familiestruktur og reisemønster. Beier tar opp myndighetenes stempeling av omstreiferne som farlige og truende og drøfter forestillingen om en gjennomorganisert kriminell underverden som han avviser som en litterær fiksjon. Beiers bok behandler også de engelske sigøynerne. Han peker på at lovverket behandlet dem som en separat gruppe, men at myndighetene som oftest beskrev dem med samme termer som den øvrige delen av den omvandrende befolkningen.

Synspunktene til Judith Okely, Wim Willems og Leo Lucassen har blitt møtt med skarp kritikk fra lingvister som arbeider med romanispråk.⁶⁴ De to mest sentrale kritikerne har vært Yaron Matras og Ian Hancock. Begge peker på at representantene for den sosio-økonomiske fortolkningsmodellen ikke har satt seg inn i grunntrekkene i den sociolingvistiske forskningen på feltet og har en svært forenklet oppfatning av hvilke lingvistiske særtrekk som konstituerer den indiske forbindelsen.⁶⁵

⁶¹ Geremek 1991.

⁶² Lucassen 1993a.

⁶³ Beier 1987 [1985].

⁶⁴ Det er bred enighet innafor det lingvistiske fagmiljøet om at romani er et indisk språk. Det eneste unntaket er Paul Wexler (1997). Se omtale av Wexlers synspunkter i Matras 1998, s. 6.

⁶⁵ Matras 1998, 2004 og 2005, Hancock 1997 og 2006.

Sosiologen Thomas Acton beskriver den manglende lingvistiske innsikten og avvisningen av lingvistisk forskning som de nederlandske historikernes akilleshæl. Actons kritikk har også et vitenskapsfilosofisk utgangspunkt. Han karakteriserer Wim Willems metodologi som subjektiv idealisme. Willems dekonstruerer historiske analyser, men hans egen analyse er ikke basert på alternativ empirisk kunnskap.⁶⁶

Leo Lucassens synspunkter har også blitt imøtegått av den tyske historikeren Ulrich Friedrich Opfermann. Gjennom omfattende studier av 1600- og 1700-tallskilder fra det tysktalende området mener Opfermann å kunne slå fast at det eksisterte en klar etnisk egenbevissthet hos gruppene som ble betegnet som sigøynere.⁶⁷ De omtalte seg selv som et eget folk med et eget språk. Opfermann benekter imidlertid ikke at det også foregikk en utstrakt stemping fra myndighetenes side som kunne ramme personer som ikke tilhørte den etniske gruppa. Selv om Opfermanns fortolkning er grunnleggende forskjellig fra Lucassens sosio-økonomiske modell, understreker han at Lucassen har bidratt med nye og interessante innfallsvinkler til forskningsfeltet, spesielt når det gjelder myndighetenes bruk av sigøyrerbetegnelsen.

Opfermanns doktoravhandling fra 2007, "*Sey kein Ziegeuner, sondern kayserlicher Cornet*", er en bredt opplagt kildeundersøkelse fra de vestlige delene av Tyskland i tidsrommet 1600 – 1800.⁶⁸ Her analyserer han sigøyrergruppens relasjoner både til majoritetssamfunnet og til andre minoritetsgrupper som jøder og jenische. I tillegg til drøftingen av etnisk tilhørighet gir han et rikt innblikk i økonomiske tilpasningsformer hvor blant annet tilknytningen til militærvesenet står sentralt.

I *Gypsy Identities 1500-2000. From Egipcians and Moon-men to the Ethnic Romany* har den engelske historikeren David Mayall lagt fram en analyse av hvordan sigøyreridentiteten har blitt sosialt konstruert på varierende måter gjennom et tidsrom på 500 år.⁶⁹ Her har han også en gjennomgang av nåtidas forskningsdebatt. Mayall hevder at mange representanter for den etniske fortolkningsmodellen fortsatt er låst fast i et primordialistisk syn der de ser sigøyreridentiteten som ikke valgbar, tradisjonell og nedarvet. Indisk opprinnelse blir sett på

⁶⁶ Acton 1998 og 2005.

⁶⁷ Opfermann 1997, 2005 og 2007. Se også Fricke 1996 og 2003.

⁶⁸ Opfermann 2007.

⁶⁹ Mayall 2004.

som nøkkelleddet i sigøyneridentiteten. Hans påstand er at "the ethnic advocates" ligger nær gypsyloristene fra seint 1800-tall og tidlig 1900-tall i tilnærming og argumenter, de har bare fjernet den groveste rasetenkningen.⁷⁰ Mayall kritiserer den sterke vektleggingen av lingvistiske argumenter og peker på at det finnes en underliggende tendens til å oppfatte teorier om sosial konstruksjon som et angrep på sigøynergruppens kollektive identitet. Mayall har også kritiske kommentarer til den andre fløyen i debatten. Han peker på at Okely, Lucassen og Willems har gjort frontene i debatten unødvendig skarpe ved å samle alle som støtter teorien om indisk opprinnelse i én stor sekk og karakterisere dem som "gypsiologer" eller "indianister". Det er ikke slik at alle tilhengere av dette standpunktet er fremmede for tankeganger som ser etnisitet som en sosial konstruksjon.⁷¹ Mayall mener at Judith Okely og Leo Lucassen trekker svært vidtrekkende konklusjoner på et spinkelt empirisk grunnlag. Okelys kritikk av de såkalte "indianistenes" spekulative teorier kan med like stor rett vendes mot hennes eget arbeid. Mayall peker på at det ikke finnes historisk belegg for å hevde at flertallet av de tidligste sigøynerinnvandrerne i England egentlig bare var innenlandske omstreifere.⁷² Leo Lucassens vektlegging av den økonomiske utviklingen i Europa som forklaringsfaktor, bygger, ifølge Mayall, på et forenklet og nokså skjematisk bilde av de økonomiske endringsprosessene.⁷³

Den tysk-indiske etnologen Aparna Rao kombinerer det sosio-økonomiske og det etniske perspektivet. Hun beskriver ikke-bofaste sigøynere som én av flere grupper innfor kategorien peripatetiske grupper.⁷⁴ Grupper som kan innordnes i denne kategorien, finnes over hele verden, og de har ofte blitt omtalt med en samlebetegnelse som sigøynere, men kategorien omfatter grupper med forskjellig etnisk og lingvistisk tilhørighet. Aparna Rao definerer begrepet peripatetiske grupper som "...primarily non-food-producing/extracting, preferentially endogamous, itinerant communities subsisting mainly on the sale of goods and more or less specialized services to sedentary and/or nomadic customers."⁷⁵

⁷⁰ Mayall 2004, s. 237.

⁷¹ Mayall 2004, s. 266.

⁷² Mayall 2004, s.228f.

⁷³ Mayall 2004, s.59.

⁷⁴ Rao 2003.

⁷⁵ Rao 1987, s. 3.

Andre betegnelser som har vært foreslått for slike grupper er “commercial nomads” eller ”service nomads”.⁷⁶ Det er viktig å merke seg de modifierende elementene i definisjonen – ”primarily”, ”preferentially” og ”mainly”. Rao understreker at ordparene matproduksjon-ikke matproduksjon, mobilitet-bofasthet og endogami-eksogami ikke bør forstås som gjensidig utelukkende tilpasningsformer, men snarere som et slags kontinuum hvor gruppene kan plassere seg på ulike punkter på skalaen til forskjellige tider. Innafor spekteret av varer og tjenester som peripatetiske grupper tilbyr, finner vi ofte virksomheter som majoritetsbefolkningen regnet som sosialt degraderende.

Rao trekker et skille mellom peripatetiske grupper og omstreifere (vagrants) blant annet i forhold til vandringsmønster og inntektskilder. Hun mener at peripatetiske grupper har særtrekk som regelmessige vandringsmønstre og relativt faste ervervsspesialiteter og inntektskilder. Et annet viktig kjennetegn er at de peripatetiske gruppene har kontinuitet over generasjoner. Det dreier seg ikke om individuelle livsskjebner eller mer kortvarige økonomiske tilpasningsformer. Den peripatetiske tilpasningsformen særkjennes av endogami og bruk av etniske markører som språk, genealogier eller religion.

I en videreutvikling av begrepet peripatetiske grupper vektlegger Joseph C. Berland og Aparna Rao gruppenes rolle som ”professional strangers” eller ”customary strangers”. Den siste termen kan kanskje litt fritt oversettes med sedvanlige eller dagligdagse fremmede. De peripatetiske gruppene har tette relasjoner til og regelmessig kontakt med de fastboende, men har ingen permanent tilhørighet. Berland og Rao har hentet inspirasjon fra sosiologen Georg Simmels analyse av den fremmede. Simmel framhever kombinasjonen av nærhet og avstand i den fremmedes forhold til omverdenen.⁷⁷

I likhet med Leo Lucassen vektlegger Aparna Rao de omvandrende gruppenes økonomiske tilpasningsformer. Men utgangspunktet er forskjellig. Lucassens undersøkelser er rettet mot omvandrende *yrkesgrupper*, Rao analyserer *folkegrupper*.⁷⁸ Lucassen tolker etniske kjennetegn primært som stigma som er påført utenfra. Rao vektlegger gruppenes etniske

⁷⁶ Rao 1987, s.2.

⁷⁷ Berland og Rao 2004.

⁷⁸ Barth 1987, s. VII.

egenoppfatninger. Hun karakteriserer de peripatetiske gruppene slik: "Peripatetics as a whole constitute a socio-economic category and each community is, in addition, an ethnic unit, and constitutes a minority wherever it may be."⁷⁹ Rao understreker at disse gruppene må forstås som minoritetssamfunn (subsocieties), ikke som subkulturer.

1.3.6 Lingvistisk forskning – romani og pararomani

Det finnes en relativt omfattende forskningslitteratur om språket romani. Av størst interesse for meg er undersøkelser av de nord- og vest-europeiske variantene av språket og språkformen pararomani. Pararomanispråk er språk som kombinerer et romanibasert ordforråd med grammatikalske strukturer hentet fra et annet språk. Språkene omtales også som sammenflettet romani og romani-blandingsdialekter (Romani-Misch-Dialekten⁸⁰). I denne språkgruppa finner vi språk hvor den grammatikalske strukturen er hentet fra henholdsvis engelsk, spansk, baskisk, norsk, svensk, serbisk og gresk. De best studerte pararomanispråkene er calo (Spania), angloromani (England) og skandiromani (Norge og Sverige).

I artikkelen "The Northern Branch of Romani: Mixed and Non-mixed Varieties" peker Peter Bakker på de grunnleggende fellestrekkene mellom alle nord- og vesteuropeiske varianter av romani, både de som har beholdt den opprinnelige grammatikalske strukturen og pararomanispråkene. Han viser blant annet til at ordforrådet er felles og at pararomanispråkene, overraskende nok, inneholder like mange ord med romanirøtter som romanispråkene. I tillegg kommer en rekke andre språklige fellestrekk som atskiller språkene i dette området fra andre romanivarianter. Innafor språkgruppa brukes et felles sett av endonymer.⁸¹ Bakker konkluderer med at den nordlige greina av romani snakkes av mennesker som nedstammer fra den første innvandringsbølgen til Europa på 1400-tallet.⁸²

Lev Tcherenkov opererer med samme språklige inndeling som Peter Bakker men benytter betegnelsen "the Nordic metagroup". Han grupperer walisiske roma og engelske "travellers",

⁷⁹ Rao 1987, s. 3.

⁸⁰ Boretzky 1998.

⁸¹ Se nærmere behandling av endonymene i underkapittel 7.3.1.

⁸² Bakker 1999.

nordiske tatere og finske og estiske roma i en egen språkgrein innafor denne metagrappa.⁸³ For øvrig omfatter metagrappa blant annet gruppene sinti og manûs, romagrupper i Polen og de baltiske land og en sørlig grein, som sør-franske, spanske og portugisiske cale og italienske roma (Abruzessi og Calabresi). Ett iøynefallende trekk er påvirkningen fra tysk og mangelen på lånord fra rumensk. Her skiller den nordiske metagrappa seg markert fra den store romanispråkgruppa vlax.⁸⁴

Pararomanispråkene har blitt karakterisert som yrkessjargonger eller konstruerte forbryterspråk.⁸⁵ Peter Bakker har drøftet forskjellene mellom pararomanispråkene og såkalte hemmelige språk. Han hevder at det ut fra strukturelle, funksjonelle og etniske kriterier kan trekkes en klar grense mellom pararomanispråk og hemmelige språk med innslag av romani. Han peker blant annet på at de hemmelige språkene som regel henter sitt ordforråd fra en rekke språk mens pararomanispråkenes vokabular i all hovedsak er hentet fra romani. Pararomanispråkene har elementer av romanigrammatikk og anvender ofte romanibetegnelser for personlige pronomen, spørrepronomen, demonstrativer, preposisjoner og konjunksjoner. I de hemmelige språkene forekommer dette sjelden. Pararomanispråkene brukes i forskjellige situasjoner og gruppeinternt. De hemmelige språkene anvendes vanligvis bare i situasjoner hvor brukerne ønsker at en tredjepart ikke skal forstå samtalen. Brukerne av pararomanispråk oppfatter seg selv som etnisk eller sosialt distinkte grupper og anvender (eller har anvendt) endonymer som romaničel eller kalo.⁸⁶

Tidlige kilder til pararomanispråk er sparsomme, og forklaringene på hvordan språkene kan ha oppstått er til dels basert på kvalifisert gjetning. Det synes å være enighet om at angloromani og calo har oppstått relativt raskt etter de første sigøynerinnvandringene. Peter Bakker viser til en kilde fra 1616 som må karakteriseres som en tidlig form for angloromani.⁸⁷ Norbert

⁸³ Tcherenkov og Laederich 2004, s. 345-392. Tcherenkov bruker betegnelsen "Roma". Med estiske roma sikter han til gruppa Lajenge Romma som ble utryddet under andre verdenskrig.

⁸⁴ Klassifiseringen av romspråkene i Polen og Baltikum er omstridt. Norbert Boretzky (2007) skiller disse variantene ut i en egen nordøstlig gruppe.

⁸⁵ Se for eksempel Haugen 1949 og Gjerdman 1945.

⁸⁶ Bakker 1998.

⁸⁷ Bakker 2000 og 2003.

Boretzky daterer calo til ca 150 år etter innvandringen.⁸⁸ For norsk og svensk romani har vi ikke kilder som med sikkerhet kan si noe om hvor gammel språktypen er.

Donald Kenrick har forklart utviklingen av pararomanispråkene som en gradvis svekkelse av den opprinnelige romanigrammatikken.⁸⁹ Men de fleste lingvister er nå enige om at språkskiftet har skjedd raskt. Ian Hancock mener at angloromani må ha oppstått som et kontaktspråk mellom innvandrede sigøynere og engelske omstreifergrupper. Språket har først blitt brukt som en form for pidgin i relasjoner mellom gruppene, seinere har det gått over til å bli brukt som etnisk markørspåk og hemmelig språk.⁹⁰ For utviklingen av skandinavisk romani mener Hancock at eksogame giftermål har vært en avgjørende faktor.⁹¹

Norbert Boretzky har pekt på at angloromani har få innslag fra de hemmelige språkene som ble brukt av engelske omstreifergrupper. Han mener at angloromani ble utviklet i romanispråklig miljø, altså ikke som et kontaktspråk med grupper som ikke snakket romani. Boretzky beskriver en mulig opprinnelseskontekst som et møte mellom tidlig innvandrede grupper hvor det opprinnelige språket var i ferd med å gå ut av bruk og nyankommere som hadde opprettholdt språket godt. I en slik situasjon kunne utviklingen av angloromani være en form for språklig kompromiss.⁹² Peter Bakker har sammenfattet uenigheten mellom Kenrick og Hancock til tre hovedpunkter. For det første gjelder det tidspunktet for språkskiftet, på 1800-tallet (Kenrick) eller på 1500-tallet (Hancock). Det andre sentrale punktet dreier seg om hvorvidt angloromani oppstod gradvis (Kenrick) eller brått (Hancock). Det siste punktet er hvorvidt angloromani oppstod som et bevisst skapt språk.⁹³ Bakkers eget syn ligger nær Hancocks hypotese på enkelte punkter, men er i grunntrekkene mer overensstemmende med Boretzkys. Han mener at språkutviklingen inntraff tidlig og at den må ha skjedd brått, trolig innafor en generasjon av språkbrukere. Motivene for språkskiftet ser han som styrt dels av et behov for å opprettholde et hemmelig språk og dels som en form for etnisk markering.⁹⁴

⁸⁸ Boretzky 1998, s. 101.

⁸⁹ Kenrick 1979. Se også omtale av Kenricks synspunkt i Grant 1998 og Matras 1998.

⁹⁰ Se omtale av Ian Hancocks synspunkt i Bakker 1998 og Grant 1998.

⁹¹ Hancock 1992.

⁹² Boretzky 1998.

⁹³ Bakker 2000, s. 16.

⁹⁴ Bakker 2000, s. 28.

Den danske lingvisten Jacob Ladefoged står for et avvikende synspunkt når det gjelder skandinavisk romani. Han antar at svensk og norsk romani ble utviklet av grupper som hadde norsk og svensk som sitt morsmål, og at språket ble bevisst skapt. Ladefoged begrunner sitt standpunkt med lingvistiske argumenter. Han viser blant annet til semantiske og fonologiske endringer av romanielementene i språkene til støtte for sin konklusjon. Men han baserer seg også tungt på Adam Heymowskis teorier om de svenske taternes innenlandske opprinnelse.⁹⁵ Ladefoged ser språkernes funksjon som primært kryptolektisk, altså som hemmelige språk. Han avgrensner seg imidlertid fra den norske språkforskeren Einar Haugens oppfatning av norsk romani som et profesjonelt forbryterspråk. Han viser til at norsk og svensk romani i dag anvendes som etniske markørspråk (etnolekter).⁹⁶

De svenske lingvistene Kari Fraurud og Kenneth Hyltenstam har pekt på at forståelsen av svensk romani som et språk konstruert av svensktalende omstreifergrupper, i betydelig grad er basert på ikke-lingvistiske argumenter. De viser blant annet til språkforskeren Olof Gjerdmann som støttet seg på en antropometrisk undersøkelse gjennomført av Statens institut för rasbiologi i 1944 og til den sterke påvirkningen fra Adam Heymowski.⁹⁷ Fraurud og Hyltenstam antar at språkformen svensk romani utviklet seg gradvis på 1700- og 1800-tallet med utgangspunkt i romanitalende grupper.⁹⁸

1.4 Teoretisk utgangspunkt

Som vi har sett i gjennomgangen av forskningsstatus, er det etniske perspektivet omstridt i historiske analyser av tater og sigøynere. Etnisitetsbegrepet brukes også på mange forskjellige måter. Min forståelse av begrepet bygger primært på teoretiske bidrag fra sosialantropologen Richard Jenkins⁹⁹, arkeologen Siân Jones¹⁰⁰ og sosiologene Steve Fenton og Harriet Bradley.¹⁰¹ Richard Jenkins har hentet sentrale teoretiske impulser fra Fredrik

⁹⁵ Se omtale og kritisk gjennomgang av Heymowskis teorier i kapittel 6.

⁹⁶ Ladefoged 1998, s. 160 f.

⁹⁷ Gjerdmann 1945. Se nærmere omtale av denne undersøkelsen i underkapittel 6.2.

⁹⁸ Fraurud og Hyltenstam 1997 og 1998.

⁹⁹ Jenkins 1997 og 2006.

¹⁰⁰ Jones 1997

¹⁰¹ Fenton 1999 og 2003. Fenton og Bradley 2002.

Barth¹⁰², men har modifisert og videreutviklet hans teorier, blant annet kritiserer han Barths rendyrkede aktørperspektiv. Spesielt relevant for min analyse er Jenkins' drøfting av samspillet mellom egenidentifikasjon og andres kategorisering, hans analyse av de forskjellige nivåene hvor kategoriseringsprosessene utspiller seg – individuelt, interaksjonelt og institusjonelt – og hans vektlegging av maktrelasjoners betydning i konstitueringen av etnisk identitet. Siân Jones målsetning er å etablere en kritisk syntese i forhold til det brede spekteret av etnisitetsteorier innen samfunns- og kulturvitenskap. Hun vil utvikle et teoretisk rammeverk for å analysere formasjoner og transformasjoner av etniske grupperinger i ulike sosiale og historiske kontekster. Fra Steve Fentons og Harriet Bradleys arbeider bygger jeg spesielt på analyser som viser forbindelseslinjene mellom begrepene *etnisitet* og *klasse* og vektlegger en kontekstuell forståelsesramme.

1.4.1 Definisjoner

Siân Jones har påpekt konfliktene mellom det spesifikke og det generelle i de mange forsøkene på definere begrepene *etnisk identitet*, *etnisk gruppe* og *etnisitet*. Enkelte definisjoner er så vide at de ikke har analytisk kraft i forhold til enkeltfenomener, andre er så snevre at de vanskelig kan brukes komparativt, de får primært en deskriptiv funksjon.¹⁰³ Jeg har valgt å bruke de definisjonene Siân Jones selv legger til grunn i *Archaeology of Ethnicity*. De er teoretisk presise i forhold til mitt eget ståsted i etnisitetsdebatten og samtidig så vide at de er anvendbare for analyse av etniske relasjoner i forskjellige kontekster og tidsepoker.

Ethnic identity: that aspect of a person's self-conceptualization which results from identification with a broader group in opposition to others on the basis of perceived cultural differentiation and/or common descent.

Ethnic group: any group of people who set themselves apart and/or are set apart by others with whom they interact or co-exist on the basis of their perceptions of cultural differentiation and/or common descent.

Ethnicity: all those social and psychological phenomena associated with a culturally constructed group identity as defined above. The concept of ethnicity focuses on the ways in which social and cultural processes intersect with one another in the identification of, and interaction between ethnic groups.¹⁰⁴

¹⁰² Barth 1982 [1969].

¹⁰³ Jones 1997, s. 57

¹⁰⁴ Jones 1997, s. xiii.

De sentrale elementene i disse definisjonene er knyttet til et syn på etnisitet som:

- *Handlingsorientert*. Definisjonene beskriver sosiale prosesser, ikke gruppekarakteristika. Jones framhever i likhet med Jenkins at etnisitet ikke er noe mennesker har eller tilhører, men noe de erfarer, bruker, lærer og gjør.
- *Kognitivt basert*. Definisjonene vektlegger hvordan mennesker oppfatter og tolker kulturell forskjell og hvilken *betydning* de tillegger felles avstamning.
- *Et relasjonelt fenomen*. Definisjonene framhever hvordan etnisk identitet konstitueres i et samspill mellom inngruppe og utgruppe, mellom *oss* og *de andre*.
- *Kontekstavhengig*. Etnisk identitet presenteres som ett aspekt ved individers selvforståelse, ikke som noe altovergripende. I gitte situasjoner kan den etniske selvforståelsen mobiliseres, i andre situasjoner kan den spille mindre rolle.
- *Både sosialt, kulturelt og psykologisk fundert*. I motsetning til definisjoner som beskriver etnisitet som et rent kulturelt fenomen eller som en kulturell overbygning for sosiale og politiske prosesser, peker Jones på samspillet mellom sosiale og kulturelle prosesser og åpner også opp for den psykologiske dimensjonen.

1.4.2 Konstruktivism versus essensialisme

I min forståelse av etnisitetsbegrepet vil jeg avgrense meg både i forhold til de mest ytterliggående konstruktivistiske forklaringene av fenomenet og i forhold til en essensialistisk bruk av begrepet etnisitet. De mest rendyrkede konstruktivistiske forklaringene finner vi i 1900-tallets nasjonalismeforskning representert ved Ernest Gellner, Benedict Anderson og Eric Hobsbawm.¹⁰⁵ Sentrale stikkord her er knyttet til Andersons og Hobsbawms berømte boktitler *Imagined communities* og *The Invention of Tradition*. Selv om disse forfatterne i hovedsak skriver om framveksten av *nasjonale* identiteter fra slutten av 1700-tallet og framover, har synspunktene deres også preget diskusjonene rundt etnisk identitet. Etnisk tilhørighet beskrives som påført utenfra eller som rene etterhåndskonstruksjoner.

¹⁰⁵ Gellner 1983, Anderson 1996 [1983], Hobsbawm 1983.

Tilsynelatende forutsetter en slik forklaringsmodell sosiale aktører som på fritt grunnlag gjennomfører grunnleggende endringer i et samfunns sosiale struktur og kultur.¹⁰⁶ Som vi har sett i avsnittet om forskningsstatus, har det mer ytterliggående konstruktivistiske perspektivet betydelig gjennomslag i nyere litteratur om tater og sigøynere. Dels har det blitt hevdet at tater- og sigøynerbetegnelse var en form for etikettering fra majoritetssamfunnets side og ikke hadde relasjon til virkelige gruppefelleskap.¹⁰⁷ Dels blir det fokusert på konkrete forskeres rolle. Wim Willems ser Heinrich Grellmann som den sentrale konstruktøren av etnisk sigøyneridentitet.¹⁰⁸ I Norge har Eilert Sundt blitt tillagt samme rolle i forhold til oppfatningen av tater.¹⁰⁹ Slike framstillinger tillegger enkelte vitenskapsmenn og deres produkter uforholdsmessig stor innflytelse i forhold til samfunnsmessige oppfatninger og relasjoner.

En konstruktivistisk tilnæringsmåte vektlegger etnisitetsformasjoner som en relasjonell prosess. I motsetning til dette beskriver en essensialistisk tilnæringsmåte etnisk identitet i forhold til et gitt sett av kulturelle særtrekk. En slik tilnæringsmåte blir lett statisk og skjematisk klassifiserende. Vi kan ikke forstå etniske identitetsformasjoner ut fra en ren beskrivelse av kulturelle trekk. De etniske grensene kan være skarpe i tilfeller hvor de kulturelle forskjellene kan synes ubetydelige. I Fredrik Barths sentrale teoretiske bidrag blir det understreket at det er grensemarkeringen som er viktig, ikke det kulturelle innholdet grensen trekkes rundt.¹¹⁰ I den etterfølgende teoretiske debatten har imidlertid avgrensningen mot en essensialistisk forståelse i mange tilfeller ført til en fullstendig avvisning av at kulturelle trekk har betydning for etniske prosesser. Thomas Hylland Eriksen har pekt på at termene tingliggjøring og essensialisme brukes som stigmatiserende merkelapper. Det har blitt både vitenskapelig og politisk korrekt å fordømme alle former for essensialisme. Ifølge Hylland Eriksen fører dette debattklimaet til at forskere er svært forsiktige med å snakke om ”virkelige kulturforskjeller”, i stedet snakker man om maktrelasjoner, ideologier og

¹⁰⁶ Ichijo og Uzelac 2005, s.13.

¹⁰⁷ Se for eksempel Lucassen 1996 og Svanberg og Tydén 1992 og 1994.

¹⁰⁸ Willems 1997.

¹⁰⁹ Se for eksempel Lillehammer 2004.

¹¹⁰ Barth 1982 [1969]

konstruksjoner.¹¹¹ Innenfor en grein av den sosialantropologiske etnisitetsforskningen blir kultur enten sett på som et rent overflatefenomen eller som et resultat av politiske entreprenørers strategier. Hylland Eriksen oppfordrer til å bringe kulturen tilbake i etnisitetsdebatten (bringing culture back in). Kulturforskjeller finnes både innafor og mellom etniske grupper. Det er nødvendig å analysere disse forskjellene, ikke bare den strategiske bruken av dem.¹¹²

Mye av den eldre forskningen om tatere og sigøynere har blitt kritisert for å være essensialistisk. Kritikken har særlig vært rettet mot forestillingene om ”det opprinnelige indiske” som vi finner både hos Eilert Sundt¹¹³ og i Allan Etzlers¹¹⁴ beskrivelser av svenske tatere, og kanskje enda mer rendyrket i publikasjonene fra The Gypsy Lore Society.¹¹⁵ Det indiske forstås som det grunnleggende, det essensielle som definerer kulturen. Endringer fra dette opprinnelige ses på som skadelige utvanninger av kulturen, negative trekk forklares ofte ved ”raseblanding”. Kritikken mot det essensialistiske perspektivet er her åpenbart berettiget.

1.4.3 Instrumentalisme versus primordialisme

En annen sentral skillelinje i etnisitetsdebatten kan trekkes mellom *instrumentalisme* og *primordialisme*. Begrepsparet instrumentalisme/primordialisme er ikke teoretisk overlappende med konstruktivisme/essensialisme, men i forhold til posisjoner i debatten postuleres det ofte et sammenfall mellom konstruktivister/instrumentalister på den ene sida og essensialister/primordialister på den andre sida. Også på dette feltet vil jeg avgrense meg mot de mest ytterliggående formene med utgangspunkt i kritiske innvendinger som er reist blant annet av Sîan Jones og Thomas Hylland Eriksen.

I en rendyrket instrumentalisk modell framstilles etnisk identitet som rasjonelt valgbar både på individ- og gruppenivå. I artikkelen ”Ethnicity and culture – a second look” peker Thomas Hylland Eriksen på viktigheten av å rette blikket mot de delene av en identitet som *ikke*

¹¹¹ Eriksen 2000, s.193f.

¹¹² Eriksen 2000, s. 194f og s.201ff. Se også Niemi 2006, s.104f.

¹¹³ Sundt 1852

¹¹⁴ Etzler 1944

¹¹⁵ Se for eksempel kritikken av The Gypsy Lore Societys oppfatninger om ”the true Romany” i Acton 1974, Willems 1997, Montesino 2002 og Mayall 2004.

velges. Individene velger ikke slektskapsrelasjoner, de velger ikke det de har blitt opplært i og sosialisert inn i løpet av sin barndom. Et individ kan velge å framheve enkelte kulturtrekk som etniske markører og underkommunisere andre, men dette skjer innenfor en kulturell ramme som setter begrensninger og definerer betingelsene. Eriksens kritikk av den ytterliggående instrumentalistiske fortolkningsmodellen er både rettet mot ideen om det rasjonelle og frie valget som underkjenner gitte sosiale og historiske begrensninger for individers og gruppers handlingsrom, og mer grunnleggende mot en rendyrket metodologisk individualisme – en oppfatning om at kollektive fenomener kan reduseres til individer og samhandlingen mellom dem. Etnisk identitet kan være fleksibel, men er likevel ikke fritt valgbar verken ut fra individuelle eller gruppestrategiske hensyn.¹¹⁶

Begrepet primordial kan betegnes som en vektlegging av en medfødt og ureflektert følelse av fellesskap¹¹⁷ eller som følelsesmessige bånd som oppleves som bindende for individet uavhengig av rasjonell kalkulasjon, som noe som har sitt utspring i det som er kulturelt gitt eller opplevd som kulturelt gitt – ”rase”, språk, skikker, territorium og slektskap.¹¹⁸ Thomas Hylland Eriksen forklarer primordial som det som ligger dypt grunnlagt i kollektive erfaringer.¹¹⁹ En mer vidtgående forståelse av begrepet primordial er at det dreier seg om et gitt aspekt ved menneskelige forhold i alle historiske epoker og i alle kontekster.¹²⁰

Debattene rundt primordialisme er nært knyttet til synet på kultur og det kulturelt ”gitte” versus det valgbare. Med økende kritikk av de mer ytterliggående versjonene av det instrumentalistiske standpunktet og med utviklingen av teoretiske tilnæringsmåter som vil gi det kulturelle innholdet en større plass innenfor etnisetsanalyse, kan det synes som om det primordialistiske standpunktet et stykke på vei er i ferd med å bli rehabilitert. Mange har prøvd å bygge bro mellom primordialisme og instrumentalisme. En av dem er Steve Fenton som mener at dikotomien er falsk. Hans oppfatning er at et primordialt syn på etnisitet verken utelukker kontekst- og situasjonsavhengige analyser eller et instrumentalistisk perspektiv. Et individ kan ha en tilskrevet etnisk identitet som er bygget på sosialisering og erfaring. I gitte

¹¹⁶ Eriksen 2000, s. 187 og s.192-201.

¹¹⁷ Fenton og Bradley 2002, s.19.

¹¹⁸ Smith 2005, s. 121f.

¹¹⁹ Eriksen 2000,s.192

¹²⁰ Banks, 1996

kontekster eller situasjoner vil individet finne det hensiktsmessig å bruke denne identiteten til å nå politiske eller økonomiske mål.¹²¹

Siân Jones hevder at de fleste forsøk på integrerte teoretiske tilnærminger bygger på oppfatninger om en form for primordial basis for etnisitet. De instrumentelle sidene ved etnisitet framstilles som sekundærphenomen som manifesterer seg i gitte sosiale og historiske situasjoner. Dermed får den primordiale basisen forrang og blir stående som årsak.¹²² Jones viser imidlertid til at primordialisme både brukes deskriptivt og som årsaksforklaring. Som årsaksforklaring for etnisk atferd er det primordialistiske standpunktet uforenlig med en instrumentalistisk tilnærming. På det deskriptive planet er de to tilnæringsmåtene derimot ikke uforenlige.

I analyser av taternes etniske identitet har de instrumentalistiske forklaringsmodeller stått sterkt. For perioden fram til 1970 framheves det instrumentelle ved å markere en eksotisk identitet og framturen i forhold til spådomskunst, handelsvirksomhet og tiggere. Fremmedartede, mystiske og til dels skremmende trekk kunne gi en konkurransefordel i forhold til andre omstreifergrupper. For perioden etter 1970 knyttes de instrumentelle forklaringene til tilgangen på offentlige ressurser gjennom status som minoritetsgruppe.¹²³ I begge tilfeller framstilles etnisitetsmarkeringer og kulturtrekk som overbygningsfenomen drevet fram av økonomiske beveggrunner. Slike forklaringsmodeller tenderer mot en fullstendig bortdefinering av kulturell identifikasjon og kulturelt innhold som selvstendige faktor i identitetsformasjoner.

Spenningen mellom et instrumentalistisk og et primordialistisk syn vil trolig være spesielt sterk i analyser av sigøyneres og tateres etniske identitet, dels fordi forskningsfeltet bærer på en tung arv av rasetenkning, vektlegging av ”medfødte” egenskaper som vandringstrang, uærlighet eller dovenskap og troen på uforanderlige kulturelle trekk, og dels fordi etnisitetsstudier i førmoderne og tidligmoderne tid i seg selv ofte påklistres merkelappen primordialisme. I David Mayalls beskrivelse av det han kaller et ”etnografisk/primordialistisk

¹²¹ Fenton 2003, s. 84

¹²² Jones 1997, s. 81f.

¹²³ Se for eksempel Marvik 1983

perspektiv”, framheves elementer som blant annet en lang linje av nærmest ubrutt identitet, felles opprinnelse og språk og levemåte.¹²⁴ Her kan det se ut som om beskrivelser av identitetsmarkeringer over et langt tidsspenn og vektlegging av språk, opprinnelse og levemåte i seg selv er tilstrekkelig til å bli stemplet som primordialistisk.

1.4.4 Etnisitet og klasse

Forklaringsmodeller basert på klassebegrepet og sosio-økonomiske variabler har ofte vært sett på som motstykker til etniske fortolkninger. Et klassisk eksempel på dette er Adam Heymowskis problemstilling slik han har formulert den i tittelen på sin doktoravhandling om svenske tatere – ”A Social Isolate or an Ethnic Minority?”.¹²⁵ Tilsynelatende mener Heymowski at det må dreie seg om et enten-eller. Innbakt i en slik tankegang ligger ideen om at det finnes en form for ”ren” etnisitet uavhengig av sosial og økonomisk kontekst.

Sosiologene Steve Fenton og Harriet Bradley har utfordret dette standpunktet.¹²⁶ De peker på at etniske relasjoner ikke eksisterer i et vakuum, men er innebygd i sosiale, politiske og økonomiske strukturer. Fenton og Bradleys siktemål er en reintegrering av studiet av det økonomiske og det kulturelle – klasse og etnisitet – og forbindelseslinjene mellom dem. Det finnes en betydelig overlapping mellom klassestrukturer og etniske strukturer og mellom klasseidentiteter og etniske identiteter. Gjennom en kritisk gjennomgang av begrepene etnisitet og klasse formulerer Fenton og Bradley et standpunkt som de kaller ”the middle ground”. Dette mellomstandpunktet finner de i et ”terreng” mellom marxistisk politisk økonomi med vekt på materialistisk analyse og et ”kulturalistisk” sosiologisk rammeverk som langt på vei forkaster det materielle til fordel for det symbolske. Sosiale fenomener som etnisitet og klasse har både økonomiske og kulturelle aspekter. I mellomstandpunktet anerkjennes begge sider, og ingen av dem ses som rene overbygningsfenomen i forhold til hverandre. Fenton og Bradley kritiserer med dette både teorier hvor etnisitet reduseres til klasse og teorier hvor klasse reduseres til etnisitet.¹²⁷

¹²⁴ Mayall 2004, s. 193

¹²⁵ Heymowski 1969.

¹²⁶ Fenton og Bradley (red.) 2002

¹²⁷ Fenton og Bradley 2002, s. 1-6 og s. 9-30.

Jeg ser Fenton og Bradleys ”middle ground”-standpunkt som svært relevant for analyser av nordiske tater. Her kan vi observere former for yrkesmessig spesialisering og sosial marginalisering som skaper etniske nisjer knyttet til uærlige yrker og spesielle felter innenfor ambulerende virksomhet som for eksempel glasshandel, spådomskunst og kvakksalvervirksomhet. Spørsmålet vi må stille er om disse økonomisk nisjene har en avgjørende betydning for konstitueringen av etnisk identitet eller om de bare fungerer som en slags konteiner for den.

1.4.5 Etnisitet og språk

I eldre etnisitetsdefinisjoner ble felles språk framhevet som en av de sentrale faktorene som konstituerte en etnisk gruppe, og ofte sett som en nødvendig betingelse. Den tunge vektleggingen av språk underkjente både andre faktorerens betydning for etnisk identifikasjon og språkets foranderlighet. Judith Okely har pekt på at engelsk sigøynerforskning satte et likhetstegn mellom språk og ”rase”. Når språket ble brukt som et endelig bevis på sigøynernes indiske avstamning, bygget det på en underliggende oppfatning om at språk bare ble overført eller lært gjennom biologisk avstamning. Okely viser også til de utbredte forestillingene om at enkelte sigøynergrupper var mer ”ekte” og opprinnelige og tettere genetisk knyttet til India fordi de hadde et stort romanivokabular og anvendte grammatikalske strukturer fra indiske språk.¹²⁸

Språket ses ikke lenger på samme uproblematiserte måte som en pålitelig veiviser til historie, etnisitet og genetik. Grupper kan skifte språk; de kan miste sitt opprinnelige språk, men likevel opprettholde sin karakter av etnisk gruppe, og de kan overta andre etniske gruppers språk. Det betyr imidlertid ikke at vi bør forkaste språkets rolle som en av flere viktige etniske markører. Vi bør heller ikke kaste vrak på den greina av moderne romanilingvistikk som analyserer språkutvikling som spor av migrasjonsruter og som på bakgrunn av språklige variasjoner knytter forbindelseslinjer mellom forskjellige sigøyner- og tatergrupper.

Språk og etnisitet knyttes sammen ved språkets sosiale dimensjon. Vi vet at både sigøynere og nordiske tater har vært tospråklige (eller flerspråklige). De har anvendt majoritetsspråket,

¹²⁸ Okely 1983, s. 8f.

men samtidig hatt et eget språk. Noen viktige spørsmål for å kunne fange språkets sosiale dimensjon er knyttet til hvilke settinger og sosiale kontekster de forskjellige språkene brukes i og hva man snakker om i disse kontekstene. Ved å kartlegge kontekst og tema kan man også komme på sporet av språkets funksjon. Fungerer det som en intern markør for gruppetilhørighet, eller brukes det i første rekke som et hemmelig språk i kontakten med omverdenen? Slike spørsmål har, som vist under gjennomgangen av forskningsstatus, stått sentralt i forskningen om pararomanispråk.

“Gentem lingua facit” skrev middelalderfilosofen Isidore av Sevilla. Det har vært vanlig å oversette utsagnet med ”language makes race” og se det som et eksempel på en oppfatning om språkets determinerende rolle.¹²⁹ Nærmere originalteksten kommer vi vel med å oversette det som ”språket skaper folkene”, og da kan vi også tolke utsagnet prosessuelt, det vil si som en forståelse av at språk forsterker og bidrar til å opprettholde gruppeidentitet over tid.

1.4.6. Etnisitetsanalyser og historieforskning

Er det hensiktsmessig å anvende begreper som etnisitet og etnisk identitet i forhold til et kildemateriale fra før-moderne og tidligmoderne tid? Det dreier seg om begreper som er utviklet av sosialantropologer og sosiologer især i andre halvdel av 1900-tallet. Enkelte har derfor hevdet at det etniske begrepsapparatet blir anakronistisk og kunstig i forhold til et eldre historisk materiale. Steve Fentons syn er at begrepene er utviklet for å analysere moderne fenomener og at bruken av dem dermed bør avgrenses til å gjelde moderne tid. Han mener også at det ikke er mulig å utvikle en allmenngyldig teori om etnisitet. Det er mer relevant å snakke om forskjellige etnisiteter i kontekster som er så ulike at de ikke lar seg innordne under ett felles begrep.¹³⁰

Siân Jones, derimot, har som siktemål å utvikle et teoretisk begrepsapparat som kan ha gyldighet i ulike tidsepoker og kontekster. Hun vil anvende etnisitetsteori på arkeologisk materiale, altså over et svært langt tidsspenn. Det er imidlertid viktig å ha høy beredskap i forhold til faren for å reprodusere fortida i nåtidas bilde. Det har også vært reist innvendinger

¹²⁹ Se for eksempel Strand og Marsh 2005, s. 14.

¹³⁰ Fenton 2003, s. 179f.

mot å presse moderne begreper nedover en fortid hvor slike begreper ikke fantes. Med en strengt emisk innfallsvinkel må begrepene kanskje forkastes. Men de færreste historikere vil stille slike krav til historisk beskrivelse og analyse. Forståelsen av begrepet emisk som i hovedsak knyttet til terminologi er svært snever. Det dreier seg i videre forstand om aktørens kulturelle selvforståelse. I kilder fra tidlig nytid kan vi finne begrepene ”nation” og ”folk” brukt på en måte som synes å ligge svært nært opp til vår tids begrep *etnisk gruppe*. Begrepene var imidlertid flertydige. De kunne også knyttes til et fødested, tilhørighet til et rike eller bli brukt om yrkesgrupper. Fellesnevneren var at de beskrev en form for kollektiv identitet.¹³¹

Det historiske perspektivet er ofte fraværende i sosialantropologisk behandling av etniske problemstillinger. Sosialantropologer som har interessert seg for historiske perspektiver, har som regel konsentrert seg om den dekonstruerende vinklingen – hvordan skaper samtida fortida? Hvordan tjener konstruerte bilder av fortida moderne etniske mobilisering? Problemstillinger knyttet til historiske forutsetninger og drivkrefter for utvikling av etnisk identitet blir sjelden berørt. Sosiologen J. D. Y. Peel har karakterisert neglisjeringen av slike problemstillinger som ”blocking presentism”. Han påpeker blant annet at vektlegging av etnisitet som en prosess burde åpne for etnohistoriske perspektiver. Etnisk identitet er ikke bare avhengig av en samtidig strukturell kontekst, men er også formet gjennom et historisk forløp.¹³² Mangelen på historiske perspektiver i sosialantropologiske studier av etnisitet er også påpekt av Thomas Hylland Eriksen. Han oppfordrer til å analysere etnisitet i historisk dybde. Sosialantropologer bør, ifølge Eriksen, ha et blikk for virkninger av historien utover de som brukes direkte legitimerende i samtida.¹³³

I hvilken utstrekning har historikere interessert seg for etniske prosesser? I Norge er temaet bredt belyst innafor samisk og kvensk historie.¹³⁴ Men generelt må vel svaret være at interessen for etniske problemstillinger har vært forholdsvis lav blant historikere.

¹³¹ For nærmere drøfting av nasjonsbegrepet se Minken 2003.

¹³² Peel 1989, s. 199f.

¹³³ Eriksen 2000, s. 197

¹³⁴ Se for eksempel Hansen og Olsen 2004 og Niemi 2004 og 2005.

Jeg har konkludert med at etnisitetsteori kan anvendes også i forhold til eldre historie og at etnisitet er et relevant og kanskje til nå underprioritert område for historieforskning. En viktigere innvending mot analyse av etnisitet i historisk materiale generelt og spesielt i forhold til en undersøkelse av tater, er hittil ikke nevnt. Fenomenet kan i og for seg være interessant. Men er det tilgjengelig for historisk forskning? Når det dreier seg om grupper som ikke har etterlatt seg egenprodusert skriftlig materiale, mangler gruppenes egenpresentasjon i kildene. Har vi da et kildemateriale som kan gi tilstrekkelig belysning av etnisk identifikasjon? Den svenske etnologen Ingvar Svanberg hevder at etnisitet bare kan studeres i samtid:

För att *förstå* etnicitet, detta svåra och laddade fenomen, som i vår tid kanske mer är en fråga om emotioner än något annat, duger inte historiska studier. Det kan bara ske med samtidsorienterade undersökningar, ty *seriös* forskning rörande etnicitet kan enbart utföras i direktkontakt med den sociala miljö där den som ett av flera sätt att *organisera tillvaron för människor och deras resursutnyttjande*, fyller en funktion...¹³⁵

Vi har et forholdsvis rikt kildemateriale i forhold til majoritetssamfunnets kategoriseringer og karakteristikker av tater og sigøynere, men vi vet betydelig mindre om hvordan gruppene selv oppfattet seg, og gruppenes egenpresentasjon er alltid silt gjennom majoritetssamfunnenes filter. Egenpresentasjonene inneholder rimeligvis taktiske tilpasninger i forhold til majoritetssamfunnet. Fra svenske og danske rettskilder fra 16- og 1700-tall har vi flere eksempler på at enkeltpersoner og grupper i forhør bekrefter at de er ”tattere” eller ”zigenare”. Det er imidlertid myndighetenes kategoriseringer de her slutter seg til, de benytter et eksonym. Og vi vet ikke om det er samsvar mellom opplysninger gitt i tvangssituasjoner og egenkategoriseringer.

Risikerer jeg – for å bruke Gregory Batesons slående formulering – å presentere en beskrivelse av tateridentitet som likner på lyden av én hånd som klapper?¹³⁶ Richard Jenkins har beskrevet identitet som en dialektikk mellom likhet og forskjell. Identiteten uttrykkes i sosial interaksjon og internaliseres i egenidentifikasjon.¹³⁷ Den internaliserte delen vil jeg kanskje bare kunne fange i korte glimt. Men hvordan likhet og forskjell uttrykkes i sosial

¹³⁵ Svanberg 1999, s. 103.

¹³⁶ Bateson 1979, s.78.

¹³⁷ Jenkins 1997, s. 13-14.

interaksjon vil også majoritetssamfunnets skriftlige kilder kunne gi tilgang til. En analyse av dette materialet vil kunne bidra til å utdype forståelsen av etniske prosesser i tidligmoderne tid.

1.4.7 Sammenfatning av avhandlingens teoretiske utgangspunkt

I gjennomgangen av forskningsstatus så vi at motsetningene mellom en sosio-økonomisk og en etnisk fortolkningsmodell kunne framtre som svært skarpe. Etter mitt syn er dette delvis en konstruert motsetning. Det er ikke med nødvendighet slik at en analyse av etnisitetsfenomener må gå på bekostning av analyser av yrkesroller, klasseforhold eller sosio-økonomiske strukturer. Jeg har forsøksvis skissert en etnisitetsforståelse som er inkluderende også for andre perspektiver. Det er en klar sammenheng mellom yrkestilpasningen og de etniske framtredelesformene. En forståelse av tatergruppens sosio-økonomiske plassering er nødvendig for å forstå gruppedannelse og etnisk gruppeidentitet.

Jeg har avgrenset meg mot de mest rendyrkede konstruktivistiske modellene, men elementer fra disse modellene vil bli løftet fram også i min undersøkelse. Det dreier seg i første rekke om Leo Lucassens analyse av majoritetssamfunnets etikettering av omvandrende grupper og maktrelasjonenes betydning i etableringen av etniske grupper.

Manglende faglig utveksling mellom lingvister på den ene sida og historikere og sosialantropologer på den andre sida er en svakhet ved mye av den nyere forskningen om tater og sigøynere. De nyere bidragene fra det lingvistiske fagfeltet er viktige innspill til forståelse av etnisitet i historisk perspektiv.

Med en etnisitetsforståelse som åpner for å se på både sosio-økonomisk tilpasning, etniske markører og det kulturelle repertoaret markørene hentes fra, ønsker jeg å etablere et utgangspunkt for å kunne gripe endringer i kulturelle uttrykk, gruppeidentitet og gruppeformasjoner.

1.5 Metode og kilder

I forhold til de sentrale problemstillingene i avhandlingen knyttet til hvordan tatergruppa ble fortolket av majoritetssamfunnet og hvordan gruppa forsto seg selv, arbeider jeg hovedsakelig innafor en hermeneutisk tradisjon. Det dreier seg om å *forstå* bruken av taterbetegnelsen og om å *fortolke* situasjonene hvor betegnelsen ble brukt eller ikke brukt. I de realhistoriske

delene av avhandlingen har jeg valgt kilder som beskriver *møter* mellom tater og majoritet. Den metodiske angrepsvinkelen har vært å nærlese disse kildene med vekt på formuleringer, detaljer og flertydighet i dialogen. Jeg ønsker å anvende det sosialantropologen Clifford Geertz har kalt ”a thick description” for å prøve å sortere ut elementer som viser til *betydning* og *mening*.¹³⁸

Enkelthendelsene – for eksempel hva som utspilte seg i et forhør, hvilken betegnelse som ble brukt ved dåp av et barn eller ved en innvilgelse av byborgerskap – har en sentral plass i avhandlingen. Men jeg vil også løfte blikket fra enkelthendelsene og se på de økonomiske, politiske og sosiale strukturene rundt tatergruppa. På dette feltet blir årsaksforklaringene mer sentrale, og her har *komparasjon* vært et viktig metodisk grep. Dels dreier det seg om komparasjoner på geografisk eller nasjonalt nivå, dels om komparasjoner over tid og mellom forskjellige omvandrende grupper. Her er jeg ute etter å fange *forskjell og likhet, kontinuitet og endring* og undersøke hvilket forklaringspotensiale som kan ligge i disse faktorene.

Rettsaker og forhør er sentrale kilder. Rettssalen var en viktig *møteplass* mellom majoritetssamfunnet og taterne, og referater fra disse møtene er nedtegnet. De institusjonelle rammene for rettsvesenet foreskrev en form for dialog. Denne dialogen foregikk selvsagt på majoritetssamfunnets premisser. Majoritetssamfunnets representanter spurte og taterne svarte. Majoritetssamfunnets representanter anklaget og dømte. Det var majoritetens arena, men taterne talte, og utsagnene deres ble skrevet ned. Taterne presenterte seg og fortalte hvem de var, ikke alltid sannferdig, men slik de oppfattet som det beste i den gitte situasjonen.

Erling Sandmo har drøftet bruken av tingbøker som kilder. Han framhever at tingbøkene er de absolutt rikeste kilder vi har til kulturmøtet mellom øvrighet og allmue. Men de er selvsagt ikke ideelle kilder. Rettsreferatene er partsdokumenter. Det er myndighetenes representant som skriver, og han er den eneste garantisten for at det som står der virkelig ble sagt. Vi kan ikke regne med at forklaringer og vitneprov alltid er nøytralt gjengitt. Sandmo viser imidlertid til tingbøkens karakter av nærmest stenografiske referat. Dialogen er nedtegnet der og da. Det var ikke mulig å forandre noe i ettertid. Tingbøkene ble levert ferdig paginert og

¹³⁸ Geertz 1993 [1973], s. 5-23,

gjennomtrukket med et forseglet bånd slik at det ikke skulle la seg gjøre å fjerne eller legge til sider i etterhånd. Sandmo konkluderer med at foranstaltningene mot eventuelle forsøk på å endre eller manipulere tingbøkene langt på vei garanterer deres autensitet. Han mener det er sterke praktiske grunner til å regne med at tingbøkene bringer videre det folk faktisk sa.¹³⁹

I rettsreferatene tegnes også et bilde av møter mellom majoritet og minoritet som foregikk utafør rettssalen. Det er møter knyttet til konflikter og kriminalitet, men samtidig får vi opplysninger om samspillet med majoritetssamfunnet i form av informasjon om leveveier, reiseruter og boforhold. Rettsreferatene er narrative konstruert i et samspill mellom to parter som riktignok er ulikeverdige, men som begge har påvirket utformingen av det dokumentet som er bevart for ettertida.

Rettsreferater og dommer kan leses som enkelthendelser, og enkelthendelsene kan sammenfattes til et større hele som beskriver en rettspraksis. I enkelte tilfeller har jeg valgt å følge en person eller en familiegruppe gjennom et sett av rettssaker og forhør. Da kan rettssakene analyseres komparativt, blant annet for å undersøke i hvilke kontekster taterbetegnelsen brukes og når den ikke brukes. Noen personer ble rettsforfulgt både i Norge og i Sverige. I den sammenhengen er det sentralt å analysere forskjeller i bruken av taterbetegnelsen og oppfatningene av taterne i de to landa.

De normative kildene, lovene og forordningene, er en annen viktig kilde. Ett interessant punkt er brytningene mellom lovens bokstav og rettspraksis. Men lov- og forordningstekstene er også interessante kilder i seg selv. Her vil jeg undersøke i hvilke kontekster lover og forordninger rettet mot taterne er plassert i lovverket. Både konteksten og måten taterne er beskrevet på i lovverket kan si noe om hvordan lovgiverne oppfattet gruppa og om hvilke hensikter og motiver lovgiverne hadde. Lovmaterialet vil også bli analysert komparativt når det gjelder nasjonale forskjeller og endringer i lovgivningen over tid.

I arbeidet med forhør og rettssaker har jeg i tillegg til egen gjennomgang av originalkilder også i relativt stor utstrekning brukt kildetranskripsjoner som er foretatt av andre. En rekke

¹³⁹ Sandmo 1999, s. 36-40.

interessante transkriberte kilder foreligger i Allan Etzlers etterlatte materiale i Nordiska museets arkiv. Transkriberte kilder (og kildeutdrag) fra Håkan Skogsjös samlinger, deponert på Göteborgs Landsarkiv, er også benyttet. Arkivar Niclas Rosenbalck ved Universitetet i Växjö og Sebastian Casinge har bidratt både med kopier av originalkilder og transkriberte versjoner. I tillegg har jeg brukt kildetranskripsjoner som er publisert på Anbytarforum. Dette er et nettsted for svenske slektsgranskere. Som vanlig for slike nettsteder er kvaliteten på bidragene svært varierende. En gruppe bidragsyttere til diskusjonstrådene om ”resande” under hovedrubrikken ”Särskilda forskningsområden”, arbeider imidlertid kildebasert på en måte som holder høy faglig standard. Spesielt har Niclas Rosenbalck publisert mange interessante kildetranskripsjoner. Han har meget sjenerøst gitt sitt samtykke til bruken av disse transkripsjonene i min avhandling.

Kirken var et annet sentralt møtested mellom majoritetssamfunnet og taterne. Kirkebøkene har, som Erling Sandmo har påpekt, ikke den samme narrative dimensjonen som rettskildene. De viser ”frosne øyeblikk” av dåp, velser og begravelser.¹⁴⁰ Det foreligger et relativt stort antall genealogiske undersøkelser av taterslekter. I underkapittel 5.5 har jeg sammenstilt informasjon fra forskjellige genealogiske undersøkelser til slektstavler for en del personer som er sentrale i Eilert Sundts og Kaspar Flekstads bøker. I underkapittel 9.3 har jeg også gjort egne undersøkelser av genealogisk karakter. Videre har jeg brukt kirkebøkene som kilde for bruken av gruppebetegnelser og økonomisk tilpasning. Svenske og norske kirkebøker foreligger som skannede originaldokumenter på henholdsvis Genline og Digitalarkivet. Et utvalg av finske kirkebøker er publisert i transkribert versjon på nettstedet HisKi som drives av Genealogiska Samfundet i Finland. En database med skannede finske kirkebøker er opprettet av Finlands släkthistoriska förening. Denne databasen er i oppstartsfasen og er foreløpig langt fra komplett. Andre nettbaserte kilder er også benyttet. Den danske Rakkerdatabasen som er utarbeidet av Esbjerg Byhistoriske Arkiv i samarbeid med slektsgranskeren Willy Søndergaard Jensen, inneholder opplysninger fra blant annet kirkebøker, rettsprotokoller og fattigvesensprotokoller.

¹⁴⁰ Sandmo 1999, s. 38f.

I avhandlingen er blikket også rettet mot *fortolkerne* av tatergruppa – i samtid og ettertid. Jeg leser deres bidrag både som levninger og som beretninger. I de tilfellene hvor jeg selv har studert kilder som andre forfattere også har brukt, kommer mangetydigheten i kildene godt fram. Her får jeg belyst andre forfatters ”for-dommer” i forhold til mine egne. En slik nylesing av allerede kommenterte kilder synliggjør også problemene ved å lese andre forfatters bidrag som beretninger. Jeg får innsikt i hva andre har valgt ut i forhold til hva jeg selv velger å vektlegge i kildematerialet.

I den historiografisk orienterte delen av avhandlingen arbeider jeg med tekst- og begrepsanalyse med sikte på å klarlegge mønstre og brudd i forfatternes forståelsesformer. Det sentrale kildematerialet er forfatternes egne tekster. For den eldste perioden har jeg benyttet Reimer Gronmeyers kildesamling med originaltekster gjengitt i faksimile.¹⁴¹ Fra 1700-tallet og framover har jeg basert meg på originaltekster som dels foreligger i trykte utgaver, dels som nettpublikasjoner. I tillegg kommer Christfrid Gananders prisoppgave om finske tatere som foreligger i håndskrift på Kungliga Vitterhetsakademien i Stockholm. I forhold til samtidskontekst og resepsjonshistorie har jeg brukt bokanmeldelser, leksikonartikler, debattartikler og annen litteratur. Når det gjelder to sentrale forskere, Allan Etzler og Adam Heymowski, har jeg anvendt deres underlagsmateriale som er deponert på henholdsvis Nordiska museets arkiv og Kungliga biblioteket i Stockholm.

1.6 Avhandlingens struktur

I kapittel 1 har jeg presentert avhandlingens tema, problemstillinger og undersøkelsesfelt. I et underkapittel om forskningsstatus har jeg gjennomgått sentral litteratur og debatter om tatere og sigøynere fra 1970 og fram til i dag. Videre har jeg utdypet mitt teoretiske utgangspunkt med særlig vekt på etnisitetsteori og redegjort kort for kilder og metode.

Den resterende delen av avhandlingen er inndelt i to deler. I del I ”Lange linjer. Et historiografisk oversyn” gjennomgår jeg majoritetssamfunnets fortolkninger av tatere og sigøynere slik de kommer til uttrykk i krøniker, avhandlinger og forskningsorientert litteratur

¹⁴¹ Gronmeyer 1987.

fra begynnelsen av 1400-tallet og fram til ca 1970. Del I består av i alt fem kapitler (kap.2 - 6) basert på en kronologisk inndeling. I kapittel 2 behandler jeg fortolkninger av tatere og sigøynere i tidsrommet 1400-1800. Sentralt i dette kapittelet er en gjennomgang av den rikholdige tyskspråklige litteraturen om sigøynere som også påvirket oppfatningene av nordiske tatere. I kapittel 3 analyserer jeg tre sentrale bidrag til 1800-tallets litteratur om nordiske tatere, N.V. Dorphs *De jydsk Zigeunere og en rotvelsk Ordbog*, Eilert Sundts *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge* og Folmer Dyrlands *Tatere og natmandsfolk i Danmark*. Kapittel 4 behandler litteratur fra århundreskiftet 1800-1900 og fram til etterkrigstida. Kapittel 5 og 6 er en kritisk gjennomgang av teoriene til Kaspar Flekstad og Adam Heymowski og den betydningen disse teoriene har hatt for ettertidens syn på tatere.

Avhandlingens del II, ”Gruppebetegnelser, økonomisk tilpasning og gruppeidentitet”, er en realhistorisk analyse. Denne delen er organisert tematisk i fem kapitler (kap. 7 – 11). Kapittel 7 er en analyse av gruppebetegnelser. Her gjennomgår jeg inngruppenavn (endonymer) og utgruppenavn (eksonymer) slik de forekommer i ulike tidsperioder og ulike settinger. Ett sentralt punkt er hvorvidt bruken av ”tater”- og ”sigøyner”-betegnelsene gjenspeiler etniske fellesskap eller om det i hovedsak dreier seg om en form for sosial kategorisering fra omverdenens side. Kapittel 8 behandler taternes økonomiske tilpasning med vekt på kontinuitet og endring. I kapittel 9 presenterer jeg to kildestudier fra 1700-tallet bygget på norske og svenske kilder. I den ene kildestudien er etnisitetsmarkeringer og etnisitetsforståelse viktige stikkord. I den andre kildestudien er grensekryssing et sentralt tema. Her belyser jeg overgang fra de omvandrende gruppene til det bofaste samfunnet. Kapittel 10 er en nærmere drøfting av hvordan taterne ble forstått som etnisk gruppe og hvordan etnisitetsoppfatningene skiftet over tid basert på danske, svenske og norske kilder. Kapittel 11 belyser sosio-økonomiske faktorerers betydning for gruppeidentitet med særlig vekt på sosial utstøting og uærlige yrker.

Kapittel 12 er avhandlingens konklusjon. Her sammenfatter jeg funn fra den forskningshistoriske analysen og kildestudiene.

Del I

Lange linjer. Et historiografisk oversyn

Kapittel 2. Skiftende fortolkninger av tatere og sigøynere 1400-1800 -

2.1 Problemstillinger

Hvordan har gruppene som ble kalt tatere og sigøynere blitt sett, forstått og fortolket av representanter for majoritetssamfunnet? Grunnlagsmaterialet til dette kapitlet er krøniker, avhandlinger og forskningsorientert litteratur. Det dreier seg altså både om vitenskapelige avhandlinger i tradisjonell forstand og andre typer av beskrivelser. Felles for forfatterne er et de kan karakteriseres som sin tids lærde fortolkere av tatere og sigøynere. Mitt siktemål i dette og de etterfølgende kapitlene i del I er å identifisere de lange linjene i ”de lærdes” beskrivelser av tatere og sigøynere.

I den kommenterte kildesamlingen, *Zigeuner im Spiegel früher Chroniken und Abhandlungen. Quellen vom 15. Bis zum 18. Jahrhundert*, har den tyske sosiologen Reimer Gronemeyer pekt på at beskrivelsene av sigøynere i Vest-Europa kan grupperes i tre teoretiske retninger (Theoriestränge). Den første teoretiske retningen består av forfattere som Gronemeyer karakteriserer som ”eine ”etnisch” argumentierende Gruppe von Autoren”. De beskriver sigøynere som en *særegen folkegruppe*. Den andre teoretiske retningen består av forfattere som tar utgangspunkt i sosiale og økonomiske forhold og hevder at sigøynere var *omstreiferbander med europeisk opphav*. Den tredje teoretiske retningen karakteriserer Gronemeyer som *togruppe-teorien*. Forfatterne som representerer denne retningen, hevder at de opprinnelige sigøynerrinnvandrerne forlot Vest-Europa og ble avløst av vanlige omstreifergrupper som etterliknet dem og kalte seg sigøynere.¹⁴²

Med utgangspunkt i Gronemeyers inndeling vil jeg se nærmere på beskrivelsene av tatere og sigøynere i tidsrommet 1400-1800. Min interesse er særlig knyttet til brytningene mellom de forskjellige fortolkningsmodellene. Når skifter fortolkningsmodellene, og hva kan ha utløst slike skifter? Er det slik at fortolkningsmodellene avløser hverandre kronologisk eller kan vi finne elementer av alle de tre modellene i ulike tidsperioder? Et sentralt spørsmål er hvorvidt

¹⁴² Gronemeyer 1987, s.160.

vi kan skrive de ulike fortolkningene inn i en form for idéhistorisk skjema hvor vektleggingen av sigøynerne og taterne som egne folkeslag forstås som et resultat av nasjonalismens framvekst, slik blant annet historikeren Wim Willems har hevdet.¹⁴³

2.2 De eldste kildene fra Vest-Europa: Fra fremmedartede innvandrere til arbeidssky europeere.

De første sikre kildene vi har om tater i Norden er fra Danmark i 1505 og Sverige i 1512. Den danske kilden fra 1505 er et anbefalingsbrev fra Jakob den 4. av Skottland stilet til den danske kong Hans. Den skotske kongen ber kong Hans ta i mot en hertug fra Lille Egypten, Anthonius Gagino, og hans følge. De har oppholdt seg noen måneder i Skottland og akter seg nå til Danmark.¹⁴⁴ De svenske kildene fra 1512 forteller om en gruppe av menn, kvinner og barn som ble tatt i mot i Stockholm. Gruppen omtales om ”the tatra... hulke som sades wara aff Klene Egiffiti land. The hade theris hustrur och barn met them, och somlige hade spenebarn”. Også denne gruppa har en leder som heter Anthonius. Han omtales som ”en greffue meth sine grefwynne”.¹⁴⁵ I Olaus Petris *En Swensk Cröneka* for samme år blir det understreket at det er første gang disse gruppene er observert i Sverige – ”förra hadhe the aldrih her warit”. Petri beskriver gruppa som ”en part aff thet folket som fara omkring ifrån thet ena landet til thet andra, them man kallar Tatare...”.¹⁴⁶ I de nordiske kildene beskrives gruppene altså som et eget folkeslag som kommer langt borte fra – opprinnelsesstedet Lille Egypt finnes både i den danske og den ene svenske kilden. Hos Olaus Petri framheves det at fenomenet var nytt i Sverige, men tydeligvis ikke ukjent for kronikøren. Liknende grupper hadde allerede i nær hundre år reist omkring på det europeiske kontinentet.

Den første sikre kilden om vandringene i Vest-Europa er fra 1417. Dominikanermunken Hermann Cornerus fra Lübeck skrev i sin *Chronicon* (avsluttet ca 1435) om en fremmedartet omstreifende gruppe mennesker som kom til ”Alemannien” fra østlige landområder i 1417. Cornerus beskriver et omfattende reisemønster over store deler av det tyskspråklige området.

¹⁴³ Willems 1997.

¹⁴⁴ Dyrland 1872, s. 290.

¹⁴⁵ Stockholm stads tänkeböcker 1504-1514, sitert etter Etzler 1944, side 45.

¹⁴⁶ Olavus Petri, *En Swensk Cröneka*, sitert etter Etzler 1944, side 45.

Gruppa bestod av ca 300 personer - menn, kvinner og barn. Han beskriver utseende deres som utpreget heslig (*forma turpissimi*), de er svarte som tatarer. Ifølge Cornerus brukte gruppa egenbetegnelsen ”Secanos”. I likhet med de seinere nordiske kildene skriver han at gruppa hadde adelsmenn som ledere – en hertug (*dux*) og en greve (*comes*).¹⁴⁷

Andreas Presbyter fra Regensburg skriver i sitt *Diarium Sexennale* for 1424 om et folk¹⁴⁸, *cingari*, vanligvis kalt ”Cigäwnär”, som vandret i Regensburg-området.¹⁴⁹ Han forteller at dette folket stammet fra de ungarske områdene. De var under ledelse av en person som Andreas Presbyter kaller Ladislaus Waynoda. Trolig dreier det seg om tittelen *woiwode*, en øst-europeisk betegnelse for hertug eller valgt hærfører.¹⁵⁰

Vi ser at de første gruppene som omtales som sigøynere i Vest-Europa, presenterte seg på en måte som var umiddelbart gjenkjennelig og forståelig for mottakersamfunnene. De var under ledelse av personer som titulerte seg som adelsmenn. Gruppestrukturen tilsvarte dermed føydalistiske forestillinger og ordningsbegrep. Gruppene begrunnelser for reisen inngikk i en tradisjon som gav aksept. De fortalte at de var botsgjengere eller pilegrimer.¹⁵¹

Pilegrimsstatusen legitimerte mobilitet og ga beskyttelse. De ble da også mottatt på den måten det var vanlig å motta langveisfarende pilegrimer (i hvert fall hvis de var av høy byrd). De fikk pengegaver, og de lokale myndighetene sørget for innkvartering. Både Cornerus og Andreas Presbyter nevner at gruppene hadde med seg leidebrev fra kong Sigismund. Andreas Presbyter siterer også fra leidebrevet, og her går det fram at kongen hadde innvilget gruppa egen jurisdiksjon, det vil si i saker som gjaldt interne gruppekonflikter.

Beskrivelsene til Cornerus og Andreas Presbyter avviker på noen punkter i forhold til beskrivelsene fra Norden nær hundre år seinere. Gruppebetegnelsene som oppgis varierer og

¹⁴⁷ Cornerus ca 1435. Cornerus’ beskrivelse er gjengitt i fulltekst – originaltekst på latin og tysk oversettelse i Gronemeyer 1987, s. 15-17.

¹⁴⁸ I originalteksten på latin brukes ordet *gens*.

¹⁴⁹ Andreas Presbyter ca 1440. Andreas Presbyters beskrivelse er gjengitt i fulltekst – originaltekst på latin og tysk oversettelse i Gronemeyer 1987, s. 18-25.

¹⁵⁰ Gronemeyer 1987, s. 24.

¹⁵¹ Det er klare fellestrekk i beskrivelsene til Cornerus og Andreas Presbyter, men også markerte forskjeller, blant annet i de betegnelse som brukes. Den seineste teksten, Andreas Presbyters, inneholder også en rekke opplysninger som ikke finnes hos Cornerus. Gronemeyer mener på denne bakgrunn at det ikke kan dreie seg om noen form for avskrift, men at det er mulig at begge kildene bygger på en muntlig tradisjon. Andreas Presbyter henviser også til hva folk flest sier om sigøynerne, nemlig at de var spioner.

det samme gjelder opprinnelsesstedet. Opplysninger om at gruppene selv hevdet å komme fra Egypt eller Lille-Egypt, finner vi først i en kilde fra 1418.¹⁵² Ved ankomsten til Norden på tidlig 1500-tall var henvisninger til Egypt/Lille Egypt gjennomgående i de fleste tyske kilder og tydeligvis en del av gruppenes egenpresentasjon. Både i de nordiske og i de tyske kildene er det snakk om en felles fortolkningsmodell. Det hersker ikke tvil hos kronikørene om at dette dreier seg om utenlandske og fremmedartede innvandrergupper, og de betegnes som et eget folkeslag. Dette understrekes også ved at en rekke kilder beskriver utseende og klesdrakt som eksotisk. Denne fortolkningsmodellen fikk imidlertid ganske raskt konkurranse fra en annen fortolkning av gruppa som hevdet at det dreide seg om vanlige europeiske omstreifere, tiggere og kriminelle.

Aventinus (egentlig Johannes Turmair fra Abensberg 1477-1534) skrev sin bayerske krønike, *Annales Boiorum*, i årene 1517-1522. Krøniken bygger på arkivarbeid. Den er ført fram til 1460 og omhandler altså en periode forut for forfatterens egen levetid. Aventinus omtaler sigøynerinnvandringen under året 1439. Han forteller at på denne tiden begynte grupper som ”vi kaller Zigeni” (*Zigenos appellamus*) å streife omkring i de tyske områdene. I motsetning til Cornerus og Andreas Presbyter karakteriserer ikke Aventinus disse gruppene som en egen folkegruppe, men som en blanding og et utskudd av forskjellige folkegrupper som holder til i grenseområdet mot det osmanske riket og Ungarn. Han avviser også pilegrimshistoriene som ren løgn.¹⁵³

Beskrivelsen som vi finner hos Aventinus følges opp av en rekke andre krønikeskrivere. Cyriacus Spangenberg karakteriserer sigøynerne som et folk ”von allerley verlauffenen bösen Buben zusammengerottet”.¹⁵⁴ Klarest i avvisningen av at det dreier seg om en folkegruppe er kanskje Philipp Camerarius i sitt historieverk fra 1602. Han gjengir forskjellige teorier om opprinnelse blant annet fra Egypt, Etiopia, Assyria og Persia, men slår fast at gruppa består av

¹⁵² Tscherenkov og Laederich 2004, s. 77f.

¹⁵³ Aventinus 1522. Aventinus' beskrivelse er gjengitt i fulltekst – originaltekst på latin og tysk oversettelse i Gronemeyer 1987, s. 28-30.

¹⁵⁴ Spangenberg 1585, sitert etter Gronemeyer 1987, s. 38.

bedrageriske og arbeidssky mennesker fra forskjellige nasjoner, og at de slett ikke kommer fra noe fjerntliggende område, men rett og slett fra nabolaget.¹⁵⁵

Også i Norden fikk dette synet gjennomslag. Den svenske erkebiskopen Laurentius Petri skriver i 1573:

The giffua före at the äro aff Klēna Egypten, huilket icke annat är än lögn, ty the sågo aldrih Egypten, utan störste parten af them äro skottar, jwitar, baggar än suenska, som sikh till them giffvit haffua, på thet the slicht förbannat sielffwold haffua måga.¹⁵⁶

Erkebiskop Petri skriver dette i tilknytning til et forbud mot dåp og begravelse av tatere. De skal være utestengt fra alle kirkelige handlinger, for de har ingen kristendom og heller ingen ”rättvis näring”. Petri viser i teksten også til forholdene i Tyskland, så han var trolig oppmerksom på de tyske fortolkningene og kanskje direkte influert av dem.

Disse forfatterne dekonstruerer sigøyneridentiteten som falsk. De beskriver den som et skalkeskjul for latskap og lediggang. Det dreier seg om en bevisst valgt umoral, ikke om særegne kulturtrekk. Beskrivelser av kriminalitet, særlig tyverier, som en del av gruppas levesett, finner vi også i de eldre kildene, men vektleggingen av latskap og lediggang er ny på denne tida. Gruppas gudløshet blir også sterkt framhevet i beskrivelsene.

En tredje fortolkningsvariant, den som Reimer Gronemyer har betegnet som togruppe-teorien, ble første gang presentert av den sveitsiske historikeren Johannes Stumpf i 1538. I *Schweytzer Chronik* forteller Stumpf at ”Zyginer”, de man kaller ”die Heiden”, kom til Sveits i 1418. Han beskriver dem som velstående folk som holdt kristelig orden. De hadde penger til å betale for mat og drikke. Klærne var fattigslige, men de hadde med seg gull og sølv. Denne gruppa som i følge Stumpf bestod av 14 000 personer, vendte seinere hjem. Stumpf hevder at disse sigøynerne ikke hadde noen tilknytning til det unyttige røverfolket (unnüze Bubenvolk) som i hans tid reiste rundt i Sveits. De første sigøynerne hadde forlatt landet, og tilbake var en kriminell omstreifergruppe.¹⁵⁷ Denne teorien følges videre opp på 1600-tallet av krønikeskrivere som Johannes Guler von Weineck og Sprecher von Berneck. Gulers tekst fra

¹⁵⁵ Camerarius 1602. Beskrivelsen er gjengitt etter Gronemeyer 1987 s. 58-65. Gronemeyer har utdragene fra Camerarius både i originaltekst på latin og i tysk oversettelse.

¹⁵⁶ Sitert etter Etzler 1944, side 58f

¹⁵⁷ Stumpf 1548. Stumpfs tekst med Gronmeyers kommentar er gjengitt etter Gronemeyer 1987, s. 32f.

1616 bygger åpenbart på eldre kilder, Aventinus, Stumpf og Muenster. Fra Stumpf viderefører han togruppeteorien og utbroderer den. Etter at de første sigøynerne hadde vendt hjem, trådte en annen gruppe, Guler karakteriserer dem som et "Bubengesindlein", inn i deres sted. De svertet seg for å ligne det opprinnelige sigøynerfolket og brukte sigøynerklær. Denne gruppa var i motsetning til sigøynerne tyvaktig og ukristelig.¹⁵⁸ Sprecher von Berneck skriver noe tilsvarende i 1617 – i de første sigøynerpilegrimenes sted trådte en håndfull tyver, gjøglere og røvere. Han forteller at denne gruppa kan man se reise omkring også i "vår tid".¹⁵⁹

Her innføres et skille mellom "ekte" og "uekte" sigøynere, og de framstilles som rake motsetninger. Forestillingene om at det fantes personer som kledte seg ut som sigøynere og svertet huden finner vi også i England. Her ble slike grupper omtalt i lovverket. I en lovbestemmelse fra 1562 heter det at enhver som på falsk vis gav seg ut for å være sigøyner (Egyptian) og kledte seg som dem, brukte deres språk og oppførte seg som dem, skulle straffes med døden og tape alt sitt gods. En lovbestemmelse fra 1597-1598 omtaler personer "...p'tending themselves to be Egipcians or wandering in the habite, forme or attyre of counterfayte Egipcians".¹⁶⁰ I lovverket er det forutsatt at det finnes både virkelige sigøynere og falske. Men det fantes også oppfatninger om at alle sigøynere var falske. I John Minsheus leksikon *The Guide to tongues* fra 1617 finner vi følgende definisjon:

Egyptians are in our Statutes and Lawes of England, a counterfet kinde of roagues, that being English or Welsh people, accomanie themselves together, disguisinge themselves in strange roabes, blacking their faces and bodies, and framing to themselves an unknowen language, wander up and downe, and under pretense of telling of fortunes, curing diseases, and such like, abuse the ignorant common people, by stealing all that is not too hot, or too heavie for their carriage.¹⁶¹

Hva kan være bakgrunnen for 1500- og 1600-tallets nye fortolkninger av sigøyner- og tatergruppene som vanlige landsstrykere og kriminelle? Én mulig forklaring er at togruppeteorien og den sosio-økonomiske fortolkningsmodellen er en avspeiling av realhistoriske endringer. Kanskje hadde gruppene som ble kalt sigøynere og tater blitt så oppblandet med hjemlige omstreifergrupper at de hadde mistet det etniske særpreget som 1400-tallets kronikører skildret? Flere kilder kan fortelle om at innenlandske omstreifergrupper sluttet seg

¹⁵⁸ Johannes Guler von Weineck, *Raetia* 1616, sitert etter Gronemeyer 1987, s. 44-47.

¹⁵⁹ Sprecher von Berneck, *Phallas Raetica* 1617, gjengitt etter Gronemeyer 1987, s. 48.

¹⁶⁰ Sitert etter Mayall 2004, s. 61f.

¹⁶¹ John Minsheu, *The Guide to Tongues*, 1617, s. 16. Her sitert etter Reynolds 2002, s. 43.

til sigøynerefølgene. Albert Krantz omtaler dette fenomenet i sitt verk *Saxonia* fra 1520. Rundt omkring i alle provinser tar de opp i seg både menn og kvinner som vil slutte seg til deres fellesskap, skriver Krantz.¹⁶² To-gruppeteorier og sosio-økonomiske forklaringer ble lansert vel hundre år etter beskrivelsene av de første sigøynernes ankomst til Vest-Europa. På dette tidspunktet må vi regne med at det store flertallet av sigøynere var født i Vest-Europa, mestret vesteuropeiske språk i tillegg til sitt eget og var godt kjent med vest-europeiske forhold. Vi må også regne med at giftermål med og rekruttering av personer fra majoritetssamfunnet, kanskje særlig fra omstreifergrupper, forekom, men vi vet ikke hvilket omfang dette kan ha hatt. Mye tyder imidlertid på at slike nyrekrutterte både tok opp sigøyneregruppens levesett og deres bruk av kulturelle markører. De mange kildene som forteller om uekte eller falske sigøynere og folk som har kledt seg ut som sigøynere, kan være en indikasjon på det. Synet på sigøynere og tatere som innenlandske eller vest-europeiske grupper kan også være knyttet til at det dreide seg om personer som var født i Vest-Europa. Angus Fraser har pekt på at betegnelser som "falske sigøynere" oftest forekommer i de områdene hvor termer som "egypter" eller avledninger av denne termen var den vanlige majoritetsbetegnelse, det vil si England, den iberiske halvøya og Nederlandene. Han antar at dette kan ha sammenheng med at "egypter" er en nasjonalitetsbetegnelse som vanligvis ble forstått som en person født i Egypt. Sigøynere som var født i Vest-Europa måtte derfor karakteriseres som "falske egyptere".¹⁶³

En annen mulig forklaring kan være at det var majoritetssamfunnets stadig mer restriktive holdninger til gruppene som drev fram en ny fortolkningsmodell. De første allmenne forordningene og lovene som eksplisitt var rettet mot sigøynere, ble utstedt rundt århundreskiftet 1400/1500, altså noen tiår før omfortolkningene av gruppene som

¹⁶² Krantz, *Saxonia 1520* sitert etter originaltekst og tysk oversettelse i Gronemeyer 1987.

¹⁶³ Fraser 1990, s.45.

innenlandske røverbander begynte å få gjennomslag.¹⁶⁴ I Norden kom utvisningsforordninger ganske raskt etter gruppenes første ankomst til området, i Sverige 1525 og i Danmark 1536.¹⁶⁵

De nye fortolkningene av sigøynere og tatere som kriminelle omstreifere har en markert hardere tone enn de eldre beskrivelsene. De inneholder mer nedsettende betegnelser, stigmatisering og skjellsord. Slik gjenspeiler disse fortolkningene de harde virkemidlene og forfølgelsesklimaet på 1500-tallet. De stadig gjentatte bestemmelsene om å ikke skrive ut leidebrev eller reisepass, og ikke skysse eller huse disse gruppene, viser klart at det ikke var enkelt å snu eldre tradisjoner knyttet til mottak av pilegrimer og fremmede reisende.

Sammenhengen mellom fortolkningen som kriminelle og forfølgelsespolitikken er eksplisitt uttrykt i avhandlingen *Historische und politische Beschreibung der so gennanten Sigeuner* som juristen Ahasverus Fritsch ga ut i 1662. Hans agenda var å skjerpe forfølgelsespolitikken. Fritsch klager over folk som er blindet av utidig medlidenhet og unnskylder og beskytter sigøynerne. De er ikke noe annet enn et tyvaktig selskap og en sammenkokt suppe av alskens dovne og bedrageriske folk, skriver Fritsch. Han viser til de eldre riksdagsforordningene fra 1500-tallet og hevder at man til tross for disse klare bestemmelsene ennå har sigøynere i det tysk-romerske riket, og at de fortsatt reiser rundt med leidebrev, reisepass og fripass.¹⁶⁶

Den tyske historikeren Arno Herzig har undersøkt endringene i synet på etniske minoriteter i det tysktalende området i middelalder og tidlig nytid. Han peker på at framveksten av territorialstatene i tidlig nytid forverret situasjonen for alle etniske minoritetsgrupper (jøder, sorbere og sigøynere). I middelalderens privilegiesamfunn kunne etniske minoritetsgrupper bli tildelt særrettigheter som for eksempel egen jurisdiksjon. Innafor territorialstatenes rammeverk ble sigøynere ansett som hjemløse og uten fedreland. Reformasjonen fratok dem pilegrimsstatusen. *Gudløs* ble en term som stadig oftere ble brukt om sigøynere. Med

¹⁶⁴ Det tysk-romerske riket og Spania (Castilia-Aragon) var først ute med slike bestemmelser. I det tysk-romerske riket dreier det seg om forbud mot å utstede pass eller leidebrev til sigøynere og pålegg om at de må forlate riket. I Spania ble sigøynere som ville bosette seg fast og livnære seg ved akseptable yrker unntatt fra utvisningsbestemmelsene. Gronemeyer 1987, s.88f og Pym 2007, s.24f.

¹⁶⁵ Etzler 1944, s. 47, Dyrland 1872 s.290

¹⁶⁶ Fritsch 1662, gjengitt i fulltekst i Gronemeyer 1987 s. 135-156.

reformasjonen ble også synet på tiggere endret. Karakteristikker som *unyttige tiggere* og *lediggjengere* ble nøkkelbegreper i beskrivelsene av sigøynere.¹⁶⁷

2.3 1700-tallets fortolkninger: Fra svertede omstreifere til ekte orientalere

I de akademiske sigøyrerfortolkningene fra første del av 1700-tallet står oppfatningen av gruppa som hjemlige omstreifere og kriminelle relativt sterkt. Gruppas sverting av hår og hud for å oppnå et eksotisk utseende er et stadig tilbakevendende tema. Vi finner imidlertid også etniske fortolkningsmodeller, og selv om sigøyrerne ofte ble slått i hartkorn med andre omstreifergrupper, var det tydeligvis et behov for å analysere og forklare gruppa særskilt.

De fleste akademiske bidragene fra første del av 1700-tallet var rene skrivebordsprodukter. Forfatterne bygget som regel sine avhandlinger på gjennomgang av eldre litteratur. Førstehåndskjennskapen til sigøynere var begrenset, men de åpenbare forskjellene mellom samtidas sigøynere og de eldste krønikeskrivernes skildringer førte til at mange sluttet seg til toggruppe-teorien. Blant annet finner vi denne teorien i Diderots innflytelsesrike *Encyclopédie*. Under oppslagsordet ”Bohemiens” heter det at omstreifere fra Biscaya-området nå har tatt over den eldre betegnelsen for sigøynere.¹⁶⁸

2.3.1 Et konglomerat av teorier

Koblingen mellom sigøynere og jøder slik vi ofte finner den i lover og forordninger, ble utviklet til en egen opphavsteori, først framlagt av professor Johann Christoph Wagenseil i 1697.¹⁶⁹ Wagenseil hevdet at sigøyrerne opprinnelig var jøder som flyktet fra forfølgelse under 1300-tallets store pestkatastrofe. De oppholdt seg i øde skogområder i nær et halvt århundre. Når de igjen tok kontakt med majoritetssamfunnet, brukte de et kunstig språk og en påtatt klesdrakt og utga seg for å komme fra Egypt. Denne oppfatningen fikk betydelig gjennomslag på 1700-tallet. Selv om teorien var spekulativ og svakt underbygd, fikk den tyngde ved at Wagenseil var blant sin tids fremste eksperter i hebraisk språk og jødisk

¹⁶⁷ Herzig 1996, s. 34 og s. 38f.

¹⁶⁸ Diderot og d’Alembert, bind 2, s. 294f. Oppslagsordet Bohemiens.

¹⁶⁹ Johann Christoph Wagenseil 1633-1705. Professor i historie og offentlig rett og seinere i orientalske språk og kirkerett. .

religion. Han kan imidlertid ikke ha hatt nevneverdige kunnskaper om sigøynere, språket deres omtaler han som ”Ziegeinerische Rotwelsch”, og han hevder at det har nært slektskap med jiddisch. I en liste med ca 50 ord som Wagenseil la fram som dokumentasjon, finnes det imidlertid ikke et eneste romaniord.¹⁷⁰

En annen grunn til at teorien fikk gjennomslag var trolig likhetstrekkene i levesett mellom sigøynerne og de store gruppene av omvandrende jødiske kremmere og tiggere som livnærte seg på landeveiene på Wagenseils tid. Fra noe seinere tid finnes det også opplysninger om etnisk blandede omstreiferbander. I en rettssak fra Giessen 1726 hvor en gruppe sigøynere stod tiltalt for omfattende tyverier, framgår det at gruppa hadde tett kontakt med en jødisk heler.¹⁷¹ Fra Nederland i 1740-åra har Florike Egmond funnet kildebelegg for omstreifende kriminelle bander med både jødiske medlemmer og sigøyrermedlemmer.¹⁷²

Wagenseils synspunkt er en variant av den etniske fortolkningsmodellen, men inneholder også elementer av togruppeteori i beskrivelsen av hvordan rømte jøder nærmest gjenoppstår i en ny form. En mer rendyrket togruppeteori finner vi i Johann Benjamin Weissenbruchs beskrivelse av en rettssak mot en gruppe sigøynere i 1726. Boka innledes med en generell del om sigøynernes historie. Her stiller Weissenbruch spørsmålet om sigøynerne i hans samtid var ekte og rette etterkommere av de første sigøynerne. Han besvarer det med et entydig nei. De første sigøynerne hadde en viss kristen tukt selv om de drev med spådomskunster. Han viser til at de første sigøynerne ikke tålte europeere blant seg, og at de var mye mørkere i hud og hår, mens barna til samtidas sigøynere var ganske hvite. Weissenbruch hevder at sigøynerne smurte inn barna med olje og la dem i sola, men at sverten ganske greit kunne vaskes av. Han viser til at noen mente at de første sigøynerne vendte tilbake dit de kom fra, mens andre hevdet at noen få ble igjen. Weissenbruch selv karakteriserer samtidas sigøynere som en fra alle slags nasjoner sammenløpt bande. Han konkluderte med at sigøynerne i Tyskland for det meste var vanlige tyskere som hadde forandret sine navn for å framstå som ekte, opprinnelige sigøynere.¹⁷³

¹⁷⁰ Ruch 1986, s.77.

¹⁷¹ Weissenbruch 1727.

¹⁷² Egmond 1993, s. 129-146.

¹⁷³ Weissenbruch 1727, s. 14-19.

Weissenbruchs framstilling er imidlertid preget av en viss tvetydighet. Til tross for at han mente at sigøynerne for det meste var vanlige tyskere, betegner han dem flere steder som en ”Nation”.¹⁷⁴ Trolig bruker han i disse sammenhengene ordet ”Nation” i betydningen kulturelt fellesskap, slik *Zedlers Universal Lexicon* (1740) definerte ordet, som en gruppe mennesker som har felles særpreg, skikker og levemåte.¹⁷⁵ Når det gjelder sigøynernes språk, avviser Weissenbruch samtidas vanlige oppfatning om at det var en form for rotvelsk eller konstruert forbryterspråk. Trolig hadde han et visst kjennskap til begge språk. Han peker på at rotvelsk i hovedsak bestod av forvrengte tyske ord, mens sigøynerspråket hadde mange helt fremmedartede gloser. Samtidas sigøynerspråk var ifølge Weissenbruch ikke det opprinnelige sigøynerspråket, men en degenerert form som hadde blitt tilført nye ord og fraseologi.¹⁷⁶

Weissenbruch skrev i en periode som var preget av omfattende og til dels blodige sigøynerjakter og en aktiv forvisningspolitikk. Bokas hovedtema er rettsaken mot en gruppe som Weissenbruch betegner som en ”Zigeuner-, Diebs-, Mord- und Rauber-Bande”. De tiltalte ble forhørt under tortur, og i alt ble 17 personer dømt til døden. Weissenbruch oppfattet dem som hardnakkede kriminelle og applauderte henrettelsene. Han støttet imidlertid ikke forvisningspolitikken. Sigøynerne var mennesker, og et sted måtte de oppholde seg. For de mindre kriminelt belastede i gruppa lanserte han et forslag til tiltak som seinere skulle få bred tilslutning. Han ville plassere dem i tukthus. Det ville også ha en avskrekningsvirkning for resten av befolkningen, skriver han. Menn og kvinner måtte skilles. Slik kunne denne ”likeså skadelige som fruktbare nasjon” gradvis bli forringet og til slutt bli helt utslettet.¹⁷⁷

Både Wagenseils og Weissenbruchs framstillinger inneholder elementer fra forskjellige fortolkningsmodeller. I leksikonartikler fra første halvdel av 1700-tallet kan vi finne de forskjellige fortolkningene presentert side om side uten at det framheves noen motsetning mellom dem. I Johann Hübners *Staats-, Zeitungs- und Conversations-Lexicon* fra 1719 forklares sigøynerne som en slags lidderlige landstrykere (eine Art liederliche Landlaufer)

¹⁷⁴ Weissenbruch 1727, s. 18 ”unter dieser bösen Nation” og s. 42 ” diese so schädlich als faselhaffte Nation”.

¹⁷⁵ *Zedlers Universal Lexicon*. Band 23, 1740, s.901f. I leksikonet blir det presisert at kulturelt fellesskap er den egentlige betydningen av ordet ”Nation”, men at det også brukes i betydningen ”folk knyttet til et territorium”.

¹⁷⁶ Weissenbruch 1727, s. 13-16.

¹⁷⁷ Weissenbruch 1727, s. 42: ” diese so schädlich als faselhaffte Nation ”.

som lokker til seg mye gudløst pakk (viel ruchloses Gesindel), samtidig presenteres Wagenseils teori uten motforestillinger.¹⁷⁸

I det innflytelsesrike *Zedlers Universal-Lexicon* publisert i årene 1732-1754 finner vi under oppslagsordet "Ziegeuner" en lang artikkel som går over 24 sider.¹⁷⁹ Artikkelforfatteren argumenterer mot toggruppe-teorien. Han viser til at enkelte mener at det bare dreier seg om sammenrottede forbryterbander som utgav seg for sigøynere etter at de opprinnelige sigøynere forlot Vest-Europa, men konkluderer selv med at det uten tvil ble igjen mange virkelige sigøynere (viele würckliche Zigeuner) som etter hvert fikk et tilsig fra allslags løse eksistenser.¹⁸⁰ Artikkelforfatteren drøfter deretter sigøynernes opprinnelse. Han spør hva slags nasjon sigøynere kan ha tilhørt¹⁸¹, og hvorfra de opprinnelig kom. Forfatteren gjennomgår forskjellige synspunkter og avviser både egyptisk opprinnelse og Wagenseils teorier om jødisk opphav. Han slår fast at innvandringen på 1400-tallet hadde utgangspunkt fra Balkan, men at gruppene opprinnelig ikke hørte hjemme der. Med henvisning til Salmons beskrivelser fra Persia¹⁸² peker artikkelforfatteren på at sigøynertiliknende grupper finnes både i Midt-Østen og i India.¹⁸³ Så langt har altså artikkelforfatteren en etnisk forklaringsmodell, men i beskrivelsen av sigøynere i samtida benytter han sosiale og økonomiske forklaringer.

Han slår fast at dagens sigøynere ikke er noe annet enn et sammenrasket pakk av arbeidssky mennesker. Blant dem finner han dimitterte og deserterte soldater, lidderlige betjenter og læregutter som ikke vil tjene sine herrer og mestere, rebelske sønner som har rømt fra sine foreldre og kvinner som har blitt kakstrøket eller brennemerket og ikke lenger kan livnære seg ved prostitusjon. Han skriver at de farger ansiktet med nøtteskall for at de skal se skremmende ut og for at uvitende mennesker skal tro at de kommer fra eksotiske himmelstrøk. De har også utviklet et eget språk for å virke mer fremmedartet.¹⁸⁴

¹⁷⁸ Johann Hübner, *Staats-, Zeitungs- und Conversations-Lexicon* 1719. Gjengitt etter Ruch 1986, s.388

¹⁷⁹ Til sammenlikning får oppslagsordet "Juden" bare seks sider.

¹⁸⁰ *Zedlers Universal Lexicon* 1749, s.522.

¹⁸¹ "Was den eigentlich die Zigeuner für eine Nation gewesen...". *Zedlers Universal Lexicon* 1749, s.522.

¹⁸² Thomas Salmon (1679-1767). Skotsk historie- og geografiforfatter. Verket det henvises til er trolig *Modern History or the Present State of all Nations* (1739)

¹⁸³ *Zedlers Universal Lexicon* 1749, s. 524-525.

¹⁸⁴ *Zedlers Universal Lexicon* 1749, s.525.

Leksikonartikkelen kombinerer en sterk interesse for sigøynernes opphav som folk med skildringer av samtidas sigøynere som vanlige landstrykere som har konstruert en form for falsk eksotiskhet. Innenfor samme artikkel finner vi både framstillingen av den ”ekte” sigøyneren og av sigøyneren som en snedig egenkonstruksjon. Vi ser at de tre hovedfortolkningsmodellene fortsatt var i aktiv bruk i første halvdel av 1700-tallet. Men de etniske fortolkningsmodellene ble stort sett anvendt på historisk materiale. Gjennomgående ble samtidas sigøynere slått i hartkorn med vanlige omstreifere. De ble framstilt som kriminelle, tillagt en rekke negative egenskaper og karakterisert med skjellsord og stigmatiserende betegnelser.

De mange og sterke understrekningene av at de etniske markørene knyttet til utseende, klesdrakt og språk var falskspill og lureri, kan både si noe om slike markørers betydning for gruppene selv og om hvilke budskap markørene kommuniserte til majoritetsbefolkningen. I de store assimilasjonsprosjektene i Spania og Østerrike-Ungarn stod bekjempelsen av etniske markører sentralt. I Spania ble bruken av ordet gitano forbudt, den nye betegnelsen skulle være ”nuevos castillanos”. Det var også forbud mot å snakke romani og bruke tradisjonell klesdrakt.¹⁸⁵ De samme virkemidlene inngikk i Maria Theresias assimilasjonsprogram 1758-1773 og i Joseph IIs videreføring av denne politikken fra 1783. Sigøynerne skulle kalles ”nye ungarere” og måtte ikke på noen måte skille seg fra majoritetsbefolkningen med hensyn til klesdrakt og språk.¹⁸⁶ Myndighetenes mål var å tvinge gjennom fast bosetting og gjøre sigøynerne til lydige skattebetalere og undersåtter. Utformingen av politikken tyder på en god forståelse av de etniske markørenes betydning for gruppeidentitet og tradisjonelt levesett.

2.3.2 Nordiske tatere: Keltere eller sigøynere?

I Norden hadde trolig tyske synspunkter om at sigøynerne som særegen gruppe var i ferd med å forsvinne, en viss gjennomslagskraft. En slik oppfatning kan vi finne i Erik Pontoppidans danske kirkehistorie *Annales Ecclesiae Danicae* (1744). Her skriver han at tatere og sigøynere

¹⁸⁵ Tcherenkov og Laederich 2004, s. 127-129. I Spania kom de første assimilasjonsforordningene av denne typen allerede i 1619. De ble gjentatt og forsterket i 1717 og 1749.

¹⁸⁶ Tcherenkov og Laederich 2004, s. 137-140.

knappt mer var å se.¹⁸⁷ Men noen år seinere viste han sin interesse for de norske fantene ved å legge inn en diskusjon rundt deres opprinnelse i sitt tobindsverk *Forsøg paa Norges naturlige Historie*. Under kapittelet ”Om den Norske Nation” behandler Pontoppidan en rekke minoritetsgrupper: Kvener (”Qvener”), skogfinner, samer (”finnlapper”) og tatere (”fanter”). Han karakteriserer fantene som ”et omløbende Pak af ørkesløse og u-ordentlig levende Tiggere og bedragere, ey ulige dem man i Danmark kalder Tartere, i Tydskland Zigeuner og i Frankerig Egiptiens”.¹⁸⁸ Sammenlikningen dreier seg om likhetstrekk i levesett. Han forklarer fantene som rester av en primitiv urbefolkning. I tråd med tidas vanlige historiske oppfatninger beskriver han en innvandring av aser som fordrev en kulturelt laverestående urbefolkning ”kaldet Kelter, Cimbrer og Gother”. Urbefolkningen ble delvis assimilert ved at asene "...deels med sig foreenede Nordens ældre eenfoldige Indbyggere...hvilke antog Asa-Maal og Asa-Sæder; begyndte at dyrke Jorden og at forlade deres Forfædres slettere Levemaade." Men enkelte grupper holdt fast ved sitt opprinnelige levesett. Noen søkte nordover ”til Finmarken og Finnernes Samfund”. Andre blev "Egensindig tilbage i sine gamle Klæder og Sæder ..." og fikk navnet ”Keltring”, en betegnelse som Pontoppidan mener var en avledning av kelter.¹⁸⁹ Keltringer var på Pontoppidans tid en vanlig betegnelse for danske omstreiferfolk.

For Pontoppidan var altså nordmennene opprinnelig en ”inndragende Sværm af Aser eller Asiater”, mens fantene var ”Landets ældste Eyere”.¹⁹⁰ Pontoppidan sto fjernt fra seinere tiders Blut und Boden-tankegang. Hans tenkning knyttet seg til kulturstadier og sivilisatoriske trinn. Den nomadiske befolkningen sto lavere enn den bofaste. Nomadisme ble sett på som en form for atavisme, knyttet til personer som motsatte seg sivilisasjonens framskritt. Pontoppidan hadde neppe særlig god kjennskap til fantene og heller ikke til de andre minoritetsgruppene han skriver om, det dreier seg om boklærdom og teoretiske spekulasjoner. Men det som er interessant å merke seg i denne sammenhengen er hans fortolkning av fantene som en folkegruppe på linje med kvener, samer og skogfinner. Det er rimelig å anta at fortolkningen av fantene speiler en samtidsoppfatning av gruppa som markert annerledes.

¹⁸⁷ Dyrland 1872, s. 310.

¹⁸⁸ Pontoppidan "Det første Forsøg paa Norges Naturlige Historie, bd.2, 1754, s.362

¹⁸⁹ Pontoppidan 1754, s.360

¹⁹⁰ Pontoppidan 1754, s. 356 og 361.

Fra Sverige kjenner vi tre akademiske avhandlinger om tater og sigøynere fra 1700-tallet. Den første, Samuel P. Björckmans *Dissertatio academica de cingaris*, er fra 1730. I 1780 kom Christfrid Gananders prisoppgave *Undersökning om de såkallade Tattare eller Zigeuner, Cingari, Bohemiens. Deras härkomst, lefnadssätt, språk m.m.* I 1791 ga Laurentius G. Rabenius ut en avhandling kalt *Observationes historiam zigeunorum illustrantes*. Felles for disse forfatterne er at de, i motsetning til Pontoppidan, anser de hjemlige taterne som en del av den europeiske sigøynerpulasjonen. Alle avhandlingene inneholder analyser av de svenske taternes språk. Björckman og Ganander har selv samlet inn språkprøver. Rabenius foretar en sammenlikning mellom Björckmans språkprøver og materialet fra Grellmans bok. Alle avhandlingene bygger også på tekster fra europeisk, særlig tysk, sigøynersforskning.¹⁹¹

Den mest interessante av disse avhandlingene er nok Gananders. Utgangspunktet for Gananders arbeid var en prisoppgave utlyst av Kungliga Vitterhetsakademien i Stockholm i 1779. Tittelen på oppgaven var *Undersökning om de såkallade Ziguenare (Cingani, Bohemiens), hvadan de härstamma samt om, när och varest någre satte sig ned i Sverige?* Ganander var prest i Uleåborgs len i Nord-Finland. Han var opptatt av språk, mytologi og folketradisjoner. I avhandlingen bygget han på egne observasjoner av en omvandrende gruppe som han vekselvis omtaler som "tattare" og "zigeunere". Han gir en levende beskrivelse av gruppas kulturelle særtrekk, levevis og språk. Gananders bidrag ble forholdsvis kjølig mottatt av akademiet. Et viktig ankepunkt var at han ikke hadde behandlet oppgavens spørsmålsstilling om når og hvor sigøynere hadde slått seg ned i Sverige. Han hadde bare skrevet om gruppas opprinnelse samt noe om språk og skikker i Finland. Akademiet fant likevel å kunne tildele ham en sølvmedalje for besvarelsen.¹⁹²

Ganander slutter seg til den etniske fortolkningsmodellen. Han argumenterer eksplisitt mot tyske forfattere som hevdet at det ikke dreide seg om langveisfarende innvandrere, men om gjenger av bedrageriske og arbeidsskye mennesker fra forskjellige vest-europeiske land. Ganander derimot mener at det dreier seg om en egen folkegruppe, "en främmande nation". Han vektlegger at språk og utseende avviker markert fra andre omstreifergrupper:

¹⁹¹ Etzler 1944, s. 8 og s. 184f.

¹⁹² Etzler 1944, s.117f.

Men härwid är at erindra, det de Naturelle Tattarena igenkännes både genom deras eget språk och uttal, swarta färg och kroppsstatur samt lineamenter, ifrån de andre lösdrifwarne af bägge kön, som tilfäldigt wÿs sällat sig i hoop med dem. De såkallade rätta Tattare äro hel säkert en främmande nation, SOM wårt land nu inom sig hyser til en landsplåga; men hwilcka wårt land aldrig först framalstrat.¹⁹³

Han avviser også den utbredte oppfatningen om at taterne svertet seg for å virke fremmedartede: ”Så wäl Man som Qvinkön ibland Tattarena, äro af naturen rätt fuhla och swarta både i ansigte och kropp. Denna swärta är dem medfödd och består ej i någon påsmörjning, som somliga tänkt...”.¹⁹⁴

Gananders avhandling ble skrevet i en periode da interessen for språk, folkelivsgranskning og nasjonale særtrekk var sterk og økende. Det var også en markert interesse for det eksotiske og det kuriøse. Men det er ikke den edle ville Ganander finner i de finlandssvenske områdene. Det er lite romantikk i beskrivelsen: ”Deras lefnad och näring är, at wandra omkring, ljuga, bedraga, se i hand och spå, stjåla, råffa och ströfwa.”¹⁹⁵ Ganander mener imidlertid at taterne kan siviliseres. Han viser til at også finnene, i den tiden de var hedninger, var ville røvere som streifet omkring. Først da de ble kristnet, ga de opp omstreifingen og ”blefwo spakfärdiga”. ”Tattarena är ju människjor, om hwilcka om de blifwa underwiste; man har at hoppas det samma”, konkluderer han.¹⁹⁶ Gananders program for de finske taterne var fast bosetting og religionsundervisning. Store forventninger til et slikt reformprogram hadde han imidlertid ikke. Han håpet i det minste at barna ville bli ”bättre och tamare än deras förfäder”.¹⁹⁷

Gananders skildring av kulturformer og levevis er bygget på egne observasjoner og virker tilforlatelige sammenholdt med annet kildemateriale, for eksempel liknende beskrivelser i rettsprotokoller. Men Gananders opphavsteori er høyst spekulativ. Han antok at taterne nedstammet fra asiatiske ”tartarer”. Trolig var det likheten i betegnelse som fikk han til å tro det, men han hevder også å finne mange likhetstrekk mellom taterne og tartarer når det gjaldt kulturformer og utseende. Ja, han finner også likheter med andre asiatiske folkeslag, for eksempel kinesere. I den sammenliknende analysen blir Ganander tydelig styrt av sin egen opphavsteori.

¹⁹³ Ganander 1780 §5

¹⁹⁴ Ganander 1780 §13

¹⁹⁵ Ganander 1780 §15

¹⁹⁶ Ganander 1780, § 21.

¹⁹⁷ Ganander 1780, § 21.

2.3.3 Språkstudier og den indiske opprinnelsen

Tidlige innsamlinger av språkprøver fra romani var preget av nokså usystematiske ordlister og vidløftige etymologiske tolkninger. Språket kunne på relativt løst grunnlag bli beskrevet som vendisk eller egyptisk eller framstilt som et egenkonstruert røverspråk. Den tyske språkforskeren Hiob Ludolphus framstod som en relativt ensom stemme når han i 1691 på grunnlag av innsamlede språkprøver konkluderte med at sigøynerne ikke var en sammenløpt gjeng fra Europas forskjellige nasjoner, men et eget folk med et særpreget og ukjent språk.¹⁹⁸

I siste del av 1700-tallet ble interessen for vitenskapelig lingvistisk forskning vekket i tilknytning til romantikkens oppfatning av språket som et nøkkelledd i forståelsen av kultur og samfunn. Den første som på språkvitenskapelig grunnlag antydte at romani kunne knyttes til det indiske språkområdet, var naturhistorikeren og lingvisten Christian Wilhelm Büttner. I 1771 ga han ut første del av verket *Vergleichungstafeln der Schriftarten verschiedener Völker*. Her nevnte han at romani kunne ha indisk eller afghansk opprinnelse.¹⁹⁹ Språkforskeren Johann Christian Rüdiger gjennomførte en systematisk sammenliknende undersøkelse.²⁰⁰ Han samlet inn språkprøver ved hjelp av en kvinnelig informant, Rüdiger kaller henne mildt paternalistisk for "meine Zigeunerin", men også "meine Sprachmeisterin".²⁰¹ Språkprøvene sammenliknet han med språkdata fra Hindustan, utarbeidet av en misjonær. Rüdigers arbeid er en første skisse til en romani-grammatikk. Han påviste de store likhetene mellom romani og hindi²⁰² i forhold til både ordforråd og grammatisk struktur, men vektla også forskjellene og forklarte dem som resultater av kontakt med andre språksamfunn.²⁰³ Rüdiger publiserte sine funn i 1782 i en artikkel kalt "Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien". Dette arbeidet markerte et gjennombrudd i språk- og opphavsforskningen.

¹⁹⁸ Hiob Ludolphus eller Leutholf Job (1624-1704). Her referert etter omtale i Weissenbruch 1727 og Ruch 1986.

¹⁹⁹ Ruch 1986, s.99.

²⁰⁰ Johann Christian Christoph Rüdiger, professor i Cameralwissenschaft i Halle fra 1791.

²⁰¹ Rüdiger 1782, s. 61 og s. 71.

²⁰² Rüdiger bruker betegnelsen "Indostanisch".

²⁰³ Matras 1999 og Matras 2005, s. 56-58. Ruch 1986 s.139

Rüdiger så språket som det aller sikreste kriteriet i forhold til å identifisere de enkelte folkeslag og deres opprinnelse. Utseende, sed og skikk og religion var foranderlig både ved påvirkning fra klima og kultur og ved blanding med andre folkeslag. Men språket var varig gjennom alle kulturtrinn, og selv ved blanding med andre folkegrupper ble det aldri helt borte, men etterlot seg kjennelige spor.²⁰⁴ På bakgrunn av språkundersøkelsene slo han fast at sigøynerne utgjorde en egen "Nation". Han skriver:

So aber hat meine Helden die Verachtung und der Abscheu von unserer, und die Notwendigkeit und Vergeltungsrache von ihrer Seite, bey alle ihrer Wanderung, Zerstreung und Unterdrückung, von der Vermischung mit fremden Menschengestalten, Sitten, Gebräuchen und Sprachen doch soweit in etwas rein erhalten, dass sie noch eine eigene Nation ausmachen, die in dem alles etwas eigentümliches von uns verschiedenes hat.²⁰⁵

Som vi ser, skiller Rüdigers artikkel seg markert fra tidligere sigøynerbeskrivelser. Han kaller dem "sine helter" og forklarer deres levesett som en reaksjon på undertrykkelse og forfølgelse. Bakgrunnen for sigøynerforfølgelsene karakteriserer han som barnaktig nasjonalhat (kindisches Nationalhass) og folkeforakt (Volkshass).²⁰⁶ Rüdiger forklarte altså ikke bare sigøynergruppa, men også forfølgelsene ut fra et etnisk perspektiv. Han beskriver sigøynernes første møte med Vest-Europa som en slags kulturkollisjon som tvang sigøynerne over i røveri og tigging. Man forsto ikke deres tenkemåter og begreper, forvekslet naturlig uavhengighet med ulydighet mot øvrigheten og tenkte ikke på at de ikke kjente de vest-europeiske landenes forordninger – "ohne zu bedenken, dass diese unsere willkührliche Anstalten jene nicht bekannt noch verbindlich waren".²⁰⁷ Han konkluderte med at behandlingen av sigøynerne var en skam for "vår opplyste tidsalder".²⁰⁸

Rüdiger la vekt på å forstå sigøynerkulturen ut fra dens egne premisser uten å fordømme det som var annerledes. Med et moderne begrep kunne vi karakterisere ham som kulturel relativist. Rüdigers brudd med det tradisjonelle majoritetsperspektivet i synet på sigøynere var trolig sterkt inspirert av Herder. Kritikk av eurosentrisme og hierarkisering av kulturer finner vi

²⁰⁴ Rüdiger 1782, s. 59

²⁰⁵ Rüdiger 1782, s. 50.

²⁰⁶ Rüdiger 1782, s. 46 og 49

²⁰⁷ Rüdiger 1782, s. 45

²⁰⁸ Rüdiger 1782, s.49

allerede markant i et av Herders tidligste skrifter, *Von der Verschiedenheit des Geschmacks und der Denkart unter den Menschen* fra 1766.²⁰⁹ Disse synspunktene blir utdypet i *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit* fra 1774. Her vektlegger Herder at etiske verdier varierer fra kultur til kultur og over tid. Det særpregede ved en folkegruppe er ikke knyttet til gitte, statiske kjennetegn, men til historisk utvikling og kulturell påvirkning.²¹⁰

Rüdigers vektlegging av kulturell foranderlighet og historiske prosesser ligger til grunn når han eksplisitt avviser togruppeteorien.²¹¹ Togruppe-teorien er knyttet til en statisk kulturforståelse. Grupper som framtrer som kulturelt forskjellige i ulike historiske perioder måtte ifølge denne teorien også ha forskjellig opprinnelse. Rüdiger forklarer forskjellene mellom 1400-tallets og seinere tiders sigøynere som et resultat av et historisk forløp hvor både forfølgelsene og en naturlig akkulturasjonsprosess spilte en avgjørende rolle. Rüdigers beskrivelse av de første sigøynere som kom til Vest-Europa ligger nær bildene av ”den edle ville”. Han framstiller dem som enkle naturmennesker som verken forstod eller aksepterte de europeiske spillereglene. På dette feltet kan han virke naivt apologetisk. Trolig hadde 1400-tallsinnvandrerne et skarpt blikk for det vest-europeiske samfunnets spillereglene og svakheter. De viste en godt utviklet tilpasningsevne i forhold til hvordan de presenterte seg for majoritetssamfunnet.

Rüdigers artikkel nådde aldri noe stort publikum. I 1783 ble Heinrich Grellmanns verk *Historischer Versuch über die Zigeuner betreffend die Lebensart und Verfassung Sitten und Schicksale dieses Volks seit seiner Erscheinung in Europa und dessen Ursprung* utgitt. Denne boka vakte stor oppsikt og ble raskt oversatt til en rekke europeiske språk.²¹² Det var Grellmann som i ettertid fikk æren for oppdagelsen av forbindelsen mellom romani og sanskrit.

Grellmanns bok inneholder en etnografisk beskrivelse, en språkanalyse og en historisk del. Det har seinere blitt avslørt at det bare er den historiske delen som egentlig kan ses

²⁰⁹ Ruch 1986, s.85

²¹⁰ Forster 2007.

²¹¹ Rüdiger 1990 [1782], s. 57-59.

²¹² De nyere og oversatte utgavene er til dels betydelig utvidet i forhold til førsteutgaven fra 1783. Jeg har stort sett brukt den engelske utgaven fra 1807, kombinert med enkelte oppslag i den tyske utgaven fra 1787.

på som Grellmanns eget verk. Språkanalysen bygger på materiale Grellmann fikk av språkforskeren Christian Wilhelm Büttner og drar også veksler på Johann Christian Rüdigers arbeid. Mesteparten av materialet i den etnografiske delen er bygget på en artikkelserie fra tidsskriftet *Kayserslich-Königlich privilegierten Anzeigen aus sämtlichen K.K. Erbländern* (populært kalt Wiener-Anzeiger) 1775-1776 som beskriver ungarske sigøynere. Historikeren Martin Ruch har i en doktoravhandling fra 1986 påvist at Grellmann følger denne artikkelserien tett, ofte nærmest ord for ord og at disposisjon og kapitteloverskrifter også er nærmest identiske.²¹³ Grellmann selv hadde ikke førstehåndskjennskap til sigøynere.

Grellmann hadde et sterkt negativt syn på sigøynere. I motsetning til Rüdiger postulerte han en kulturell uforanderlighet hos gruppa. I løpet av de mange hundre årene som var gått siden innvandringen til Europa, hadde de ikke på noen måte latt seg påvirke av omgivelsene og majoritetskulturen. ”What appears most worthy of remark is, that neither time, climate, nor example has, in general, hitherto, made any alteration.” Grellmann mente at en viktig årsak til denne uforanderligheten var knyttet til deres opprinnelsesland. Det var typisk for orientalerne at de holdt fast ved sine opprinnelige skikker hvor skadelige eller latterlige de enn kunne være.²¹⁴

Rollen som sosialt stigmatisert utgruppe mente han var nedarvet. Derfor måtte sigøynere stamme fra Indias pariaer. Han sammenliknet sigøynere med beskrivelser av de indiske pariaene hentet fra reiseskildringer og misjonærrapporter og fant et perfekt sammenfall. Begge grupper var, ifølge Grellmann, løgnaktige, skitne, tyvaktige og usedelige.²¹⁵

Til tross for vektleggingen av sigøynerkulturen som uforanderlig og naturgitt, argumenterer Grellmann for at sigøyneren kan forbedres: ”Men may be formed into anything. Had proper means been used for their civilisation, it is highly probable the

²¹³ Ruch 1986, s. 104 ff. Dette plagiatet er også behandlet i Willems 1997, s.61-65.

²¹⁴ Grellmann 1807, s. i-iii.

²¹⁵ Grellmann 1807, s. 200-204.

event would have proved that they were not incapable of becoming better.”²¹⁶ Han viste til at tidligere tiders utvisnings- og utryddelsespolitikk ikke hadde fungert og anbefalte en hardhendt assimileringpolitikk i tråd med den som ble praktisert i Østerrike-Ungarn i hans samtid. Assimileringsprosessen måtte gjennomføres konsekvent, under streng statlig kontroll, og den ville ta tid. Grellmann regnet med at man først ville se resultater etter flere generasjoner:

If the Gipsy do not know how to make use of the faculties with which nature has endowed him; let the state teach him, and keep him in leading-strings till the end is attained. And though the root of his depravity lie so deep that it cannot be removed in the first generation, a continuation of the same care will, in the second and third descent, be sure of meeting its reward.²¹⁷

På dette feltet argumenterte Grellmann ut fra rent økonomiske nyttebetraktninger. Staten hadde ingen nytte av sigøyneren som sigøyner, men i land med store sigøynerbefolkninger ville det være mye å vinne på å omforme disse gruppene til lydige undersåtter og hardt arbeidende skattebetalere.

Grellmann forble lenge høyt respektert og beundret blant ettertidens sigøynerforskere. Den nederlandske historikeren Wim Willems har hevdet at det var Grellmann som konstruerte sigøynerne som ett distinkt folk ved å koble sammen høyst ulike omvandrende grupper i forskjellige europeiske land.²¹⁸ En slik påstand er det neppe dekning for. Lenge før Grellmann var det en vanlig oppfatning at grupper som gikk under forskjellige navn som tatere, sigøynere, cingani, gitanos, gypsies mv., tilhørte samme folkeslag. De negative sigøynerstereotypene Grellmann presenterte var heller ikke nye. Grellmanns betydning for ettertidens sigøynerbilde vil jeg først og fremst knytte til hans sterke poengtering av sigøynerbefolkningen som statisk og upåvirkelig av omgivelsene og til hans generalisering av observasjonene av ungarske sigøynere til å gjelde alle sigøynergrupper. Grellmanns synspunkter bidro sterkt til iveren etter å identifisere indiske eller orientalske karaktertrekk som vi blant annet finner hos Eilert Sundt og de engelske gypsyloristene fra slutten av 1800-tallet. Grellmanns vektlegging av uforanderlighet gjenspeiles også i skillet mellom den ”ekte” og den ”uekte”

²¹⁶ Grellmann 1807, s. 98.

²¹⁷ Grellmann 1807, s. 98f.

²¹⁸ Willems 1997, s. 294.

sigøyneren som sto sentralt i 1800- og 1900-tallets sigøynereforskning. Grupper og personer som ikke svarte til Grellmanns sigøynerbilde ble karakterisert som ”mindre opprinnelige” og ”mindre ekte”.

Kanoniseringen av Grellmann som den store sigøynereksperter var imidlertid ikke like enstemmig i hans samtid. En av de skarpeste kritikkene av Grellmanns arbeid finner vi i to artikler i *Berlinische Monatsschrift* fra 1793. Artikkelen er en sammenstilling av tre forskjellige bidrag. De bygger dels på beskrivende materiale om sigøynere i prøyssisk Litauen innhentet av en sokneprest, Christian Gottfrid Zippel, etter en henvendelse fra professor Christian Jakob Kraus i Königsberg.²¹⁹ Kraus hadde også samlet inn eget materiale særlig av lingvistisk art. I tillegg til materialet fra Zippel og Kraus inneholder artikkelen vurderinger og kommentarer fra redaktøren av tidsskriftet, Johann Erich Biester.²²⁰

Professor Kraus startet opp arbeidet med sigøynerspørsmål i 1784. På den tida satt en gruppe på 40 sigøynere fengslet i Königsberg. Kraus besøkte dem nesten daglig og la særlig vekt på studier av språket. Med disse sigøynerkontaktene som utgangspunkt la han opp et større forskningsprosjekt hvor han kontaktet forskjellige personer som han håpet kunne bistå ham med både språklige og etnografiske opplysninger. Kraus skisserte tre hovedområder for sitt prosjekt: språket, sigøynernes fysiognomi og deres moralske karakter. I forhold til fysiognomi var Kraus særlig opptatt av hår-, hud og øyenfarge. Det var en vanlig oppfatning i samtida at slike ytre kjennetegn forandret seg med klima og levestandard. Sigøynere hadde oppholdt seg i Vest-Europa i nær 400 år, minst 16 generasjoner, men hadde fortsatt den samme olivengule hudfargen og den samme beksvarte hår- og øyenfargen som inderne. Hvor ofte skal denne gule bror fra Ganges bli født her i landet før han blir hvit, spør Kraus.²²¹ Som vi har sett, var det ganske vanlig å hevde at sigøynernes hudfarge bare var kunstig sverte eller et resultat av

²¹⁹ Christian Jakob Kraus 1753-1807. Professor i praktisk filosofi i Königsberg fra 1778/1779. For mer utdypende opplysninger om Kraus se Röttgers 1993.

²²⁰ Johann Erich Biester 1749-1816. Biester studerte ved universitetet i Göttingen og kjente trolig Kraus fra studietiden. Biester arbeidet som jurist, journalist og bibliotekar og hadde en bred kontaktflate mot sin tids sentrale intellektuelle og kunstnere. Kilde: Artikel „Biester, Johann Erich“ in: *Allgemeine Deutsche Biographie* 1875. Se også omtale av Biester i Willems 1997, s. 75-79, Ruch 1986, s. 127-131 og Röttgers 1993.

²²¹ Röttgers 1993, s. 55ff.

skittenferdighet. Grellmann hadde fremmet dette synspunktet i sin bok fra 1783.²²² Kraus ville undersøke spørsmålet empirisk. Han bad informantene legge ved fargeprøver på et ark og klippe av hårlokker.²²³ Også når det gjaldt det tredje punktet, sigøynernes moralske karakter, var det manglende påvirkning fra omgivelsene som fanget interessen hos Kraus. Han skriver om deres ”unbürgerlicher Charakter” som ifølge Kraus var helt u-europeisk, til tross for at de hadde levd i Europa i snart 400 år.²²⁴

Under nøye rettleing av Kraus, så vel i forhold til hvilke spørsmål som skulle besvares som på hvilken måte spørsmålene burde stilles for å komme fram til mest mulig pålitelige svar, utarbeidet pastor Zippel en rapport som både inneholder en lingvistisk undersøkelse og en etnografisk beskrivelse. Rapporten er nærmest i sin helhet gjengitt i artiklene i *Berlinische Monatsschrift*. Zippel beskriver blant annet boforhold, næringsveier og familieforhold.²²⁵ Sigøynerne skildres som en egen og særmerket folkegruppe eller ”nasion”. Prøysisk Litauen var et multikulturelt område med en befolkning sammensatt av litauere, tyskere, jøder og sigøynere, og Zippel sammenlikner de forskjellige gruppene.

Angående sigøynernes hudfarge og utseende besvarte Zippel omhyggelig de detaljerte spørsmålene fra Kraus. Han forteller at ikke alle har samme hudfarge og det finnes også noen få lyse og blåøyde blant dem, men gjennomgående beskriver han hår- og øyenfarge som svært mørk og hudfargen som olivengul eller mørkt voksgul.²²⁶ Zippels informanter fortalte at de ikke visste noe om forfedrenes ankomst til Preussen, men at de hadde hørt fra sine forfedre at de engang kom fra Egypt. De ble svært forundret da Zippel fortalte dem om den indiske opprinnelsen som han hadde lest om hos Rüdiger.²²⁷

Zippel mente at sigøynerne rent mentalt kanskje var et strå vassere enn de lokale bøndene. De var livligere, kjappere i blikket og raskere i tale og handling. Men moralsk stod de mye

²²² Grellman 1807 [1783], s.13f

²²³ Röttgers 1993, s.65f.

²²⁴ Röttgers 1993, s. 55 og 57.

²²⁵ Dette materialet vil jeg komme tilbake til i underkapittel 8.5.

²²⁶ Biester 1791, s. 116ff.

²²⁷ Biester 1791, s. 147.

tilbake.²²⁸ Han skildrer dem som late og tyvaktige. Beskrivelsen er noe mer balansert enn Grellmanns, men helt i tråd med de gjengse sigøyners stereotypiene. Virkemidlene Zippel foreslår, ligger også nær Grellmanns. Han går inn for å satse på barna og mener at de må tas fra foreldrene som påvirker dem i uheldig retning. De eldre ville neppe gi opp sitt levevis frivillig, men under nøye oppsikt kunne de reformeres og settes til nyttig virksomhet.²²⁹

Zippels rapport er et unikt og svært interessant materiale. Den etnografiske delen gir trolig et godt bilde av de prøysisk-litauiske sigøynernes dagligliv. Den lingvistiske delen utfyller Rüdigers språkundersøkelser. Men det store prosjektet som rapporten var en del av, ble aldri noe av. Uvisst av hvilken grunn ga Kraus opp sigøynersundersøkelsene. Under løfte om anonymitet gav han det foreløpige materialet til redaktør Biester som publiserte det i sitt tidsskrift.

Berlinische Monatsschrift var det ledende tyskspråklige opplysningstidsskriftet, og redaktør Biester var en radikal mann.²³⁰ Hans syn på sigøynere lå langt fra Zippels og nær Rüdigers. Biesters analyser bryter altså diametralt med Zippels, men de er innarbeidet i artiklene uten at han eksplisitt polemiserer mot Zippels synspunkter. Biesters etsende kritikk er rettet mot Grellmann. Kritikken dreier seg både om form, feil og slurv i detaljene, og, mest grunnleggende, er den rettet mot Grellmanns kultur- og historieoppfatning.

Biester retter skarp kritikk mot Grellmann for hans mange harde og heftige utbrudd mot sigøynere. Dette er uvitenskapelig, kommenterer Biester. "Schimpfwörter (als: sittliche Ungeheuer, S. 126 und an vielen andern Orten), und Deklamationen führen in der Philosophie und der Historie zu nichts;"²³¹ Biester slår videre fast at undersøkelsene til Zippel og Kraus viser at sigøynernes hudfarge er naturlig, den er verken forårsaket av sverte eller av skittenferdighet. I denne sammenhengen stiller han spørsmål ved om

²²⁸ Biester 1791, s. 123.

²²⁹ Biester 1791, s. 148.

²³⁰ *Berlinische Monatsschrift* kom ut i årene 1783-1796. Det var i dette tidsskriftet Kant publiserte sitt berømte skrift, *Was ist Aufklärung?*

²³¹ Biester 1791, s. 149f.

Grellmann noen gang kan ha sett sigøynere.²³² Han påpeker at Grellmann ikke vil anerkjenne at sigøynerne har ”orientalske kropper”, men hardnakket hevder at de har ”orientalske sjeler”.

Biester går sterkt i rette med Grellmanns beskrivelse av en statisk og orientalsk ”sigøynernatur” og gir følgende ironiske kommentar:

So mögte man wohl fragen woher den die Seelen in Berlin und Göttingen, die, wenn der Boden von Deutschland nicht etwa selbst ursprünglich-deutsche Seelen hervorgetrieben hat, doch auch orientalisch sind, sich von Zigeuner Seelen ist so stark unterscheiden?²³³

Kulturelle forskjeller har, ifølge Biester, samfunnsmessige årsaker:

Natürlicherweise muss jede Meinung, Neigung, Sitte, die auf Naturursachen wie Klima, Boden, Lage – oder auf positiven Ursachen - wie Unterricht, Gesetze, heilige Bücher beruhen, so lange bestehen, als die Ursachen bestehen, und nicht von andern Ursachen aufgewogen werden.²³⁴

Han konkluderer med at orientaleren naturligvis er en orientaler når han lever i Orienten, men andre steder er han, som alle andre mennesker, et produkt av sine erfaringer.²³⁵ Biester peker på at lastene som Grellmann maler ut som naturgitte karaktertrekk: Latskap, vellevnet, hang til pynt og røde farger, lysten på tobakk og brennevin, utaknemlighet med mer, dels slett ikke er særegne for sigøynere, dels er de en følge av sigøynernes livssituasjon.²³⁶

For Biester er verken orientalsk opprinnelse eller arvelige karaktertrekk noen nøkkel til å forstå sigøynerne. Det er språket som er nøkkelen til sigøynernes bestandighet som gruppe. Ved hjelp av et særegent språk kan de isolere seg fra omgivelsene og knytte sterke gruppeinterne bånd.²³⁷ Språket utgjør dermed en form for gruppebeskyttelse. Når sigøynere vil holde sitt språk hemmelig, er det ikke som Grellmann hevdet, et typisk ”hindostansk” trekk. Biester avviser enhver form for essensialisme kort og fyndig: Når

²³² Biester 1791, s. 151.

²³³ Biester 1791, s. 155.

²³⁴ Biester 1791, s. 155f.

²³⁵ Biester 1791, s. 156. ” Im Orient ist der Orientaler freilich Orientaler; aber anderswo wird er, wie jeder andere Mensch, das, wozu ihn die Summe seiner Erfahrungen macht.”

²³⁶ Biester 1791, s. 162.

²³⁷ Biester 1791, s. 156f.

en sigøyner hemmeligholder sitt språk, gjør han det fordi han er et menneske, ikke fordi han er en ”hindostaner”.²³⁸

Biesters beundring for Rousseau – han omtaler ham som ”der gute Jean Jaques” – skinner igjennom flere steder. Sigøynernes avvisning av tvangsarbeid og fast bosetting er for Biester helt naturlig. Av natur kan ikke noe menneske like å være bundet til hardt, regelmessig arbeid og et stillesittende liv. Også sigøynere kan imidlertid vennes til en slik livsform. Her nevner han sigøynere som arbeider som gullvaskere i Siebenbürgen og de mange som tjenestegjør i det militære.²³⁹ Biesters frittalende radikalisme viser seg når han roser sigøynere for deres irreligiøsitet eller snarere for deres frihet fra all overtro. Hvis dette gjelder som et tegn på opplysning, så er sigøynere noen av de mest opplyste menneskene i Europa, skriver han. De lever for en stor del av andre menneskers overtro. Ifølge Biester har sigøynere ikke noe eget ord for en overtroisk person, men de beskriver en slik person som en som tror mer enn det som er sant. I så fall finnes det mange overtroiske opplysningsmenn, tillegger han med en klar adresse til Grellmann.²⁴⁰

2.4 Sammenfatning

Kilder fra 1400-tallet beskriver sigøynere som et fremmedartet folkeslag og som en innvandrerguppe. I løpet av 1500-tallet får en annen fortolkningsmodell relativt bredt gjennomslag. Sigøynere beskrives som sosialt utstøtte fra majoritetssamfunnet. Denne fortolkningsmodellen framtrer gjennomgående som en dekonstruksjon eller negasjon av den etniske fortolkningen. Forfatterne ”avslører” at de tilsynelatende fremmedartede gruppene egentlig bare er kriminelle bander, og vektlegger hvordan sigøynere konstruerer sin egen annerledeshet ved å farge håret, sverte huden, kle seg eksotisk og utgi seg for å komme fra fjerntliggende områder. En tredje fortolkningsvariant, den såkalte togruppe-teorien inneholder elementer fra både den etniske og den sosio-økonomiske fortolkningsmodellen. Her

²³⁸ Biester 1791, s. 363. ”...der thut es, weil er ein Mensch, nicht aber weil er ein Hindostaner ist.”

²³⁹ Biester 1791, s. 162.

²⁴⁰ Biester 1791, s.158.

framstilles samtidas sigøynere som falske etterlikninger av de ”ekte sigøyerne” som fantes tidligere.

Skiftet i fortolkningsmodell kan ha en realhistorisk bakgrunn. På 1500- og 1600-tallet hadde det trolig foregått en form for akkulturasjon, både ved en tilpasning til vest-europeiske forhold og ved kontakt med lokale omstreifergrupper. Men nye fortolkningsmodeller må også ses i relasjon til et endret samfunnsklima. Framveksten av territorialstatene førte til mer negative holdninger til alle minoritetsgrupper. Opptrappingen av forfølgelsespolitikken har trolig også bidratt til de nye fortolkningsmodellene. Beskrivelsene av sigøyerne som hjemlige forbryterbander er langt hardere i tonen enn de etnisk orienterte beskrivelsene.

Det er imidlertid typisk for hele perioden fram til slutten av 1700-tallet at de forskjellige fortolkningsmodellene lever side ved side. Beskrivelser av sigøynere som et eget folkeslag blir kombinert med påstander om at det egentlig dreier seg om grupper av kriminelle med vesteuropeisk opprinnelse. Etnifisering veksler med avetnifisering også før nasjonalismens framvekst.

Fra slutten av 1700-tallet førte de lingvistiske undersøkelsene av sigøynernes språk til et gjennomslag for teorien om at sigøyerne var en egen folkegruppe med røtter i India. De fleste forfattere fra nasjonalismens epoke var utvilsomt preget av sin samtids rådende oppfatninger om nasjonale forskjeller. Det preget deres syn på sigøyerne som et eget folkeslag. Men oppfatningen om at det dreide seg om en særegen folkegruppe var ikke en nykonstruksjon som sprang ut av nasjonalismen. Denne oppfatningen hadde lange historiske røtter.

Forfattere fra denne perioden ga heller ikke entydige forklaringer på særtrekk og gruppeegenskaper, selv om de alle valgte en etnisk fortolkningsmodell. Den grunnleggende skillelinjen gikk mellom forfattere som mente at sigøyerne var determinert av den orientalske opprinnelsen, og forfattere som vektla et kulturelt og historisk utviklingsforløp. De to fløyene hadde også markert forskjellige syn på sigøyerpolitikken. Den førstnevnte fløyen var talsmenn for en hardhendt assimilasjonspolitik. Sigøyerne måtte opphøre å være sigøyer. Den andre fløyen ville bedre sigøynernes samfunnsmessige stilling ved å gi like rettigheter i arbeids- og samfunnsliv.

Fortolkningene av nordiske tatere er tydelig inspirert av litteraturen fra det tysktalende området. I de første beskrivelsene av tatere i Norden fra begynnelsen av 1500-tallet omtales de som fremmede innvandrere og som en del av sigøynerpopulasjonen lenger sør i Europa. Noe seinere utover 1500-tallet finner vi også i Norden oppfatninger om at det egentlig bare dreier seg om kriminelle bander med blandet vesteuropisk opphav. I nordiske avhandlinger fra 1700-tallet beskrives taterne dels som rester av en keltisk urbefolkning, dels forstås de som en utløper av sigøynerbefolkningen lenger sør i Europa. Som vi skal se i neste kapittel, fikk teoriene om indisk opprinnelse etter hvert også gjennomslag i fortolkningene av nordiske tatere.

Kapittel 3. Nordisk taterforskning på 1800-tallet: Hjemlige sigøynere eller sosialt utstøtte?

3.1 Problemstillinger

Heinrich Grellmans bok fra 1783 førte til en økende interesse for sigøynerne og deres språk over hele Europa. Flere lingvistiske studier ble utgitt og også noen undersøkelser med et mer etnografisk og sosialpolitisk preg.²⁴¹ I Grellmans bok er det nevnt at det også fantes sigøynere i Danmark og Sverige, men at antallet var ukjent.²⁴² Den første Grellmaninspirerte undersøkelsen kom ut i Sverige i 1791.²⁴³ I Danmark og Norge ble interessen for ”hjemlige sigøynere” vekket noe seinere. I dette kapittelet skal jeg se nærmere på tre bidrag til nordisk taterforskning: N.V. Dorph, *De jydskke Zigeunere og en rotvelsk Ordbog* fra 1837, Eilert Sundt, *Fante- eller landstrygerfolket* fra 1850 og Folmer Dyrlands *Tatere og natmandsfolk i Danmark* fra 1872.

De tre bidragene er svært forskjellige både når det gjelder omfang, form og pretensjonsnivå. Dorphs bok må nærmest karakteriseres som en pamflett; selve teksten er på 24 små sider, ordboksvedlegget på 40 sider. Det andre ytterpunktet er Dyrlands lærd avhandling på nær fire hundre sider med et omfattende noteapparat. Bidragene fra Dorph og Sundt er i formen preget av at de er innspill i en sosialpolitisk diskusjon, men Sundt kombinerer det samtidspolitiske engasjementet med historiske undersøkelser. Dyrlands bok er en akademisk avhandling uten reformatorisk program.

I gjennomgangen vil jeg særlig vektlegge forfatterens valg av begrepsapparat og terminologi og deres oppfatning av arv og medfødte egenskaper versus det samfunnsskapte. Et annet sentralt punkt er påvirkningen fra eldre sigøynereforskning og hvordan elementer fra tidligere fortolkninger blir videreført i nordisk kontekst.

²⁴¹ I den siste kategorien er John Hoylands *A historical survey of the customs, habits, & present state of the Gypsies : designed to develop the origin of this singular people, and to promote the amelioration of their condition* fra 1816 kanskje den mest kjente.

²⁴² Grellman 1807, s. 7.

²⁴³ Laurentius G. Rabenius, *Observationes historiam zigeunorum illustrantes*, 1791.

3.2 N.V. Dorph: ”Jydske Zigeunere”

Niels Vinding Dorph var først utdannet som teolog og tok seinere også filologisk embetseksamen. Han arbeidet i skoleverket og som oversetter, spesielt av latinske tekster og greske dramaer.²⁴⁴ Interessen for de omvandrende gruppene i Danmark var bare et kort mellomspill i hans karriere. I 1824 ga han ut en fortegnelse over dansk omstreiferspråk som han kalte *Rotvelsk Lexicon*. I 1837 kom en utvidet utgave som han kalte, *De jydske Zigeunere og en rotvelsk ordbog*. Her supplerte han ordsamlingen med en kort tekst hvor han beskrev deler av omstreifergruppene på Jylland som en grein av den europeiske sigøynerbefolkningen og presenterte teoriene om indisk opprinnelse. Han karakteriserte disse gruppene som ”fremmede i deres eget fædreland” og ”mere udlændiske end Jøderne”.²⁴⁵ Andelen av ”oprindelig ægte Zigeunere” i omstreiferbefolkningen var imidlertid synkende. Dorph beskriver hvordan de ”ægte” markerte avstand til ”halvblods- eller ringere Brøk-Zigeunere” som var blandet opp med danske løsgjengere, forbrytere, desertører og utenlandske soldater.²⁴⁶

På Dorphs tid ble omstreifergruppene vanligvis omtalt som ”kjeltringer” eller ”natmandsfolk”. Betegnelsen ”tater” som ble brukt i eldre lovverk og forordninger, var på det nærmeste gått ut av bruk.²⁴⁷ Det var imidlertid ikke uvanlig å knytte ”natmandsfolkene” til taterne. Vi kan finne dem beskrevet som "en lævning nationaliseret av de forrige Tater" (1813) eller "en levning av fordums tater" (1819).²⁴⁸ I Videnskabernes Selskabs Ordbog fra 1826 forklares betegnelsen ”natmandsfolk” slik: ”En i Nørrejyland alm. Benævnelse paa Taterfolk, omstrefjende bander , hvilke drive de mest foragtede haandteringer og nedstamme tildeels fra Zigeunere”.²⁴⁹ I en beskrivelse av Ringkøbings amt fra 1833 heter det at ”natmandsfolkene” ”...menes at være Afkom af nogle fra Orienten i Begyndelsen af det 16.

²⁴⁴ Niels Vinding Dorph (1783-1858), Cand theol. 1804, cand phil 1809. Bricka 1905, s. 311f.

²⁴⁵ Dorph 1975[1837], s. 21.

²⁴⁶ Dorph 1975[1837], s.10

²⁴⁷ Se nærmere gjennomgang av disse betegnelsene i underkapittel 7.4

²⁴⁸ Dyrland 1872, s. 259. Moltke 1819 er gjengitt i fulltekst i Dyrland 1872, s. 389-393.

²⁴⁹ Sitert etter Hansen 1921, s. 10.

Aarhundrede udvandrede Horder, som oversvømmede en stor Deel af Europa under Navn af Zigeunere eller Tatere.”²⁵⁰

Dorphs syn på de danske omstreifergruppene opprinnelse var altså ikke nytt. Grellmanns teorier var også kjent i Danmark. De var blant annet omtalt i et populært verk, *Kofods konversationsleksikon*, fra 1824.²⁵¹ Men gjennomgående beskriver de andre forfatterne sigøyner- eller tatertilhørigheten som noe som tilhørte en fjern fortid. Det nye ved Dorphs bidrag var at han plasserte sigøynerbetegnelsen inn i dansk samtid. På dette punktet fikk han også gjennomslag. Betegnelsen ”jydske Zigeunere” ble tatt opp også av andre. I C. Molbechs *Dansk Dialect-Lexicon* fra 1841 ble ordet ”Kieltringer” forklart som ”en af de hos Jyderne brugelige Benævnelser paa de der i landet endnu omvankende Tatere eller jydske Zigeunere (Natmænd, Natmandsfolk)”.²⁵² Men i første rekke var det taterbetegnelsen, den gamle danske betegnelsen for sigøyner, som kom til heder og verdighet igjen, nå uten tillegg som ”fordums” eller ”de forrige”. Dorphs bok gav også inspirasjon til en rekke forfattere. Romantiserende folkelivsskildringer av Jyllands tater utviklet seg til en populær sjanger både innenfor litteratur og billedkunst.

Dorphs framstilling har ikke et vitenskapelig preg. Han brukte begreper i samsvar med en etnisk fortolkningsmodell, men definerte dem ikke nærmere. Han refererte til at en fransk reisende hadde omtalt de danske ”Kioldrings” som en egen ”nation”, men anvendte ikke selv dette begrepet.²⁵³ I stedet brukte han termene ”folk”, ”race” og ”kaste”. Valget av slike termer var stort sett på linje med andre samtidsbeskrivelser av omstreifergruppene. For eksempel ble betegnelser som ”kaste” og ”race” også brukt i uttalelser fra Jyllands amtmenn i 1819. I disse tilfellene kan det være vanskelig å avgjøre om begrepene indikerer en oppfatning om en biologisk annerledeshet eller om de bare ble anvendt for å understreke omstreifergruppene

²⁵⁰ I.C. Hald om Ringkjøbing Amt i *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende*, 1833. Her sitert etter Hansen 1921, s.11.

²⁵¹ Dyrland 1872, s.2.

²⁵² Etzler 1944, s. 186.

²⁵³ Dorph 1975 [1837], s.13.

karakter av lukkede samfunn. I en av amtmannsuttalelsene ble det imidlertid også vist til nattmennesenes "fordærvede blod".²⁵⁴

Dorphs bruk av begrepet "race" er flertydig. Dels bruker han det i biologisk forstand når han snakker om "Fullblods-Racen" i motsetning til "halvblods eller ringere Brøk-Zigeunere". Vi kan også se trekk av en deterministisk raseforståelse når han hevder at omstreiferne "ved Fødselen, ja ved Undfangelsen selv allerede ere stemplede til fordærvelse".²⁵⁵ På den andre siden mener han at barna kan reddes og "efterhaanden drages ind blandt Statens øvrige Borgere" hvis de settes i tjeneste og kommer bort fra foreldrenes uheldige påvirkning.²⁵⁶ Han presenterer også en form for sosialhistorisk forklaring på gruppas levesett. Årsaken lå, ifølge Dorph, i det indiske kastevesenet. Han mente at sigøynernes indiske stamfedre tilhørte de kasteløse pariaene.

De ansaaes om Udskud af Menneskeheden, for urene og æreløse, og da de undertryktes af de Adelige, og kun brugtes af dem til Forretninger, ved hvilke disse vilde ansee sig som besmittede: saa nedsank de i den dybeste moralske og physiske Fordærvelse.²⁵⁷

Dorph var utvilsomt sterkt påvirket av Grellmann, men vi ser at han legger større vekt på sosiale og økonomiske forklaringer. For Grellmann var de indiske pariaene nærmest av natur lastefulle og fordervede. Dorph viser til sosiale prosesser i kastesamfunnet som har formet gruppa. Han pekte på at liknende mekanismer gjorde seg gjeldende i det danske samfunnet. Også der ble omstreiferne sett på som urene og æreløse, og personer som prøvde å leve som vanlige fastboende, kunne bli jaget og hundset hvis bakgrunnen ble kjent.²⁵⁸

I 1800-tallets første desennier ble omstreifergruppene på Jylland ansett som et stort og truende samfunnsproblem. Klager over tigging og annen kriminalitet kom særlig fra prester som var formenn for de nyopprettede fattigkassene. Mulige løsninger på problemet ble flittig debattert. Dorphs bøker må forstås som innlegg i denne debatten. Han hadde et eksplisitt uttrykt sosial- og kriminalpolitisk siktemål med sine studier. Leksikonet var ment som en

²⁵⁴ Se nærmere gjennomgang og drøfting av amtmennesenes begrepsbruk i Jespersen 2005, s. 22f.

²⁵⁵ Dorph 1975 [1837], s.26.

²⁵⁶ Dorph 1975 [1837], s.25.

²⁵⁷ Dorph 1975 [1837], s.7.

²⁵⁸ Dorph 1975 [1837], s.16.

hjelpebok for politiet. Den utvidede utgaven som også inneholdt forslag til konkrete mottiltak, ble opprinnelig utarbeidet som et forslag til kongen.²⁵⁹

Dorph beskrev den gruppa han kalte ”jydske zigeunere”, som en landeplage og en planteskole for laster og forbrytelser. I fengslene var de sterkt overrepresentert. Dorphs forslag til botemidler var harde tvangstiltak. Han ville opprette tvangsarbeidsanstalter hvor omstreiferne skulle holdes under kontroll og ikke komme på frifot når de først var fanget. Interneringen skulle være permanent. Barna skulle tas under offentlig oppfostring, og det var først for denne generasjonen Dorph så et håp om forbedring.²⁶⁰ Forslaget er nærmest identisk med Johann Benjamin Weissenbruchs forslag fra 1727. Men vi finner også islett av en mer human linje i Dorphs tenkning. Han så det som en moralsk plikt å komme omstreiferne til hjelp.

"Humanitets-gnisten" er ikke "ganske udslukket" hos dem, skriver Dorph. Den venter kanskje bare på "et oplivende Aandepust og en kraftig indgribende Haand". Han ønsket å rense og rette omstreifernes forvillede natur og mente at de burde behandles som "forvildede Børn" som må "tvinges til at betræde den Vei som fører til deres eget Vel".²⁶¹

En slik kombinasjon av oppdragelse og tvang var også sentral i andre innlegg i debatten. I forslagene som Jyllands amtmenn la fram på bakgrunn av en forespørsel fra regjeringen i 1819, var ønsket om å omdanne omstreiferne til nyttige samfunnsborgere et gjennomgående tema. De fleste amtmennene argumenterte for innføring av arbeidshus for å få bukt med omstreifernes dovenskap og deres manglende evne og vilje til fast arbeid.²⁶² Andre embetsmenn la fram mer ytterliggående forslag. Blant annet ble det, som et ekko av den tidligere forvisningspolitikken, foreslått å sende omstreiferne til de danske koloniene i Øst- og Vest-India eller til Nicobarene. Deportasjon til isolerte danske øyer ble også lansert som en løsning. Her skulle gifte par og ugifte atskilles på hver sin øy, og barna tas fra foreldrene når de var seks til sju år gamle.²⁶³ Presten og seminarieforstanderen Kristian Johan Lodberg Krarup stod for den mykeste tilnærmingen. I motsetning til samtidige beskrivelser av ”natmandsfolkene” som tvers igjennom fordervet og lastefulle, beskrev han dem som ”denne

²⁵⁹ Dyrlund 1872, s. 196. Forslaget ble innsendt til kongen i 1836.

²⁶⁰ Dorph 1975 [1837], s. 22.

²⁶¹ Dorph 1975 [1837], s.17.

²⁶² Jespersen 2005.

²⁶³ Forslag innsendt til kongen av forfatteren St. St. Blicher i 1820. Andersen 2008, s. 6.

husvilde, forsømte og måske til dels fordærvede slægt". Krarup arbeidet for en form for frivillig bosetting og beskrev sine forslag som en "kærlighedsgærning mod natmandsstanden".²⁶⁴ Spredte røster i debatten pekte også på at en del av problemet var knyttet til at "natmandsfolkene" ble ansett som uærlige.²⁶⁵ Det ble i den forbindelse fremmet forslag som inneholdt elementer av assimileringspolitikken fra Østerrike-Ungarn og Spania. Betegnelsene "natmand" og "rakker" skulle avskaffes ved kongebud.²⁶⁶

Dorph må kunne karakteriseres som en "hardliner" i debatten. Trolig var det synet på nedarvede "sigøyneregenskaper" som fikk ham til å plassere seg i den mest restriktive gruppa. Men hans forslag om livstidsinternering fikk ikke gjennomslag. Det ble heller ikke mye debattert. Han kom seint inn i debatten, på et tidspunkt da den var i ferd med å ebbe ut. Generelt kom det også lite konkret ut av de andre forslagene som ble lansert i diskusjonene om de omvandrende gruppene. Forslagene om å opprette tvangsarbeidshus synes å ha blitt lagt til side på grunn av de store økonomiske kostnadene.²⁶⁷

I samtida var det Dorphs språkundersøkelser som vakte mest interesse og debatt. Beskrivelsene av et hemmelig og uforståelige språk var både spennende og skremmende. Og Dorph selv krydret framstillingen med en dramatisk skildring av hvordan hans informant i etterkant var blitt tatt av dage fordi han hadde forrådt hemmeligheten. Det var imidlertid enkelte som hevdet at språket bare var diktet opp, og at Dorph var blitt grundig lurt av fangene i Viborgs tukthus.²⁶⁸ Språkundersøkelsene fikk oppmerksomhet også utenfor Danmarks grenser. Ordlista ble blant annet kommentert av den internasjonalt toneangivende lingvisten og sigøynereforskeren August Friedrich Pott og seinere av Eilert Sundt. Pott påpekte at Dorphs ordliste inneholdt en del romaniord, men at det kunne se ut som om han hadde hentet disse fra Grellmann.²⁶⁹ Sundt skriver, trolig inspirert av Pott, at Dorph har blandet sammen tatere og skøiere, og at språket i Dorphs ordliste var et "skøierspråk". Dorph selv var ikke i tvil om at hans kilde fra Viborg Tugthus var "af den ægte Zigeuner-Race" og at

²⁶⁴ Dyrland 1872, s. 160.

²⁶⁵ Se nærmere gjennomgang av uærlighetsproblematikken i underkapittel 3.4 og kapittel 11.

²⁶⁶ Dyrland 1872, s. 157 og 159.

²⁶⁷ Jespersen 2005, s.16f.

²⁶⁸ Dyrland 1872, s. 332.

²⁶⁹ Pott 1844, s. 23f.

språket ble snakket av personer med sigøyneropphav.²⁷⁰ Han var imidlertid klar over at språket som han kartla, ikke var identisk med sigøynernes romani og valgte å betegne det som rotvelsk. Denne betegnelsen ble vanligvis brukt om ulike typer av europeiske omstreifer- eller forbryterspråk.²⁷¹

Seinere lingvistiske undersøkelser har vist at Dorphs ordliste fra 1824 inneholder få ord av romaniopprinnelse. I den utvidete utgaven fra 1837 er det lagt til 60 nye ord, og her er romani-innslaget noe større. Lingvisten Jakob Ladefoged anslår andelen av ord med romaniopprinnelse til ca 10 prosent.²⁷² I ettertid har Dorphs språkundersøkelser blitt brukt som et avgjørende argument *mot* de danske omstreifernes sigøyneropprinnelse. Hans øvrige argumentasjon framtrer også som spinkel. Det historiske materialet er hentet fra Grellmann og tar ikke opp danske forhold. Dorph planla å arbeide videre med historiske undersøkelser, men gjennomførte aldri denne planen.²⁷³ Mer omfattende undersøkelser av taternes historie i Norden ble først tatt opp av hans etterfølgere, Eilert Sundt og Folmer Dyrland.

3.3 Eilert Sundt 1850: Norske fanter med indiske røtter

Eilert Sundts *Beretning om Fante- eller landstrygerfolket i Norge. Bidrag til Kundskab om de laveste Samfundsforholde* kom ut første gang i 1850. Her la Sundt fram sin teori om at de ”ekte” taterne, de såkalte storvandringene, hadde indisk opphav. Småvandringene eller skøierne stammet fra en noe seinere innvandring av europeiske omstreifere. Denne gruppa var ifølge Sundt, sterkt oppblandet med nordiske omstreifere. Sundts liv og hans arbeid med fantesaken er beskrevet i en rekke bøker.²⁷⁴ Her vil jeg begrense meg til et forsøk på å plassere Sundt i historiografisk kontekst. Jeg vil se nærmere på hvilke inspirasjonskilder som var sentrale for Sundt og hvilket begrepsapparat han brukte.

²⁷⁰ Dorph 1975 [1837], s.1

²⁷¹ På 1700- og 1800-tallet ble det utgitt en rekke rotvelske ordsamlinger. Tradisjonen kan føres tilbake til Liber Vagatorum fra 1509. Matras 1998, s. 199.

²⁷² Ladefoged 1998, s.154. Allan Etzler mener at romani-innslaget er noe større, ca 14 prosent. Etzler 1944, s. 188.

²⁷³ Dorph 1975 [1837], s. 9f.

²⁷⁴ Se for eksempel Christie 1958 [1953], Christophersen 1962, Midbøe 1968, Hanisch 1976, Seip 1983, Stenseth 2000 og Niemi 2003.

3.3.1 Eilert Sundts litteraturstudier

I innledningen til kapittel 2 ”Taternes historie i almindelighed” gir Sundt i en fotnote opplysninger om den viktigste litteraturen han har benyttet. Her nevner han i alt elleve bøker. Det dreier seg både om historiske og etnografiske undersøkelser og mer spesialiserte lingvistiske studier.²⁷⁵ Sundt framhever tre forfattere, George Borrow, A.F. Pott og H.M.G. Grellmann.²⁷⁶ Blant de elleve verkene nevner han også Biesters artikler i *Berlinische Monatsschrift*.²⁷⁷ Sundts litteraturoversikt i denne fotnoten er imidlertid ikke fullstendig, flere forfattere som det er henvist til i teksten, er ikke nevnt. Det gjelder blant annet N.V. Dorph, Johann Christian Rüdiger og den britiske etnologen James Cowles Prichard.

George Borrow's bok, *The Zincali; or, an account of the Gypsies of Spain*, framstår som en helt sentral inspirasjonskilde for Sundt.²⁷⁸ Det finnes noen klare personlige likhetstrekk mellom George Borrow og Eilert Sundt. Begge var svært språkmektige og språkinteresserte. Sundt var prest, Borrow virket som misjonær og bibelkolportør utsendt av det britiske bibelselskapet.²⁷⁹ Begge må ha hatt en form for reiselyst eller vandrelyst som ironisk nok sammenfaller med den egenskapen de fordømmer hos sine studieobjekter.²⁸⁰

Sundt har hentet mye fra Borrow både når det gjelder framstillingsform og metode. *Beretning om fante- eller landstrygerfolket i Norge* er bygget opp på samme måte som Borrow's bok – den er en blanding av historisk materiale, språkundøkelser, materiale av etnografisk og kulturhistorisk art og mer journalistiske skisser fra Sundts egne møter med fantene. Både Sundt og Borrow spiller på lesernes følelser i sin fortellerform. De gir levende skildringer av det ”fremmedartede” og ”himmelighetsfulle” hos gruppene de beskriver. Gjennom Sundts og

²⁷⁵ Sundt 1974 [1852], s.28.

²⁷⁶ Borrow og A.F. Pott er også presentert i fotnoter tidligere i kapittel 2, s. 26 og 27.

²⁷⁷ Sundt kaller ham ”Viester”.

²⁷⁸ Boka kom ut første gang i 1841. Sundt har benyttet tredje opplag fra 1843.

²⁷⁹ The British and Foreign Bible Society (BFBS).

²⁸⁰ George Borrow 1803-1881. For nærmere biografiske opplysninger om George Borrow og analyser av hans bøker se Willems 1997, s. 93-170 og Mayall 2004, s.156-162.

Borrows bøker kunne den dannede leser få et pirrende innsyn i en ”farlig” og ”lastefull” verden.

Sundt var trolig også sterkt inspirert av Borrows oppsøkende metodikk når han i 1847 og 1848 gav seg ut på lengre reiser for å finne ”fanternes reder” og observere dem ”i deres frie og naturlige tilstand”.²⁸¹ Sundt framhever at ingen på samme måte som Borrow ”...har bekvemmet sig til at inklade sig med dette ligeså rå som elendige folk; men derved er han også bleven istand til bedre end nogen anden at fremstille denne kastes mange mysterier,...”.²⁸² En rekke steder i Sundts tekst finner vi sammenlikninger mellom Borrows etnografiske materiale fra Spania og andre deler av Europa og de funnene Sundt selv gjorde i Norge. Språkmaterialet som Borrow registrerte i Spania, ble benyttet i sammenlikninger med de norske taternes språk.²⁸³ Det er verd å merke seg at Sundt konsekvent oversetter Borrows engelske term ”gipsy” med ”tater” selv om denne betegnelsen aldri har blitt brukt om spanske sigøynere.

Både Sundt og Borrow framhevet det nære og fortrolige forholdet de hadde til sine studieobjekter. Borrow fortalte at de spanske sigøynerne anså ham som ”a Rom” og at det var årsaken til at han kunne ferdes blant dem uten noensinne å bli forulempet – ”their love of “the blood” being their most distinguishing characteristic”, skriver han i forordet til *The Zincali*.²⁸⁴ . Også Sundt kunne med en viss tilfredshet fortelle at noen tater regnet ham som en av sine egne:

Ifjor sommer kom jeg således på landeveien langt oppe i Thronhjems stift i lag med et stort fantefølge, hvis høvding sagde mig, at han havde hørt tale om en mand med mit navn, «som skulde høre til taterfolket, men i Christiania være kommen til høihed og værdighed,» en ære i fanternes øine, jeg dog aldrig har lagt an på at vinde.²⁸⁵

²⁸¹ Sundt 1974 [1852], s.6 f.

²⁸² Sundt 1974 [1852], s.26.

²⁸³ Lingvisten Peter Bakker har lagt fram en drepende kritikk av Borrow som språkforsker. Han mener at Borrows teksteksempler fra språkene calo og anglo-romani stort sett er konstruert av ham selv og er en sammenblanding av romanidialekter og sammensetningsord som han selv har funnet på. Bakker 1998, s. 84. En annen lingvist, Norbert Boretzky, påpeker også at Borrow må ha hentet en del av sitt språkmateriale fra skriftlige kilder, men vil likevel ikke forkaste Borrows lingvistiske arbeid i sin helhet. Boretzky 1998, s. 108.

²⁸⁴ Borrow 1843, s. vi.

²⁸⁵ Sundt 1974 [1852], s. 76. Se også Midbøe 1968, s. 232 som refererer til en historie om at Sundt hadde forlovet seg med en omstreiferpike for å kunne avsløre deres hemmeligheter.

Sundt legger imidlertid til at han ikke bør fortie at han "...også har truffet ikke så få af det samme mistænkelige og menneskesky folk, som ikke have givet mig anledning til at rose mig af nogen magt over deres uvillige hjerter."²⁸⁶

George Borrow har blitt karakterisert som den første "Romany Rye". Termen brukes om personer fra majoritetsbefolkningen som har en sterk interesse for sigøynere, knytter vennskapsbånd med dem og noen ganger lever sammen med dem. I mange tilfeller vil en slik person være, eller i hvert fall påberope seg å være, en slags lederskikkelse eller talsmann for sigøynerne.²⁸⁷ I ettertid har det blitt reist tvil om hvor omfattende kontakt Borrow egentlig hadde med sigøynere og hvilken posisjon han hadde blant dem. Det finnes opplysninger fra engelske sigøynere om at de hadde stor moro av å bløffe Borrow.²⁸⁸ Og det samme fortelles om "fantenes" forhold til Eilert Sundt. Det har også blitt pekt på at Sundt hadde liten kontakt med "fanter" utenfor fengselsmurene i den tida han arbeidet med sin første bok.²⁸⁹ En tilsvarende posisjon som Borrow hadde blant sigøynerne, hadde han åpenbart ikke. Flere har påpekt at det for Sundts del ofte var slik at misjonæren og presten kom i veien for forskeren og folkelivsgranskeren.²⁹⁰ Sundt var også klar over dette selv. I beskrivelsen av et nokså mislykket møte med taterkvinnen Kari Andersdatter, av Sundt omtalt som "Kari med kjæften", forteller han hvordan hans påpekning av Karis brudd på løsgjengerforordningen "forskjærtset mig al adgang til hendes fortrolighed." "Havde jeg stået som udlænding her ligesom Borrow i Spanien, skulde forholdet måske blevet anderledes; men nu var og blev hun mut og tvær, så meget jeg end forsøgte at lede talen ind på interessantere ting".²⁹¹

²⁸⁶ Sundt 1974 [1852], s. 76

²⁸⁷ Termen stammer opprinnelig fra George Borrow's roman *The Romany Rye: A Sequel to Lavengro* som kom ut i 1857. Romanen har sterke selvbiografiske trekk, og Borrow kaller sitt alter ego – en britisk vitenskapsmann som slutter seg til sigøynerne - for "the Romany Rye". Alternativ skrivemåte er "Romani Rai" som oversettes til engelsk som "Gypsy Lord" eller "Gypsy Gentleman", se Willems 1997, s.159 og Mayall 2004, s. 159. Betegnelsen knyttes ofte til medlemmer av det britiske Gypsy Lore Society som ble stiftet i 1888. I dag brukes termen litt nedsettende om en person som har et romantiserende syn på sigøynere eller om personer fra majoritetssamfunnet som engasjerer seg på vegne av sigøynere.

²⁸⁸ Mayall 2004, s. 157f og Willems 1997, s. 105-117.

²⁸⁹ Midbøe 1968, s.65-69.

²⁹⁰ Se for eksempel Christie 1958 [1953] og Seip 1983.

²⁹¹ Sundt 1974 [1852], s. 111f.

Borrow hadde en langt mindre moraliserende tilnærming i sitt møte med de spanske sigøyerne. Han var ikke, som Sundt hevder, utsendt som ”taternes missionær” i Spania.²⁹² Borrow's oppdrag fra det britiske bibelsselskapet var å spre bibelen til de katolske spanierne. Kontaktene med de spanske sigøyerne knyttet Borrow mer av personlig interesse og på siden av sitt egentlige arbeid. Han oversatte deler av bibelen til de spanske sigøynernes språk, men drev ikke direkte reform- eller misjonsarbeid blant dem. Borrow pekte på at de spanske sigøynernes religiøse oppdragelse var sørgelig forsømt, men han hadde små forhåpninger om å kunne vinne dem for et kristelig og sedelig liv. Han beskrev dem som tyvaktige og upålitelige, men gjennomgående hadde han likevel et langt mer positivt syn på dem enn Sundt hadde på taterne. Sundt refererte Borrow's omtale av de spanske sigøyerne som ”de mest fordærvede af den hele verdensdels taterhorder”²⁹³, men unnlot å nevne at Borrow mente at det hadde skjedd en positiv utvikling. Borrow beskrev de spanske sigøyerlovene av 1783 som et vendepunkt. En stor andel av de spanske sigøyerne hadde siden den tid blitt bofaste, og det i seg selv hadde hatt en siviliserende effekt. Han nevner blant annet at et ikke ubetydelig antall blant mennene hadde lært seg å lese og skrive. Borrow framhevet særlig virkningene av at lovene fra 1783 forbød diskriminering, ga sigøyerne status og rettigheter på linje med andre spanske borgere og gav dem rett til å utøve alle typer yrker. De tidligere harde forfølgelseslovene styrket sigøynersamholdet og gruppetilhørigheten. Lovene av 1783 var langt mer humane, men de la opp til en hardhendt tvangsassimilasjonspolitik. Denne delen av lovene ble, som det meste i Spania, ifølge Borrow, ikke fulgt nærmere opp av myndighetene. Etter 1783 hadde man stort sett latt sigøyerne være i fred; en slik politikk gav Borrow håp om at de over tid ville forsvinne som egen gruppe.²⁹⁴

I seinere bøker la Borrow stor vekt på skillet mellom sigøynere som opprettholdt den ”ekte” sigøyerlivsstilen og de mer oppblandede gruppene som han mente var langt mer

²⁹² Sundt 1974 [1852], s. 56

²⁹³ Sundt 1974 [1852], s. 56. Borrow har en slik vurdering på s. 17, men den gjelder ikke de spanske sigøyerne i hans samtid.

²⁹⁴ Borrow 1843, s. 64-68.

kriminelle og lastefulle.²⁹⁵ Samme tankegang finner vi hos Sundt. Etter det mislykkede møtet med ”Kari Kjæften” konkluderte han slik:

Her var intet videre at gjøre; jeg reiste mig og gik, med den tanke, at heller vilde jeg have at bestille med ægte fanter, som i et og alt følge den gamle fanteskik, end med sådanne, som «have hus og hjem» for med så meget fripostigere falskhed og uforskammethed at fordre sig betragtede som stadige, arbeidsomme og skikkelige folk.²⁹⁶

Denne oppfatningen om et forfall av den opprinnelige og ”edlere” taterkulturen og et skarpt skille mellom ”ægte og uægte fanter” markeres stadig sterkere i Sundts etterfølgende beretninger.²⁹⁷ Både Sundt og Borrow kan ses som forløpere for oppfatningen om ”the true gypsy” versus mindreverdige ”halfcastes” som kom til å stå så sentralt i det britiske Gypsy Lore Societys arbeid.²⁹⁸

Det andre hovedverket som Sundt ofte viser til, August Friederich Potts tobindsverk *Die Zigeuner in Europa und Asien*, er i hovedsak en rent lingvistisk undersøkelse, men inneholder også en åtti siders innledning som blant annet redegjør for egenbetegnelser og opprinnelsesteorier.²⁹⁹ Potts verk er holdt i en nøktern, vitenskapelig tone og er fullstendig blottet for nedsettende karakteristikk slik vi ofte finner i tidligere litteratur om sigøynere. Eilert Sundt refererer i hovedsak til Potts språkundørsøkelser, men viser også til Potts drøfting av hvor i India sigøynerne opprinnelig hørte hjemme. Pott antyder provinsen Assam som en mulighet. Det kan, ifølge Pott, dreie seg om en folkegruppe som ble underlagt hinduene og behandlet som pariaer.³⁰⁰ Dette knytter Sundt til norske tateres fortelling om en opprinnelse i byen Assas i landet Assaria.³⁰¹

Hovedtyngden av det historiske stoffet fra området utenfor Norden ser det imidlertid ut som om Sundt har hentet fra Grellmann. Fra Grellmann har han også i all hovedsak hentet sine

²⁹⁵ Willems 1997, s. 130ff.

²⁹⁶ Sundt 1974 [1852], s. 112.

²⁹⁷ Se for eksempel Fjerde Aars-Beretning om Fantefolket fra 1865. Sundt 1974 [1865], s. 400-403.

²⁹⁸ For nærmere analyse av The Gypsy Lore Society se Willems 1997, s.172-180 og Mayall 2004, s. 162-169.

²⁹⁹ August Friedrich Pott (1802-1887) var professor i allmenn språkvitenskap ved universitetet i Halle. Hans tobindsverk *Die Zigeuner in Europa und Asien* kom ut i 1844. Verket hadde undertittelen *Etnographisch-linguistische Untersuchung, vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache nach gedruckten und ungedruckten Quellen*.

³⁰⁰ Pott 1844, s.41f.

³⁰¹ Sundt 1974 [1852], s. 53.

oppfatninger om sigøynernes ”vesen” og ”karakter”. I Sundts beskrivelser av taterne kan vi finne igjen de samme karaktertrekk som listes opp av Grellmann: Barnslig umodenhet, sanselighet framfor fornuft, skamløshet og latskap, en viss overfladisk kvikkhet og livlighet, hissighet.³⁰²

Sundt har også hentet deler av sine forslag til repressive assimilasjonstiltak fra Grellmann. I tillegg er han klart inspirert av Dorphs forslag om tvangsarbeidshus. Både hos Grellmann, Sundt og Dorph finner vi den samme ambivalensen med hensyn til bestandige karaktertrekk versus forbedringspotensiale. For de voksne kunne man bare ha et betinget håp om endring ved hjelp av strenge tvangstiltak. For barna kunne det være håp hvis de ble rykket ut av omstreiferlivet. Hos Sundt finner vi også en ambivalens når det gjelder hva som er samfunnsskapt og hva som er faste kulturelle trekk. Lå de negative egenskapene innebygd i taterkulturen som en form for arv fra Indias pariaer eller var de et resultat av europeernes diskriminering og forfølgelse slik Johann Christian Rüdiger hevdet? Rüdiger forklarte konflikten mellom sigøynere og majoritetsbefolkningen som en form for kulturkollisjon – nomadenes oppfatning av frihet og rett kom i konflikt med den bofaste befolkningens oppfatning av eiendomsrett og arbeidsplikt. Sundt er inne på de samme tankebanene. Ulykken var ”...at slægten er kastet midt ind i et bosiddende, stadig og arbeidsomt folks land. Her måtte naturlivet blive et bestandig anstød mod de herskende begreber om det passende, en bestandig overtrædelse av lovene om det rette.”³⁰³ Men Sundts historiske framstilling ligger i de fleste tilfeller langt fra Rüdigers. Det var ikke europeernes sigøynerpolitikk som frambrakte de negative trekkene. Sundt skildrer de første sigøynerinnvandrerne til Europa helt på linje med Grellmanns beskrivelser:

...de viste idelig sådanne sæder, som ikke kunde forenes med begrebet om christelige pilegrime, en urenlighed og uterlighed, lediggang og liderlighed, råhed og vankundighed, som krønikeskriverne til slut mangle ord til at udtrykke sin forargelse over.³⁰⁴

I motsetning til Grellmann forklarer imidlertid Sundt pariaenes negative trekk som et resultat av historiske og samfunnsmessige prosesser. Deres særpreget er frambrakt av den forakt og

³⁰² Grellmann 1807, s. 89-97.

³⁰³ Sundt 1974 [1852], s. 108.

³⁰⁴ Sundt 1974 [1852], s. 33f.

grusomhet de har blitt utsatt for i det indiske kastesamfunnet.³⁰⁵ Det finnes flere ansatser til slike samfunnsmessige forklaringer hos Sundt. Nærmest Rüdigers tankegang kommer han i beskrivelsen av skogfinnene.³⁰⁶ I beskrivelsen av feierne tar han opp fenomenet ”uærlige yrker” og viser hvordan stigmatiseringen av enkelte arbeidsområder kan føre til sosial degradering og ”moralsk forfall” for hele familiegrupper.³⁰⁷

Sundt problematiserte ikke forskjellen mellom Rüdigers og Grellmans angrepsvinkler og tar heller ikke opp Biesters skarpe kritikk av Grellmann i *Berlinische Monatsschrift*. Teologen Sundt var, naturlig nok, dypt sjokkert over Biesters uttalelse om at sigøynernes irreligiøsitet, deres ”Unghlauben”, gjorde dem til noen av de mest opplyste i Europa.³⁰⁸ Sundt kommenterer ”denne filosofhs uværdige forklaring” slik:

Lige i modsætning hertil, men ganske i overensstemmelse med den slet-philosophiske skole i forrige århundrede, fandt en anden forfatter noget særdeles interessant netop i denne taternes vantro; den er i hans øine kun en «frihed fra al slags overtro» (christendom-jødedom, o.s.v.), og «når oplysning ikke betyder andet end dette, så høre taterne til de mest oplyste mennesker i verden; thi der er ikke spor af religiøs vildfarelse at finde hos dem.» Fortsætter man denne tankegang en smule, så må man sige, at når taterne uden noget studium (thi de hverken læse eller skrive) vare komne frem til de samme mål som den tids mest priste granskere og grublere, så måtte de af naturen have været begavet med *overmenneskelige* evner.³⁰⁹

Fra Biesters artikler er det først og fremst pastor Zippels etnografiske og lingvistiske undersøkelser Sundt benytter. Her fant han en sigøynergruppe som åpenbart hadde sterkere likhetstrekk med nordiske tater enn Grellmanns sigøynere. Sundts syn på taterne, spesielt deres depraverte moralske karakter, var også nærmest sammenfallende med Zippels syn på de litauiske sigøynere.

I sigøynerlitteraturen Sundt studerte, fantes det ulike fortolkninger og framstillingsformer. Sundt valgte i all hovedsak bort Rüdiger og Biesters sosialhistoriske og kulturellevistiske fortolkninger. I den ofte påpekte konflikten mellom vitenskapsmannen og misjonæren Sundt var det som regel misjonæren som gikk seirende ut. I form ligger Sundts bok svært langt fra Potts nøkternt vitenskapelige framstilling. Sammenliknet med George Borrow markerte Sundt seg som langt mer negativt, ofte direkte fiendtlig innstilt til gruppene han studerte.

³⁰⁵ Sundt 1974 [1852], s. 51f.

³⁰⁶ Se nærmere omtale av dette temaet hos Sundt i gjennomgangen av hans bruk av nasjonsbegrepet.

³⁰⁷ Sundt 1974 [1852], s. 177f.

³⁰⁸ Biester 1793, s. 158.

³⁰⁹ Sundt 1974 [1852], s. 81.

3.3.2 Eilert Sundts begrepsapparat

Eilert Sundt valgte å bruke betegnelsen ”fant” i tittelen på sin bok, det vil si at han valgte å bruke majoritetssamfunnets terminologi. Betegnelsen ”fant” var sterkt mislikt blant gruppene det gjaldt. Også på dette området atskilte han seg fra Borrow som brukte de spanske sigøynernes egenbetegnelse ”zincali” og unngikk å bruke majoritetsbetegnelsen ”gitano” som ble ansett som nedsettende. Ellers overtok Sundt i hovedsak den terminologien som ble brukt av Dorph og Borrow. Som vi har sett, omtalte Dorph sine ”jydske Zigeunere” med termene ”race”, ”kaste” og ”folk”. Borrow brukte termen ”caste” svært hyppig, men også ”sect”, ”race”, ”people” og ”tribe”. I noen få tilfeller betegner Borrow sigøynerne som en ”nation”. De hyppigst brukte begrepene hos Sundt er ”folk”, ”kaste” og ”slægt”. I tillegg bruker han ”stamme”, ”race” og ”nation” og en enkelt gang ”sekt” (da om skøierne).

Sundts arbeid hadde betydelig større teoretiske pretensjoner og dybde enn Dorphs og Borrow. Riktignok definerer han ikke alle sine begreper, men begrepet ”folk” blir drøftet inngående. I det følgende vil jeg se nærmere på Sundts forståelse av dette begrepet og deretter behandle hans bruk av begrepene ”nation”, ”kaste” og ”race”.

3.3.2.1 Sundts forståelse av begrepet ”folk”

Til begrepet ”folk” knytter Sundt et hjemsted eller et opprinnelig hjemsted, en religion og et eget språk. Ut fra disse kriteriene drøfter han hvorvidt taterne kan sies å være et folk. Han peker på at all litteratur hevder at det ikke finnes spor av tradisjon hos sigøynere eller tater om hvor de stammer fra. I navnet følger de majoritetsbefolkningenes religiøse tilhørighet, men det ”ægte” tatertrekket er at de ikke tror på noen gud. ”Tør man da endnu kalde disse horder et folk? Eller man kunde måske sige, at de engang have udgjort et folk, men at de nu kun ere vandartede, i det de have glemt sit Fædreland og sin Gud?”³¹⁰ Sundt har riktignok en taterkilde som har presentert ham for en opprinnelsesfortelling, en beretning om en opprinnelse i byen Assis i landet Assaria, og han har også funnet spor av en form for religion, fortellinger om månedyrkelse og egne gudenavn, Alako eller Dundra.³¹¹ Men han behandler

³¹⁰ Sundt 1974 [1852], s. 47.

³¹¹ Sundt 1974 [1852], s. 82f.

disse opplysningene med forsiktighet. Han var klar over at det ofte ble sådd sterk tvil om opplysninger fra tatere, og han hadde i liten grad fått bekreftet opplysningene fra andre kilder.

Sundt drøfter også det vi i dag ville kalle en sosio-økonomisk eller kriminologisk forklaring. Til tross for taternes likhet med ”et virkeligt og naturligt folk” kunne utgangspunktet være grupper av kriminelle omstreifere og andre utstøtte. Sundt tenkte seg at slike grupper med utgangspunkt i et felles levesett og under press fra omverdenen gradvis og over lang tid kunne utvikle seg i retning av å bli et folk.

...ikke til et eget folk i dette ords almindelige betydning, men til et fantefolk, til et *vrægebillede af et folk*, hvor alt det, som ellers hører til et folk, var sat sammen i en omvendt orden, hvor trods imod skikkelige folks domme just var den største ros, hvor bespottelse af de forskjellige folkeslags gudsdyrkelse var det eneste, som mindede om religion, et vrægebillede af et folk, hvis forstand og sindighed var fornødt til rævelist og slangelumskhed, og i hvis hjerte selv den religiøse evne, samvittigheden, syntes druknet i dyrisk sandselighed.³¹²

Sundt skildrer her det vi i moderne terminologi ville kalle en etnifiseringsprosess. En gruppe som i utgangspunktet var en sosio-økonomisk gruppe, kan utvikle en etnisk identitet, både ved at den blir oppfattet som en etnisk gruppe av omverdenen, og ved at gruppa selv tar i bruk etniske markører. Sundt mente at skøierne (småvandringene) hadde gjennomgått en slik utviklingsprosess. De var, i Sundts terminologi, et ”kunstigt, unaturligt folk”.³¹³ Taterne, derimot, var ifølge Sundt et eget folk i ordets tradisjonelle betydning. Det avgjørende argumentet for å tildele taterne status som folk, var språket. Med erkjennelsen om språkets indiske opphav var også opprinnelseslandet India fastslått. Sundt ytret riktig nok tvil om taterspråket kunne kalles et språk. Han mente det var fattig og ufullstendig, men konkluderte med at et ”råt” folks språk alltid er fattig. Når det gjelder mangelen på egen grammatikk, mente han at dette var en ganske ny utvikling som hadde funnet sted i de aller siste generasjonene.³¹⁴

3.3.2.2 Begrepene ”nation” og ”nationalitet”

Eilert Sundt var både fascinert og skremt av det han kaller taternes "ubegribelige seige nationalitet" - en videreføring av språk, kultur og identitet gjennom mange hundre års

³¹² Sundt 1974 [1852], s. 47f.

³¹³ Sundt 1974 [1852], s. 48.

³¹⁴ Sundt 1974 [1852], s. 77.

forfølgelser.³¹⁵ Den beste forståelsen av Sundts begrep "nationalitet" får man ved å se på hans skildringer av de østnorske skogfinnene og hans sammenlikninger mellom dem og taterne. Nasjonalitet var for Sundt en form for bestemmelse som det var viktig å holde fast ved og leve i overensstemmelse med. Han hevder at skogfinnene rundt århundreskiftet 1700-1800 var i ferd med å bli et fantefolk fordi deres nasjonalitet ble "overseet, ringeagtet".³¹⁶ Det var en ulykke og en skam å være finne, og dette ledet til en moralsk oppløsningstilstand. Vendepunktet for finnene kom, ifølge Sundt, med impulser fra det opprinnelige hjemlandet, med Carl Axel Gottlund som drev omfattende kulturstudier i svenske og norske finnebygder i 1820-åra. Han "vakte og nærrede deres nationale bevissthet", skriver Sundt. "En ved hårdhed eller ringeagt befordret undertrykkelse af finernes nationalitet kunde ha forvandlet dem til fantefolk; den billige og humane anerkjendelse af deres nationalitet har reddet dem fra sådan uskjebne."³¹⁷ Sundt beskriver hvordan trygghet på egen opprinnelse og egen kulturarv førte til en sammensmeltning med den norske befolkningen:

... derved gjenvandt de agtelse for sig selv først og tiltvang sig så sine naboers. Men således faldt skillevæggen mellom den og den omboende norske almue; nu kunde en fingut vove at beile til en norsk pige og hun bekvemte sig til at sige ham ja; for hver dag sammensmeltede finnekolonien mere med den norske befolkning; ved hver folketælling viste det sig, at et færre antal finner vedbleve at bruge det finske modersmål og derved afsondre sig som finner;³¹⁸

"Under ulykker trak nationalfølelsen sig sammen som i en skal og var uforgjængelig;" skriver Sundt. Når nasjonalbevisstheten fikk utvikle seg fritt, førte den til forening med nordmennene.³¹⁹ Sundt forklarer taternes "seige nationalitet" på samme måte. Den ble opprettholdt og videreført av forfølgelsespolitikken og majoritetssamfunnets frykt for deres trolldomsmakt:

Dersom vore fogder og amtmænd havde vedblevet engang imellem at hænge en tater, dersom vore prinsesser og fruer også i vore dage også havde bøiet øre til taterhexenes sibyllinske tale, så skulde taterlivet med det glødende had og den fortvivlede lystighed have blomstret endnu ligesom i Christian 4des tid; men nu ere de sælsomme orientales nationale eiendommeligheder for største delen forsvundne i landstrygerlivets mere farveløse almindelighed.³²⁰

³¹⁵ Sundt 1974 [1852], s. 57 og s.68

³¹⁶ Sundt 1974 [1852], s.150.

³¹⁷ Sundt 1974 [1852], s.151f.

³¹⁸ Sundt 1974 [1852], s.152.

³¹⁹ Sundt 1974 [1852], s.152.

³²⁰ Sundt 1974 [1852], s. 68.

Stort sett forholder Sundt seg ensidig fordømmende til taterkulturen. Men i enkelte korte glimt kan vi finne positive vurderinger også av taternes ”nationalitet”. I skildringen av Christian Fredriksen beskriver Sundt nærmest en personlighetsforandring når Fredriksen fortalte om språk og opprinnelsestradisjoner: ”Før så krybende og feig, sprang han nu op og talte med kjæk røst og livlige gestikulationer, og der tændtes et klarere lys i de sorte øine.”³²¹ Sundt framhever også familiesamholdet blant taterne som et ”ædelt træk”, også når det førte til at ”fantebarn” som var tatt under oppfostring, forlot sine pleieforeldre. Hvis man tar familiekjærligheten, slektsfølelsen og ”nationalbevidstheden” bort fra et menneskes hjerte, så har det ”mistet en av sine bedste prydelser”, skriver han. Sundt tolker barnas rømninger tilbake til omstreiferlivet som ledet ”af en halvt bevidst følelse af længsel efter at erfare deres tilstand, af ønsket om at lide sammen med dem, som efter naturens orden er hans nærmeste.”³²²

Sundts praktiske taterpolitikk står imidlertid langt fra et program om å ”vekke og nære” taternes nasjonale bevissthet på den måten han mente hadde vært så positiv for skogfinnene. Skogfinnenes vei til integrasjon hadde ifølge Sundt, gått gjennom trygghet på egen kultur. For taterne stilte det seg annerledes. Utgangspunktet for de to minoritetsgruppene var, sett med Sundts øyne, svært forskjellig. Sundt beundret finsk kulturarv, taterne så han på som et rått og usivilisert folk. Deres utvikling mot en høyere kultur var stoppet opp ved utvandringen fra India. Sundts program for taterne ble dermed en utryddelse av alle nasjonale og kulturelle særtrekk, også språket som ble sett på som den aller viktigste bæreren av nasjonal bevissthet. Sundt beskrev ”det hemmelige fantesproget” som et smittestoff som spredte ”fanternes slette grundsætninger”.³²³

Sundt begrunner sine kulturstudier med et ønske om å blottlegge og avsløre fantenes ferd og vesen slik at de ikke kunne ”skjule sig i hemmelighedsfuld dunkelhed”. Ved å få innsikt i fantekulturen kunne folk lære seg å møte ”deres list og løgn med større forsigtighed” og også klarere se behovet for å hjelpe fantene med ”deres moralske svaghed og physiske nød”.³²⁴

³²¹ Sundt 1974 [1852], s. 70.

³²² Sundt 1974 [1852], s. 101f.

³²³ Sundt 1974 [1852], s. 193.

³²⁴ Sundt 1974 [1852], s. 257.

”Nationalitet” og ”nationalbevidsthet” var positivt ladede begreper på Sundts tid. Etter hvert tonet imidlertid Sundt kraftig ned synet på taterne som folk og nasjon. Det kan virke som han kom i tvil om eller i hvert fall modifiserte sine egne teorier betydelig. ”De Nord-Reisendes Sprog og Levevis peger hen paa de egentlige Tatre som deres Stammefrænder *eller Læremestre*” (min utheving), skriver han forsiktig i sin Anden Aars-Beretning fra 1862.³²⁵

3.3.2.3 Begrepet ”kaste”

”Kaste” er et av begrepene Sundt bruker hyppigst når han beskriver og karakteriserer taterne. Som vi har sett, er dette begrepet også gjennomgående hos Sundts forgjengere, Dorph og Borrow. Man kunne tenke seg at valget av term var inspirert av påvisningen av sigøynernes indiske opprinnelse, men Sundt bruker også kastebegrepet om skøierne som han mente var av europeisk herkomst. Og som vi tidligere har sett, ble kastebegrepet ofte brukt i danske embetsmannsrapporter om omstreiferproblemet. Begrepet er hos Sundt som regel koplet opp mot adjektiver som ”afsondret”, ”hemmelig” og ”hemmelighedsfuld”. Det betegner en lukket samfunnsgruppe som har isolert seg fra ”det civiliserede samfunds velgjørende indflydelse”. Sundt framhevet gruppens endogame giftermålmønster – at de ”udenfor det øvrige folk forplantede sig fra slægt til slægt”. Noen ganger bruker han kastebegrepet nærmest synonymt med at gruppene utgjorde et eget og fremmed folk, og han knyttet også begrepet til mangelen på religion og forekomsten av et eget og for andre uforståelig språk:

Der er forresten to særegne træk i fanternes liv, som meget let måtte lede til at betragte dem som en afsondret kaste, et fremmed folk. Efter lang og uhyggelig erfaring anser almuen det nemlig for temmelig vist, om enhver enkelt fant, at han går uden dåb og christendom eller ialfald såvidt muligt holder sig udenfor det i landet herskende religionsamfund, og medens fanterne således på den ene side stå overmåde langt fjernede fra det øvrige folk i landet, danne de forskjellige fanteflokke igjen et eget samfund indbyrdes, derved at de - hvad hver bonde i de egne, hvor fanterne oftere færdes, ved at tale om - have sig imellem et fremmed sprog, det for alle andre uforståelige «fantemål,» hvormed «de kunne snakke både ære og liv af en, uden at man kan forstå et ord deraf.³²⁶

Kastebetegnelsen er sterkt negativt ladet hos Sundt. Når han velger betegnelsen *kaste* i stedet for eller som tillegg til den positivt ladede betegnelsen *folk*, er det trolig med et ønske om å formidle det fordekke, fremmedartede og truende ved taterne og skøierne til leserne. I Sundts behandling av skillet mellom taterne og skøierne bruker han oftest betegnelsen ”stamme”; han

³²⁵ Sundt 1862, s. 162.

³²⁶ Sundt 1974[1852], s. 14.

beskriver dem som i utgangspunktet ”to grundforskjellige stammer af fanter med forskjellige sprog”, men han anvender også begrepet ”kaste” i denne sammenhengen; for eksempel når han forteller at ”fantestammerne” tidligere dannet mer ”bestemt afsluttede kaster”.

Oppløsningen av disse kastene, det vil si det skarpe skillet mellom tatere og skøiere, har ifølge Sundt, ført til en moralsk oppløsning.³²⁷

3.3.2.4 Begrepet ”race”

Begrepet ”race” brukes relativt sjelden hos Sundt. Langt oftere forekommer termen ”slægt” som i mange tilfeller brukes som et synonym for ”race”. Sundt skriver for eksempel om småvandringene at de ”... åpenbart mindre ere sig bevidste som nogen egen *slægt eller race*” (min utheving).³²⁸ Når Sundt bruker begrepet ”slægt” slik, er det ofte koplet med negative karakteristikk som ”fordærvet”, ”vanartet”, ”ugudelig” eller ”ryggesløs”.

Hva legger så Sundt i begrepene ”race” og ”slægt”? Ofte kan det se ut som om han også benytter dem synonymt med begrepene *folk* og *nation*. Sara Eigen har pekt på at en slik vid bruk av begrepene var vanlige i det tyskspråklige området på 1700-tallet. ”Rasse” i den moderne forståelsen av ordet kunne også betegnes som for eksempel ”Stamm”, ”Volk” eller ”Nation”. På den annen side kunne ordet ”Rasse” brukes i en snevrere forstand til å betegne en slektsgrein, et regionalt eller politisk definert kollektiv eller en gruppe som kunne identifiseres ved spesielle kjennetegn. Eigen betegner ”Rasse” som ”... a catchall term that could be applied whenever a speaker wished to signal a natural sharing principle (most often visible in manifest physical traits) that constructed the identity of a particular group.”³²⁹ Siân Jones har vist at noe av den samme flertydigheten også var knyttet til rasebegrepet i første halvdel av 1800-tallet. Vi finner både en *kulturell og historisk* forståelse av begrepet rase og en forståelse basert på *biologi og arv*. Til en viss grad er disse forskjellige tolkningene av begrepet sammenfallende med to markerte forskningstradisjoner, en *fysisk antropologisk* tradisjon og en *etnologisk* tradisjon som vektla språk og var knyttet til komparativ lingvistik.

³²⁷ Sundt 1974[1852], s. 159-161.

³²⁸ Sundt 1974[1852], s.24.

³²⁹ Eigen 2006, s. 185.

En tredje variant var påvirket av biologen Lamarcks tro på at ervervede egenskaper kunne gå i arv.³³⁰

Skillet mellom de ulike retningene var imidlertid ikke skarpt trukket opp. Innafor den etnologiske tradisjonen var den engelske legen James Cowles Prichard en sentral skikkelse. Prichard så språket som nøkkelen til å forstå slektskapet mellom de ulike nasjonene. Han var primært opptatt av den historiske utviklingen av raser som han så som et resultat av forskjeller i klima og leveforhold. Han la imidlertid også vekt på kartlegging av fysiske forskjeller mellom rasene, spesielt hodeskallens form hos de enkelte rasegruppene. Skalleformer koplet han mot et sett av utviklingsstadier i leveform fra ville og primitive jegere og samlere via pastorale nomader til siviliserte bønder og håndverkere med den europeiske sivilisasjonen på toppen av pyramiden. Folkegrupper som tok skrittet over i mer siviliserte stadier endret samtidig skalleform, mente Prichard.³³¹ Men utviklingen mot en høyere grad av sivilisasjon kunne også reverseres. Folkegrupper kunne falle tilbake til mer primitive stadier. Forklaringen på slike regresjoner fant Prichard i samfunnsmessige forhold, for eksempel forklarte han ”buskmennenes” primitive levesett med at de opprinnelig var fordrevne jordbrukere. Gjennomgående tok Prichard de såkalte primitive folkegruppene i forsvar. Han var opptatt av det allmennmenneskelige hos alle folkeslag og framhevet positive trekk ved disse gruppene på en måte som ikke var vanlig i samtida.³³²

Eilert Sundt refererer til Prichards bok *The Natural History of Man* og omtaler ham som ”den berømte Pritchard (sic)”.³³³ Vi kan gjenkjenne mye av Prichards tankegang hos Sundt. Med Sundts sterke vektlegging av språkets betydning og troen på utviklingsstadier slutter han seg klart til den etnologiske retningen innen raseforståelse. Men Sundts mange nedsettende karakteristikk knyttet til den rå naturtilstanden finner vi ikke hos Prichard, og selv om Sundt også vektlegger samfunnsmessige forklaringer, drukner de ofte i fordømmelse. Sundt vektlegger også arv sterkere enn Prichard. Hos Prichard er rasene fleksible og rasetrekk

³³⁰ Jones 1997, s. 41ff.

³³¹ Prichard 1845, s. 132-139.

³³² Prichard 1845.

³³³ Sundt 1974 [1852], s. 101.

foranderlige. Prichard framhever at forskjellene innen en folkegruppe kan være vel så store som mellom folkegruppene.

Debatten mellom monogenister og polygenister var en av de sentrale diskusjonene knyttet til rase i Sundts samtid. Monogenistene mente at alle "raser" hadde ett felles opphav.

Polygenistene standpunkt var at rasene måtte ha forskjellig opphav. Både blant monogenister og polygenister var det en vanlig oppfatning at menneskeslekten hadde gjennomgått et fast sett av utviklingsstadier. Utgangspunktet for polygenistene var hvordan man skulle kunne forklare at noen raser hadde stoppet opp i sin utvikling og ikke hadde gjennomgått de fastlagte stadiene på vei mot sivilisering. I denne debatten stod Prichard for et monogenistisk syn. Han var en dypt religiøs mann som bygget på skapelsesberetningen. Også Sundt tok opp debatten rundt monogenisme versus polygenisme. Som teolog var Sundt nærmest forpliktet på et monogenistisk standpunkt, som han karakteriserte som "den skjønne tro på de forskjellige og vistnok såre ulige menneskeracers oprindelse af et blod". Men dette standpunktet var ikke uproblematisk for Sundt. Tvilen oppstod på bakgrunn av de mange forsøk som var gjort for å bibringe taterne "sands for et ædlere liv i civiliserede samfunds skjød".³³⁴ Taternes mange hundreårige tilstedeværelse i Europa uten å ha blitt påvirket av sivilisasjonen, måtte føre til tvil om de hadde samme natur og samme opphav som europeerne.³³⁵

Monogenistenes syn åpner for en mulig siviliseringsprosess. De som har stoppet opp i utviklingen kan hjelpes eller tvinges framover mot en mer sivilisert livsform. Innenfor det monogenistiske paradigmet kan raseforskjellene også beskrives som en degenereringsprosess hvor ulike raser befinner seg på ulike stadier av moralsk degenerering. Hos Sundt fortolkes "fantene" i hovedsak som stagnert i en rå urtilstand. Bofasthet og kristentro kan bringe dem over i et mer sivilisert stadium. Men Sundt skildrer også en pågående degenerasjonsprosess. De ekte taternes opprinnelige livsform var for Sundt tross alt bedre enn det "fantelivet" han så rundt seg i sin samtid. Sammenblandingen med skøiere og kriminelle nordmenn førte til en aksellererende normløshet, en "forfærdelig usædelighed og ryggesløshed".³³⁶

³³⁴ Sundt 1974 [1852], s.54.

³³⁵ Sundt 1974 [1852], s.54

³³⁶ Sundt 1974 [1852], s. 139 og 159.

Det polygenistiske standpunktet faller sammen med en tro på uforanderlige, naturgitte egenskaper hos de enkelte rasene. Sundt vektlegger imidlertid både arv og miljø. I første kapittel i beretningen om fantefolket forklarer han den folkelige oppfatningen av nasjonalitet med et eksempel - "...den er fin, som er født av finneforældre og er opdragen på finnevis,...". Han peker på at det er på samme måte den norske befolkningen bruker ordet "fant".³³⁷ Ved å legge til kriteriet oppdratt på "fantevis" avgrensner han seg mot en rent deterministisk raseforståelse. I Sundts mange konkrete skildringer av "fanter" ser vi at han også er opptatt av miljø- og oppvekstforhold. Han skriver riktignok om "medfødt ulykke", men konkretiserer den dit hen at det dreier seg om å høre til et fantefølge fra fødselen av.³³⁸

Sundt legger imidlertid også vekt på arv. Når han sammenlikner "fantene" og de spedalske, er arvelighet et tema. Det var en vanlig oppfatning i Sundts samtid at lepra var en arvelig sykdom. Sundt skriver:

Og som de spedalske synes at være uhelebredelige, så synes fanterne at være uforbederlige; som de spedalskes ulykke går i arv, således forplantes fanternes vanart fra slægt til slægt. Men i et stykke er der desværre ikke lighed her. Den legemlige spedalskhed skal ikke være smitsom; fanternes åndelige spedalskhed derimod virker med en betænkelig magt som en moralsk smitte.³³⁹

Arvens betydning framstår som mer markert i de seinere beretningene. I *Tredie Aars-Beretning* fra 1863 forteller Sundt om en ti år gammel "fantegutt" som hadde vært i forpleining hos en bofast familie i fem år. Gutten beskrives som "flygtig og vilter og tilbøielig til gadeuorden og slagsmål". Sundt konkluderer slik: "Dette barns eksempel leder hen på den tanke, at hint sinde, som så mange af fanterne overvældes af, er ikke alene en ved deres egen skyld udviklet lidenskab, men for en del et arvestykke."³⁴⁰ Fra dette eksempelet går Sundt videre til en drøfting av den utbredte oppfatningen om at taternes vandrelyst var medfødt. Han tviler på om vandrelysten i seg selv kan være nedarvet og presenterer følgende alternative forklaring:

Men om det just ikke kan forståes, hvorledes lysten til netop det slags udskeielse kan stikke i blodet, så står det vel ikke til at nægte, at visse uheldige gemytsbeskaffenheder både kunne være udviklede hos

³³⁷ Sundt 1974[1852], s. 13.

³³⁸ Sundt 1974[1863], s.368.

³³⁹ Sundt 1974 [1852], s. 174.

³⁴⁰ Sundt 1974[1863], s. 364f.

forældrene ved deres tøileløse liv og fra dem kunne være forplantede på børnene, en utvikling, som ved fortsættelse flere slægtsled igjennem kan have nået en usædvanlig høide. Men hertil kan blandt mere netop dette let opbrusende og voldsomme sinde høre, og en af de udskeielser (men ikke den eneste), som denne lidenskab kan lede til, er at bryde alle de bånd, hvormed en flereårige opdragelses omhu har søgt at fængsle den opvoxende unge, og så stryge afsted ud på fantestien.³⁴¹

Det kan kanskje være uklart om det er en form for sosial arv Sundt beskriver her, eller om han med uttrykket ”forplantede på børnene” mener at gemytt og temperament kan være arvelige i genetisk forstand. Men den mest nærliggende fortolkningen er at det dreier seg om genetisk arvelighetsforklaring inspirert av Lamarcks oppfatninger om at ervervede egenskaper kunne videreføres ved arv.

I *Fjerde Aars-Beretning* fra 1865 er rasebegrepet eksplisitt knyttet til medfødte negative egenskaper. Sundt skriver:

Ordet «tater,» «ægte tater» o.s.v. er uden tvivl i nærværende brev som så ofte taget i en udvidet betydning, lige med «fant,» så det er ikke sagt (og heller ikke sandsynligt), at de her omhandlede børn virkelig nedstamme fra det eiendommelige folkefærd, som egentlig kaldes så. Dette bedes bemærket, da man ellers kunde ville skrive børnenes uheldige egenskaber på racens regning og ikke på opdragelsens.³⁴²

Sundt anvendte seinere raseteoriene i evalueringene av det praktisk rettede arbeidet. I behandlingen av omstreiferne var det viktig å skille ut hvem som var "ægte tater".³⁴³ Han antok at bosetting/assimilering vil være enklere å oppnå for skøierne som var av "mindre fremmedartet race".³⁴⁴ Om problemene rundt bosetting av storvandringene skriver han:

En grund til uligheden tør nu ligge i selve fanteflokkens ulige art og væsen. Jeg kommer her til at tænke på, hvad jeg allerede før har troet at finde, at den del af det blandede fantefolk, som færdes i det Thronhjemske og længere nordover, mest hører til «storvandringernes» klasse og har mer af de gamle tateres eller sigeneres blod i sine årer, mere af deres nedarvede sind og skik: utæmnet vildskab og djærv færd, som fører dem på rastløse reiser over store vidder af både Norge og Sverige, så de ere mere fremmede for almuerne og mere uskikkede til at finde smag i og vænne sig til det rolige liv blandt bosatte folk.³⁴⁵

I formuleringen ”deres nedarvede sind og skik” ligger trolig både en oppfatning om sosial arv og en tro på genetisk nedarvede karaktertrekk.

³⁴¹ Sundt 1974[1863], s. 365.

³⁴² Sundt 1974 [1865], s. 415.

³⁴³ Sundt 1974 [1859], s.313f.

³⁴⁴ Sundt 1974 [1859], side 304.

³⁴⁵ Sundt 1974 [1859], s. 304.

Sundt skriver om ”ægte fanterace” og ”halvblodsrace”.³⁴⁶ Han beskriver ”de ægte taterere” med et sett av fysiske kjennetegn. Det dreier seg om svart hår, svart øyenfarge og gulbrun hud. Han bruker også ofte karakteristikk som ”sortladen” og ”sortsmusket”, og vi kan finne begreper som ”uforfalsket taterphysiognomi” og ”orientalske physiognomier”.³⁴⁷ Han ser slike trekk ved utseendet som klare indikasjoner på ”fremmed blod”, men understreker at man må ”...agte ikke alene på personens hårfarve og øvrige udseende, men endnu mere på familiens traditioner, og hertil hører netop sproget.”³⁴⁸ Utseendet alene er heller ikke tilstrekkelig til å skille mellom de forskjellige gruppene av ”fanter” fordi det er så ”få eller ingen taterere i vort land med ublandet blod og ægte herkomst.”³⁴⁹ I motsetning til Prichard var Sundt ikke opptatt av skalleformer som seinere skulle komme til å stå så sentralt i forskningen om raser.

Sundts bruk av termen ”race” gjenspeiler den mangetydige bruken av rasebegrepet i hans samtid. Det dreier seg ikke om de detaljerte ”vitenskapelige” raseteoriene fra slutten av 1800-tallet hvor et sett av nedarvede fysiske kjennetegn ble knyttet sammen med teorier om ulikhet i intelligens, temperament og ferdigheter, og raser ble sett på som uforanderlige kategorier. Sundt mente at taterne hadde stagnert på et lavere utviklingstrinn, men så en mulighet for å hjelpe dem fram til et sivilisert stadium. Som vi har sett, plasserte han seg nærmere en kulturell og historisk raseforståelse enn en fysisk antropologisk. Arv var likevel et viktig element hos Sundt, slik arvelige egenskaper også gjennomgående ble vektlagt i hans samtid.

Eilert Sundts biografer og fortolkere har ofte tonet ned hans syn på arvens betydning. Blant annet har sosiologen Nils Christie hevdet at Sundt klart avviser at den såkalte ”vandrelysten” var arvelig. Som vi så, er det rimelig å anta at Sundt regnet med en arvelighetsfaktor på dette området. Selv om ”vandrelysten” i seg selv ikke var direkte arvelig, fantes det en arvelighetsfaktor knyttet til gemytt.³⁵⁰ Sundts form for etnisk fortolkning er mangesidig, og i ettertida har den vært anvendbar både i den hardhendte assimilasjonspolitikken og for seinere tids anerkjennelse som en nasjonal minoritet.

³⁴⁶ Sundt 1974[1852], s.72 og s.84.

³⁴⁷ Sundt 1974 [1852], s. 88 og s.17.

³⁴⁸ Sundt 1974 [1859], s. 314.

³⁴⁹ Sundt 1974 [1865], s. 400.

³⁵⁰ Christie 1958 [1953], s. 9 og 11.

3.4 Folmer Dyrland 1872: Sosialt utstøtte

Dorph og Sundt fortolket omstreiferne i et etnisk perspektiv. Den danske filologen Folmer Dyrland³⁵¹ brøt med dette perspektivet. I 1872 disputerte han ved Københavns universitet med en avhandling kalt *Tatere og natmandsfolk i Danmark betragtede med hensyn til samfundsforholdene i det hele*. Her vektla han hvordan samfunnsmessige utstøtingsmekanismer skapte og opprettholdt omstreifergrupper. De tidligere forfatternes blikk hadde vært konsentrert om omstreifergruppene. De hadde primært lett etter årsakene til avviket blant avvikerne sjøl og funnet dem dels i opprinnelse eller rasetrekk, dels i moralske brister. Dyrland ville, som han også peker på i avhandlingens tittel, analysere "samfundsforholdene i det hele".

Dyrlands avhandling er et historisk og lingvistisk arbeid. I motsetning til Eilert Sundt som drev aktivt "feltarbeid", samlet han ikke inn egne språkprøver, men begrenset seg til en analyse av Dorphs materiale sammenholdt med eldre og nyere språkforskning innen romani og rotvelsk. Det virker heller ikke som om Dyrland hadde noen som helst kontakt med omstreifere i sin samtid. Han baserte seg utelukkende på historiske kilder. Avhandlingen bygger på studier av eldre litteratur om sigøynere og på et rikt kildemateriale som både var knyttet til taternes eldste historie i Danmark og til det såkalte "natmandsvæsenet".

Dyrland tar spesielt for seg den gruppa av danske omstreifere som ble kalt "natmandsfolk". Som vi tidligere har sett, regnet Dorph dem som sigøynere (eller tatere som var den vanlige betegnelsen for sigøynere i Danmark³⁵²), og denne oppfatningen var temmelig utbredt. Dyrland knyttet framveksten av gruppa til de tradisjonelle forestillingene om at enkelte former for arbeid var "uærlige". Det dreier seg om yrker som bøddel, rakker, nattmann og feier, og om arbeidsoppgaver i tilknytning til kastrering av dyr (hestegjeldere og svinesnidere) og flåing og nedgraving av døde dyr, spesielt hester hvor det eksisterte et sterkt tabu blant bøndene mot å gjøre denne jobben sjøl. Yrkene ble oppfattet som urene, og yrkesinnehaverne og deres familier ble behandlet som pariaer. De kunne ikke spise og drikke av samme kjørler

³⁵¹ Nils Christian Folmer Dyrland 1826 – 1917. Magister i nordisk språk og litteratur 1866. Filosofisk doktorgrad 1872. Bricka 1905, s. 382f.

³⁵² I dansk lovspråk brukes betegnelsen "tater" som et synonym for "sigøynere" i tidsrommet 1536-1897.

som de bofaste. Gikk de til nattverd, hadde de en særskilt nattverds kalk eller mottok vinen fra stetten av den vanlige kalken. Ingen bondekone ville hjelpe til ved kvinnenes fødsler eller være fadder for deres barn. Det ble også ansett som urent å medvirke ved begravelse til en "uærlig". Barna ble ikke mottatt i skolen uten store protester, og ingen ville ta barn av "uærlige" yrkesutøvere i lære eller tjeneste. Denne formen for sosial stigmatisering og utstøting førte til at "natmandsfolket" etter hvert framstod som en særegen folkegruppe.³⁵³

Hvilke særtrekk så Dyrlund ved "natmandsfolket"? Ikke alle danske omstreifere kunne regnes til denne gruppa. Et mulig særkjenne kunne være at de hadde et eget språk. Dyrlund omtalte språket som "natmandsklassens kunstsprog" og kalte det "kæltringlatin" eller "prævelikvantsk". Dyrlund forkastet imidlertid språkkriteriet. Han mente at språket kanskje hadde gått tapt hos deler av gruppa, og det var heller ikke usannsynlig at språket kunne ha blitt plukket opp av andre omstreifergrupper. Heller ikke mangelen på et fast oppholdssted så han som et særlig kjennetegn. Store grupper av "natmandsfolket" hadde en form for bolig selv om de ikke alltid oppholdt seg der fast. Dyrlund konkluderte med at det som særkjente "natmandsfolket" var at de var et *arvelig vandringsfolk*. I avgrensningen mot andre omstreifergrupper vektla han både egenkategorisering og ekstern tilskrivning:

Hovedvægten ligger uden tvivl på det ved fødselen betingede forhold til og i statssamfundet. "Det jyske natmandsfolk" vilde jeg derfor simpel hen bestemme som et *arveligt vandringsfolk*, der både betragtede sig selv som adskilt fra den øvrige nation og af denne igjen betragtedes på samme måde.³⁵⁴

Her ligger Dyrlund nær en moderne forståelse av begrepet *etnisk minoritet* – egenforståelse og andres tilskrivning er det sentrale, ikke opprinnelse i biologisk forstand.

Dyrlund pekte på at "natmandsfolket" hadde kulturelle fellestrekk med sigøynere eller tater, men han understrekte at skikker "...under nogenlunde ensartede livsforhold kan opstå og uddanne sig på vidt adskilte steder og iblandt ubeslægtede folk."³⁵⁵ Han mente imidlertid at det var et visst sigøyner- eller taterinnslag blant danske omstreifere. Han viste til at det blant de omstreifende gruppene selv ble trukket en skillelinje mellom "natmandsfolk" og de såkalte "glarmesterfolkene". Den siste gruppa ernærte seg ved glassmester- og blikkenslagerarbeid,

³⁵³ Dyrlund 1872, s. 76-149.

³⁵⁴ Dyrlund 1872, s. 218.

³⁵⁵ Dyrlund 1872, s.331.

kjeleflinking og lignende. De kalte seg selv for ”professionister” og anså seg som hevet over ”natmandsfolkene”.³⁵⁶ Dyrland refererte blant annet en uttalelse fra det Viborgske stenderutvalg i 1836.³⁵⁷ Her heter det:

... blandt glarmesterfolkene er det, efter hva vi have været i stand til at erholde kundskab om, at der endnu findes nogle få individer som antages at nedstamme fra Taterne eller Sigenere, og som mellem de øvrige kaldes med tilnavn *Tatere* eller *Romanier* og synes ved deres hårs, huds og øjnes mørke farve at bære præg av fremmed oprindelse.³⁵⁸

Dyrland mente at det delvis var ”en national forskel” mellom ”natmandsfolk” og ”glarmesterfolk”.³⁵⁹ Blant ”glarmesterfolkene” fantes etterkommere av innvandrede taterne, men de var gradvis blitt sterkt oppblandet med ”natmandsfolkene”. Oppløsningen av skillet mellom taterne og ”natmandsfolk” antok han hadde funnet sted i siste halvdel av 1700-tallet ved at ”den romaniske bestanddel blev aldeles tilbaketrængt eller overskygget”. Her bygget han på kilder som viste ekteskapsrelasjoner på tvers av gruppene og personer som samtidig drev både typiske nattmannslever og glassmesterprofesjoner. Sammensmeltningen var, ifølge Dyrland, imidlertid ikke mer fullstendig ”end at den pletvis kan spores på bunden så godt som ned til vor egen samtid.”³⁶⁰ Språket var det mest avgjørende kriteriet for å slå fast når sigøynerne opphørte å eksistere som egen gruppe i Danmark. Men på dette feltet savnet han kilder. Han skriver:

Sigenernes (Taternes) egentlig nationale liv i Danmark vilde jeg i øvrigt betragte som udslukt fra det øjeblik af, de havde opgivet deres eget sprog, d.v.s. havde tabt dets selvstændige grammatikk. Dog om deres tidligere sproglige tilstand hos os skorter det os des værre på enhver efterretning;³⁶¹

Selv om Dyrlands forklaringsmodell i all hovedsak var sosio-økonomisk, gav han ikke helt slipp på innvandringsperspektivet. Det ser vi også i hans analyse av ”natmandsfolket” og deres språk. Dorphs språkprøver hadde et så stort innslag av tysk rotvelsk at Dyrland konkluderte med at det måtte ha foregått en større innvandring av rotvelsk talende omstreifere fra kontinentet. Disse hadde raskt blandet seg med danskfødte omstreifere. Han anslo at denne

³⁵⁶ Egenbetegnelsen ”professionister” er også nevnt av Sundt, 1974, s.22.

³⁵⁷ Det Viborgske stenderutvalg var et underutvalg nedsatt av den jyske stenderforsamling for å utrede nattmannssaken.

³⁵⁸ Dyrland 1872, s. 321.

³⁵⁹ Dyrland 1872, s. 220.

³⁶⁰ Dyrland 1872, s. 316.

³⁶¹ Dyrland 1872, s. 316.

innvandringen fant sted på 1500-tallet, omtrent samtidig med den første sigøynerinnvandringen til Danmark.³⁶² Innvandringsperspektivet var imidlertid alltid underordnet det sosio-økonomiske perspektivet. Dyrhund forklarte omstreifergruppene ut fra samfunnsforholdene og la mindre vekt på opprinnelsesspørsmålet. Han framhevet også at innvandrerne alltid hadde utgjort et mindretall i omstreiferpopulasjonen og konkluderte slik:

Langt fra altså, som nogle har gjort at betragte Taterne som stamfedre for det (18de og) 19de hundreårs "natmandsfolk", antager jeg, at et – tilmed ved krydsning fortyndet – afkom af taterne kun har udgjort en ringe brøkdel av natmandsfolkenenes tal. Dertil kom affødninge af hine rotvælskere, som, inden de opgav deres tyske nationalitet, havde git stødet til dannelsen af "prævelikvantsken", der lidt efter lidt fik et overvejende dansk præg. Ti broderparten af "natmandsfolkene" (i navnets videre betydning) nedstammede fra indfødte omstrejfer: først og fremmest fra natmændene, men også fra undløbne fanger eller straffede forbrydere, stedsløse tiggere o.s.fr.³⁶³

Dyrhund forkastet altså klart Dorphs enkle påstander om hjemlige sigøynere fra Ganges. I valget av en sosio-økonomisk forklaringsmodell tok han opp eldre tankegang rundt forbindelsen mellom uærlige yrker og omstreiferproblemet. Argumentasjonen fant han i debattene rundt "natmandssagen" i begynnelsen av 1800-tallet.

Hvordan stilte Dyrhund seg til Eilert Sundts framstilling av det norske "fantefolket"? Avhandlingen inneholder lite eksplisitt kritikk av Sundt, den begrenser seg til påvisning av noen unøyaktigheter og feiltolkninger. Trolig har han ment at sigøynerinnslaget var større blant de norske omstreiferne, blant annet fordi Sundts språkmateriale inneholder et betydelig mer omfattende romani-innslag enn Dorphs.

Det er mange fellestrekk i Dyrhunds og Sundts framstilling. Begge regner med enn innvandring av rotvelsktalende omstreifere fra kontinentet. Dyrhund plasserer denne innvandringen et hundreår før Sundt, og han legger betydelig mindre vekt på innvandringens betydning for utviklingen av omstreifergruppene. Verken Sundt eller Dyrhund har noen form for historisk kildebelegg for en slik innvandring, og begge presiserer at antakelser om innvandringstidspunktet er usikre. Mer interessant er det at begge beskriver en markert skillelinje innad i omstreiferbefolkningen. Dyrhunds beskrivelse av forholdet mellom "natmands- og glarmesterfolkene" har noen fellestrekk med Sundts skille mellom

³⁶² Dyrhund 1872, s. 350-352.

³⁶³ Dyrhund 1872, s. 357f.

småvandring og storvandring. Skillet trekkes i henhold til levesett og økonomisk tilpasning og markeres sterkt av gruppene selv. Men verken ervervsgrensene eller gruppebetegnelse er helt overensstemmende. Dyrhund hevder at "glarmesterfolkene" brukte egenbetegnelse "skojere", mens Sundt gir småvandringene denne betegnelsen. I Danmark ble blikkenslagerprofesjonen ansett som typisk for "glarmesterfolkene", Sundt forteller at dette yrket var vanlig blant småvandringene. Sundt forklarer skillelinjene som i hovedsak etniske, mens Dyrhund begrenser seg til å slå fast at det delvis var en "national forskel" ved at "glarmesterfolkene" hadde et sigøynerinnslag. Begge forfattere beskriver en sammensmeltning av de to gruppene i begynnelsen av 1800-tallet.

Dyrhund beskrev de to grupperingene som "klasser" av omstreifere ikke som to særegne folkegrupper. Når han omtalte dem som "natmandsfolk" og "glarmesterfolk", var det med utgangspunkt i bruken av slike termer i dagligspråket. Med betegnelsen "arvelig vandringsfolk" siktet han ikke til et fremmed folk. Han viste til uttalelser om dem som "et eget slags mennesker", en egen "menneske-race", men hans egen terminologi ligger langt fra dette.³⁶⁴ Nasjonalitetsbegrepet knyttet Dyrhund til forekomsten av et eget språk, og han forutsatte at det måtte dreie seg om et språk med en selvstendig grammatikk. Verken "natmandsspråket" eller sporene av romani kunne kvalifisere til bruk av termen nasjon. I tillegg til "klasse" brukte han også betegnelsen "proletariat". I motsetning til Dorph og Sundt var han overhodet ikke opptatt av å påvise "indiske trekk" eller andre særkjennetegn som kunne forklares ut fra innvandrelementet i gruppa.

I form er Sundts og Dyrhunds framstilling grunnleggende forskjellig. Dyrhunds bok var et doktorgradsarbeid holdt i en vitenskapelig form og har ikke noe av det fortellende og anekdotiske som vi ofte finner hos Sundt. Den er også på det nærmeste fri for nedsettende karakteristikk av omstreifergruppene. Dyrhunds angrepsvinkel er den nøytrale vitenskapsmannens. Der hvor Sundt markerer moralsk forargelse og et brennende ønske om å reformere, er Dyrhund gjennomgående kjølig analyserende.

³⁶⁴ Dyrhund 1872, s. 169. De nevnte betegnelse er hentet fra den danske regjeringens drøftinger av "Natmandssagen" i 1823.

Sammenliknet med Sundt og Borrow framstår Dyrlands verk som et tørt skrivebordsprodukt. Hans framstilling har en markert distanse i forhold til de moralske og sosialpolitiske sidene ved saken. På samme måte som mange av sine etterfølgere fra slutten av 1900-tallet, forutsatte Dyrland at en endring av samfunnsforholdene ville føre til at omstreifergruppene forsvant som distinkte sosiale og kulturelle grupper. Det virker som om han antok at omstreifernes særpreg og språk hadde blitt borte sammen med fordommene mot uærlige yrker. Han avslutter avhandlingen med en (for ham svært sjelden) poetisk formulering: ”I løbet af det 19de hundredårs første halvdel lykkedes det dog oplysningens solstråler at gennembryde og sprede de sidste skyer af hint vankundighedens mørke.”³⁶⁵ Slik slutter Dyrland seg til de mange som har spådd vandringskulturenes snarlige oppløsning.

Dyrlands syn på ”natmandsfolkenes” opprinnelse fikk begrenset gjennomslag i allmennheten. I leksikon, skjønnlitteratur, lokalhistoriske artikler og aviskronikker ble sigøyneravstamningen fortsatt ofte trukket fram.³⁶⁶ Først i 1920-åra med folkelivsgranskeren H.P. Hansens bastante avvisning av et hvert taterinnslag i de omvandrende gruppene endret oppfatningene seg.³⁶⁷

3.5 Sammenfatning

Vi har sett at Dorph og Sundt valgte en etnisk fortolkningsmodell og knyttet forbindelseslinjer mellom danske og norske vandringsfolk og de europeiske sigøynerne. Begge hentet inspirasjon fra H.M.G. Grellmann. Hos Dorph fant vi ansatser til en forståelse av at samfunnsforholdene også hadde betydning for opprettholdelsen av særpreg og gruppeidentitet. Hos Sundt er denne forståelsen langt mer utviklet, men for begge forfattere er *etniske forskjeller* et sentralt punkt. Dyrland tok utgangspunkt i en sosio-økonomisk analyse. Han konkluderte med at ”natmandsfolkenes” særpreg var et *produkt av samfunnsforholdene*. Det fantes et taterislett i den omvandrende befolkningen, men det var ikke bestemmende for levesett og gruppeidentitet. Dyrlands framstilling har fellestrekk

³⁶⁵ Dyrland 1872, s. 358.

³⁶⁶ Hansen 1921, s. 17-23. Salmonsens Konversationsleksikon 2. Udg 1915-1930, Bind XVII, s. 701, oppslagsordet ”Natmandsfolk” og bind XXIII, s. 114f, oppslagsordet ”Tatere”.

³⁶⁷ Se nærmere behandling av H.P. Hansens arbeid i underkapittel 4.3.

med eldre forfatteres avetnifisering av sigøynere og tater, men han tilfører en form for sosiologisk analyse som var ny på hans tid.

Folmer Dyrlands arbeid bryter med det idéhistoriske skjemaet som knytter oppfatningene av taterne som et eget folkeslag til nasjonalismens framvekst. N.V. Dorph og Eilert Sundt kan imidlertid forstås innafor dette skjemaet. Alle tre forfattere var preget av samtidsforholda. Dorph og Sundt skrev i en tid med store sosiale endringer og sterk uro for økende fattigutgifter. De omvandrende gruppene ble sett på både som en stor økonomisk belastning og som en trussel mot den sosiale orden. Dyrlands avhandling ble skrevet i en tid da Danmark var inne i en god periode økonomisk sett. Omfattende samfunnsendringer og moderniseringsprosesser var gjennomført, og de akutte fattigdoms- og omstreiferproblemene fra hundreårets begynnelse var tilsynelatende et tilbakelagt stadium.

Til tross for de store forskjellene mellom de tre forfatterne, både i framstillingsform og konklusjon, har de også noen klare fellestrekk. De delte en sterk interesse for språk og folkelig kultur. Dette var interessefelt som generelt var i vekst på 1800-tallet.

Opprinnelsesspørsmål var et viktig tema i nasjonal historieskriving. Språket ble ansett som en nøkkel til de enkelte folkegruppenes særpreg, og kulturelle sætrekk og ”nasjonalkarakter” ble ofte forklart med folkevandringer. Alle de tre forfatterne er påvirket av disse tankeretningene. Påvirkningen fra den eldre litteraturen om sigøynere er sterkest hos Dorph og Sundt. Begge henter både beskrivelser av gruppenes særpreg og negative karaktertrekk og forslag til konkrete reformprogram fra denne litteraturen. Og begge strever med å kombinere et brennende ønske om å reformere med tanker om ”taternaturens” seighet eller uforanderlighet. Et fellestrekk for alle tre forfattere er oppfatningene om at de ”ekte taterne” var i ferd med å forsvinne eller allerede hadde forsvunnet. På dette området knytter de an til et gjennomgående historiografisk tema med røtter tilbake til 1500-tallet.

Kapittel 4. Rasetenkning og nasjonale paradigmer – fra århundreskiftet til etterkrigstida

4.1 Problemstillinger

Fra tida rundt århundreskiftet og fram til etterkrigstida ga tre personer sentrale bidrag til fortolkningene av vandringsfolk i Norden. Arthur Thesleff skrev om finske sigøynere, H. P. Hansen om danske ”natmandsfolk” og Allan Etzler om svenske tater. Alle tre skrev i en tid da den vitenskapelige rasismen og nasjonalistiske strømninger stod sterkt, men de er, som vi skal se, preget av det på forskjellige måter. Ingen av dem var skrivebordsteoretikere som Folmer Dyrland. De hadde nært kjennskap til de omvandrende gruppene i sin samtid, men tok også opp historiske problemstillinger. Opphavsspørsmålet var et sentralt tema for alle tre. I opphavsdebatten var språket et viktig element, og her fulgte de opp tradisjonen fra Eilert Sundt med å gjennomføre egne språkundersøkelser. Arthur Thesleffs og H.P. Hansens synspunkter ble toneangivende både i samtid og ettertid. De skapte paradigmer for fortolkningene av henholdsvis finske sigøynere og danske vandringsfolk. Allan Etzler ble i en periode regnet som den fremste eksperten på svenske tater, men hans syn ble også skarpt kritisert og etter hvert nærmest enstemmig tilbakevist. I tillegg til disse tre forfatterne vil jeg også se nærmere på en undersøkelse som ikke ble toneangivende på samme måte, og som nå er nesten glemt. Det dreier seg om de danske legene Erik D. Bartels og Gudrun Bruns ”sosialbiologiske” undersøkelse, *Gipsies in Denmark*, fra 1943.

De sentrale problemstillingene i dette kapittelet er knyttet til rasetenkningens gjennomslag i tater- og sigøynerforskningen og til etableringen av nasjonale paradigmer i fortolkningen av nordiske vandringsfolk.

4.2 Arthur Thesleff: ”Sigøynervenn” og statlig ekspert

Arthur Thesleff (1871-1920) ble regnet som sin tids fremste ekspert på finske sigøynere.³⁶⁸ Til tross for at de finske sigøynere var en liten gruppe, ble de ansett som et stort samfunnsproblem.³⁶⁹ Den såkalte ”zigenarfrågan” ble i andre halvdel av 1800-tallet gjentatte ganger tatt opp i den finske landdagen. I 1894 ble det reist forslag om en kartlegging av sigøynere; i begrunnelsen betegnes gruppa som ”en främmande stam, som i regeln vägrade underkasta sig vårt samhällsskick, som utövade våldsgeringar samt spridde sjukdom och last och af hvilken en stor del icke ens åtnjtit någonslags kristlig religionsundervisning.” Det første vilkåret for å fjerne ”denna sjukdom från samhällsorganismen” var å lære å kjenne det ondes art ved å framskaffe nøyaktig statistikk.³⁷⁰ En landsomfattende sigøynertelling kombinert med en relativt omfattende statistisk undersøkelse ble gjennomført i 1895. I 1897 ble det lagt fram en ny petisjon i landdagen. Her ble sigøynere beskrevet som en landeplage og også som ”en berettigad anklagelse emot hela vårt folk, som medan det sjelft skrider framåt på upplysningens väg, tillåter hednisk råhet gro och växa ibland sig”.³⁷¹ På bakgrunn av denne petisjonen og det bearbejdet materialet fra den statistiske undersøkelsen nedsatte den finske regjeringen (senatet) en komité for ”pröfning av Zigenarfrågan”. Arthur Thesleff ble engasjert som komiteens sekretær i perioden 1897-1900 og førte komiteens betenkning i pennen.

Arthur Thesleff var bohemen blant nordiske sigøynereforskere. Internasjonalt kan han best sammenliknes med George Borrow, som han også var betydelig inspirert av. Som Borrow foretok han flere lengre reiser for å studere europeiske sigøyneregrupper og han levde i kortere perioder sammen med finske sigøynere. Han var uten formelle akademiske grader, men

³⁶⁸ Fram til og med de første ti-åra av 1800-tallet ble betegnelsene ”zigenare” og ”tattare” brukt omvekslende om denne gruppa på samme måte som i Sverige. Seinere dominerer betegnelsen ”zigenare”. I 1890-åra er det for det meste betegnelsen ”mustalainen” (de svarte) vi finner i kirkebøkene. Her bygger jeg på landsomfattende søk i den finske kirkeboksdatabasen HisKi project. I dag brukes betegnelsen ”finitko romaseele” (finske roma).

³⁶⁹ En telling fra 1866 ga et antall på ca 700 finske sigøynere. En seinere telling fra 1895 oppgir antallet til 1551. Thesleff anslo det reelle tallet til ca 2000. Thesleff 1900, s.40 og s.67.

³⁷⁰ Thesleff 1900, s. 44f.

³⁷¹ Thesleff 1900, s. 93.

gjorde seg bemerket på flere vitenskapelig felt, dels som botaniker og spesialist på sopp, dels som lingvist med en viktig undersøkelse av de finske sigøynernes språk.³⁷² Arthur Thesleff kom fra en høyborgerlig og svært velstående familie. Bortsett fra de åra han var engasjert av den finske regjeringen og noen år som president i The Gypsy Lore Society i London, levde han i lange perioder på familieformuen, som fri forsker uten fast lønnsinntekt.³⁷³

”Zigenarbaronen” var ett av Thesleffs mange kallenavn – inspirert av Johann Strauss’ den yngres operette *Der Zigeunerbaron*. Denne operetten skildrer en ung adelsmanns altoppslukende kjærlighet til en sigøynerpике. På samme måte har Thesleffs nære venner skildret hans forhold til sigøynere som en livslang pasjon. Ifølge disse skildringene var kjærligheten også gjensidig. Vennenes beretninger forteller om de finske sigøynernes tiltro til og respekt for Thesleff. Sigøynere skal ha kalt ham ”Meijän Arthuri”- vår Arthur. Og de skal ha ønsket å reise et minnesmerke over ham.³⁷⁴

I ettertid har bildet av Arthur Thesleff som sigøynernes venn blitt utfordret fra flere hold. Gunni Nordström-Holm og Armas Lind har hevdet at Thesleff riktignok var populær blant de karelske sigøynere, men at forholdet til sigøynere i Österbotten til dels var svært anspent. Der jaget de ham i ett tilfelle regelrett bort, og Thesleff svarte med å tilkalle kosakker.³⁷⁵

I nekrologer og minneskrifter har det blitt fortalt historier om hvordan Thesleff talte til sigøynere om at de ikke måtte glemme sine fedres språk.³⁷⁶ Mye tyder på at dette er rene romantiseringer. Thesleffs interesse for sigøynerspråk var av teoretisk og vitenskapelig karakter. For øvrig mente han at opprettholdelse av språket forhindret nødvendig assimilering. I 1900 søkte fengslslæreren Adam Axel Lind, som selv tilhørte gruppa ”finitko romaseele” (de finske sigøynernes egenbetegnelse), om økonomisk støtte til utgivelse av en ordliste og fortsatte studier av språket. Thesleff ble bedt om å uttale seg om

³⁷² Borenius 1943

³⁷³ Lagerborg 1921

³⁷⁴ Lagerborg 1921, s.19 og Borenius 1943, s.9.

³⁷⁵ Nordström-Holm og Lind 1982. Gunni Nordström-Holm (seinere Gunni Nordström) er journalist. Hun har skrevet flere bøker om sigøynere. Armas Lind tilhører selv den finske kale-gruppa og var på 1970-tallet en av stifterne av Stockholms finska zigenarförening. Han debuterte i 2004 som skjønnlitterær forfatter med dokumentarromanen *Caleb* som skildrer overgrep mot barn av kale-folket i mellomkrigstida.

³⁷⁶ Botanikeren Tycho Vestergrén, sitert i Nynäs 2001.

søknaden. I uttalelsen kritiserte Thesleff Linds arbeid på faglige premisser, men han frarådet også innvilgelse av søknaden på mer prinsipielt grunnlag:

I prinsipielt afseende torde först beaktas att det ej kan ligga i statens interesse att befordra ett hemligt språk, som utgör ett mäktigt hinder för zigenarstammens assimilering med det öfriga folket och som sammanbinder individerna af zigenarstammen till et helt. Tvärtom borde väl differenserna så mycket som möjligt utplånas mellan zigenarne och den öfriga befolkningen. Sålunda borde ock, då de finska zigenarnes modersmål är finska, icke zigenarspråk, alt boklig vetande, äfven katekesen inhemtas på finska.³⁷⁷

Det samme synet på språket kommer til uttrykk i komitébetenkingen fra samme år. I forbindelse med forslaget om egne sigøynerskoler ble det framhevet som en positiv effekt at sigøynerbarna ville befinne seg på skole i den alderen da de vanligvis lærte språket av de voksne. På den måten ville "...zigenarspråket, detta mäktiga medel att sammanhålla individerna af zigenarstammen och bibehålla dem som en afskild ras, i en aflägsen framtid kunde dö ut och dermed vore och zigenarfrågan i trängre mening löst."³⁷⁸

Bildet av Thesleff som den frie vagabonden drevet av kjærlighet til sitt studieobjekt, må altså suppleres med hans rolle som statsoppnevnt ekspert på sigøynerspørsmål. I denne konteksten møter vi Thesleff som en aktiv talsmann for assimilering med sterk inspirasjon både fra Eilert Sundt og fra arbeidet til den norske omstreiferemisjonen og dens leder Jakob Walnum.³⁷⁹ Komiteen for prøfningen av Zigenarfrågan hentet også synspunkter fra Sverige, hvor man på slutten av 1890-tallet diskuterte tvangsomsorg for taterbarn.³⁸⁰

Carina Nynäs har i en artikkel i *Finsk Tidskrift* vektlagt det splittede i Thesleffs vitenskapelige arbeid. Hun mener at det skjedde en endring over tid i hans syn på sigøynere.³⁸¹ Nynäs framhever Thesleffs positive uttalelser om sigøynernes slektskjærighet og livlige intelligens, og hans skildringer av fortidas sigøynerspolitikk som barbarisk og grusom. Hun karakteriserer den splittede Thesleff slik: "I sitt vitenskaplige arbete pendlade han själv antagligen häftigt mellan romantikk och realism, mellan filantropi och politisk förmynderaktighet, mellan saklig nyfikenhet och den egna oroliga reslusten." Nynäs antyder at arbeidet med

³⁷⁷ Brev fra Arthur Thesleff til Civilexpeditionen i Kejslerliga Senaten för Finland, datert 26.11.1900. Her sitert etter Nordström-Holm og Lind 1982 hvor brevet er gjengitt i sin helhet, s. 43f.

³⁷⁸ Thesleff 1900, s.116.

³⁷⁹ Jakob Walnums artikkel "Tatersaken" fra 1893 er utførlig referert i komiteens betenking.

³⁸⁰ Thesleff 1900, s. 21-24. Se også Montesino 2002, s. 110.

³⁸¹ Nynäs 2001. Carina Nynäs er filolog, forfatter og redaktør av *Finsk Tidskrift*.

sigøynerspørsmålet på riksnivå førte til at Thesleff ble mer påvirket av samtidas tankegang, og at hans romantiske syn på sigøyneren på denne tida brutalt kolliderte med den samfunnsmessige virkeligheten. Hun beskriver endringene i Thesleffs syn som en utvikling fra "...delvis fördomslös nyfikenhet till sluten aversion och bittert rashat..."³⁸².

Thesleffs første publikasjon om sigøynere var en artikkelserie i avisen *Nya Pressen*. Her fortalte han om en åtte ukers reise blant finske sigøynere sommeren 1897.³⁸³ Reisen ble foretatt med midler fra den finske regjeringen. I denne artikkelserien kan nok Thesleffs holdninger karakteriseres som "delvis fördomslös nyfikenhet". Han skildrer sigøynerne som trofaste venner og reisekamerater. Ifølge Thesleffs beskrivelser var heller ikke den finske bygdebefolkningen så negativt innstilt som petisjonene fra landdagen kunne tyde på. Han forteller at sigøynerne stort sett ble godt mottatt når de ba om husrom for natta. De var godt kjent av lokalbefolkningen fra tidligere. Det var Thesleff selv som vakte mistanke. I flere tilfeller forteller han at han ble tatt for å være en farlig røver. Det mente folk at han måtte være når han reiste sammen med sigøynere. Kanskje har Thesleff dramatisert det hele. Men disse hendelsene kan leses som et uttrykk for bygdefolks syn på sigøynerne som etnisk gruppe. Sigøynerne selv ble stort sett ikke ansett som farlige eller truende. Men de etniske grensene skulle holdes. En finne som blandet seg med dem måtte være en farlig person.

Ut fra Thesleffs reisebeskrivelse kan man forstå ham som en vitebegjærlig sigøynervenn, men artiklene kan også leses på en mer kritisk måte. Norma Montesino har beskrevet Arthur Thesleff som en aktiv konstruktør av sin egen ekspertstatus. Hun beskriver det offentlige bildet av sigøynereksperten som den selvoppofrende intellektuelle på evig jakt etter kunnskap uten å bry seg om alle hindringene på veien. For å oppnå ekspertstatusen må man leve nær eller sammen med sigøynere. Sigøynereksperten har fått adgang til en verden som ingen andre er i stand til å trenge inn i. En slik ekspertkunnskap kan konverteres til en maktposisjon. Staten trenger ekspertens hjelp for å kunne løse "sigøyrerproblemet". Og sigøynerne ses på som så primitive at de er ute av stand til å heve seg selv opp. Også de trenger "hjelp" fra

³⁸² Nynäs 2001.

³⁸³ Thesleff 1897 og 1898a. Det dreier seg om i alt ni artikler publisert i tidsrommet 24.11.1897-8.1.1898.

eksperten.³⁸⁴ I et slikt perspektiv kan Thesleffs reisebeskrivelse leses som den kommende sigøynerekspertens svennestykke.

Norma Montesino har sammenliknet Arthur Thesleff med Eilert Sundt. Begge gikk inn i en statlig ekspertposisjon og begge har blitt framstilt som ”sigøynervenner”. Felles for dem er også at den filantropiske glansen lett falmer ved nærmere ettersyn.³⁸⁵ Montesino likestiller dem, men etter mitt syn kommer Arthur Thesleff klart heldigere ut stilt for ettertidens domstol. Montesino skriver at Thesleff mente at forfølgelser og trakassering var noe som hørte fortida til. Samtidens behandling var human.³⁸⁶ Men i flere tilfeller, og også i den offisielle komitebetenkningen, slår Thesleff fast at samtidens finske sigøyneres ofte ble behandlet med urettferdighet, forakt og hardhet og pågrepet uten skjellig grunn.³⁸⁷ På dette punktet atskiller han seg altså fra Eilert Sundt.

Arthur Thesleffs viktigste arbeider om sigøynerspørsmål er komitébetenkningen fra 1900 og en språkstudie, *Wörterbuch des Dialekts der finnländischen Zigeuner*, som kom ut i 1901. Under arbeidet med komitébetenkningen skrev han noen tidsskriftsartikler, mesteparten av stoffet fra disse artiklene ble seinere gjentatt i betenkningen.³⁸⁸ Deler av komitébetenkningen ble trykket i *Journal of the Gypsy Lore Society* i 1911-1912 med Thesleff angitt som forfatter. I 1919 skrev han et kapittel om tatere og sigøynere i Herman Lundborgs *Rasfrågor i Modern Belysning*. I tillegg kommer noen avisinnlegg og opplysninger gitt i intervjuer. Her vil jeg ta opp Thesleffs syn på de finske sigøynernes historie og kort berøre hans etnografiske materiale. Deretter vil jeg se nærmere på Thesleff som språkforsker og hans forhold til den vitenskapelige rasismen.

Thesleff mente at de finske sigøynerne hadde innvandret fra Sverige. Han viste til familienavna som gjennomgående var svenske, og til språket som hadde svært mange svenske låneord. Han pekte også på at det ikke finnes russiske låneord i språket, men derimot danske og tyske. Det indikerte en innvandringsvei fra sør- og vest. I spørsmålet om vandringsveier

³⁸⁴ Montesino 2001 og 2002, s. 76f.

³⁸⁵ Montesino 2001, s.8ff.

³⁸⁶ Montesino 2001, s.13.

³⁸⁷ Thesleff 1899, s. 22 og 1900, s. 87.

³⁸⁸ Thesleff 1898b og 1899.

skilte Thesleff seg fra Eilert Sundt som mente at migrasjonsrutene hadde gått motsatt vei, fra Russland til Finland og derfra til Sverige og Norge.³⁸⁹ Nyere forskning har gitt Thesleff rett på dette punktet. Lingvisten Kimmo Granqvist har pekt på at det betydelige innslaget av tysk og skandinaviske språk i finsk romani (noen anslår dette innslaget til ca 40% av vokabularet) tyder på en gradvis innvandring fra tyske, danske og svenske språkområder og spesielt til tette kontakter med Sverige.³⁹⁰

Thesleff regnet med at innvandringen fra Sverige skjedde gradvis i mindre grupper og viste til historiske kilder som forteller om sigøynere som kom fra Sverige til Åland i 1559, og om et sigøynerfølge med svenske navn som ble pågrepet i Finland i 1584.³⁹¹ Bakgrunnen for utvandringen fra Sverige til Finland forklarte Thesleff ut fra svensk og finsk nasjonalkarakter. Han mente at svenskenes hat mot sigøynerne var sterkere enn finnenes, og at svenskene dessuten var mindre overtroiske. Sigøynerne kunne lettere holde seg i skjul i Finlands tynt befolkede områder, og der møtte de en lokalbefolkning som i større grad lot seg lure av kvakksalveri og spådomskunst.³⁹²

Thesleff omtaler også Per Brahes mislykkede forsøk på å etablere en sigøynerkoloni i Finland i 1660-åra.³⁹³ For øvrig gir ikke Thesleffs publikasjoner noe utdypende bilde av sigøynernes historie i Finland. Samtidsskildringene er mer utførlige. Her beskrev han næringsveier og levevis, dels basert på den statistiske undersøkelsen fra 1895, dels slik han selv observerte forholda i 1890-åra. Thesleffs etnografiske materiale vitner om klare fellestrekk med norske og svenske tatere slik vi finner dem beskrevet blant annet hos Eilert Sundt. De finske sigøynerne reiste som regel innfor ganske begrensede områder og innkvarterte seg hos lokalbefolkningen. Det var heller ikke uvanlig at de eide en liten stue, i noen tilfeller en mindre gård. De viktigste næringsveiene var hestehandel, kvakksalveri, spådom, tiggning og småkriminalitet.³⁹⁴

³⁸⁹ Sundt 1974 [1852], kap. 4.

³⁹⁰ Granqvist 2009, s. 47. Se også for eksempel Tcherenkov og Laederich 2004, s. 368.

³⁹¹ Thesleff 1899, s. 4-6.

³⁹² Thesleff 1898a, Artikkel i *Nya Pressen* 8.1.1898.

³⁹³ Thesleff 1900, s. 32f. Se også omtale av Per Brahes bosettingsforsøk i underkapittel 8.6.2 og 8.7.1.

³⁹⁴ Thesleff 1899, s. 14.

4.2.1 Arthur Thesleff som språkforsker

Betydningen av Thesleffs arbeid for ettertida er først og fremst knyttet til hans undersøkelse av de finske sigøynernes språk. Hans *Wörterbuch des Dialekts der Finländischen Zigeuner* inneholder ca 2000 ord og en kortfattet grammatikk.³⁹⁵ I motsetning til pararomani-språkene svensk og norsk romani er den grammatiske strukturen i dette språket romanibasert.

Thesleff beskrev de finske sigøyerne som en gruppe som hadde levd i isolasjon både i forhold til andre sigøyergrupper og i forhold til Finlands øvrige befolkning: ”Dessa äro til den grad rena, att man kan säga, att Finlands zigenare i stort betraktade höra till de mest oblandade, till de ursprungligaste och mest typiska som öfverhufvud finnas.”³⁹⁶

Han framhevet at også språket viste ”en renhet och ålderdomlighet” som var forbløffende med tanke på at de så lenge hadde levd isolert fra andre sigøynere.³⁹⁷ Her sluttet han seg til en tradisjon innen sigøyerforskningen hvor forskeren framhever at nettopp den gruppa han studerer er den mest ”ekte”. Seinere forskere har trukket en del av Thesleffs påstander på dette området i tvil. Den estiske forskeren Paul Ariste publiserte i 1940 en studie hvor han, i motsetning til Thesleff, hevdet at det finske sigøynerspråket var betydelig påvirket av finsk både i vokabular og struktur. Ariste mente også at de finske sigøyerne var temmelig oppblandet med majoritetsbefolkningen.³⁹⁸ Det ligger 40 år mellom Thesleffs og Aristes undersøkelser. En del endringer kan ha inntruffet både i språk og gruppesammensetning i løpet av dette tidsrommet. Men den finske lingvisten Pertti Valtonen mener at påvirkning fra finsk lar seg påvise allerede i Christfrid Gananders ordliste fra 1780, og Ganander selv forteller også om innblanding av finske ord i sigøynerspråket.³⁹⁹ Det er altså grunn til å tro at Thesleff overdrev både språkets og gruppas ”renhet”, og at ordboka dermed ikke gir et dekkende bildet av språket rundt år 1900.⁴⁰⁰

³⁹⁵ Thesleff 1901.

³⁹⁶ Thesleff 1899, s. 2.

³⁹⁷ Thesleff 1899, s.4f.

³⁹⁸ Aristes undersøkelse er referert i Etzler 1944, s. 227 og s. 233f.

³⁹⁹ Valtonen 1969, s. 126. Ganander §22.

⁴⁰⁰ Lev Tcherenkovs nyere undersøkelser viser påvirkning fra finsk både i vokabular, fonologi og grammatisk struktur. Se Tcherenkov og Laederich 2004, s. 368ff.

Indikasjoner på det kan vi også finne i Thesleffs egne tekster. I innledningen til språkstudien skriver han at alle Finlands sigøynere kjente sigøynerspråket, men ofte i en ganske forvrengt form (”in einer recht verstümmelten Form”).⁴⁰¹ Materialet til ordboka var samlet inn blant dem som snakket språket best, og det var disse som nesten ikke anvendte finske lånord.⁴⁰² De som behersket språket dårligere, brukte finske ord og finske bøyningmønstre.⁴⁰³ Det dreide det seg heller ikke om et førstespråk, barna lærte ikke språket før i 10-årsalderen. Morsmålet var finsk.⁴⁰⁴ I reisebeskrivelsen fra 1897 forteller Thesleff at samtalene mellom ham og de sigøynere han møtte, nesten alltid foregikk på finsk. Han forklarer det med at både han selv (som på den tida hadde lært seg romani) og sigøynere hadde mye lettere for å uttrykke seg på finsk.⁴⁰⁵

Språkstudien vakte internasjonal oppsikt blant romani-forskere. Den var den første grundige undersøkelsen av finsk romani. Her mente man å ha oppdaget en hittil nesten utforsket og svært gammel romanivariant. Samtidig bidro språkstudien til å trekke et skarpt skille mellom Finlands sigøynere og de svenske og norske taterne som snakket et pararomanispråk. Tankegangen var at språket var nøkkelen til gruppenes ”renhet”. ”Ekte sigøynere” måtte ha et språk basert på romanigrammatikk. Blandingsspråk var et tegn på raseblanding.

I 1912 ga Thesleff ut en liten ordbok over Stockholms forbryterspråk og yrkessjargonger. Interessen for emnet var vekket av at det fantes en betydelig andel ”zigenarord” i Stockholms slangspråk.⁴⁰⁶ I innledningen skriver han at han også har samlet et stort materiale om de svenske taternes språk.⁴⁰⁷ Thesleff karakteriserte taterspråket som en dialekt av sigøynerspråket. Han hevdet at det ble forstått av tatere over hele Sverige og også utenfor

⁴⁰¹ Thesleff 1901, s. IV.

⁴⁰² Thesleff 1899, s. 8.

⁴⁰³ Thesleff 1897. Artikkel i *Nya Pressen* 22.12.1897.

⁴⁰⁴ Thesleff 1899, s.20.

⁴⁰⁵ Thesleff 1898a, Artikkel i *Nya Pressen* 8.1.1898.

⁴⁰⁶ Allan Etzler har påpekt at sigøynereordene i Stockholms-sjargongen ofte forekommer i former og betydninger som ikke anvendes av tatere og sigøynere. Etzler 1944, s. 227.

⁴⁰⁷ Dette materialet ble aldri publisert. Muligens finnes det i Arthur Thesleffs etterlatte papirer som oppbevares på Kungliga Biblioteket i Stockholm.

Sveriges grenser, men at taterne bare kunne forstå enkelte ord av de ”äkta zigenarnas språk”.⁴⁰⁸

Arthur Thesleffs beskrivelse av de finske sigøynerne som usedvanlig ”rene” og ”ekte” har bidratt til at det i nyere litteratur ofte trekkes et skarpt skille mellom finske rom og norske og svenske tatere. Den finske gruppa regnes i motsetning til taterne med i den internasjonale sigøynersfamilien.⁴⁰⁹ Men i det historiske kildematerialet viser gruppene klare fellestrekk. Før 1808 var Finland en del av det svenske riket, og i denne perioden vet vi at det var tett kontakt mellom de finske og de svenske gruppene. Kilder fra Danmark, Sverige og Norge kan fortelle om tatere som oppga at de var født i Finland eller var på reise til eller fra Finland.⁴¹⁰ Også språklig er det likhetspunkter. Pertti Valtonen har pekt på at det er et nært slektskap mellom finsk romani og de eldste formene for norsk og svensk romani.⁴¹¹ I det nyeste oversiktsverket om Europas sigøynere, Lev Tcherenkovs og Stephane Laederichs *The Rroma*, er fellestrekkene, både språklig og kulturelt, vektlagt. Her grupperes norske og svenske tatere sammen med finske romaseele.⁴¹²

4.2.2 Arthur Thesleff og den vitenskapelige rasismen

Arthur Thesleff legger stor vekt på det han mener er sigøynernes arvelige egenskaper. Det dreier seg om negative egenskaper som begjær etter å stjele, feighet, løgnaktighet og om positive egenskaper som kjærlighet til barna, slektskjærlighet, intuisjon og intelligens. Han beskriver begjæret etter å stjele som medfødt, det fantes som et anlegg allerede hos barna og var nedarvet generasjon etter generasjon. Thesleff mener at dette begjæret kan hemmes eller undertrykkes ved streng oppdragelse, men sjelden utryddes. Han beskriver også de finske sigøynernes ”vandringinstinkt”. På Thesleffs tid reiste de finske sigøynersgruppene bare over korte strekninger og i mindre grupper. Men av og til samlet de seg i større flokker til lengre ferder. Dette karakteriserer han som et ”atavistisk utbrott”.⁴¹³

⁴⁰⁸ Thesleff 1912, s. 7.

⁴⁰⁹ Se for eksempel Fraser 1995, s.298 og Kenrick 1998, s. 58f og s.171.

⁴¹⁰ Se for eksempel Heymowski 1969, s. 97, Etzler 1944, s. 142 og 149, Sundt 1862, s.87 og Dahlerup 1989.

⁴¹¹ Valtonen 1969, s. 126

⁴¹² Tcherenkov og Laederich 2004, s. 367-370.

⁴¹³ Thesleff 1899, s.10.

Thesleff avviser at forklaringen på sigøynernes tyvaktighet kan ligge i leveforholda.⁴¹⁴ Men i samme artikkel åpner han likevel for at noen av de dårlige egenskapene som ble tillagt gruppa, kan skyldes historiske og miljømessige forhold. Han beskriver sigøynerforfølgelsene i tidligere tid og konkluderer med at en kanskje kan finne en delvis forklaring på negative karaktertrekk i det historiske forløpet: ”Man bör ej så mycket förvåna sig öfver deras bristande moral, då man betänker, huru de blifvit behandlade och huru de fortfarande behandlas i vårt land...Deras immoralitet er vida mer förlåtlig än det ohyggliga barbari, som utmärkt de kristna folkens behandling af dem.”⁴¹⁵ En slik tilsynelatende ambivalens i forholdet mellom arv og miljøpåvirkninger var ikke særegen for Thesleff. Innafor den raseideologiske retningen finner vi også argumentasjon knyttet til miljøpåvirkninger og historiske forløp. Tidas sentrale raseideolog, Herman Lundborg, pekte på at man måtte skille mellom begrepene rase og folk. Rase definerte han som ”...en mer eller mindre talrik grupp människor med likartade kroppsliga och andliga ärftliga egenskaper.” Et folk beskrev han som en større gruppe av mennesker som utgjorde en enhet i kraft av en felles kultur. Kulturen var bestemt av miljø- og samfunnsforhold. Folkekarakter var noe annet enn rasekarakter. Den var både avhengig av de forskjellige rase-elementene som folket var sammensatt av og av skiftende kulturpåvirkninger.⁴¹⁶

Det kan imidlertid se ut som om Thesleffs syn på sigøynere gradvis hardnet til. I kapittelet om ”tattare og zigenare” i Herman Lundborgs *Rasfrågor i modern belysning*, fra 1919 understreker han sigøynernes uforanderlighet både i perioder med mildere behandling og under de harde forfølgelsene. Sigøynernes ”karaktärsegndomligheter” var stort sett alltid de samme uavhengig av hvordan gruppa ble behandlet.⁴¹⁷ Beskrivelsen av positive karaktertrekk er helt utelatt i denne artikkelen. Artikkelen fra 1919 behandler også de svenske taterne. Thesleff karakteriserer dem som en blandingsrase med mer eller mindre sterkt sigøynerinnslag. Han framhever det skadelige ved giftermål mellom tater og svensker og beskriver hvordan tater- og sigøynerblod snek seg inn i den ene svenske slekta etter den andre. Resultatet var, ifølge Thesleff, nesten alltid uheldig: ”Sådana avkomlingar äro i

⁴¹⁴ Thesleff 1899, s. 16f.

⁴¹⁵ Thesleff 1899, s. 22.

⁴¹⁶ Lundborg 1919, s. 138.

⁴¹⁷ Thesleff 1919, s.75.

allmänhet ostadiga til lynnet och åstadkomma tvedräkt och slitningar på många håll, icke blott inom familjerna utom också i samhället.”⁴¹⁸

Thesleff var en varm beundrer av Eilert Sundt, og det er mange fellestrekk mellom de to både i utøvelsen av rollen som statlig ekspert og i synet på gruppene de studerte. Som Thesleff var Sundt opptatt av studier av romanispråket samtidig som han så på fantenes språk som et farlig smittestoff.⁴¹⁹ I synet på arvelige trekk finnes det likhetspunkter, men her er det også viktige skillelinjer. Thesleffs syn på arvens betydning var langt mindre tvetydig enn Sundts. Ett eksempel kan være forståelsen av det såkalte vandreinstinktet. For Thesleff var vandrelysten utvilsomt et nedarvet karaktertrekk. Som vi husker, tvilte Sundt på om vandrelysten i seg selv kunne være arvelig, men mente at den kunne springe ut av et ustabil og lettantennelig gemytt. Eilert Sundt plasserte seg nærmere en kulturell og historisk raseforståelse enn en fysisk antropologisk. Når han brukte rasebegrepet, var det på en litt upresis måte, ofte som et synonym for begreper som slekt, folk eller nasjon. I Thesleffs tid var det biologisk baserte rasebegrepet fullt utviklet og dominerende som tenkemåte. Et kjernepunkt i den vitenskapelige rasismen var at rasene kunne ordnes i biologisk høyerestående og biologisk laverestående. Blant de høyerestående inntok den rene nordiske rasen en selvsagt plass. Herman Lundborg trakk flere ganger fram ”zigenarna” som en motpol til den nordiske rasen. Han slo fast at man på sakkyndig hold ikke lenger tvilte på at så vel individer som raser og hele folk var betydelig ulike kvalitativt sett, og at disse forskjellene i hovedsak var avhengig av arveanlegg. Miljøet spilte en ganske underordnet rolle:

De hos folket inneboende krafterna av ärftlig natur äro i stort sett mäktigare än en hel del tillfälliga miljöförändringar. I folkets arvsmassa ligger sålunda potentierad kraft till gott eller ont, som tillkommit genom ett utformningsarbete ifrån naturens sida under årtusendenas lopp. Vi behöva endast tänka på olikheterna mellan t. ex. zigenarna å ena sidan och svenskarna å den andra för att få klart för oss detta.⁴²⁰

Lundborgs tekster må leses som et bakteppe for Thesleffs oppfatninger. Ut fra dem kan vi forstå hans sterke betoning av arvelige egenskaper. Men i Thesleffs svenskspråklige tekster brukes begrepet ”ras” sjelden. I komitébetenkningen kan vi finne et rendyrket eksempel på en tekst skrevet i den vitenskapelige rasismens språk. Det er et sitat fra den ungarske professoren A. Herrmann, Han bruker begreper som ”rasegendomligheterna”, ”den medfödda rastypen”,

⁴¹⁸ Thesleff 1919, s.82.

⁴¹⁹ Sundt 1974 [1852], s. 193.

⁴²⁰ Lundborg 1919, s. 126f.

”rasinstinkten”.⁴²¹ Slike begreper forekommer ikke i komiteens egen tekst. Begrepet ”race” er hyppigere brukt i den engelskspråklige presentasjonen av betenkningen som ble trykt i *Journal of the Gypsy Lore Society*, og vi vet at Thesleff selv bistod ved oversettelsen.⁴²² Men stort sett er begrepet her brukt i en løsere forstand, nærmere betydningen ”folk”.

Thesleff var også preget av den eldre tanken om utviklingsstadier som vi ser så markert hos Eilert Sundt. I 1899 beskrev han de finske sigøynerne som et naturfolk: ”Zigenarne (de som ännu stå på det lägsta stadiet) böra betraktas som ett naturfolk, som ännu endast ytligt känner kulturen och som ej på länge kommer att tilägna sig densamma...”.⁴²³

Det er stadietenkningen som brytes med den vitenskapelige rasismen når Thesleff veksler mellom å beskrive de finske sigøynerne som uforanderlige og samtidig utarbeider omfattende programmer for gruppas ”forbedring”. Han så sigøynerne som et problem for det moderne samfunnet, og mente at raseblanding var svært skadelig, men han fulgte ikke Herman Lundborgs vektlegging av rasehygiene ut i den ytterste konsekvens. Da et forslag om å kastre alle mannlige sigøynere kom opp i det finske parlamentet, tok han aktivt til orde mot det. Man burde rette seg mot sigøynerfolkets ”höjande”, ikke mot dets utryddelse.⁴²⁴

4.3 H.P. Hansen 1921-1922: Danske omstreifere uten orientalsk forgylning

På samme måte som Arthur Thesleff skapte skole ved å framheve de finske sigøyrne som ”opprinnelige”, ”rene” og helt annerledes enn svenske tatere, skapte den danske folkelivsgranskeren H.P. Hansen skole ved å avvise ethvert sigøynerinnslag blant omvandrende grupper i Danmark.

I begynnelsen av 1900-tallet ble ikke ”Natmandsfolkene” som hadde opptatt den danske offentligheten i første halvdel av 1800-tallet, lenger ansett som et stort og truende sosialt

⁴²¹ Thesleff 1900, s.114.

⁴²² Thesleff 1911/1912, s. 81.

⁴²³ Thesleff 1899, s. 21.

⁴²⁴ Nordström-Holm og Lind, 1982, s. 44.

problem.⁴²⁵ Interessen for de omvandrende gruppernes historie var imidlertid fortsatt levende. Folmer Dyrland hadde konkludert med at taterelementet i den danske omstreiferbefolkningen var relativt beskjedent. Men bruken av taterbetegnelsen og oppfatningen om at ”skøjerne” eller ”natmandsfolket” var av tateravstamning, var fortsatt utbredt i Danmark i de første tiåra av 1900-tallet.⁴²⁶ H.P. Hansen store prosjekt var å dokumentere at disse gruppene var ”Gode Danskere, etnografisk set”⁴²⁷ Han ville ”...pille den orientalske Forgyldning, eller rettere Sværte af, som tidligere Forfattere saa snildelig havde dekoreret vore gode, danske Kjeltringer med.”⁴²⁸ I 1921-1922 utga han sin undersøkelse *Natmændsfolk og Kjeltringer* i to store bind. Her mente han å kunne bevise at ”...der verken var lighed, slægtskab eller spor af forbindelse mellem vore skøjere og zigøjnerne (taterne).”⁴²⁹ Hansens formulering om å fjerne sverten fra de danske omstreiferne gir assosiasjoner til de tyske 1600- og 1700-tallsforfatterens påstander om at sigøynere bare var svertede tyskere. Men i Hansens framstilling er det representanter for majoritetssamfunnet som har stått for den kunstige eksotiseringen. På samme måte som Eilert Sundt ønsket å knuse ”det romantisk tillokkende” ved fantenes levesett, vil Hansen avromantisere de danske omstreifergruppene. Utgangspunktet er imidlertid forskjellig. Sundt fryktet fantenes smitte-effekt i forhold til den bofaste allmuen. Hansens bøker kan ikke forstås som innlegg i en sosialpolitisk debatt.

H.P. Hansen arbeidet som museumsforstander i Herning fra 1915 og fram til sin død i 1961.⁴³⁰ Han var en utrettelig samler av materiell folkekultur og folkeminner fra Vest-Jylland og ga ut en rekke bøker om disse emnene. Han hadde også en sterk interesse for jyske dialekter. Som folkelivsgransker var han selvlært, men han ble etter hvert anerkjent i det akademiske miljøet og også akademisk merittert. I 1959 ble han kreert til æresdoktor ved Århus Universitet.⁴³¹

⁴²⁵ Mindre grupper av øst-europeiske sigøynere som kom til Danmark på denne tida vakte oppmerksomhet, men ble som regel raskt utvist. I den danske fremmedloven av 1875 var det slått fast at ”udenlandske taterere” ikke hadde adgang til riket. Se Enevig 1969, s. 15-37.

⁴²⁶ Se Hansen 1921, s. 20-23.

⁴²⁷ Hansen 1922. Etterskrift.

⁴²⁸ Hansen 1921, s.22.

⁴²⁹ Hansen 1960a, s. 127.

⁴³⁰ H.P. Hansen var født i 1879.

⁴³¹ Hansen 1960b, s. 158ff.

I arbeidet med *Natmændsfolk og Kjæltringer* gjennomgikk H.P. Hansen et bredt spekter av historiske kilder – lovverk og rettsreferater, fattigkasseprotokoller, tukthusprotokoller og kirkebøker. I tillegg samlet han inn erindringsstoff fra den jyske landsbygda, og han hadde kontakt med eldre mennesker fra nattmannsslekter. Blant den siste gruppa kartla han det såkalte kjæltringspråket eller skøyermålet og sammenliknet sine funn med andre opptegnelser, blant annet N.V. Dorphs ordliste. Hansen gjennomgikk også skjønnlitterære beskrivelser av de omvandrende gruppene i Jylland og tok et oppgjør med den fantasifulle romantiseringen og eksotiseringen av disse gruppene som noen av 1800-tallets mest populære forfattere og malere sto for. Det var ikke uvanlig at tekster av skjønnlitterære forfattere som Steen Steensen Blicher og Carit Etlar ble lest som om det dreide seg om dokumentarisk stoff og historiske fakta.⁴³²

I undersøkelsen av de omvandrende gruppenes opprinnelse la H.P. Hansen vekt på fire faktorer: Genealogisk kartlegging, trekk ved utseende slik det framkom i beskrivelser og signalementer, fornavnas og slektsnavnas karakter og språket.

I bind I slo Hansen fast at de omvandrende gruppene i all hovedsak nedstammet fra tidligere tiders fastboende nattmenn eller rakkere. Når nattmannsstillingene etter hvert ble avskaffet eller innskrenket, og uærlighetsoppfatningene sperret for annen yrkesutøvelse, havnet disse gruppene og deres etterkommere på landeveien som hestegjeldere, hekemakere, blikkenslagere, glassmestere og liknende.⁴³³ Slektsgjennomgangene i bind II gir imidlertid ikke noe overbevisende belegg for denne påstanden. En del av slektsrekkene har en nattmann som slutt punkt bakover i tid. Blant annet viser han til noen familier som nedstammet fra nattmannen i Viborg. Han mistet sin stilling på grunn av tyverier og ble forvist fra byen i 1776. Etter det levde den store familien som omstreifere.⁴³⁴ Men for flere av de mest kjente slektene av vandringsfolk slutter Hansens anerekker ikke med en fastboende nattmann. For den kjente ”natmands”-slekta Mus fører den genealogiske undersøkelsen tilbake til tidlig

⁴³² Carit Etlar, pseudonym for Carl Brosbøll (1816 – 1900). Etlar skrev flere romaner og noveller med skildringer av Jyllands tater.

⁴³³ Hansen 1921, s. 80f.

⁴³⁴ Hansen 1922, s. 26.

1700-tall, her finner vi en omvandrende glassmester.⁴³⁵ For den såkalte ”Svine Slægten” kommer han tilbake til en glassmester og soldmaker født i første halvdel av 1700-tallet.⁴³⁶

Hansen viser til at deserterte soldater var en annen viktig rekrutteringskilde for omstreiferbefolkningen, enten ved at de søkte tilflukt hos de fastboende nattmennene eller ved at de sluttet seg direkte til omvandrende grupper.⁴³⁷ Rekruttering fra den bofaste delen av befolkningen forekom også. Hansen nevner en del eksempler på gårdmanns- og husmannssønner som i begynnelsen av 1800-tallet sluttet seg til de omvandrende gruppene gjennom ekteskap. Ofte dreier det seg om personer som hadde dommer for mindre tyverier eller andre forseelser. Hovedtyngden av kildeunderlaget i bind II er 1800-tallskilder, og i mange tilfeller går ikke Hansens slektsrekonstruksjoner lengre tilbake enn til seint 1700-tall/tidlig 1800-tall.

Av særlig interesse er de personene som i folkelivsskildringer fra 1800-tallet ofte omtales med tilnavnet tater. Johannes Axelsen er beskrevet både i Blichers novelle ”Kjeltringliv” fra 1829 og i Goldschmidts reiseskildring *En Hedereise i Viborg-Egnen* fra 1867.⁴³⁸ Goldschmidt forteller at han ble omtalt som ”taterkongen”. H.P. Hansen kan føre Johannes Axelsens slekt tilbake til en farfar med samme navn som var omvandrende glassmester og født i første halvdel av 1700-tallet.⁴³⁹ Videre forteller Goldschmidt om Tater-Adam og hans barn Christian (Christen) Adamsen og Tater-Lene. Tilnavnet Tater-Adam er ikke et resultat av skjønnlitterær romantisering. Det er også notert i en fangeprotokoll fra Viborg Tugthus.⁴⁴⁰ Hans egentlige navn var Adam Carlsen. Hansen opplyser at han var født ca 1774, og at han var sønn av en omreisende glassmester. Datteren Lene fortalte selv at hun var av taterslekt, men sønnen Christian Adamsen benektet enhver tilhørighet til taterne eller reisende.⁴⁴¹ Vi ser at Hansen verken har påvist avstamning fra fastboende nattmenn eller fra den øvrige danske allmuen når det gjelder disse personene som i samtida ble omtalt som tatere. Casper Madsen eller ”Kjælle Casper” som var H.P. Hansens viktigste informant under kartleggingen av skøyerspråket,

⁴³⁵ Hansen 1922, s. 219f.

⁴³⁶ Hansen 1922, s. 407-411.

⁴³⁷ Hansen 1921, s. 103f.

⁴³⁸ Blicher 1982 [1829], s. 309. Goldschmidt 1867, s. 199-206.

⁴³⁹ Hansen 1922, s. 500f.

⁴⁴⁰ Fangeprotokoll Viborg tugthus 24.5.1847. Avskrift i Rakkerdatabasen.

⁴⁴¹ Goldschmidt 1867, s. 196-199 og s. 225f.

nedstammet imidlertid fra en fastboende nattmann. Hans farfar, som var født i 1759, var sønn av nattmannen i Rind.⁴⁴²

Hansen undersøkte også signalementer fra tukthusprotokoller. Han peker på at en god del av nattmannsfolkene ble beskrevet som mørkhårede, men vanligvis med blå øyne. Langt de fleste ble imidlertid beskrevet som lyse eller blonde. I noen ganske få tilfeller fant han beskrivelser av en gul eller gusten ansiktsfarge som ble ansett som typisk for sigøynere. Beskrivelsene av utseende vitner ikke om noe fremmedartet, konkluderte Hansen.⁴⁴³ Han gir også flere eksempler på manglende samsvar mellom tukthussignalementene og beskrivelser av de samme personene i litterære tekster. Forfatterne eksotiserte gjennomgående personenes utseende.

En viktig del av Hansens argumentasjon er bygget opp rundt nattmannsfolkenes danske navn. I en del tilfeller bruker han navn i seg selv som fellende bevis for ”ekte danskhet”. Oppfatningen om at den før nevnte Tater-Adam nedstammet fra tatere, avviste han med å peke på foreldrenes navn, Carl Christian og Lene Olesdatter – ”Navne der hverken har italiensk eller endnu mindre orientalsk klang!”⁴⁴⁴

Språket er også et sentralt ledd i Hansens argumentasjonsrekke: ”...deres hemmelige Sprog, der ved Siden af Fantasien i særlig Grad har paatrykt disse Folk et ”orientalsk” Præg, afgiver netop det bedste Bevis for, at vore Folk var Zigeunerne uvedkommende.”⁴⁴⁵ Han antok at romaniordene i N. V. Dorphs ordliste stammet fra informantens reiser rundt i Europa, og at de aldri hadde vært i vanlig bruk blant Jyllands ”natmændsfolk.”⁴⁴⁶ I de nyere språkoppteignelsene fant han bare to ord fra sigøynerspråket, ”...deri ligger netop et godt Bevis for, at Kjæltringerne og Taterne var hindanden uvedkommende”, konkluderer han.⁴⁴⁷

Natmændsfolk og Kjæltringer ble anmeldt av historikeren Hans Knudsen. Anmeldelsen inneholder en del kritiske kommentarer. Det er spesielt Hansens bastante avvising av enhver

⁴⁴² Hansen 1922, s. 332ff og s. 358-360.

⁴⁴³ Hansen 1921, s. 11f.

⁴⁴⁴ Hansen 1921, s. 114.

⁴⁴⁵ Hansen 1921, s.25.

⁴⁴⁶ Hansen 1921, s. 127 og s. 130.

⁴⁴⁷ Hansen 1921, s. 133f.

forbindelse med tatere som Knudsen griper fatt i. Han viser til kilder som kan dokumentere nær kontakt mellom tatere og lokalbefolkning allerede på 1500-tallet. Knudsen refererer til to Kongebrev fra henholdsvis 1589 og 1598. I det første heter det at det blant taterne fantes ”forskellige løsagtige og tjenesteløse folk, der ere fødte her i Riget, men ikke have lyst til at bruge nogen ærlig Haandtering.” I det andre gis det retningslinjer om at ”de Kvindfolk, der i Aar og Dag har været i Selskab med tatere, skal hudstryges”. Når det gjelder Hansens vektlegging av danske navn, viser Knudsen til et forhør fra 1736 av en gruppe kvinner og barn som ble betegnet som ”saakaldede Tartere”. De hadde alle sammen danske navn og oppga at de var født i Danmark. Det eneste unntaket var ett av barna som var født i Sverige, Tre av kvinnene fortalte at deres ektemenn var soldater. De fortalte også at de tidligere hadde reist sammen med en voksen ”bondedreng” som hadde rømt fra tjenesten.⁴⁴⁸

I ettertid kan det synes som om Knudsens vektige innvendinger ble glemt. Da *Natmændsfolk og Kjeltringer* ble utgitt i en ny utgave i 1959-1960, ble bøkene anmeldt av historikeren Vagn Dybdahl. ”Den meget betydningsfulle klarleggelse af natmændsfolkets hjemlige herkomst, som i kraft av omfattende arkivstudier var bogens hovedresultat ved dens fremkomst i 1921-22, står fremdeles urokket, ligesom der heller ikke på andre områder er kommet nyt frem”, skriver Dybdahl.⁴⁴⁹ Den eneste kritiske kommentaren i den kortfattede anmeldelsen dreier seg om disponeringen av stoffet. Her ønsket Dybdahl en bedre sammenknytning mellom den systematiske framstillingen og gjennomgangen av de enkelte slektenes historie.

En mer omfattende kritikk av Hansens bøker ble reist av den svenske historikeren Allan Etzler. I likhet med Hans Knudsen griper Etzler fatt i argumentasjonen knyttet til danske navn. Han henviser til kilder som viser at de tidlige sigøynerinnvandrerne i Sverige, Norge og Finland ble omtalt med skandinaviske navn. Etzler peker også på at Hansens framstilling lar spørsmålet om hvor taterne i Danmark tok veien, være uavklart. Han mener at det var lite trolig at danske myndigheter med ett slag skulle ha klart å kvitte seg med de uønskede taterne.

⁴⁴⁸ Knudsen 1924.

⁴⁴⁹ Dybdahl 1959-1961. Se også historikeren Finn H. Lauridsens anmeldelse av H.P. Hansens bok *Jyske Skøjere og Rakkere*. Denne boka, som kom ut i 1952, er i all hovedsak en kortversjon av *Natmændsfolk og Kjeltringer*. I likhet med Dybdahl mener Lauridsen at H.P. Hansen hadde bevist at det ikke var noen forbindelse mellom ”natmandsfolkene” og taterne. De ”egentlige taterne” var ifølge Lauridsen som oftest bare i Danmark på gjennomreise. Lauridsen 1952.

En mer rimelig forklaring ville være at taterne sluttet seg til ”natmandsfolkene” og gradvis gikk opp i denne gruppa.⁴⁵⁰ Etzler viser til at Hansen flere steder gjør seg skyldig i ganske grove bortforklaringer av opplysninger som kan tyde på sigøynertilknytning, for eksempel når han forklarer tilnavnet Tater-Adam med behovet for å skille mellom to personer med navnet Adam i samme lokalmiljø.⁴⁵¹

I noe seinere tid har den danske folkelivsgranskeren Anders Enevig tatt opp en forsiktig kritikk av H.P. Hansens arbeid. Enevig griper fatt i at Hansen insisterte på å bruke utgruppenavna ”Natmændsfolk” og ”kjæltringer” i stedet for gruppenes egenbetegnelser, ”skøjere” og rejsende”. Han antyder at dette navnevalget hadde sammenheng med Hansens iherdige insistering på at gruppene var hundre prosent danske. Enevig antar at Hansen unnlot å nevne betegnelsen ”rejsende” fordi den ble brukt av grupper fra Schleswig-Holstein som både Hansen selv og andre i samtida regnet som sigøynere, og også av andre nordiske og europeiske vandrefolk.⁴⁵²

H.P. Hansen var svært kritisk innstilt til Folmer Dyrlands *Tatere og natmandsfolk*. ”...Stoffet er daarligt ordnet og Resultatet med hensyn til Natmandsfolkets Afstamning magert”, skriver han.⁴⁵³ For en moderne leser kan det være nærliggende å snu denne kritikken mot Hansens eget bidrag. I bind I presenterer han konklusjonene uten kritiske motforestillinger. Det empiriske belegget legges fram i et svært omfangsrikt bind II (526 sider) med en gjennomgang av forskjellige omstreiferslekter. Her veksler muntre fortellinger og anekdoter med lange ukommenterte kildesitater. Det er kanskje nettopp denne formen med fyndig formulerte konklusjoner kombinert med en rik, men svært lite oversiktlig empiri, som har bidratt til at Hansen i ettertid har blitt stående som den trauste jyden som avslørte de romantiske tatermytene og etablerte Jyllands omstreifere på trygg dansk grunn.

Vi har sett at Hansens genealogiske arbeid verken gir entydig bevis for at de omvandrende gruppene i hovedsak var rekruttert fra fastboende nattmenn eller kan avvise et hvert taterinnslag. Når de genealogiske rekkene ender med en soldat eller omvandrende

⁴⁵⁰ Etzler 1944, s. 187f.

⁴⁵¹ Etzler 1944, s. 188. Hansen 1921 s. 114.

⁴⁵² Enevig 1965, s. 106-110 og Enevig 2007, s. 192-196.

⁴⁵³ Hansen 1921, s.17.

glassmestere, kan det ikke utelukkes at disse hadde taterbakgrunn. Det var som vi seinere skal se, ikke uvanlig at taterne var soldater. Når det gjelder glassmesterprofesjonen, er det verdt å merke seg Folmer Dyrlands opplysninger om at de omvandrende gruppene selv trakk et skille mellom mellom ”natmandsfolk” og de såkalte ”glarmesterfolkene”, og at det i 1830-åra fantes en oppfatning om at det var sigøyneretterkommere i den sistnevnte gruppa.⁴⁵⁴

Hansens argumentasjon knyttet til danske navn bygger på sviktende kunnskaper om navnebruk blant taterne. Hansen lette etter fremmedartede sigøynernavn. Han skriver: ”Medens Zigøjnerne bærer fremmede Navne som: Enok, Altenburg, Mundeling, Benneweis, Miehe, Herzberg, Mägeli, Rosenhagen eller hva de nu hedder, har Natmændsfolkene og Kjæltringerne, saa langt Kilderne vise tilbage, gode hjemlige Navne;”⁴⁵⁵ De ”fremmede Navne” som han viser til her, er slektsnavn som var vanlige blant en sigøynergruppe som kom til Jylland fra Schleswig-Holstein i første halvdel av 1800-tallet. Det dreier seg som vi ser, stort sett om ganske vanlige tyske navn. Gjennomgående bærer navneskikken både til de tyske sigøynerne og de nordiske taterne preg av oppholdslandet. Allerede fra 1600-tallet av finner vi taterne med typisk danske navn i kildene.⁴⁵⁶

Hansen framhever at han aldri har støtt på kontakt mellom sigøynere og ”kjæltringer” i de kildene han har gjennomgått. I flere tilfeller avviser han imidlertid at det kan dreie seg om sigøynere når han støter på betegnelsen. I gjennomgangen av en omvandrende slekt ved navn Kolli, gjengir han et sitat fra Jacob Nicolai Wilses *Reise-Iagttagelser* som ble utgitt i 1790-åra. Om et besøk i Nørre Nissum på Jylland skriver Wilse: ”Des mærkværdigere vare nogle ringe Huse ei langt fra Kirken, hvor en Familie af Navnet Kolli havde i meget lang Tid havt sit Tilhold, hvilke vare af Tater eller Zigeuner-Herkomst.”⁴⁵⁷

H.P. Hansen kan føre Kolli-slekta tilbake til en nattmann eller rakker, Erik Kolli, som etter oppgitt alder ved begravelsen må være født en gang i 1670-åra. Han kommenterer Wilses opplysning slik:

⁴⁵⁴ Se underkapittel 3.4.

⁴⁵⁵ Hansen 1921, s.112f.

⁴⁵⁶ Se underkapittel 10.2 og 10.4.

⁴⁵⁷ J.N. Wilse, *Reise-Iagttagelser i nogle af de nordiske Lande : med Hensigt til Folkenes og Landenes Kundskab / først udgivne paa Tydsk i det Bernouilliske Verk: Sam[m]lung kurzer Reisebeschreibungen, og nu oversat og omarbejdet af Forfatteren selv.* Her sitert etter Hansen 1922, s. 521.

Professor Wilses Bemærkning om, at de var af Tater eller Zigeuner Herkomst, kan man ikke tillægge nogen Betydning. Jeg kender ikke et eneste Eksempel paa, at Taterne (Zigeunere) er optraadte som Rakkere, og det vilde være utænkeligt, at disse Folk paa den Tid kunde faa Lov til at bosætte sig her i Landet i en Aarrække, uden at Øvrigheden skred ind.⁴⁵⁸

H.P. Hansens fastlåste oppfatninger om at det ikke fantes tater i Danmark på slutten av 1700-tallet, og at taterne aldri kunne ta på seg rakkeroppgaver, førte altså til at han uten videre avfeide Wilses beskrivelse. Et lignende eksempel kan vi finne i nyutgaven av Natmændsfolk og Kjæltringer fra 1960. Her gjengir Hansen deler av skøjerens Casper Bastrups selvbiografi.⁴⁵⁹ Bastrup fortalte om en samtale med ”en ung Zigeuner”. Hansen legger til følgende kommentar:

Når Casper Bastrup fortæller, at han mødte og talte med en zigøjner, hvis forældre boede i samme hus som hans moder (fattighuset), da kan det ikke passe, thi jeg har verken i traditionen eller i arkivalierne truffet zigøjnere her eller folk med fremmede navne. Iøvrigt måtte zigøjnerne, som omtalt i bd. I, jo slet ikke opholde sig her i landet. Man kan godt gå ud fra, at det drejer sig om en geme kjæltring, som Casper giver nævnte prædikat.⁴⁶⁰

H.P. Hansen insisterte på å forklare skøjerne i en rent nasjonal kontekst. I den rammen han arbeidet innafor, var det ikke rom for utenlandsk påvirkning og ikke-danske innslag. Han erstattet 1800-tallets eksotiserte bilde av skøjerne med et bilde av en pære dansk omstreiferbefolkning. Hvis vi følger Hansens framstilling, blir Danmark stående som det eneste landet på det europeiske kontinentet som lyktes med den repressive sigøynerlovgivningen. Taterne som beskrives i kilder fra 1500-tallet og fram til tidlig 1700-tall forsvinner sporløst. For Hansen er både danskheten og sigøynerkjennetegnene konstante størrelser: Personer med danske navn må ha dansk opprinnelse. Personer som ikke likner de sigøynerne Hansen kjente fra sin samtid, kan ikke ha forbindelse med eldre tiders tater.

Rase og arvelige egenskaper var ikke noe tema for Hansen. Det skyldes nok hans konklusjon om at nattmannsfolkene var hundre prosent danske, men har trolig også sammenheng med den generelle samfunnsdebatten i Danmark. I motsetning til Sverige og Norge hadde ikke Danmark et aktivt rasehygienisk miljø i de første tiåra av 1900-tallet. Den antropologiske komité, stiftet av politilegen Søren Hansen, utførte på privat basis med mindre statstilskudd

⁴⁵⁸ Hansen 1922, s.521 (note).

⁴⁵⁹ Selvbiografien er gjengitt etter Bastrups originalmanuskript i Goldschmidt 1867, s.215.

⁴⁶⁰ Hansen 1960a, s. 162 (note).

undersøkelser av kriminelt belastede slekter og rasehygieniske spørsmål.⁴⁶¹ Komiteen arbeidet imidlertid ikke aktivt utad med ”folkeopplysning” slik Herman Lundborg gjorde i Sverige. Søren Hansen avgrenset seg også tydelig fra den tyske raseforskningen som Lundborg var inspirert av. Han slo fast at den tyske rasehygiene hadde ”ensidig nationalistisk Karakter” og ”et antisemitisk anstrøg”.⁴⁶² I 1920-åras Danmark arbeidet H.P. Hansen altså i et helt annet sosial- og rasepolitisk klima enn Arthur Thesleff, og som vi seinere skal se, Allan Etzler.

H.P. Hansens genealogiske angrepsvinkel skapte skole. Denne arbeidsmåten ble seinere videreført av Kaspar Flekstad i Norge og Adam Heymowski i Sverige.⁴⁶³ I Danmark ble hans avvisning av et hvert taterinnslag i den omvandrende befolkningen nærmest etablert som et paradigme.

4.4 Erik D. Bartels og Gudrun Brun 1943: Tyske raseteorier og dansk virkelighet

I 1930-åras Danmark var interessen for raseforskning og rasehygiene økende. Et statlig institutt for human arvebiologi og eugenikk ble opprettet i 1938, og en av instituttets første oppgaver ble en arvebiologisk undersøkelse av en gruppe danske sigøynere. Københavns Kommune var initiativtaker til prosjektet.⁴⁶⁴ Kommunens henvendelse beskrev en gruppe familier som skilte seg ut ved at de var avhengige av offentlig bistand over lengre perioder. De bodde i husvogner, telt eller små hytter og livnærte seg med omreisende virksomhet som småhandel, tivolidrift eller opptreden på markeder. Familiene hadde et utenlandsk preg. Kommunen mente at det kunne være ”sigøynnerblod” i familiene, og at livsførselen kunne skyldes arvelige defekter.⁴⁶⁵

Undersøkelsen ble foretatt av to unge leger, Erik D. Bartels som var forskningsassistent ved Institut for arvebiologi og eugenikk, og Gudrun Brun som ble engasjert av instituttet for denne undersøkelsen. Undersøkelsen ble publisert i København i 1943 med tittelen *Gipsies in*

⁴⁶¹ Koch 1996, s. 44.

⁴⁶² Politilege Søren Hansen i *Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. Utgave 1915-1930, s. 816f.

⁴⁶³ Se kapittel 5 og 6.

⁴⁶⁴ Koch 1996, s. 165-185.

⁴⁶⁵ Bartels og Brun 1943, s.9f.

Denmark. A social-biological study. Boka inneholder både en gjennomgang av sigøynernes historie og en detaljert genealogisk, medisinsk og sosial undersøkelse av en rekke familier.

I begynnelsen av 1900-tallet hadde folkelivsgranskeren Johan Miskow studert den samme gruppa. Han beskrev dem med betegnelser som ”med sigøjnerblod” og ”af taterracen”, men fortalte at de selv ikke vedkjente seg disse betegnelse. De kalte seg ”Rejsende” og brukte også egenbetegnelser som ”Romnier” og ”Sindings”.⁴⁶⁶ I tillegg til at de arbeidet med sirkus- og tivolvirksomhet og småhandel, var mange av dem musikanter. På Miskows tid var de også skjærslipere og hestehandlere.⁴⁶⁷ Gjennom Miskows beskrivelse får vi vite at gruppa hadde renhetsregler og tabuer som er typiske for sigøyrergrupper.⁴⁶⁸ Miskow noterte ned en del av gruppas språk. Noen år seinere publiserte han sammen med filologen Viggo Brøndal artikkelen ”Sigøjnersprog i Danmark”.⁴⁶⁹ Dette språket har seinere blitt karakterisert som et pararomanispråk basert på platt-tysk.⁴⁷⁰ Miskows informanter fortalte at taterne var ”de som talte det andet sprog”. Disse gruppene så de ned på.⁴⁷¹

Den samme gruppa som Miskow beskrev, ble også kort omtalt av H.P. Hansen. Det er dem han betegner som ”zigøjnere” med ”fremmede Navne”. Den genealogiske kartleggingen i Bartels og Bruns undersøkelse viser at familiene kom til Jylland fra Schleswig-Holstein mellom 1800 og 1850.⁴⁷²

I den historiske gjennomgangen bygget Bartels og Brun på undersøkelsene til Folmer Dyrland, Johan Miskow og H.P. Hansen. De støtter seg i hovedsak på H.P. Hansens konklusjon om at ”natmandsfolket” var av dansk avstamning uten sigøyrerinnblanding. Teoretisk tok de utgangspunkt i teoriene til den tyske raseforskeren Robert Ritter, en av Nazi-Tysklands ledende eksperter på rasehygiene og ansvarlig for regimets ”sigøyrerforskning”. Ritter gjennomførte store genealogiske kartlegginger av omvandrende grupper. Han mente at

⁴⁶⁶ Ifølge Bartels og Bruns undersøkelse karakteriserte noen av familiene seg som sigøyrere.

⁴⁶⁷ Miskow 1904 og 1909.

⁴⁶⁸ Miskow 1904, s. 140 og 1909, s. 106. Betegnelsen for slike renhetsforestillinger er på romani ”mageripen” eller ”mahrimen”/”mockerd”. Miskow nevner ikke disse betegnelse.

⁴⁶⁹ Miskow og Brøndal 1923.

⁴⁷⁰ Ladefoged 1998.

⁴⁷¹ Miskow 1904, s. 139. Det dreier seg trolig om rotvetsk talende grupper.

⁴⁷² Bartels og Brun 1943, s. 53.

det fantes relativt få ”raserene” sigøynere. Derimot fantes det en stor gruppe som Ritter karakteriserte som ”Zigeunermischlinge”. Ifølge Ritter var denne gruppa et langt farligere befolkningselement enn de ”rene” sigøynere. De var arvelig belastet med kriminelle og asosiale trekk. Disse gruppene utgjorde en trussel mot den tyske ”folkestammen”. Ritter anbefalte sterilisering og plassering i tvangsarbeidsleire.⁴⁷³

Bartels og Brun refererer Ritters raseteorier uten kritiske motforestillinger.⁴⁷⁴ Men i den konkrete vurderingen av det danske materialet tegner de et helt annet bilde enn Ritters. De peker på at tidligere tiders ”natmandsfolk” hadde blitt fullstendig assimilert uten negative konsekvenser for den danske befolkningen.⁴⁷⁵ Sigøynergruppa som kom fra Schleswig-Holstein, var ifølge de genealogiske undersøkelsene blitt betydelig utvannet gjennom giftermål med dansker. Men de hadde ikke utviklet den typen negative og skadelige trekk som Ritter beskrev som typiske for slike blandingsbefolkninger. Disse observasjonene førte imidlertid ikke til at Bartels og Brun forkaster Ritters teorier. De antyder to mulige forklaringer på at forholda i Danmark var annerledes. Begge forklaringer bygger på rasemessige stereotyper om sigøynere: Kanskje hadde de første immigrantene tilhørt ”the most inoffensive and peaceful of their race”. En annen mulighet var at de fredelige tilstandene og de gode levekåra for fattigfolk i Danmark hadde hatt ”a mitigating effect also on the gypsy passions”.⁴⁷⁶

Bartels og Brun avviste at det var overhyppighet av alvorlig kriminalitet eller psykiske lidelser i de undersøkte familiene. De advarte på det sterkeste mot å følge den tyske steriliseringspolitikken, men understreket at det var viktig å unngå nyinnvandring av sigøynere. Immigrasjonsloven av 1875 måtte håndheves strengt. De regnet med at den gruppa som nå var i landet, ville gå helt opp i den danske befolkningen i løpet av 3-4 generasjoner. Rådene de ga til Københavns Kommune, var å følge en mild politikk. Småkriminalitet og avhengighet av sosialhjelp kunne motarbeides ved å være rausere med tillatelser til handel, markedsunderholdning og sang og spill i gårdene. Det var uheldig å trekke slike tillatelser

⁴⁷³ Ritter regnes som arkitekten bak sigøynernes holocaust. For nærmere behandling av Robert Ritters forskning og hans rolle i folkemordet på sigøynere se Willems 1997, s.196-274.

⁴⁷⁴ Bartels og Brun 1943, s. 44-52.

⁴⁷⁵ Bartels og Brun 1943, s. 32.

⁴⁷⁶ Bartels og Brun 1943, s. 172.

tilbake ved mindre lovbrudd. Myndighetene kunne ikke akseptere tigging, men Bartels og Brun anbefalte at forbudet ble praktisert på en liberal måte.⁴⁷⁷

Undersøkelsen fra 1943 viser en splittet holdning i synet på sigøynere. Den danske sosialhistorikeren Lene Koch har konkludert med at det arvebiologiske instituttet plasserte seg med et bein i hver leir. Anbefalingene var i tråd med en ikke-rasistisk orientert sosialpolitikk. Men Robert Ritters synspunkter ble brukt som teoretisk utgangspunkt. Den manglende kritikken av disse synspunktene kan kanskje forklares med at undersøkelsen ble utgitt under den tyske okkupasjonen, men på den annen side må en se på publiseringen av det omfattende slektsmaterialet som betenkelig i en slik situasjon. I den publiserte versjonen var slektstavlene anonymisert, men materialet var tilgjengelig på instituttet.⁴⁷⁸ Sammenholdt med Johan Miskows materiale var det heller ikke vanskelig å identifisere de enkelte familiene.

4.5 Allan Etzler 1944: rasetenking og kildegransking

Allan Etzlers doktoravhandling fra 1944, *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige*, var den første samlede beskrivelsen av sigøynernes historie i Sverige.⁴⁷⁹ Etzler mente at de svenske taterne var en ”blandras” mellom sigøynere og svensker. Her var han på linje med den tradisjonelle oppfatningen i Sverige om at taterne var en slags innenlandske sigøynere.⁴⁸⁰ Dette synet var imidlertid kritisert fra flere hold. Den svenske arbeiderforfatteren Ivar Lo-Johansson som hadde reist sammen med nyinnvandrede sigøynergrupper, beskriver taterne som degenererte etterkommere av mongolske tatarer. Tatere og sigøynere var ifølge Lo-Johansson, ”så skilda åt som mongoler någonsinn kunne vara det från arier”.⁴⁸¹ I boka *Tattarplågan* fra 1942 hevder folkloristen Carl-Martin Bergstrand at samtidas taterer nok hadde ”något zigenarblod i sina ådror”. Men i hovedsak var taterne en blanding av asosiale elementer. Bergstrand ramser opp en hel katalog av slike elementer: ”frigivna trälar, förrymda brottslingar, krigsfångar, frigivna fångar, avskedade soldater, rackare, lösaktiga och lättjefulla

⁴⁷⁷ Bartels og Brun 1943, s. 169-176.

⁴⁷⁸ Koch 1998, s. 114f.

⁴⁷⁹ Allan Etzler var født i 1902 og døde i 1980.

⁴⁸⁰ Se for eksempel *Nordisk familjebok*, førsteutgaven 1876-1899 og den såkalte ”Uggleupplagan” 1904-1926. I begge utgavene finner man på oppslagsordet ”tattare” bare en viderehenvisning til ”zigenare”.

⁴⁸¹ Lo-Johansson 1929, s. 25ff. I seinere utgaver av Lo-Johanssons bok (1955 og 1963) er de mest raseideologiske uttalelsene fjernet.

kvinner og andre forkomne eller utan tukt oppvuxna individer”. Han konkluderer med at det som gjorde et menneske til tater var tilhørighet til ”...en slækt, som i generationer ført ett vagabonderande liv och skaffat sig utkomst af ’tattaryrket’.”⁴⁸²

Allan Etzler argumenterer for taternes sigøyneropprinnelse ut fra forskjellige angrepsvinkler. I de to kapitlene ”Zigernarna i Sverige” og ”Zigenarna i svensk krigstjänst” bygger han på historiske kilder. I kapitlet ”Svenska tattare – zigenaravkomlingar” baserer han seg stort sett på det han ser som typiske rasemessige kjennetegn. Språket er også en avgjørende del av Etzlers argumentasjon. I kapitlet ”Zigenarspråket på nordiskt område” presenterer han en historisk gjennomgang. I tillegg gjennomførte han en egen språkundersøkelse. Her bygget han på opplysninger fra ni informanter som han traff i sitt arbeid som fengselstjenestemann.

I ettertid er det Etzlers rasiske pregede argumentasjon som har blitt framhevet og husket. På dette området har sosiologen Adam Heymowski skapt skole. Han pekte på at Etzler forsto så å si alle typiske taterkjennetegn som rasemessig bestemt og nedarvet.⁴⁸³ Dette synet på Allan Etzlers arbeid møter vi også i dag. I et innlegg på et seminar om romernes situasjon arrangert av Etnografiska museet i Stockholm, beskrev journalisten og forfatteren Karl-Axel Jansson Allan Etzlers forskningsbidrag slik: ”1944 ga Allan Etzler ut sin avhandling ”Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige”. Han beskriver romer/resande som ”tjuvaktiga skälmar” och ”princiellt lögnaktiga”. Han hävdar att de uppträder bedrägligt – och slutsatsen blir att zigenarproblemet är nödortfigt reglerat.”⁴⁸⁴

Både Jansson og Heymowski har dekning for det de skriver. Det er ikke vanskelig å finne eksempler på utsagn som hører hjemme i den vitenskapelige rasismens tankefigurer i Etzlers avhandling og også i hans bidrag til *Nordisk familjebok*.⁴⁸⁵ Men uttalelsene beskriver bare en mindre del av Etzlers arbeid. Hans viktige og verdifulle arbeid med historiske kilder og språk blir uteglemt.

⁴⁸² Bergstrand 1942, s. 7f.

⁴⁸³ Heymowski 1969, s. 22f.

⁴⁸⁴ Jansson 2008, s.10.

⁴⁸⁵ Se særlig avhandlingens kapittel ”Svenska tattare – zigenaravkomlingar”, s. 155-176 og *Nordisk familjebok* bind 20, 1934.

Etzler skrev i en tid da taterne allment ble sett på som et truende sosialt problem. Og også mange av hans samtidige kritikere var preget av negative taterstereotypier og et deterministisk syn på rase. I 1942 hevdet Carl-Martin Bergstrand at taterne ikke var i stand til å kunne utvikle seg til nyttige mennesker. Det var tvingende nødvendig å forhindre at ”denna asociala kast” forøkte seg. Best ville det være om et slikt mindreverdig samfunnssegment forsvant helt.⁴⁸⁶ I en polemikk mot Etzler i 1956 beskrev etnologen Carl-Herman Tillhagen taterne som ”et folkskikt av asociala individer”.⁴⁸⁷ Sigøynerne (det vil på denne tida si nyinnvandrerne fra Øst-Europa) karakteriserte han med mange positive stereotypier, men også som ”glada obekymrade barn” og som en liten underutviklet ”folkspillra”.⁴⁸⁸ Språkforskeren Olof Gjerdman konkluderte på samme måte. I hans artikkel ”Tattarna och deras språk” fra 1946, siteres det tyske naziregimets ”sigøynerekspert”, Robert Ritter, flittig og uten motforestillinger. Gjerdman henviser til Ritters oppfatning av den tyske omvandrergruppa som kalles ”Jenische”. Medlemmene av denne gruppa hadde ifølge Ritter en medfødt trang til vandring og parasittisk levemåte og en primitiv psyke (Geistesverfassung). De var genetisk disponert for et liv som asosiale omstreifere. Gjerdman konkluderer med at Ritters oppfatninger synes ”tilltalende”. Han antar at de svenske taterne i hovedsak besto av ikke-sigøynere med ”jeniske” anlegg.⁴⁸⁹ Så seint som i 1969 refererte Adam Heymowski til Robert Ritters undersøkelser uten å sette dem i kontekst med den nazistiske raseideologien. Han pekte på at det var mange fellestrekk mellom de ”Jenische” slik de blant annet var beskrevet av Robert Ritter, og svenske taterne. Heymowski avgrenset seg imidlertid fra hypotesen om medfødt vandretrang og genetisk disposisjon for parasittisk levemåte.⁴⁹⁰ Den karakteriserte han som tvilsom og spekulativ.

Etzler har selv pekt på kritikernes bruk av negative karakteristikk. I en debattartikkel fra 1957 kommenterer han beskrivelser av taternes pariakarakter eller ”jeniske” karakter slik: ”...

⁴⁸⁶ Bergstrand i Göteborgsposten 8.4.1942. Her sitert etter Lindholm 1995, s. 69.

⁴⁸⁷ Tillhagen 1956, s.292

⁴⁸⁸ Tillhagen 1956, s. 289 og 1961, s.59.

⁴⁸⁹ Gjerdman 1945, s. 21-24. Gjerdmann referer til Robert Ritters, *Ein Menschengeschlecht* fra 1937 og artikkelen ”Die Zigeunerfrage und das Zigeunerbastardproblem” fra 1939.

⁴⁹⁰ Heymowski 1969, 24f og s. 103. Heymowskis kritikk er rettet mot Ritters, *Ein Menschengeschlecht* (1937). For øvrig benytter han en rekke av Ritters artikler, blant annet ”Die Zigeunerfrage und das Zigeunerbastardproblem” (1939) og ”Die Asozialen, ihre Vorfahren und ihre Nachkommen” (1941) som kildeunderlag for sin beskrivelse av omvandrende grupper i Tyskland.

två fula ord som man på sistone infört i diskussionen om deras härkomst, det sistnämnda efter grumligt tyskt mönster.”⁴⁹¹

Allan Etzlers avhandling er utvilsomt skjemet av raseideologiske stereotyper, men det gir ikke grunnlag for å avfeie hans innsats som historiker og språkforsker. Etzler presenterer et rikt og svært interessant kildemateriale. Hans kildefunn gir klare indikasjoner på at taterne selv presenterte seg som en egen folkegruppe og betegnet seg som ”tartarer” eller ”zigenare”, og at myndighetene også oppfattet dem som et eget folk. I motsetning til Eilert Sundt som stort sett bare anvendte lovtekster for tida før 1800, har Etzler ved å gå ut over de rent normative kildene tegnet et bilde av rettspraksisen som variabel og pragmatisk. Spesielt interessant er Etzlers beskrivelse av hvordan taterne kunne erverve borgerskap i mindre svenske byer og dermed legalisere sin reisevirksomhet. Et annet viktig funn er taternes tette tilknytning til hæren. I polemikk mot Etzler avviste Carl-Herman Tillhagen forekomsten av kompanier med en høy andel tatersoldater. Han mente det var en umulighet på bakgrunn av den strenge lovgivningen mot taterne.⁴⁹² Etzler, derimot, var klar over det inkonsistente i myndighetenes politikk og mulighetsrommene som dette skapte for taterne.

Til tross for troen på nedarvede egenskaper og personlighetstrekk hos taterne får Etzler fram forandringene i tilpassningsformer, levesett og navneskikk. Etzler har heller ikke rigide oppfatninger om hvilke typer erverv sigøynere kunne ha, slik vi for eksempel har sett det hos H.P. Hansen. Etzlers beskrivelse av kulturelle endringsprosesser står i skarp motsetning til det statiske synet på kultur som blant annet Carl-Herman Tillhagen representerer. I en polemikk mot Etzler skriver Tillhagen:

Hur förklarar dr. Etzler, att av de 180 ättlingar till zigenare och svenskar, som vi f.n. har inom landets gränser, *ingen enda* visar de asociala drag, som dr. Etzler anser vara karakteristiska för tattarna? Har det uppträtt någon mutation inom zigenarnas arvs massa, som gör 1900-talets zigenare hyggliga, medan 1600- och 1700-talens zigenare ännu ”har en stark och ursprunglig kärlek till kniven? Kan det hela inte bero på att de ”zigenare”, dr. Etzler trott sig kunna identifiera, i huvudsak inga zigenare är, utan bara ståndssamhällets föraktfulla benämning på allsköns rotlöst, in- och utländskt asocialt parti?⁴⁹³

⁴⁹¹ Etzler 1957, s.16. Etzler viser her til Adam Heymowskis lisensiatavhandling som kom ut i 1955. Se kapittel 6.

⁴⁹² Tillhagen 1957, s. 18f.

⁴⁹³ Tillhagen 1957, s. 19.

Vi ser at troen på med fødte raseegenskaper, positive som negative, kunne være vel så sterk hos Etzlers kritikere som hos Etzler selv.

4.6 Sammenfatning

Målt opp mot bildet av ”den ekte sigøyneren” framstår de omvandrende gruppene i Finland, Sverige og Danmark som svært ulike. Fortolkningene spenner fra ”de ursprungligaste” sigøynere (Finland) til ”blandras” (svenske tatere) og ”Gode Danskere, etnografisk set” (danske ”natmandsfolk”).

Ser vi, derimot, på de konkrete beskrivelsene av gruppene, finner vi at de har mange fellestrekk. Majoritetsbefolkningen oppfattet dem som egne, lukkede samfunn. De vandret, men stort sett over korte strekninger og innafor kjente områder. En del av dem må karakteriseres som semibofaste. Næringstilpasningen var stort sett lik. De reelle forskjellene ligger i hovedsak i språket. For øvrig har de forskjellige forfatterens rendyrking av forskningsperspektiv bidratt til å gjøre dem mer ulike.

Fortolkningene av finske sigøynere og danske ”natmandsfolk” festet seg nærmest som paradigmer. De oppfattes som gyldige også i dagens forskningslitteratur.⁴⁹⁴ Allan Etzlers synspunkter ble imidlertid sterkt kritisert og forsøkt tilbakevist.

Arthur Thesleff og Allan Etzler representerer den etniske fortolkningsmodellen. Den samme typen fortolkning finner vi hos Erik D. Bartels og Gudrun Brun. I 1900-tallets første halvdel ble denne fortolkningsmodellen preget av den vitenskapelige rasismen, og sigøynereforskernes beskrivelser ga raseforskerne ammunition til teoriene om høyerestående og laverestående raser. Sigøynereforskere var på samme tid både fanger av sin samtids tankemåter og bidro aktivt til å utvikle dem. H.P. Hansen, derimot, beskrev danske nattmannsfolk i den sosio-økonomiske tradisjonen. Som vi skal se i de neste to underkapitlene, var det H.P. Hansens angrepsvinkel som skapte skole. Den videreføres i Norge av Kaspar Flekstad og i Sverige av

⁴⁹⁴ Se for eksempel Pulma 2006 og Andersen 2008 omtalt i underkapittel 1.3.3 og 1.3.4.

Adam Heymowski. De fortsatte der H.P. Hansen slapp – med å pille av den orientalske forgyllingen.

Kapittel 5. Kaspar Flekstads kritikk av Eilert Sundts opprinnelsesteorier

5.1 Problemstillinger

Kaspar Flekstads bok *Omstreifere og Sigøynere. Studier over fantefolkets opprinnelse* kom ut i 1949. Siktemålet med boka var å tilbakevise Eilerts Sundts teorier om fantefolkets opprinnelse. Sundt hevdet at det såkalte fantefolket kunne føres tilbake til to innvandringer, den første av sigøynere på 1500-tallet, den andre av europeiske landstrykere på 1600-tallet. Den første innvandringen ga opphav til de ”ekte taterne” (storvandringene), den andre til en gruppe som Sundt kalte ”skøiere” eller småvandringene. Begge disse gruppene inngikk i ”fantefolket” som også besto av personer fra den norske befolkningen som hadde sluttet seg til innvandrerne. Sundts innvandringsteorier hadde fått bredt gjennomslag i Norge, selv om enkelte etter hvert hadde begynt å tvile på omfanget av det utenlandske innslaget. Kaspar Flekstad konkluderte med at både de ”ekte taterne” og ”skøierne” hadde norske røtter. De nedstammet fra fattigfolk og kriminelle. Det var ikke snakk om innvandringsbølger slik Sundt tenkte seg, men rett og slett en form for avskalling fra det norske bygdemiljøet. Det utenlandske innslaget begrenset seg til omstreifere fra Sverige og Finland. Flekstads bok fikk aldri det samme brede gjennomslag som Eilert Sundts beretninger. Men boka bidro til å skape betydelig tvil rundt Sundts teorier og det henvises fortsatt til den i vitenskapelig litteratur om taterne. En grunnleggende kritikk av Flekstads analyse er hittil ikke lagt fram.

I det følgende skal jeg først se nærmere på Flekstads motivasjon for undersøkelsen og den konteksten han skrev i. Deretter vil jeg foreta en kritisk gjennomgang av Flekstads arbeid med spesiell vekt på hvordan han kom fram til sin konklusjon og hans forståelse av begrepet ”sigøyner”. Videre vil jeg gjennomgå bruken av Flekstads bok i seinere arbeider om nordiske taterne. De fleste som refererer til Flekstad, knytter enkelte kritiske kommentarer til hans undersøkelse, men det har likevel festet seg en oppfatning om at Flekstads ved hjelp av genealogier et stykke på vei har tilbakevist teorien om taternes sigøyneropprinnelse. Nyere funn gir imidlertid mer støtte til Sundts teori. Jeg vil presentere et utvalg av disse funnene som supplerer og utvider Flekstads slektsundersøkelser. Kapittelet avsluttes med en konklusjon om Kaspar Flekstads betydning som ”fanteforsker”.

5.2 Taterne som ”samfunnsproblem”. Opprinnelsesspørsmålets betydning for kriminal- og sosialpolitikken

Kaspar Flekstad var født i 1888 og utdannet som teolog. Interessen for taterne hadde utgangspunkt i hans arbeid som førstelærer ved botsfengselet, hvor han var ansatt i ti år, fra 1920 til 1930. I denne perioden kom han i kontakt med mange tatere blant fangene. Seinere arbeidet han som sokneprest i hjembygda Stod i Nord-Trøndelag.

Flekstads beskrivelse av tatere, både i historisk kontekst og i samtid, er gjennomgående negativ. Han vektlegger trekk som løgnaktighet, dovenskap og kriminalitet. Her var han på linje med de rådende oppfatningene i første halvdel av 1900-tallet. Omstreifende livsførsel ble sett på som et alvorlig samfunnsproblem. Ifølge Norges første psykiater, Ragnar Vogt, var omstreifing og løsgjengeri en av de fem samfunns sykdommene sammen med sinnslidelser, alkoholisme, prostitusjon og forbrytelser.⁴⁹⁵ Flekstads hovedmotivasjon for arbeidet med boka *Omstreifere og Sigøynere* var kriminal- og sosialpolitisk. Han mente at opprinnelsesspørsmålet var avgjørende for valg av virkemidler. Flekstad begrunnet det slik:

Ut fra forsorgsmessig synspunkt hadde besvarelsen av spørsmålet den største betydning. Er en stor del av sigøynere, så har vi med et vandringsfolk å gjøre, som kanskje aldri har vært fastboende. En må da under hjelpearbeidet søke inspirasjon i det som er gjort for sigøynere. Er fantene derimot vesentlig oppstått av en blanding av tidligere fastboende, så er forholdet et annet. Hjelpearbeidet må orienteres ut fra heimlige forhold. Det skulle også være større håp om å få fantene over i ordnede, fastboende forhold, hvis de ikke er sigøynere.⁴⁹⁶

Vi kan finne elementer av samme tankegang hos Eilert Sundt. Som omtalt i underkapittel 3.3, mente Sundt at det var langt vanskeligere å bosette de ”ekte taterne” enn skøierne som var ”en mindre fremmedartet race af europæisk og indenlandsk herkomst”. ”Skøierne” sto, ifølge Sundt, mye nærmere ”den lavere del” av den bosatte befolkningen.⁴⁹⁷

Tankegangen om at opprinnelsesspørsmålet var avgjørende for hvilke virkemidler som skulle velges, var også typisk for Flekstads samtid. Vi finner den ytterligere rendyrket hos legen Johan Scharffenberg. I likhet med Flekstad arbeidet Scharffenberg i mange år ved

⁴⁹⁵ Kjeldstadli 2003, s. 330

⁴⁹⁶ Flekstad 1949, s.18.

⁴⁹⁷ Sundt 1974 [1859], s. 304

Botsfengselet. Her foretok han blant annet en undersøkelse av fanger av ”omstreiferslekt”, og fant at mange av dem tilhørte slekter som var forsøkt bosatt, men raskt hadde havnet på landeveien igjen. I undersøkelsen identifiserte han store slekter hvor hovedtyngden av medlemmene var tungt kriminelt belastet. Scharffenberg mente at dette måtte være arvelig betinget. Den negative arven knyttet han til sigøyneropprinnelsen. Han var overbevist om at det var et stort antall ”næsten fullblods sigøinere” blant de norske omstreiferne.⁴⁹⁸ Sigøynerne var, ifølge Scharffenberg, en ”lavere rase” som ikke kunne ”omdannes til en verdifull bestanddel av vårt folk”.⁴⁹⁹ Han mente at dette måtte få konsekvenser for behandlingen av omstreiferne og kritiserte Omstreifermisjonen for ikke å gjøre noe for å forhindre at omstreiferne satte barn til verden. Tvangssterilisering var, ifølge Scharffenberg, det mest rasjonelle middel mot omstreiferondet og også det billigste.⁵⁰⁰

Rasebiologen Jon Alfred Mjøen bygget på Scharffenbergs kriminalitetsundersøkelse, men vektla ”raseblandingen” som årsaksfaktor. Han karakteriserte taterne slik:

En spesiell gruppe mennesker som forårsaker en mengde bryderi i våre nordiske land, er tatrene. Vi vet meget lite om deres opprinnelse, undtagen at de er meget raseblandet, og har alle kjennetegn på bastardens mangel på balanse. De er vagabonder, tiggere, løsgjengere og forbrytere. Hele familier av dette bastardfolk fyller våre fengsler og asyl.⁵⁰¹

Jon Alfred Mjøen var omstridt i sin samtid, men oppfatningen om at ”raseblanding” var det mest skadelig av alt, var utbredt.⁵⁰² Slike synspunkter finner vi også blant Omstreifermisjonens talsmenn.⁵⁰³ Omstreifermisjonen så sitt arbeid som en videreføring av Eilerts Sundts arbeid for fantesaken og bygget på Sundts opprinnelsesteorier. Ifølge omstreifermisjonens mangeårige leder, pastor Ingvald B. Carlsen, var omstreiferfolket i Norge ”runnet av 3 røtter”: De norske fantene, de indiske sigøynerne og de europeiske ”skøierne”⁵⁰⁴ Disse tre elementene var hver for seg ”...eksponenter for forfall, for

⁴⁹⁸ Johan Scharffenberg i Arbeiderbladet 19. og 24.11. 1930. Her sitert etter Haave 2000, s. 37.

⁴⁹⁹ Johan Scharffenberg i Dagbladet 10.2.1928. Her sitert etter Haave 2000, s. 37.

⁵⁰⁰ Agerup 1991, s.39. For en mer utførlig behandling av Scharffenbergs syn på sterilisering se Agerup 1991 og Haave 2000.

⁵⁰¹ Mjøen 1933 Her sitert etter Agerup 1991, s.41.

⁵⁰² Kjeldstadli 2003, s. 324

⁵⁰³ Foreningen til Modarbeidelse av Omstreifervæsenet ble stiftet i 1897. Fra 1922 skiftet den navn til Den norske omstreifermisjon og fra 1935 til Norsk misjon blant hjemløse. Misjonen drev barnehjem og arbeidskolonier. For nærmere behandling av Omstreifermisjonens arbeid, se Hvinden 2000.

⁵⁰⁴ Carlsen 1928, s.166.

degenerasjon i forskjellige folkeslag og raser. Når de så møttes her på våre landeveier og etterhvert blev rystet sammen til ett stort vandrefolk, er det ikke å undres over at denne blanding fremviser så mange nedslående symptomer på fysisk og psykisk degenerasjon.”⁵⁰⁵

Carlsen beskrev taterne som en ”bastarddannelse” der de ulike ”elementene” var rekruttert fra ”det dårligste i sin rase”.⁵⁰⁶ Også denne tankegangen gjenfinner vi hos Eilert Sundt. Han brukte ikke begrepet ”bastard”, men han vektla at blandingen av tater og ”skøiere” førte til degenerasjon og moralsk svekkelse.⁵⁰⁷

Omstreifermisjonens talsmenn vektla etter hvert ”det norske” som det dominerende elementet hos omstreifergruppene. I 1928 skrev Ingvald B. Carlsen at ”de fremmede elementer” var blitt:

...mer og mer fornorsket gjennom stadig tilsig av norsk blod, således at der nu ikke lenger tales om helt ”ekte tater” her i landet. Men fremdeles bærer dog omstreiferne i de forskjellige landsdeler tydelige spor efter de gamle rasemotsetninger. Således kan vi fremdeles støte på en del uforfalskede sigøinertyper.⁵⁰⁸

Carlsens etterfølger som leder for misjonen, Oscar Lyngstad, uttalte i 1946 at omstreiferne hadde mer eller mindre norsk blod i årene, deres fremmede preg var i ferd med å forsvinne. ”Der synes blant omstreiferne ikke å være noen bærere av gammel tradisjon eller rasepreg lenger”.⁵⁰⁹ I boka *Landeveiens folk i Norge* fra 1947 vektla Lyngstad det han kalte ”en merkelig sammensmeltning” av omstreifergruppene i Norge til ett folk. Han skriver:

Neppe i noe land har denne sammensmeltning vært så fullstendig som i Norge. Der finnes i dag neppe noen ”ekte” tater – horta romanisæl – her i landet og her er ingen rasemotsetning blant omstreiferne, selv om der nok kan være noen forskjell i utseende og opptreden.⁵¹⁰

Det var altså en klar tendens i tida i retning av å fortolke ”omstreiferne” mer som forvillede nordmenn enn som bærere av ”fremmede rase-egenskaper”. I Danmark hadde fortolkninger av de omreisende gruppene som pauperiserte dansker hatt gjennomslag i lang tid. Flekstads

⁵⁰⁵ Carlsen 1934. Her sitert etter Haave 2000, s.46. Foredrag i Oslo Kringkasting 1934. gjengitt i På Hjemveien 36, s.74-78

⁵⁰⁶ Haave 2000, s. 46, omtale av Carlsens artikkel ”Omstreiferproblemet” i Dagbladet 11.2.1928.

⁵⁰⁷ Sundt 1974[1852], s. 159-161.

⁵⁰⁸ Carlsen 1928, s.166

⁵⁰⁹ Lyngstad til Haugesunds avis 1946, sitert etter Agerup 1991, s.70

⁵¹⁰ Lyngstad 1947, s. 14.

viktigste inspirasjonskilde var trolig H. P. Hansens bok *Natmændsfolk og kjæltringer*.⁵¹¹ Det samme synet var i ferd med å vinne fram i Sverige. I 1943 hadde professor Gunnar Dahlberg ved Statens institut för rasbiologi gjennomført en såkalt antropologisk undersøkelse av svenske tatere. Undersøkelsen konkluderte med at det ikke var mulig å skille tatere fra andre svensker på grunnlag av fysiske kjennetegn. Dahlberg understrekte at de sosiale problemene som var forbundet med tatere, ikke kunne ”särskiljas från de almänna problem som personer med vagabonderande och asocial livsföring utgör för vårt samhälle”.⁵¹² I undersøkelsens konklusjon skriver Dahlberg at det må gjennomføres en undersøkelse av taternes avstamning for å kunne gi et sikkert svar på en eventuell forbindelse med sigøynere.⁵¹³

I Norge var det reist tvil om én av Eilert Sundts innvandringsteorier. Lingvisten Ragnvald Iversen ga i 1945 ut boka, *The Rodi (Rotwelsch) in Norway*. Det dreide seg om en undersøkelse av det språket som Eilert Sundt hadde kalt for ”skøiersproget”. Med utgangspunkt i lingvistisk analyse trakk Iversen Sundts oppfatning om de såkalte småvandringenes avstamning i tvil. Iversen pekte på at rodi manglet innslaget av jiddisch som er svært utbredt både i dansk og tysk rotvelsk. Iversen mente også at det tyske innslaget i språket var for begrenset til å kunne underbygge teorien om en innvandring fra det tysktalende området. Rodi inneholder innslag av tysk språk, men ordtilfanget fra romani og norsk er betydelig større. Iversen antok at småvandringene (skøierne) i hovedsak hadde norsk bakgrunn. Det tyske ordtilfanget forklarte han med påvirkning fra omvandrende håndverkssvenner og kremmere og med et tilsig av personer fra den tyske bybefolkningen i Norge, spesielt fra Bergen.⁵¹⁴ Året før hadde Iversen utgitt en tilsvarende undersøkelse av taterspråket (norsk romani). Her støttet han den andre av Sundts innvandringsteorier, og konkluderte med at språket viste at taterne måtte være etterkommere av innvandrede sigøynere.⁵¹⁵ Flekstad kjente til Iversens undersøkelser og refererte til dem, men nevnte

⁵¹¹ Se nærmere omtale i underkapittel 4.3.

⁵¹² Dahlberg, Gunnar, ”Antropologisk undersökning af tattare i Sverige”, stensil datert 22.februar 1944. Vol 3, F/sa Allan Etzler 38/1981, Nordiska Museets arkiv.

⁵¹³ For nærmere behandling av denne undersøkelsen, se underkapittel 6.2.

⁵¹⁴ Iversen 1945, s. 14 og s. 202-214.

⁵¹⁵ Iversen 1944.

verken Iversens syn på småvandringenes norske avstamning eller hans konklusjon om taternes sigøyneravstamning.⁵¹⁶

I mellomkrigstida ble taterne fortolket som mindreverdige fordi de var av ”fremmed rase” eller ”raseblandet”. I etterkrigstida var det politiske klimaet endret. Rassistisk pregede fordommer, særlig mot taterne og sigøynere (rom), var fortsatt høyst levende, men det var ikke lenger politisk gangbart å begrunne represjonstiltak eksplisitt med rasebasert argumentasjon. Flekstad omdefinerte taterne til ”mindreverdige nordmenn”. En slik omdefinering rokket imidlertid ikke ved grunnlaget for assimilasjons- og tvangstiltakene. Synet på at gruppas livsform var uønsket og skadelig stod fast. Flekstad mente at kriminaliteten var nøye knyttet til ”selve omstreiferlivet”.⁵¹⁷

Flekstads bok kan leses som et motinlegg til Johan Scharffenbergs vektlegging av ”sigøynerarvens” skadelige innvirkning. Flekstads hovedpoeng var at den såkalte ”sigøynerarven” ikke var årsaken til kriminaliteten blant taterne. Han stilte også spørsmålsteget ved om ”sigøynerarven” var så farlig som antatt. Her refererte han til medisinerne Erik D. Bartels og Gudrun Bruns undersøkelse, *Gipsies in Denmark, a socio-biological study* fra 1943.⁵¹⁸ Flekstads bok inneholder imidlertid ingen eksplisitt kritikk av Scharffenbergs syn på virkemidler. Scharffenberg nevnes noen få ganger og da med beundring og respekt. Hans sannhetssøkende ånd inspirerte, heter det.⁵¹⁹

5.3 Kaspar Flekstads *Omstreifere og sigøynere* – en kritisk gjennomgang

Er Kaspar Flekstads bok, *Omstreifere og sigøynere*, et viktig bidrag til forskningen om opphav og utviklingen av taternes historie i Norge, slik det seinere har blitt hevdet?⁵²⁰ Boka er åpenbart preget av massive fordommer mot taterne og deres levesett. Sterkt negative karakteristikk sitter løst hos Flekstad. Kan vi likevel finne stoff av vitenskapelig verdi i

⁵¹⁶ Flekstad 1949, s. 238.

⁵¹⁷ Flekstad 1949, s.246.

⁵¹⁸ Flekstad 1949, s.247. Se omtale av *Gipsies in Denmark* i underkapittel 4.4.

⁵¹⁹ Flekstad 1949, s. 17.

⁵²⁰ Niemi 2003, s.157.

boka hvis vi skreller bort de tidstypiske fordommene, på samme måte som vi vanligvis leser Eilert Sundt i dag? Eller er tida moden for å avskrive Flekstads bidrag til taterforskningen?

I denne gjennomgangen vil jeg først se på Kaspar Flekstads kildebruk og kildetolkning. Deretter vil jeg gjennomgå hans slektsundersøkelser og se nærmere på hvilken beviskraft de har i forhold til tatergruppas opprinnelse. Et sentralt punkt i min kritikk av Flekstads bidrag er hans forståelse av den etniske betegnelsen ”sigøyner”. Fraværet av en bestemt type ”sigøynerfunn” er, som vi skal se, bærebjelken i Flekstads argumentasjon.

5.3.1 Kildebruk og kildetolkning

Flekstad arbeidet med eldre primærkilder, rettsprotokoller, rettsakter, fengselsprotokoller (fangeruller) og kirkebøker. Han nevner også at han innhentet opplysninger fra taterne selv og fra andre fanger han møtte på Botsfengselet. Øvrige sentrale kilder var slektsopplysningene i Eilert Sundts beretninger og fantefortegnelsen av 1845. Enkelte opplysninger ble hentet fra Omstreifermisjonens register.⁵²¹

Flekstad har i ettertid blitt kritisert for å basere seg for mye på rettskilder. Det hefter åpenbart mye usikkerhet ved slike kilder når de brukes i forbindelse med genealogiske undersøkelser. I møtet med rettsvesen og øvrighet vil taterne ofte forsøke å skjule sin identitet eller så uklarhet rundt den.⁵²² Ved å kryss-sjekke mot kirkebøker viser det seg imidlertid at det ofte er en blanding av litt sant og litt usant i de opplysningene taterne ga. Kanskje var det en bevisst teknikk for å forvirre myndighetene? Rettskildene kan likevel være rike både på genealogiske opplysninger og annen interessant informasjon. Det framgår tydelig når det gjelder en del av de kildene Flekstad refererer. I et felt hvor det skriftlige kildematerialet er sterkt begrenset, er rettskildene uunnværlige.

Problemet ligger ikke i Flekstads valg av kilder, men i hans fortolkning av dem. Rettskildene er ført i pennen av myndighetenes representanter, og sakene er belyst ut fra majoritetssamfunnets perspektiv. Flekstad leser dem som objektive beskrivelser. Han var

⁵²¹ Flekstad 1949, s. 20.

⁵²² Christie 1958 [1953], s.7.

teolog og fengselstjenestemann, og denne bakgrunnen skinner tydelig igjennom når han behandler historiske kilder. Han opprøres over løgnaktighet, han er overbevist om at personer som lyver i en trengt situasjon *aldri* gir sannferdige opplysninger, og han forutsetter at øvrigheten alltid vet best og gir korrekte framstillinger. Spesielt tydelig kommer dette fram i hans omtale av en av Sundts sentrale kilder, Fredrik Larsen Hartman. Flekstads behandling av Larsen Hartman minner mest om en form for karakterdrap. Han trekker blant annet fram at Larsen Hartman som 13-14 åring forsøkte å redde seg med en skrøne da han en gang kom for seint tilbake til prestegården hvor han var i tjeneste. Det er all grunn til å se kildekritisk på de opplysningene Hartman ga Sundt, men det er lite fruktbart å avfeie ham som en durkdreven løgner fra barnsbein av.

5.3.2 Slechtsundersøkelsene

Flekstad beskriver hvordan hans tvil om taternes sigøyneropprinnelse sprang ut både av egne erfaringer med gruppa som fengselstjenestemann og av lesningen av Eilert Sundt. Om tvilen knyttet til Eilert Sundts arbeid skriver han: ”Når en så leser disse årsberetningene hører en aldri om vidtvankende sigøynere. Sundt nevner aldri noen som har reist med sigøynere eller har nære eller fjerne slektninger blant sigøynerne.”⁵²³

Han peker på at Sundt bare hadde arbeidet noen få år med taterne da han ga ut boka om fantefolket. ”Inngående slektsstudier kunne det ikke bli tale om”, kommenterer Flekstad.⁵²⁴

Han oppsummerer Sundts slechtsundersøkelser slik:

I de fleste tilfellene kan dog ikke Sundt opplyse noe annet om de eldste i slektene enn at de er født av omstreifere. Rett ofte hører en da om svenske omstreifere, men en hører aldri om sigøynere. Ikke ett eneste tilfelle av sigøynerinnblanding har han påpekt i sin omtale av enkelte slekter.⁵²⁵

Flekstad ville gjøre dypere og mer omfattende slektsstudier for å etterprøve Sundts opprinnelsesteori. Han tok utgangspunkt i åtte personer som ble antatt å tilhøre storvandringene eller de ”ekte” taterne.: Marja Lena Kaisa Aaman, Christian Fredriksen, Johanne Lovise Glad, Fredrik Larsen Hartman, Carl Gustav Christian Svendsen, Andreas

⁵²³ Flekstad 1949, s.16.

⁵²⁴ Flekstad 1949, s.15.

⁵²⁵ Flekstad 1949, s.16.

Olsen, Carl Ludvik Andersen og Andreas Ros⁵²⁶. De fire første er sentrale personer i Sundts første beretning. Svendsen skal være nevnt i en av de seinere beretningene. Han ble trolig tatt med i Flekstads utvalg fordi han ble omtalt som ”ekte Tater” av direktøren ved Botsfengselet Richard Petersen.⁵²⁷ De tre siste er, ifølge Flekstad, ikke nevnt av Sundt, og det er uklart hvorfor han valgte å behandle nettopp disse personene nærmere. Flekstad sier bare at dette var personer som kom til å ”opta meg meget”. Andreas Olsen og Carl Ludvik Andersen var halvbrødre, Andreas Ros er omtalt som Andreas Olsens pleiesønn.

Flekstad behandler utførlig en rekke rettssaker som disse åtte personene var involvert i, men genealogisk kommer han svært kort. For én person (Svendsen) har han ikke funnet noen opplysninger om foreldrene. I tre tilfeller (Andreas Olsen, Carl Ludvik Andersen og Andreas Ros) kjenner han morens navn og vet at hun var omreisende, men har ingen ytterligere slektsopplysninger. Han gjengir navna til foreldrene til Marja Lena Kaisa Aaman og Johanne Lovise Glad slik de selv oppga dem i forhør. Marja Lena Kaisa Aaman fortalte at faren var gjørtler, Johanne Lovise Glad hevdet at hennes far var ”fjellfinn”. Flekstad har ingen ytterligere opplysninger om de to kvinnenes bakgrunn, og som vi seinere skal se, var opplysningene de ga i forhøret ikke riktige. Bare når det gjelder Christian Fredriksen Hartman og Fredrik Larsen Hartman kom han lengre enn én generasjon tilbake. For disse to har han identifisert besteforeldrene på farsida. Ingen av de forfedrene som Flekstad lyktes med å finne, tilhørte den fastboende befolkningen. Alle hadde typiske tateryrker; de var gjørtlere, småhandlere, hestegjeldere og kursmeder, én var svensk soldat. De aller fleste hadde en eller annen form for tilknytning til Sverige, de har oppgitt å være født der eller har i perioder reist der med samme levesett som i Norge.

For halvparten av de åtte personene stopper Flekstads slektsundersøkelser opp på 1800-tallet. For de øvrige fire fant han noen få og spredte slektsopplysninger fra andre halvdel av 1700-tallet. I utgangspunktet kom Flekstad altså ikke særlig lengre enn Sundt med slektsundersøkelsene. Han bekreftet Sundts oppfatning om at det for storvandringenes del

⁵²⁶ Denne Andreas Ros må ikke forveksles med den Andreas Ros som Sundt omtaler som en av Marja Lena Kaisa Aamans menn.

⁵²⁷ Richard Petersen var direktør ved Botsfengselet 1858–1892.

dreide seg om slekter som hadde vært omstreifere gjennom flere generasjoner, og at de fleste hadde en tilknytning til svenske tater.

Flekstad konkluderer imidlertid gjennomgangen av hver enkelt av de åtte personene med å avvise sigøynertilknytning. For Marja Lehna Kajsa Aaman begrunner han det med følgende argumenter: Hun var svært godt inne i norske forhold. ”Språklige vansker hører vi ikke om”. Hun har ikke hatt noen forbindelse med ”vidtreisende sigøynere”.⁵²⁸ Liknende argumenter gjentas for de øvrige sju personene i utvalget. Flekstads avvisning av Sundts teori bygger altså ikke på de genealogiske undersøkelsene, men på en feilslutning om hva en skal lete etter i kildene. Han leter etter personer som likner de øst-europeiske sigøynere han trolig møtte i sin egen samtid. En sigøyrer skal snakke gebrokkent, være født utenlands og være ukjent med norske forhold. Når Flekstad finner tater som er født i Norden, mestrer norsk språk og driver med former for omreisende virksomhet som er tilpasset nordiske forhold, kan de etter hans oppfatning ikke ha røtter tilbake til de tidlige sigøyrerinnvandringene.

Slike oppfatninger bekrefter og utdyper han også andre steder i boka. I kapittelet om fantefolkets erverv skriver han:

Vår gjennomgåelse av fantefolkets erverv viser at fantefolket alltid har hatt et utmerket godt kjennskap til de norske forhold. Det er heller ikke noe ved deres erverv som virker fremmedartet. Særlige sigøyrererverv som sang, dans og musikk har ikke vårt fantefolk gitt seg av med.⁵²⁹

I kapittelet om fantefolket i eldre tider drøfter han hvordan man skal forstå betegnelser som ”taterfolk”, ”tarterpakk” eller ”tartere” når de brukes av embetsmenn i første halvdel av 1700-tallet. Flekstad mener at ordene bare brukes som invektiver, som karakteristikk av riktig frekke omstreifere. Han kommenterer en embetsmannsberetning fra 1733 slik:

Presten i Hvaler brukte uttrykket tarterpakk. Når han imidlertid forteller om dette pakk, så hører vi at de farer ut og inn over grensen og later til å være vel inne i forholdene på den norsksvenske fantesti. De oppgir å være født i Norge eller Sverige, alt etter som det kan passe. Det nevnes ikke noe om språklige vansker. Omstreiferne og de fastboende prater med hverandre, og presten referer at omstreiferne kan svare vel for seg når det snakkes til dem.⁵³⁰

⁵²⁸ Flekstad 1949, s.53.

⁵²⁹ Flekstad 1949, s.182.

⁵³⁰ Flekstad 1949, s.171.

Flekstads forståelse av begrepet ”sigøyrer” er basert på stereotypier knyttet til øst- og mellomeuropeiske sigøyrere. Blant omstreiferfolkene i Norden finner han ikke personer med liknende kjennetegn, og det er på dette grunnlaget han avviser teorien om taternes sigøyreropprinnelse. Analysen vitner både om svakt kjennskap til sigøyrere generelt og om et svært statisk syn på kultur. Flekstad kjente tydeligvis ikke til de mange forskjellige kulturelle uttrykkene sigøyreridentiteten kunne omfatte. Han tok også for gitt at sigøyrere som innvandret til Norden på 1500- og 1600-tallet opprettholdt alle sine kulturelle særtrekk upåvirket og fortsatt snakket gebrokkent mer enn to hundre år etter innvandringen. Når Flekstad leter etter kontakt mellom tater og ”vidtreisende sigøyrere” på 1700-tallet og i første halvdel av 1800-tallet, avslører han sine manglende kunnskaper om de ulike sigøyrerinnvandringene til Vest-Europa. Den første store innvandringen fant sted på 1400-tallet og nådde Norden i begynnelsen av 1500-tallet. Undersøkelser fra andre europeiske land viser at disse gruppene opprettholdt et særpreg, men at de også etter hvert ble preget av kulturen og språket i området hvor de reiste. Rundt 1860 vandret nye sigøyrergrupper fra Øst-Europa vestover, og utløpere av denne innvandringen nådde Norden i de siste tiåra av 1800-tallet. Det er disse gruppene som vanligvis beskrives ved hjelp av de sigøyrerstereotypiene Flekstad bruker som utgangspunkt. Når Sundt ikke nevner kontakt med slike grupper, og Flekstad ikke finner dem i sitt 1700-talls materiale, er forklaringen ganske enkelt at slike grupper ikke fantes i Norden på den tida. Fraværet av betegnelsen ”sigøyrer” i embetsmennesenes innberetninger om tiggerplagen fra 1733 brukes også som argument.⁵³¹ Her må en nesten anta at Flekstad skriver mot bedre vitende. Både Eilert Sundt og Folmer Dyrhund (Flekstad referer utførlig til begge forfattere) dokumenterer at ”tater” (tartar, tarter) var 1700-tallets vanlige betegnelse på sigøyrere i Norge og Danmark. Termen ”sigener” forekommer en sjelden gang, men da som oftest i sammenhenger hvor det framgår at betegnelsen brukes synonymt med ”tater”.

Med utgangspunkt i det samme settet av fastlåste sigøyrerstereotypier utdefinerer Flekstad også de finske sigøyrerne som sigøyrere. I kapittelet ”Det finske omstreiferfolk” trekker han følgende konklusjon:

⁵³¹ Flekstad 1949, s. 172.

Av den korte oversikten som her er gitt over de finske sigøynere, kan en se at de ikke driver med sang, dans og musikk eller tivoli som vanlige sigøynere. De er heller ikke katolikker. Tvert imot synes de å likne på de svenske tatere. De er protestanter som disse og ernærer seg på samme vis som disse. De innlater seg også ytterst sjelden i kjønnslig forbindelse med vidtvankende sigøynere. Det ville derfor være langt mer treffende å kalle dem med det nøytrale navn: Finnlands omstreiferfolk, enn å kalle dem finske sigøynere.⁵³²

Flekstads avvisning av Sundts andre innvandringsteori om ”skøierne” følger det samme mønsteret som avvisningen av sigøyneropprinnelse. Han tar for seg det såkalte Steffensfølget som Sundt regnet som ”skøiere”, og gjennomgår rettssaker fra 1762 og 1786 hvor medlemmer av dette følget var involvert.⁵³³ Det dreier seg åpenbart om personer som har tilhørt de omvandrende gruppene i flere generasjoner. Flekstad påviser ikke tilhørighet til det fastboende samfunnet, men vektlegger at de ikke virker fremmedartede: ”Noe fremmed og utenlandsaktig er det ikke å merke ved dem. De virker norske og har alminnelige norske navn”⁵³⁴

5.4 Erttertidens omtale av Kaspar Flekstads arbeid

Henvisninger til Kaspar Flekstads bok finner vi i mye av det som er skrevet om norske tatere i tida etter 1949. Selv om det ofte knyttes noen kritiske kommentarer til Flekstads undersøkelser, har det festet seg en oppfatning av at Flekstads slektsundersøkelser viste at taterne hadde røtter i norsk bygdemiljø. Flekstads bok danner utgangspunktet for tvil og usikkerhet rundt Sundts sigøynereavstamningsteori.

Omstreifere og sigøynere ble anmeldt av Helge Refsum i *Journal of the Gypsy Lore Society* i 1951.⁵³⁵ Anmeldelsen er udelt positiv. Refsum hadde imidlertid større kunnskaper om vest-europeiske sigøynere enn Flekstad. Han skriver at Flekstads historiske materiale viser at de norske fantene hadde et ervervsmønster som var typisk for sigøynere, men gjentar Flekstads feilaktige påstand om at det ikke fantes musikere blant fantene.⁵³⁶

⁵³² Flekstad 1949, s.217f.

⁵³³ Flekstad 1949, s. 131-139.

⁵³⁴ Flekstad 1949, s. 139.

⁵³⁵ Helge Refsum var lagdommer med en sterk interesse for lokalhistorie og taterspørsmål. Han har blant annet utgitt Gjest Baardsens ordliste.

⁵³⁶ Refsum 1951, s. 145-148.

I 1953 holdt Nils Christie sin magistergradsforelesning i sosiologi over temaet Eilert Sundt som fanteforsker og sosialstatistiker.⁵³⁷ Her knyttet han en del kritiske bemerkninger til Flekstads bok. Christie kritiserte Flekstads metode: ”slektsgranskning gjennom gamle rettsdokumenter”. I selve metoden lå det en høy grad av usikkerhet: ”I fanteforfølgelsenes tid ville langfantene selvfølgelig så godt som mulig forsøke å skjule sin identitet, da særlig i offentlige dokumenter.”⁵³⁸ Christie pekte også på at Flekstad ikke gir noen tilfredsstillende forklaring på utbredelsen av språket romani. Han stilte seg imidlertid til en viss grad åpen for at Flekstad kunne ha rett i at fantene i hovedsak stammet fra det vanlige norske bygdemiljøet. ”Arbeidet til Flekstad gjør det mulig at langfantene og derved sigøynerne ikke hadde så stor betydning for norske omstreifere som Sundt trodde, men fjerner på ingen måte helt deres betydning”, skriver Christie.⁵³⁹ Eilert Sundts viktigste teoretiske bidrag var, ifølge Christie, hans forståelse av deler av omstreifermiljøet som en kulturell minoritet med et eget språk. Nettopp språket var en sentral forutsetning for minoritetens eksistens. Christie mener at kritikken mot Sundts opprinnelsesteorier i denne sammenhengen ikke er særlig relevant. Det er gruppas egenforståelse som er viktig, ikke hvorvidt ”det er 100 nordmenn pr. ”ekte” sigøyner eller om forholdet er 1-1.”⁵⁴⁰ Christies tankegang er på linje med moderne etnisitetsanalyser, selv om han ikke bruker begrepet *etnisk*. Dette begrepet slo ikke gjennom i samfunnsvitenskapelige analyser før noen tiår seinere.

Fredrik Barth nevner Flekstads bok i en artikkel om norske tatere fra 1955. Han gikk ikke nærmere inn på Flekstads undersøkelse, men viste til at Flekstad var spesielt opptatt av genealogiske og historiske problemer. Barth mente at slike problemstillinger ikke var relevante for det tema han behandlet, den sosiale organisasjonen hos 1950-tallets tatere.⁵⁴¹ Fredrik Barth la seinere fram analyser av etnisitet som gjorde ham til en internasjonal kapasitet på feltet. Men i dette ungdomsarbeidet var han ikke nevneverdig opptatt av spørsmål i tilknytning til etnisk identitet.

⁵³⁷ Christie 1958 [1953].

⁵³⁸ Christie 1958 [1953], s. 7.

⁵³⁹ Christie 1958 [1953], s. 7.

⁵⁴⁰ Christie 1958 [1953], s. 8.

⁵⁴¹ Barth 1955, s. 125.

Den svenske sosiologen Adam Heymowski omtaler Flekstads bok både i sin lisensiatavhandling fra 1955 og i doktoravhandlingen fra 1969.⁵⁴² I avhandlingen fra 1955 kritiserer han Flekstads syn på de finske sigøynerne som vanlige omstreifere. Han påpeker at Flekstads begrunnelser – svenske slektsnavn, protestantisk religion, fravær av enkelte typiske sigøynersyssettelser – ikke gir tilstrekkelig grunnlag for å hevde at de ikke er sigøynere.⁵⁴³

Han peker også på at Flekstads genealogier ikke går lengre tilbake enn slutten av 1700-tallet og at Flekstads konklusjoner om fanteslektenes opprinnelse derfor ikke kan ses på som avgjørende bevis i opprinnelsesspørsmålet.⁵⁴⁴ I doktoravhandlingen fra 1969 har Heymowski utelatt kritikken av Flekstads syn på de finske sigøynerne. Med henvisning til Flekstads bok skriver han at oppfatningen om denne gruppas ”etniske renhet” langt fra er enstemmig.⁵⁴⁵

Heymowski gjentar kritikken av Flekstads grunne genealogier og avviser at man kan trekke bastante konklusjoner på grunnlag av dem. Men samtidig gir han Flekstads bok en form for kvalitetsstempel: ”Most of the conclusions which Flekstad draws seem intelligent and reasonable.”⁵⁴⁶

I lisensiatavhandlingen *Eilert Sundt og fantesaken* fra 1968 tar teologen Øyvind Midbøe opp tråden fra Flekstad. Han støtter Flekstads konklusjoner og utdyper dem med egne kritiske kommentarer til Sundts opprinnelsesteorier. ”Det var en meget vanskelig materie Flekstad fikk å arbeide med, men ofte lyktes det ham å føre beviser for at den og den fanteslekt ikke kunne stamme fra sigøynerne”, skriver Midbøe. Han nevner at Flekstads metode med bruk av rettsdokumenter nok kan kritiseres, men anser likevel boka som et viktig innlegg mot Sundts teori.⁵⁴⁷ Midbøe gjentar mye av Flekstads argumentasjon. Han mener at taternes språk trolig er et lånegods, og han peker på at Eilert Sundt hadde begrenset kjennskap til taterne da han la fram opprinnelsesteorien i 1850. Midbøes eget bidrag til kritikken av Sundt er knyttet til Sundts beskrivelse av taternes fremmedartede utseende. Han har gjennomgått alle Sundts beskrivelser av mørkt og fremmedartet utseende. I alt har han funnet slike beskrivelser 23

⁵⁴² Se nærmere gjennomgang av Heymowskis arbeid i kapittel 6.

⁵⁴³ Heymowski 1955, s.95.

⁵⁴⁴ Heymowski 1955, s.97.

⁵⁴⁵ Heymowski 1969, s.99.

⁵⁴⁶ Heymowski 1969, s.97.

⁵⁴⁷ Midbøe 1968, s. 102.

ganger. Sju beskrivelser er av rent allmenn karakter. Midbøe mener at det i disse tilfellene mest dreier seg om stilistiske grep hos Sundt. I halvparten av de resterende tilfellene refererer Sundt andres beskrivelser. I åtte tilfeller dreier det seg om beskrivelser av mennesker Sundt selv har møtt. Midbøe påpeker at alle beskrivelsene i den siste kategorien stammer fra 1847. Det er personer Sundt møtte på Botsfengselet, og alle beskrivelsene gjelder personer fra én og samme familie, Fredriksen-Hartman-familien. Midbøe mener også at mange av de åtte tilfellene hvor Sundt referer andres beskrivelse, kan dreie seg om én enkelt familie.⁵⁴⁸ Han legger videre til at tilnavn som Svarte-Hans eller Svarte-Maria kan ha ”siktet til personens mangel på renslighet.” ”Fantene var kjent for sin skittenhet”, skriver han.⁵⁴⁹ Den siste forklaringen er nokså typisk for Midbøes syn på tatere. Det skiller mer enn hundre år mellom Midbøes og Sundts bøker, men Midbøe er til tider nesten mer moralsk forarget og negativt innstilt til gruppa enn Sundt kunne være. Midbøe hadde da også bakgrunn fra arbeid i Omstreifermissjonen.⁵⁵⁰ Han delte Flekstads syn på at opprinnelsesspørsmålet var avgjørende for valg av virkemidler. Hvis de norske fantene hadde vært sigøynere, ”...kunne man muligens med en viss rett ha klandret Sundt for ikke å ha tatt hensyn til deres egenart”, skriver han.⁵⁵¹

Sosiologen Ted Hanisch sluttet seg også til Flekstads syn uten forbehold og forkastet Eilert Sundts teori som løst fundert spekulasjon:

Når det gjaldt sammenblandingen av reisende og sigøynere støttet en seg gjennom hundre år på løst funderte spekulasjoner hos Eilert Sundt. I 1949 utkom imidlertid Kaspar Flekstads nitide slektsstudie som river grunnlaget under enhver antakelse om at de norske reisende er etlinger etter innvandrede sigøynere. Tvert om er det vanlige fattige, demobiliserte soldater og omreisende håndverkere som i det 18. og 19. århundre gav rekrutter til dannelsen av denne gruppen. Nyrekruttering fant muligens også sted i beskjedne utstrekning i begynnelsen av dette århundret.⁵⁵²

Arbeidet til Hanisch dreier seg primært om den lille sigøyrnerminoriteten med øst-europeisk bakgrunn som oppholdt seg i Norge på 1970-tallet (110 personer). Han er opptatt av etnisitet som et instrumentelt fenomen og beskriver hvordan sigøyrerne spilte ut sine kulturelle

⁵⁴⁸ Midbøe 1968, s.97-101.

⁵⁴⁹ Midbøe 1968, s. 101.

⁵⁵⁰ Askerud 1999, s. 9.

⁵⁵¹ Midbøe 1968, s. 228.

⁵⁵² Hanisch 1976, s.6.

særtrekk på vare- og tjenestemarkedet. I denne sammenhengen kommenterer han også taternes etnisitet:

Det er her nærliggende å trekke en parallell til de norske reisende. Til tross for at denne gruppen er etterkommere etter norske bønder, leilendinger, løsarbeidere og leiesoldater mv. har de blitt definert som og selv oppfattet seg som et eget folk. Det å være en ”horta rommanisæl” er noe annet enn å være medlem av ”buroen”. Jeg finner det naturlig å oppfatte denne framvekst av en egen etnisk gruppe (med uklare grenser riktignok, og ytterst smal institusjonell basis) som resultatet av en vekselvirkning mellom buroens utstørelse/frastøtelse/bekjempelse [sic] og en egen interesse hos gruppen i dens daglige strev – for å definere seg som fremmede.⁵⁵³

I likhet med Hanisch karakteriserte også sosiologen Dagfinn Sivertsen taterne som en etnisk gruppe. Han vil forstå taterne ut fra deres ”tradisjoner, særkjenne, og selvoppfatning” i motsetning til en forståelsesform som ser dem som sosiale kasus. Han går ikke nærmere inn på de historiske innvandringsteoriene, men velger å betrakte taterne som ”en egen klasse innvandrere eller som en fremmedkategori”.⁵⁵⁴ I den forbindelsen har han en kortfattet omtale av Flekstads bok. Her gjengir han stort sett Nils Christies kritiske innvendinger, men legger til ett eget motargument knyttet til den eldre lovgivningen mot taterne. ”Man kan også spørre, for eksempel, hvorfor danskekongen skulle gi en spesiell lov rettet mot disse taterne hvis de opprinnelig hørte landet til”, skriver han.⁵⁵⁵

Kaspar Flekstads bok er også omtalt i flere hovedoppgaver fra siste del av 1900-tallet.⁵⁵⁶ I to av dem går omtalen ut over det rent stikkordsmessige. Ellen Marie Marviks hovedoppgave i sosial antropologi er en grundig drøfting av taternes etniske identitet. Det dreier seg om en samtidsstudie, men hun har et kort avsnitt om opprinnelsesteorier hvor hun henviser til Flekstad, Heymowski og H. P. Hansen. Her oppsummerer hun som følger:

De forskere som ble engasjert i spørsmålet om opprinnelsen til de reisende, kom til ulike konklusjoner som et resultat av at forskjellige tilnæringsmåter ble lagt til grunn. Filologisk viser taternes romani slektskap med sigøynernes romanés, mens genealogiske studier viser - for Norges vedkommende – tilknytning til norske bondeslekter og personer av norsk opprinnelse som pga. ulike omstendigheter ble stående utenfor det

⁵⁵³ Hanisch 1976, s. 160. Så vidt jeg kjenner til, er dette første gangen betegnelsen *etnisk gruppe* er brukt om norske taterne.

⁵⁵⁴ Sivertsen 1979, s.2f.

⁵⁵⁵ Sivertsen 1979, s.15.

⁵⁵⁶ Marvik 1983 og Askerud 1999. I tillegg kommer blant annet Moe 1975 og Agerup 1991. Moe kritiserer Flekstads oppfatning om at de typiske taterhåndverkene var et rent skalkeskjul for tigging og kriminalitet (s.1). Agerup refererer Flekstads konklusjoner ganske kort (s.11).

etablerte samfunn. Men slike slektskapsstudier er blitt kritisert for manglende genealogisk dybde i undersøkelsene til at sikre konklusjoner kan trekkes.⁵⁵⁷

Det er trolig Heymowskis kritikk av manglende genealogisk dybde hun viser til her. Marviks formuleringer har etter hvert blitt en slags standard konklusjon i omtale av taternes opprinnelse. Ragnhild Schlüter gjentar formuleringen nesten ordrett i sin bok om de reisende fra 1993 og seinere også under oppslagsordet ”Tater” i Historisk leksikon.⁵⁵⁸

I Audun Askeruds hovedoppgave i etnologi fra 1999 tas det et klart standpunkt *for* sigøyneropprinnelsesteorien. Han bygger på lingvistiske undersøkelser og viser blant annet til lingvisten Knut Kristiansens språkstudier.⁵⁵⁹ Askeruds kritikk av Flekstad er i hovedsak bygget på Nils Christies synspunkter. Han påpeker også at det er en lakune på 150 år mellom det vi i dag tror er tidspunktet for den første innvandringen til Norge og de genealogiske undersøkelsenes endepunkt.⁵⁶⁰

Tore Pryser *Norsk historie 1814-1860* behandler taterne i et avsnitt om religiøse og etniske minoriteter. Pryser refererer Sundts innvandringsteorier og legger til følgende kommentar: ”Men seinare slektsgransking tyder på at taterane ætta frå vanlege norske bygdemiljø, og at fleirtalet av dei 1445 personane i Sundts ”fantefortegnelse” frå 1846 hadde slikt opphav.”⁵⁶¹

Boka er brukt som pensum ved en rekke høyskoler og universitet, så gjennom den er Flekstads oppfatning spredt til et stort antall studenter og elever. Vi kan også merke oss at Pryser feilaktig angir Eilert Sundt som opphavsmann for den såkalte fantefortegnelsen fra 1845.⁵⁶²

I *Norsk Innvandringshistorie* legges det fram ulike syn på taternes opprinnelse. Sølvi Sogner som behandler tidsrommet 1537-1800, skriver med henvisning til moderne språkforskning at dagens oppfatning er at både tatere og sigøynere stammer fra det såkalte rom-folket som

⁵⁵⁷ Marvik 1983, s. 50.

⁵⁵⁸ Schlüter 1993, s. 16 og Schlüter 1999, s.443

⁵⁵⁹ Askerud 1999, s.6ff.

⁵⁶⁰ Askerud 1999, s.6.

⁵⁶¹ Pryser 1999, s. 72. Pryser referanse er til Midbøe 1968.

⁵⁶² Se omtale av denne fortellingen i underkapittel 10.7.1.

utvandret fra Nord-India.⁵⁶³ Einar Niemi som skriver om tiden fra 1814 til 1860, støtter langt på vei Kaspar Flekstads og Øyvind Midbøes syn. Han skriver at begge ”representerer vektige bidrag til forskningen om opphav og utviklingen av taternes historie i Norge”.⁵⁶⁴ Niemi påpeker at Flekstad støtte på ”store metodologiske og empiriske problemer”, men hevder at hans resultater var forholdsvis entydige – ”Store taterslekter han fulgte, kunne ikke stamme fra sigøynerne eller de ’egentlige tater’”.⁵⁶⁵ Niemi peker imidlertid på en klar begrensning ved både Midbøes og Flekstads arbeider: ”Ingen av dem spenner tilstrekkelig langt tilbake i tid til at deres synspunkter representerer en avvisning av Sundts teori om kontinuiteten i taternes historie i Norge.”⁵⁶⁶

I bruken av Kaspar Flekstads bok som referanselitteratur, ser vi at Nils Christie og Fredrik Barths vurderinger fra tidlig 1950-tall på en måte danner skole. Begge mener at opprinnelsesspørsmålet ikke er viktig. Standpunktet kan trolig dels ses som en reaksjon på den rasebaserte argumentasjonen fra mellomkrigstida. Dels kan det også ses om en følge av at de nye samfunnsvitenskapene ikke var særlig opptatt av historiske problemstillinger. De fleste seinere forskere lot opprinnelsesspørsmålet ligge.

Nesten alle som henviser til Flekstads bok, kritiserer metodiske feil og svakheter i undersøkelsen. For lesere som ikke har førstehåndskjennskap til Flekstads bok, kan det likevel se ut som om slektsundersøkelsene hans dokumenterte at de såkalte ”ekte” taterslektene kunne føres tilbake til forfedre og formødre som tilhørte norsk bygdemiljø. Som vi har sett, gjorde Flekstad ingen funn av denne typen i sine genealogiske undersøkelser. Han refererer en del opplysninger fra Sundt om rekruttering fra den vanlige norske allmuen, men tilfører ikke noe nytt på dette punktet. Slik rekruttering fant utvilsomt sted, og kan sikkert også ha forekommet blant de såkalte storvandringene. Men Flekstad fant ingen slike eksempler i det utvalget han kartla.

Det er overraskende at ingen av de refererte forskerne har kommentert det enkle faktum at Flekstads konklusjon ikke bygger på genealogiske funn, men på fastlåste oppfatninger om

⁵⁶³ Sogner 2003, s.360.

⁵⁶⁴ Niemi 2003, s.157.

⁵⁶⁵ Niemi 2003, s.157.

⁵⁶⁶ Niemi 2003, s.157.

hvordan eventuelle sigøynere burde framtre i de historiske kildene. Adam Heymowski var inne på denne problemstillingen da han i 1955 kritiserte Flekstads naive og ahistoriske syn på finske sigøynere. Etter mange hundreårs opphold i Norden forventet Flekstad at de skulle være katolikker, snakke gebrokkent, ha øst-europeiske sigøynernavn og drive med eksakt samme virksomheter som de øst-europeiske sigøynerne. Men som vi har sett, utelot Heymowski denne kritikken i avhandlingen fra 1969.

5.5 Nyere funn i tilknytning til noen av Eilert Sundts ”ekte” tatere.

For noen av de åtte personene i Flekstads utvalg er det i ettertid foretatt mer omfattende genealogiske undersøkelser. Jeg vil i dette avsnittet se nærmere på hvilke funn som foreligger og hva disse funnene kan si om gruppas opprinnelse. En stor del av de nye opplysningene jeg skal presentere her, er hentet fra arbeidene til førsteamanuensis Arnvid Lillehammer ved Universitetet i Stavanger og den svenske slektsforskeren Bo Lindwall. Begge har gjennom en årrekke samlet informasjon om tatere i kirkebøker, rettskilder og reisepass. Jeg har også funnet opplysninger i Håkan Skogsjös samling av kilder om taterslekter i Göteborgs landsarkiv. Videre har arkivar Niclas Rosenbalck ved Växjö Universitet bidratt med transkriberte kildeavskrifter. Noen av opplysningene stammer fra slektsgranskernettstedet Anbytarforum og fra personlige meddelelser fra slektsgranskere som er aktive på dette nettstedet.⁵⁶⁷ Slike opplysninger er sjekket ved egne oppslag.

I genealogiske undersøkelser må opplysninger fra kirkebøker og fra de svenske husforhørslistene regnes som rimelig sikre kilder. Opplysninger om fødselsår og fødested i husforhørslistene kan imidlertid være unøyaktige, og når det gjelder dåpsopplysninger, kan det være tvil ved dåp av barn født utenfor ekteskap hvor vi bare har morens ord for farskapet. Genealogiske opplysninger fra rettslige forhør må behandles med kildekritisk forsiktighet. Her er det en tendens til at de tiltalte gir feilaktige opplysninger. Det gjelder særlig fødested, men også opplysninger om at den tiltaltes foreldre er døde viser seg ofte å være feil. I en del

⁵⁶⁷ Anbytarforum/Särskilda forskningsområden/Forskning om resande släkter <http://genealogi.aland.net/discus/> (1.10.2007)

tilfeller er det mulig å kryss-sjekke slike opplysninger. Hvis det ikke er mulig, må opplysningene betraktes som usikre.

I de følgende avsnittene vil jeg gjennomgå nye genealogiske opplysninger for fem personer som er omtalt av Eilert Sundt og Kaspar Flekstad. Det dreier seg om Marja Lena Kaisa Aaman/Marja Meldal, Andreas Andreassen Roos, Christian Fredriksen, Johanne Lovise Glad og Fredrik Larsen Hartmann. Slektstavler for disse personene finnes i vedlegg 1-5.

5.5.1 Marja Lena Kaisa Aaman/Marja Meldal

Verken Sundt eller Flekstad klarte å identifisere foreldrene til denne kvinnen som opptrer i kildene under mange forskjellige navn. Sundt kaller henne for Marja Meldal og nevner to av hennes samboere, Andreas Andreassen Roes og Nils Meldal. I fantefortegnelsen av 1845 er hun omtalt som Maria Lena Kaisa Aamon. Flekstad har funnet henne under flere forskjellige navn: Ved en barnedåp i Grue 1818 er hun kalt Marie Christine Almin.⁵⁶⁸ Det samme navnet er brukt ved en vitneforklaring i Stavanger 1824.⁵⁶⁹ Ved et forhør i Solum 1825 kalte hun seg selv Lehna Kaisa Aaman og fortalte at hun var datter av gjørtler Carl Aaman og Anne Kirstine.⁵⁷⁰ I samme forhør opplyste noen av hennes medtaltede at hun tidligere hadde kalt seg Maria Stina Roes.⁵⁷¹ Vi finner henne altså under fire forskjellige etternavn. Bruken av navna Roos og Meldal lar seg lett forklare. Her har hun brukt samboernes etternavn. Nøkkelen til hennes slektsbakgrunn ligger i navna Almin og Aaman. Slektsforskeren Bo Lindwall har funnet henne i en husforhørsliste fra Järna i Dalarna. Her er hun oppført som Maria Stina, stedatter av Carl Åman. Morens navn er Anna Kristina. I det samme husholdet bodde to døtre av Maria Stina, Sophia Albertina f. 1812 og Stina Lotta f. 1814. Sophia Albertina er seinere nevnt i norske kilder.⁵⁷² Samme sted bodde også Maria Stinas mormor, Juliana Bardt. Familien var bosatt i bygda Strömsheden hvor også flere andre av taterslekt var registrert.⁵⁷³ Det ser ut som om oppholdet i Järna har vært ganske kort, etter altergangsnoteringen å dømme

⁵⁶⁸ Flekstad 1949, s.52.

⁵⁶⁹ Flekstad 1949, s.47.

⁵⁷⁰ Flekstad 1949, s.42.

⁵⁷¹ Flekstad 1949, s. 43f.

⁵⁷² Fantefortegnelsen 1845, nr. 267, s. 27.

⁵⁷³ Lindwall 1995, s. 169. Opplysningene er kontrollsjekket i husförhörslängd for Järna 1805-1815, s.96.

bare fra 1812-1814. Om Juliana Bardt er det opplyst at hun flyttet til Järna i 1809. Mest sannsynlig har familien også vært omreisende i den tiden de var registrert i Järna. Vi finner både Juliana Bardt og Carl Åman på en liste over omreisende glasshandlere ("glasförare") fra det nærliggende Johannisholms glasbruk i Venjan i 1811. Der står de oppført med bosted Järna.⁵⁷⁴ Trolig har glasshandelen også vært kombinert med andre omreisende yrker. Carl Åman er i andre kilder registrert som kurvmaker og handlende. Marja Meldal fortalte under forhøret i Solum 1825 at han var gjørtler.

Ved hjelp av opplysningen om at Juliana Bardt var Marjas Meldals mormor kan vi komme videre bakover i hennes slekt på morsiden. I husforhørslista for Falu Kristine menighet i byen Falun 1797-1806 finner vi Juliana Bardt gift med hovslager Magnus Alexander Mejer og med en datter Anna Christina.⁵⁷⁵ Magnus Alexander Mejer ble døpt i Falu Kristine 14.10.1754. Han var sønn av skarpretteren i Falun, Alexander Mejer.⁵⁷⁶ Medlemmer av familien Mejer var skarprettere gjennom flere generasjoner. Yrket gikk i arv fra far til sønn. Den første som er kjent, er Gabriel Alexandersson Mejer som var skarpretter i Uppsala fra 1681-1692.⁵⁷⁷ Han var Marja Meldals morfars oldefar.

Marja Meldals farsnavn Almin peker også mot en slekt med flere skarprettere. Vi vet ikke med sikkerhet hvem som var Marja Meldals far.⁵⁷⁸ Ifølge Bo Lindwall er Gjert Almin et mulig forslag.⁵⁷⁹ Han omtales i passjournaler som "glas- och porslinsförare, borgare i Öregrund, hingstutskärare och hästläkare".⁵⁸⁰ Vi finner Gjert (Gerhard) Almin oppført på den tidligere nevnte lista over omreisende glasshandlere ved Johannisholms glasbruk fra 1811, bostedet er også i hans tilfelle Järna.⁵⁸¹ Gjert Almin var sønn av skarpretteren i Gävleborg, Niklas Almin. Flere av Niklas Almins sønner slo seg på omreisende virksomhet som

⁵⁷⁴ Fogelberg 1985, s. 24.

⁵⁷⁵ Hfl for Falun 1797-1806, s. 224. Paret finnes også i hfl 1787-1796.

⁵⁷⁶ Dopbok Falu Kristine.

⁵⁷⁷ Ljungström 1996, s.27.

⁵⁷⁸ Marja Meldals dåp er ikke funnet. I husförhörlängden fra Järna 1805-1815 er det notert at hun skal være døpt i Falun 2.10.1793. Dåpen er imidlertid ikke registrert i kirkeboka der.

⁵⁷⁹ Det foreligger en opplysning om at Marja Meldals far skal ha hatt fornavnet Gjert. Jeg har ikke kunnet finne noe kildebelegg for dette.

⁵⁸⁰ Bo Lindwall, innlegg i Anbytarforum under Resande släkter, Almin 6.6.2005.

⁵⁸¹ Fogelberg 1985, s. 24.

glasshandlere og hestegjeldere, og også Niklas selv kombinerte skarprettervirket med å arbeide som ”valackare”.⁵⁸²

Marja Meldals slektsbakgrunn kan ses som en styrking av teorien om at ett av utgangspunktene for tatergruppas formering var rekruttering fra innehavere av såkalte uærlige yrker. Det er en lang rekke av skarprettere i hennes slekt på morsida og trolig også en skarpretter i farsslekta. Vi ser at skarprettersønner slo seg på virksomheter som omreisende glasshandlere og hestegjeldere. Skarpretteryrket var tungt stigmatisert på 1600- og 1700-tallet, og også skarpretternes barn ble ansett som ”uærlige”. Én forklaring kan altså være at skarprettersønnene som sosialt utstøtte måtte søke sitt levebrød i andre former for uærlige yrker, som for eksempel hestegjeldere, eller i lavt vurderte profesjoner som omreisende glasshandlere, begge deler typiske tatererhverv på 1700-tallet. En annen mulig forklaring kan være at taterne ble rekruttert som skarprettere. Jan G. Ljungström som har lagt fram en grundig, kildebasert undersøkelse av svenske skarprettere, hevder at dette blant annet gjelder skarpretterslekta Mejer.⁵⁸³ Bo Lindwall antar også at en del av skarpretterne i utgangspunktet var taterne, men han tror ikke det gjelder skarpretterslekta Mejer. Ifølge Lindwall er det mer sannsynlig at det dreier seg om en innvandret tysk slekt.⁵⁸⁴ Verken Ljungström eller Lindwall begrunner sine synspunkter nærmere, og spørsmålet må regnes som uavklart. Forbindelseslinjene mellom skarpretterslekter og taterslekter vil bli drøftet nærmere i kapittel 11. Det er verdt å merke seg at Mejer-slekta skarprettere var ansatt i større byer. Som vi skal se i underkapittel 11. 2.3, finner vi som oftest taterskarpretterne i de mindre lukrative skarpretterdistiktene i utkantene.

5.5.2 Andreas Andreassen Roos

Eilert Sundt skriver om Andreas Andreassen Roos (Roes) at han var Marja Meldals første ledsager; ”han gjaldt for Dyr læge, var af ”svenske Reisende fra Finland” og kunde tale Finsk.”⁵⁸⁵ Flekstad omtaler Roos under kapittelet om Marja Lehna Kaisa Aaman (Marja

⁵⁸² Ljungström 1996, s.92.

⁵⁸³ Ljungström 1996, s.26.

⁵⁸⁴ Lindwall 2005, s. 19.

⁵⁸⁵ Fantefortegnelsen 1862, s.87 i Winge (red) 1995.

Meldal).⁵⁸⁶ Verken Sundt eller Flekstad har funnet ut noe nærmere om hans slekt. Sundts opplysning om at han var av ”svenske Reisende fra Finland” viser seg imidlertid å være riktig. Han er innført i samme husforhørsliste fra Järna i Dalarna hvor vi også finner Marja Meldal. Her er fødestedet hans oppgitt som Jakobstad. Dette er liten havneby i Österbotten i Finland.⁵⁸⁷ I husförhörslängden er han omtalt som ”Afskädade fältjägaren”. Han bodde på dette tidspunktet sammen med Kristina Andersdotter Flinta, paret hadde en sønn Anders Reinholt født 1813.⁵⁸⁸

Marja Meldal fortalte under forhøret i Solum 1825 at Andreas Roos hadde vært antatt som kursmed for Ringerike fogderi, og at familien hadde leid seg et hus i Norderhov.⁵⁸⁹ Bo Lindwall har funnet ham omtalt i svenske kilder som ”hästbotare” og ”djurläkare”.⁵⁹⁰ Etter at samlivet med Marja Meldal ble avsluttet, reiste han trolig mest i Sverige.

Andreas Roos var sønn av soldat, seinere vevskjemaker Andreas Palm og Beata (Helena) Roos. Dette paret giftet seg på Sveaborg i Nummi i 1783.⁵⁹¹ Paret fikk flere barn i Finland. Ved dåpen til datteren, Anna Christina, i Hämenkoski i 1785 er det anmerket i kirkeboka at foreldrene var av taterslekt, og navna Palm og Roos er vanlige blant finske sigøynere/tatere.⁵⁹² En annen datter var Albertina, født 1795 i Somero. Opplysningene fra de finske kirkebøkene samsvarer med opplysninger fra Fantefortegnelsen av 1862. Eilert Sundt forteller der at Andreas Roos hadde to søstre, Anna Stina og Albertine.⁵⁹³

Albertina brukte etternavnet Palm. Sundts opplysninger om hennes giftermål med den svenske soldaten Ole Rapp bekreftes av en innføring i husförhörslängd fra Sunne 1850-1855. Her finner vi Albertina Palm f. 1795 i Finland og hennes ektemann Olof Jönsson Rapp.⁵⁹⁴

⁵⁸⁶ Flekstad 1949, s. 45f

⁵⁸⁷ Det finske navnet er Pietarsaari.

⁵⁸⁸ Husförhörslängd for Järna 1805-1815, s.94.

⁵⁸⁹ Flekstad 1949, s. 46.

⁵⁹⁰ Lindwall 1995, s.168.

⁵⁹¹ Genealogiska Samfundet i Finland, avskrifter av finske kirkebøker, <http://hiski.genealogia.fi/hiski/4dh2zj?se+0360+vihityt+997> (8.10.2007)

⁵⁹² Genealogiska Samfundet i Finland, avskrifter av finske kirkebøker, <http://hiski.genealogia.fi/hiski/4ddwbl?en+0232+kastetut+1730> (8.10.2007)

⁵⁹³ Fantefortegnelsen 1862, s. 87.

⁵⁹⁴ Kirkebok for Sunne A1:46, s.152. Takk til Urban Karlsson som gjorde meg oppmerksom på denne kilden.

Andreas Andreasen Roos tilhørte altså gruppa finske tater/sigøynere.⁵⁹⁵ Hans bakgrunn er et eksempel på vandringer over store deler av Norden – fra Finland til Sverige, videre til Norge og derfra til Sverige igjen. Sann sett kunne han ha vært et eksempel på de forbindelseslinjene mellom norske tater og ”vidtreisende sigøynere” som Kaspar Flekstad etterlyste, men aldri fant. Men som vi har sett tidligere, mente Flekstad at de finske sigøynerne heller burde betegnes om Finlands omstreiferfolk.⁵⁹⁶ De liknet ikke på den sigøynertypen Flekstad lette etter, men hadde sterke likhetstrekk med både svenske og norske tater.

Både Andreas Andreasen Roos og Marja Meldal er omtalt i en rettssak fra Borgsjö sogn i Västernorrland i 1811.⁵⁹⁷ Han kalles da Anders Andersson Palm, hun omtales som den ”lösa kvinnan” Maja Stina Åman. Paret var kommet til Borgsjö for å være med på et marked som tradisjonelt ble holdt trettende juledag. De reiste i et følge som også bestod av Anders Andersson Palms foreldre, Anders Palm og Beata Roos, hans søster Anna Stina og hennes mann, hovslageren Anders Söderström. På markedet ble Maja Stina Åman mistenkt for å ha stjålet penger. En bonde grep inn og tok fra henne ni riksdaler. Etter det ble ikke saken forfulgt videre. Mot kvelden fikk følget natteløst på en gård i nærheten. Der oppstod det et voldsomt slagsmål. I rettsreferatet heter det at slagsmålet begynte med en krangel om stallplasser for hestene som følget hadde med seg, og kona på gården ville kaste dem ut. Hun tilkalte hjelp fra naboene og mange mennesker strømmet til. Under tumultene ble en av bøndene knivstukket av Beata Roos. Knivstikket traff halspulsåren, og bonden Jon Nilsson døde av blodtapet. Beata Roos fortalte en annen historie i sin nådessøknad. Hun beskriver hvordan hun og hennes følge ble overfalt av en flokk fulle bønder som dels kom fra markedet, dels fra en ”så kallad dansstuga” i nærheten. Ifølge Beata Roos var knivstikket rent selvforsvar.⁵⁹⁸ Beata Roos ble dømt til døden i Tops herredrett og ble henrettet i Borgsjö sommeren 1811. De øvrige i følget ble dømt til å betale erstatninger til en av bøndene som var blitt skadet under slagsmålet. Dessuten ble mennene dømt til piskestraff og kvinnene til ris for ulovlig ”kringstrykande”. Maja Stina Åman hadde reist uten pass. De øvrige i følget hadde

⁵⁹⁵ Betegnelsene tater og sigøynere brukes som synonymer i Finland på slutten av 1700-tallet. At betegnelsene har samme betydning framgår klart av Christfrid Gananders avhandling *Undersökning om de så kallade Tattare eller Zigeuner* fra 1780.

⁵⁹⁶ Flekstad 1949, s. 218.

⁵⁹⁷ Johnson 2008, Östlund 1991.

⁵⁹⁸ Statsrådsprotocoll över Justitieärenden 11. juli 1811. Her sitert etter Johnson 2008.

reist utenfor reisepassenes gyldighetsområde. Maja Stina Åman ble imidlertid frikjent for mistanken om tyveri, og bonden som hadde tatt fra henne ni riksdaler, ble pålagt å levere dem tilbake.⁵⁹⁹

Enkemannen Andreas Palm vendte tilbake til Finland. Han bosatte seg i Pedersöre i Österbotten hvor han døde i 1840. Her omtales han som vevskjemaker og forhenværende soldat.⁶⁰⁰

5.5.3 Christian Fredriksen

Christian Fredriksens mor het Kari Andersdatter, hos Eilert Sundt er hun også omtalt med økenavnet ”Kari med kjæften”. Ved Christian Fredriksens dåp på Christiania Tugthus i 1847 kalles hun ”en taterquinde”.⁶⁰¹ Hun fortalte selv at hun var født i Fron i Gudbrandsdalen av husmannsfolk Anders Johansen og Maria Nilsdatter. Kirkebøkene fra Fron før 1799 er ødelagt av brann, så Flekstad kom ikke lenger med undersøkelsen av hennes bakgrunn.⁶⁰² Arnvid Lillehammer har imidlertid klart å finne Kari Andersdatters foreldre i andre kirkebøker. Han har beskrevet hennes slekt i artikkelen ”Kari med kjæften, Per hesteskjerar og slektstilhøva deira. Endogami som etnisk markør hos det reisande folket?”. Anders Johansen var hesteskjærer og reiste over store deler av østlandsområdet. I tidsrommet 1770-1782 hadde paret barn til dåpen i Skjeberg, Strømsø, Dovre og Vestre Moland.⁶⁰³

På Christian Fredriksens farsside kom Flekstad tilbake til besteforeldrene. I de seinere åra har særlig Bo Lindwall bidratt med å fylle ut bildet. Han har kartlagt Christian Fredriksens farsslekt atskillige generasjoner bakover.⁶⁰⁴ Faren kalte seg i Norge Carl Fredrik Fredriksen eller Carl Fredrik Palm. Han var født 30.9. 1778 i Locknevi i Småland. Ved dåpen er hans foreldre omtalt som ”vice korpralen vid amiralitetet Fredrik Hartman och dess hustru Annika Lindvall”.⁶⁰⁵ Carl Fredrik Fredriksen Palm slo seg sammen med Kari Andersdatter en gang i

⁵⁹⁹ Östlund 1991, s. 29-31.

⁶⁰⁰ HisKi. Kirkebøker for Pedersöre.

⁶⁰¹ Kirkebok for Christiania Tugthus, dåp nr. 3, 1847.

⁶⁰² Flekstad 1949, s.74.

⁶⁰³ Lillehammer 2007, s. 4f.

⁶⁰⁴ Lindwall 2003, s. 70-91.

⁶⁰⁵ Locknevi C:4 1758-1792. födelselängd år 1778, nr 42.

siste halvdel av 1790-tallet. Sønnen Christian Fredrik – Sundts Christian Fredriksen – ble døpt i Fosnes i Nord-Trøndelag 1.4.1807. Paret reiste mest på Nordvestlandet, i Trøndelag og Nord-Norge. Carl Fredrik Fredriksen Palm arbeidet som hesteskjærer, men han har også oppgitt at han drev med smedarbeid i messing og jern.⁶⁰⁶

Christian Fredriksens farfar, Fredrik Hartman, var soldat i Karlskrona. Han betegnes med litt forskjellige titler ved dåpen til de fem barna Bo Lindwall har funnet. Ved de eldste barnas dåp betegnes han som ”volontär” (vervet soldat). I ett tilfelle er det opplyst at han tilhørte ”Herr greve Erik Sparres Compani”. Ved datteren Magdalenas dåp i 1773 kalles han ”förr Volunteuren”.⁶⁰⁷ Ved en dåp i 1772 er foreldrene omtalt som ”wandrande folcken”.⁶⁰⁸ Barna er født i Småland, Skåne og Östergötland, så det er tydelig at Fredrik Hartman har kombinert livet som vervet soldat med omreisende virksomhet. Fredrik Hartmans foreldre er ikke kjent. Han har i et forhør oppgitt å være født i Malmö ca 1740.⁶⁰⁹

Slekta til Christian Fredriksens farmor, Anna Kristina Lindvall, kan vi følge flere generasjoner bakover. Hun var datter av Kristian Lindvall og Kerstin Johansdotter. Kristian Lindvall var soldat ved Lantingshausens regemente og omreisende glasshandler for de svenske glassverkene Kosta og Kasimirsborg.. Familien reiste hovedsakelig i de sørlige delene av Sverige. I 1781 ble Kristian Lindvall innbrakt til Malmö festning sammen med datteren Anna Kristina Hartman og hennes fire barn. Han beskrives da som ”lösdrivare” og ”tattare”.⁶¹⁰ Kerstin Johansdotter kalles også Christina Reinersdotter. Hun var født 3.3.1709. Hennes foreldre er i kirkeboka innført som ”Ryttaren af Gref Aschebergs och Ryttmästare Agrells Comp. Johan Reiners och dess hustru Barbara Christophersdotter”.⁶¹¹ Ved dåpen til en yngre søster av Kerstin i 1715 omtales dåpsbarnet som ”wandrande folcks barn”.⁶¹² Ved en seinere dåp i 1720 kalles Johan Reiner ” afskedade pukslagaren af Skånes Dragoun Regemente”.⁶¹³ Johan Reiner hadde i perioder borgerskap i flere svenske byer, Falkenberg,

⁶⁰⁶ Lillehammer 2007, s.9-11.

⁶⁰⁷ Västra Ryd (Östergötland) C:2 Födde 1773 nr. 20.

⁶⁰⁸ Verum (Kristianstad) Födde 23.12. 1773.

⁶⁰⁹ Lindwall 2003, s. 89.

⁶¹⁰ Malmöhus läns landskontor AIIa, Opplysning fra Anders Berg.

⁶¹¹ Ausås (Kristianstad), Födde 1709.

⁶¹² Röke (Kristianstad), Födde 1715.

⁶¹³ Drängsered (Halland) Födde 1720.

Trosa og Vimmerby. Det var på denne tida ikke uvanlig at svenske tatere kjøpte seg borgerskap i mindre byer og benyttet borgerskapet til å legalisere sin omreisende virksomhet.⁶¹⁴

Hva vet vi om Johan Reiners etniske tilhørighet? Vi har sett at han og kona, Barbara Christophersdotter, ble omtalt som ”wandrande folck”. En sikrere indikasjon på Johan Reiners bakgrunn har vi imidlertid knyttet til sønnen Hans som var født i 1720. Han ble i begynnelsen av 1740-tallet vraket som rotesoldat ved Södra Sunnerbo kompani och Kronobergs infanteriregemente med begrunnelsen: ”Zigeuner kan icke approberas”.⁶¹⁵

Det er mulig å følge familien i kildene enda en generasjon tilbake. Men da blir kildeopplysningene mer usikre. Vi får heller ikke svar på alle spørsmål, men funnene er svært interessante. En mann ved navn Hans Hindrich(sson) Rudolpuhs nevnes i enkelte kilder som Johan Reiners far.⁶¹⁶ Trolig må han ha vært hans stefar siden Johan Reiner omtales med patronymet Christiansson. Denne Hans Hindrich Rudolphus var borger i Vimmerby i Småland. Da han søkte borgerskap der i 1712 oppga han å være født i Frankfurt an der Oder, han hadde tidligere tjenestegjort i den danske hæren og viste fram sitt dimisjonspass av 1690. Videre fortalte han at han ønsket å ”komma till sina föräldrar ock släckt i Swerige, att hoos dem vistas och vara, som de här under Stadzens lydna sortera, ock Eedsworne Borgare här äro...”.⁶¹⁷ På denne tiden hadde mange tatere borgerskap i Vimmerby. At Hans Hindrich Rudolphus ble ansett som ”tartar” eller ”zigeuner” framgår av et forhør ved Konga Heradsrätt i 1724.⁶¹⁸ Her var han med i et omreisende følge på 19 personer. Hans Hindrich Rudolphus lyktes med å rømme, men hans kone og svigermor ble avhørt. Følget ble omvekslende omtalt som ”tartarer” og ”zigeuner”. Med i følget var blant annet en kvinne ved navn Anna Margareta Maximiliani som var svigermor til Hans Hindrich Rudolphus. Hun oppga å være født i Tyskland. Utgangspunktet for at følget ble anholdt, var et dødsfall som myndighetene anså som mistenkelig. Det dreide seg om 103 år gammel kvinne som het Anna Sibilla. Hun var også født i Tyskland. Sønnen hennes fortalte at moren hadde tilhørt den katolske tro. Selv

⁶¹⁴ Se nærmere omtale av de svenske taternes byborgerskap i underkapittel 8.7.

⁶¹⁵ Informasjon fra Niclas Rosenbalck som oppgir kildehenvisningen Generalmönsterrulla 1742:1.

⁶¹⁶ Lindwall 2003, s. 96.

⁶¹⁷ Vimmerby rådhusrätts dombok 1712, avskrift ved Niclas Rosenbalck.

⁶¹⁸ Konga häradsrätt 17.12.1724. Transkribert avskrift i Allan Etzlers arkiv, volym 2, Nordiska Museets arkiv.

hadde han tjenestegjort i den danske hæren. Det er altså et ganske internasjonalt taterfølge det dreier seg om her, hvis vi skal stole på opplysningene som kom fram under forhøret.

Faren til Johan Reiners kone, Barbara Christophersdatter, het Christopher Jacobsson. Han var borger i Falkenberg og står oppført i manntallslistene der sammen med sin datter, Barbara.⁶¹⁹ Han er trolig identisk med en Christopher Jacobsson som fikk innvilget borgerskap i Vimmerby i 1712 samtidig med Hans Hindrich Rudolphus. Det er flere likhetstrekk og berøringspunkter mellom Christopher Jacobsson og Hans Hindrich Rudolphus. Begge hadde gjort tjeneste i den danske hæren. Christopher Jacobsson la fram et avskjedspass datert København 1701 og fortalte at han etter den tid hadde oppholdt seg hos sin slekt og sine foreldre i Sverige. Han oppga Fredriksborg på Sjælland som fødested.

For deler av Christian Fredriksens slekt på morsida har det altså vært mulig å komme svært langt bakover. Det dreier seg om fem generasjoner og om personer som er født i siste halvdel av 1600-tallet. Det gjennomgående trekket er at mennene i slekta er soldater som kombinerer soldaterlivet med forskjellige former for omreisende virksomhet. I første halvdel av 1700-tallet har mange av dem borgerskap i mindre svenske byer. Betegnelsen ”ziguenare” og ”tattare” forekommer i kildene, men ikke hyppig. Slike betegnelser er funnet i rettsmateriale og militærruller. I kirkebøkene finner vi oftere betegnelser som ”wandringsfolk”. I de nærmeste generasjonene møter vi personer som pendler mellom Norge og Sverige. Med de eldre generasjonene havner vi i Sør-Sverige - i Halland, Småland og Skåne. Og i den aller eldste generasjonen støter vi på et markert utenlandsk innslag. Det er personer som oppgir å være født i Danmark eller Tyskland og har gjort tjeneste i den danske hæren. Dreier det seg om en nyinnvandring av sigøynere eller sigøynerliknende grupper fra kontinentet? Det er usikkert, flere av dem fortalte at de hadde kommet til Sverige for å slutte seg til sine foreldre og slekt. Vi må regne med at Hans Hindrich Rudolphus fortalte sannheten når han oppga dette ved søknaden om borgerskap i Vimmerby. Han viste til slektninger som allerede var borgere i byen. Rådhusretten ville neppe ha godtatt dette hvis det ikke medførte riktighet. Men termen ”Föräldrar” kunne også bety svigerforeldre, kanskje var det foreldrene til kona til Hans

⁶¹⁹ Lindwall 2003, s. 98.

Henrich Rudolphus som var bosatt i Vimmerby. En del av personene som er behandlet i dette avsnittet kan altså være tyske sigøynere som har kommet til Norden i slutten av 1600-tallet.

5.5.4 Johanne Lovise Glad

Johanne Lovise Glad reiste med Christian Fredriksen. Hun er nevnt både i Fantefortegnelsen av 1845 og i Sundts fortegnelse fra 1862. Hun er også beskrevet i politiembetsmannen Harald Meltzers skisse ”Et Fante-Par”. Meltzer som møtte henne i 1850, forteller at hun var svært mørk med ”kulsort haar”, ”næsten sorte” øyne og gustengul ansiktsfarge. ”Hun var øiensynlig en fuldblods Taterske eller Zigeunerske...”, skriver Meltzer.⁶²⁰ I et forhør i Trondheim 1823 kalte hun seg Johanna Glada og oppga at foreldrene het Christina Glada og Mathias Glada.⁶²¹ I følge Fantefortegnelsen av 1845 fortalte hun selv at faren var ”Fjellfinn” og at hun var født i Finnmark.⁶²² Eilert Sundt har imidlertid en annen opplysning om Johanne Lovise Glads far. Han bygget på informasjon fra ”et Par gamle Personer af Fantefolket”. De kunne fortelle at Johanne Lovise Glads far het Gustav Closterman.⁶²³ Det er denne opplysningen som gjør det mulig å nøste opp hennes slekt mange generasjoner bakover. Klosterman er en kjent svensk taterslekt. Opplysningene hun selv ga om foreldrene var likevel ikke grepet helt ut av luften. Mathias Glad eller Glader var hennes stefar. Moren het Christina Florentina Laurin.

I Håkan Skogsjös undersøkelser av svenske taterslekter finnes det en rekke opplysninger om Gustav Klostermanns slekt.⁶²⁴ Klostermanns far, Zakarias Holm-Klosterman, og hans farfar, Andreas Holmström, er også omtalt i Lars Lindgren og Bo Lindwalls artikkel ”Resandeanor”.⁶²⁵ Gustav Klostermann var vervet soldat og seinere glasshandler, og fillesamler. Han hadde minst to barn med Christina Florentina Laurin. Trolig er det Johanne Lovise Glads dåp som er funnet i Backaryd i Blekinge selv om fornavnet ikke stemmer helt med det hun har oppgitt i Norge. Dåpsdatoen var 4.3.1797. Foreldrene kalles ”Vandrande volenteuren Carl G. Closterman och dess trolofvade fästeqvinne Christina Florentina Laurin”, barnet ble døpt

⁶²⁰ Meltzer 1862.

⁶²¹ Flekstad 1949, s. 99.

⁶²² Fantefortegnelsen 1845, s. 50.

⁶²³ Fantefortegnelsen 1862, s.89.

⁶²⁴ Håkan Skogsjö, Privatarkiv A543, Göteborgs Landsarkiv.

⁶²⁵ Lindgren og Lindwall 1992, s.99f og 102f.

Ulrica Lovisa.⁶²⁶ I en politietterlysning fra 1809 er Gustav Klostermann omtalt som ”af Ziguenaeslægte”.⁶²⁷

Gustav Klosterman var født i 1778.⁶²⁸ Han var sønn av sjøartilleristen og glasshandleren Zakarias Holm-Klostermann og Anna Maria Lindvall.⁶²⁹ På 1770- og 1780-tallet brukte faren navnet Holm, seinere kalte han seg Klosterman. I et forhør oppga Zakarias Holm-Klostermann at han var født i Tving i Blekinge, og at farens navn var Andreas Holmström. Dåpen er funnet innført i kirkeboka for Tving 16.6. 1750. Farens navn er der oppgitt som soldaten Anders Holmström fra Karlskrona under Baron Horns kompani. Han var soldat i Hamiltons regiment som var kjent for å ha mange tatersoldater, og også omreisende glasshandler. Denne Andreas Holmström er omtalt i Allan Etzlers og Birgitta Svenssons undersøkelser av svenske tater.⁶³⁰ Det dreier seg om en mordbrannsrettergang fra 1764. Andreas Holmström beskrives i forhørsreferatene som leder eller ”husbonde” for det store følget på 16 personer, menn kvinner og barn, som ble arrestert i forbindelse med brannen. Blant barna finner vi Johanne Lovise Glads farfar, Zakarias. I rettsreferatene omtales følget som ”Tartare” og ”zigeuner”. I forhørsprotokollen er det også gjengitt en uttalelse på romani - ”deras tartarespråk och Skåjare Benning”.⁶³¹

Under forhøret i 1764 fortalte Andreas Holmström at hans far hadde vært soldat og bodd i Falkenberg. Han oppga å være født i 1707 i Morups sogn i Halland, men dåpen hans er ikke funnet. Er det likevel mulig å komme lenger tilbake i denne interessante slekta? Sikre funn har vi ikke, men noen indikasjoner finnes. Johanne Lovise Glads farfar, Zakarias Klosterman, hadde en eldre navnebror. Med utgangspunkt i det sjeldne navnet, Zakarias Klosterman, kan man gjette at det må ha vært en form for slektsforbindelse mellom de to. Om den eldste Zakarias Klostermann har vi opplysninger fra et forhør i Malmö 1734. Zacharias Klostermann var mistenkt for hestetyverier og ble anholdt sammen med sine brødre, Hindrich Pettersson

⁶²⁶ Opplysning fra Anders Berg, Anbytarforum 24.9.2006. Opplysningen er kontrollert i kirkeboka for Backaryd.

⁶²⁷ Etterlysning, Uppsala läns kungörelser nr 49 20.5. 1809. Opplysning fra Sebastian Casinge.

⁶²⁸ Han ble døpt 11.2.1778 i Norra Sandsjö i Jönköpings län. Hans fulle navn var Carl Gustav. Opplysning fra Niclas Rosenbalck. Kontrollert i N.Sandsjö C:3, s.78, nr.6

⁶²⁹ Her krysser Christian Fredriksens og Johanne Lovise Glads slektlinjer hverandre. Johanne Lovise Glads farmor, Anne Maria Lindvall, var søster av Christian Fredriksens farmor, Anna Kristina Lindvall.

⁶³⁰ Etzler 1944, s. 115-117, Svensson 1993, s. 70-85 og 97f.

⁶³¹ Svensson 1993, s. 74 og s. 78.

Holm og Christian Pettersson. De anholdte benektet at de var ”af Tartare slaget”, men myndighetene var overbevist om at de var ”tartarer”. Brødrene fortalte at faren var født i Halland og het Peter Christophersson. Han var borger i byen Falkenberg. Farfaren skulle være født i ”Curland, ock skall warit puukslagare”.⁶³² En mulighet er at Andreas Holströms far, som skal ha vært borger i Falkenberg, er identisk med denne Peter Christophersson. I så fall har slekta hans røtter tilbake til Kurland (en del av det nåværende Latvia) på 1600-tallet.

Vi har kunnet følge Johanne Lovise Glads farsslekt tre til fire generasjoner bakover. Vi har sett at det dreier seg om personer som omtales som ”Tartare” og ”Zigeuner” i svenske kilder. Det er mennesker som reiste i store følger og livnærte seg som soldater og omreisende glasshandlere. Det finnes også et berøringspunkt til det europeiske kontinentet på 1600-tallet. Det samme gjelder for Johanne Lovise Glads slekt på morsida. Ved forhør i Trondheim 1823 opplyste Johanne Lovise Glad at moren døde da hun var tre år gammel, og at faren, Mathias Glada, da allerede var død. Disse opplysningene er ikke riktige. De følger et mønster som vi ofte ser ved forhør av tatere. Svært mange forteller at de mistet foreldrene i tidlige barneår. Johanne Lovise Glads mor og stefar er funnet høyst levende i Sverige i 1826. De bodde da i Skövde landsforsamling. Mathias Glader arbeidet som fillesamler ved ”Kumilstorps o Gustav bruk”.⁶³³ Moren, Christina Florentina Laurin, levde fortsatt i 1835. 10.mai det året ble ”Enkan Christina Florentina Lagerin eller Glader” brakt inn til Skaraborgs kronohäkte som løsdrierske.⁶³⁴ Paret Glader og Laurin er også omtalt i et forhør fra Sevede häradrätt i 1817. Da reiste de sammen med Christian Fredriksens eldre bror, Wilhelm Palm. Johanne Lovise Glad som da må ha vært 20 år, reiste ikke med familien på dette tidspunkt, men hennes helbror Gustav som var født i 1799, er nevnt i forhøret.⁶³⁵

Christina Florentina Laurins var trolig datter av den omreisende glasshandleren Johan Hendrichsson Laurin og hans kone Ulrica Mårtensdotter Biörkegren. Johan Hendrichsson Laurin var borger i Trosa og drev omreisende glasshandel for glassverkene Kasimirsborg og

⁶³² Malmöhus läns landskansli AIIa:2 (resolutionsprotokoll 1733-1735) og Malmö kämnärsrätt AIa:21 (Malmö stadsarkiv), år 1734. Transkribert avskrift ved Niclas Rosenbalck.

⁶³³ Skövde lfs AI:3,s.359. Takk til Ingrid og Olof Berg som gjorde meg oppmerksom på denne kilden.

⁶³⁴ EIII:cc 762 JK fånglistor, Riksarkivet, Stockholm. Opplysning fra Ingrid og Olof Berg, Anbytarforum 1.8.2002.

⁶³⁵ Lindwall 2003, s. 72. Opplysningen om hvilke av Christina Florentina Laurins barn som er nevnt i forhøret stammer fra Ingrid og Olof Berg.

Limmared. Hans far kalte seg Hendrich Reiner og farfaren var Johan Christiansson Reiner.⁶³⁶ Som vi ser, møtes Johanne Lovise Glads og Christian Fredriksens slektslinjer her. Johanne Lovise Glads morfars far, Hendrich Reiner, var bror av Christian Fredriksens farmors mor, Kerstin Johansdotter Reiner.

5.5.5 Fredrik Larsen Hartmann

Fredrik Larsen Hartman var Eilert Sundts læremester i romani og kanskje hans viktigste kilde til kunnskap om taterkulturen. Vi har sett at Kaspar Flekstad anså Larsen Hartman som en notorisk løgner som lurte Sundt med fantastiske historier. Flekstad karakteriserte ham som en helt vanlig omstreifer. Han livnærte seg som kammaker og blikkenslager. ”I hans nærmeste krets finner en det vanlige sammensurium av feiere, vevskjebindere og gjørtlere”, skriver Flekstad.⁶³⁷ Eilert Sundt derimot slo fast at det var ”upaatvivlelig sandt” når han påstod å være ”en ægte tater, en horta-rommani sæl”.⁶³⁸

Fredrik Larsen Hartman har gitt svært sparsomme og til dels motstridende opplysninger om sin familiebakgrunn. Foreldrenes navn oppga han som Lars Hartman (eller Hertman) og Anne. Han fortalte til Sundt at faren hadde flyktet til Sverige på grunn av et drap, og at han som gutt hadde reist med sin bestefar som han anga med forskjellige navn, henholdsvis Hertman og Qualck.⁶³⁹ Også de oppgitte fødestedene varierer. I 1825 fortalte han at han var født i Lesja i Gudbrandsdalen. Ved et forhør i 1857 oppga han ”Tartariet” som fødested.⁶⁴⁰ Den samme opplysningen finner vi folketellinga av 1865.⁶⁴¹ Fredrik Larsen Hartman ble døpt som 16-17 åring, i Kristiansand 1828.⁶⁴² Noen dåp som spebarn er hittil ikke funnet. Nøkkelen til hans bakgrunn fant Flekstad i en opplysning hos Sundt om at Fredrik Larsen Hartman og Christian Fredriksen var søskenbarn. Dette koblet han til et forhør av et taterfølge på Eidsvoll i 1793. Blant medlemmene i følget var en enke, Anne Kristine Hartman, som reiste sammen med en gift datter og to sønner, Carl Fredrik og Lars. Carl Fredrik gjenkjenner

⁶³⁶ Lindwall 2003, s. 97f.

⁶³⁷ Flekstad 1949, s. 101.

⁶³⁸ Sundt 1852.

⁶³⁹ Flekstad 1949, s.102

⁶⁴⁰ Flekstad 1949, 99

⁶⁴¹ Folketelling 1865 for Sogndal i Rogaland. Blikkenslager Fridrich Hartman, bosatt på Sogndalstrand.

⁶⁴² Flekstad 1949, s. 95.

vi som Christian Fredriksens far, Fredrik Larsen Hartman var trolig sønn av Lars. Dette var så langt Kaspar Flekstad kom.

Bo Lindwalls undersøkelser viser imidlertid at de to guttene, Carl Fredrik og Lars, bare var halvbrødre. Anna Kristina Lindwall, fikk i 1782, en sønn som ble døpt Lars. I kirkeboka for Stehag i Malmöhus län står det at Anna Kristina Lindvall hadde vært gift med ”en förrymd soldat”. Som barnefar oppga hun en ”Volenteur i Carlsrona vid namn Lars Holmström”.⁶⁴³

Sønnen Lars kalte seg Lars Holmström som faren. Han er kjent fra norske kilder fram til 1801. Han reiste som hesteskjærer og vevskjebinder. Reisepass viser at han flere ganger tok turen over grensen til Sverige.⁶⁴⁴ Fra 1809 og framover vet vi fra svenske kilder at han oppholdt seg i Sverige på mer permanent basis. Da hadde ”hovslagaren Lars Larsson Holmström och dess fästeqvinna Katrina Ström” en datter til dåpen i Björskog i Västmanland. Kirkeboka forteller at paret kom fra Värmland.⁶⁴⁵ Og seinere finner vi ham også der. Her omtales han også som ”djurläkare” og ”kursmed”. I perioden 1812-1820 var han ”fältjägare” i Värmlands fältjägereregemente. Her tok han trolig soldatnavnet Qvick eller Qveck som han seinere vanligvis brukte.⁶⁴⁶

Fredrik Larsen Hartmans farfar, den eldre Lars Holmström, var født i Harlösa i Malmöhus län i 1762 som sønn av ”Resande förafskiedade soldaten Anders Holmström og Maria Hindricsdotter”.⁶⁴⁷ Dette er altså den samme Holmström-slekta som Johanne Lovise Glad tilhørte. Johanne Lovise Glads farfar, Zakarias Holm-Klosterman, var en eldre halvbror av Fredrik Larsen Hartmans farfar, Lars Holmström. Vi finner både Lars og halvbroren Zakarias i forhørsprotokollene fra Rönneberga i 1764 hvor faren og hans følge var mistenkt for mordbrann. To-åringen Lars var den yngste av de anholdte. I forhørsreferatene får vi også flere opplysninger om hans mor. Maria Hindricsdotter beskrives som ”lång och smal samt svartlagd i ansiktet”. Hun var født ved Åbo i Finland og var datter av den eldste i følget,

⁶⁴³ Lindwall 2003, s.90f. Dåsopplysningene er kontrollert i Kirkebok for Stehag i Malmöhus län, dåp 24.8.1782.

⁶⁴⁴ Lillehammer 2007, s.9

⁶⁴⁵ Kirkebok for Björskog . Dåp 1.8.1809

⁶⁴⁶ Lindwall 2003, s. 91.

⁶⁴⁷ Kirkebok Harlösa (Malmöhus) Dåp 13.1.1762

Appolonia Lind, som oppga å være over 70 år.⁶⁴⁸ Lars Holmström er seinere omtalt i kirkebøkene som volontair, avskjediget volontair og kremmer, ofte tillagt betegnelsene ”omvandrande” eller ”kringfarande”. Fra 1818 synes han imidlertid å ha vært fastboende i Sketteljunga i Västra Vram. Flere av hans barn ble også fastboende.

Kan kartleggingen av Fredrik Larsen Hartmans slekt kaste et nytt lys over den fantastiske historien han fortalte til Eilert Sundt – at han hadde reist sammen med en gammel blind bestefar som endte sitt liv over 100 år gammel med å drukne seg selv i et ”mørkt Fjeldvand höit oppe i Nordlandene”?⁶⁴⁹ Noen trekk i historien kan ligne litt på det som er funnet i kildene. Farens soldatnavn – Qvick eller Qveck – bringer tanken hen på navnet Qualk som Fredrik Larsen Hartman kalte bestefaren i et forhør i 1851.⁶⁵⁰ Det ser imidlertid ikke ut som om farfaren, Lars Holmström den eldre, hadde et tilsvarende soldatnavn. Denne Lars Holmström ble en for sin tid svært gammel mann. Han døde i 1842, i en alder av 83 år. I de siste husförhörslängdene er han omtalt som blind. Men han døde som fastboende i Västra Vram og ble begravd der på vanlig, kristelig vis.

Fredrik Larsen Hartman kan også ha siktet til sin ukjente bestefar på morsiden eller til farmorens ektemann, Fredrik Hartman. Han har også omtalt den gamle bestefaren han reiste sammen med, ved navnet ”Hertman”.⁶⁵¹ Om Fredrik Hartmans videre skjebne vet vi lite. Bo Lindwall mener å ha identifisert ham seinere under navnet Fredrik Hansson. I 1792 ble denne Fredrik Hansson sammen med sin hustru, Anna Lindvall, arrestert i Falun og derfra sendt videre til Gävle hvor de ble stilt for retten anklaget for ”röveri”. Anna Lindvall ble frikjent og løslatt, men Fredrik Hansson ble dømt til døden ved halshogging. Straffen ble i høyere rettsinstans nedsatt til piskestraff og seks år tvangsarbeid. Fredrik Hansson lyktes imidlertid med å rømme fra fengselet i mars 1793.⁶⁵² Hvorvidt Fredrik Larsen Hartmans fortelling

⁶⁴⁸ Svensson 1993, s. 78.

⁶⁴⁹ Sundt 1974 [1852], s. 90 ff.

⁶⁵⁰ Flekstad 1949, s. 98.

⁶⁵¹ Flekstad 1949, s. 92.

⁶⁵² Lindwall 2003, s. 89f.

inneholdt elementer av sannhet vil trolig forbli uoppklart. Kanskje blandet han sammen en rekke forskjellige familiehistorier i sine eventyrlige fortellinger om bestefaren?⁶⁵³

Kaspar Flekstad peker på at Fredrik Larsen Hartman først etter møtet med Sundt i 1847 begynte å omtale sine foreldre som ”omvankende Zigeunere” og fortelle at han var født i ”Tartariet”. Han antyder med det at Larsen Hartmans sigøyneridentitet så å si var konstruert av Sundt.⁶⁵⁴ Slektskartleggingen har imidlertid vist at Fredrik Larsen Hartman både på far- og morsiden hadde forfedre som ble omtalt som ”ziguener”. Vi må regne med at sigøynerbetegnelsen var en del av hans familietradisjon. En annen sak er at møtet med Sundt trolig stimulerte ham til å framheve betegnelsen. Når han hevdet å være født i ”Tartariet” tror jeg det må forstås som en form for etnisk markering. Fredrik Larsen Hartmans fødested er ikke kjent, men han var neppe født utenfor Norden. Her er jeg på linje med Einar Niemi når han skriver: ”Kanskje vedlikehold og formidling av opphavsmytene var vel så viktig som realitetene for enkelte ledertyper, som ledd i identitetsstrev og den egne ”nasjonsbygging” vis-à-vis storsamfunnet?”⁶⁵⁵

5.6 Status for Kaspar Flekstad som taterforsker. Har Eilert Sundts teorier overlevd Flekstads kritikk?

Hvordan skal vi etter denne gjennomgangen gjøre opp status for Kaspar Flekstad som taterforsker? Verdien av Kaspar Flekstads bok ligger i et relativt rikt kildemateriale. Han lyktes ikke med å komme særlig langt bakover i slekta til de personene han undersøkte, men han fant fram til mange interessante og relevante rettskilder. Det er på analyse- og forklaringsplanet de åpenbare svakhetene ligger. Analysen må uvegerlig føre galt avsted når han i norske 1700- og 1800-talls kilder leter etter sigøynere som er kulturelt identiske med sigøynergrupper som innvandret fra Øst-Europa på slutten av 1800-tallet. I forhold til opprinnelsesdebatten vil jeg påstå at Kaspar Flekstads bidrag er uten verdi og nå bør legges til side.

⁶⁵³ Se Gunborg A. Lindholms analyse av de reisendes fortellertradisjoner. Lindholm 1995, s. 17 og s. 190-195.

⁶⁵⁴ Flekstad 1949, s.101 og 103.

⁶⁵⁵ Niemi 2003, s.157.

Hva kan vi så si om statusen til Eilert Sundts opprinnelsesteorier ut fra det materialet vi har gjennomgått? Vi kan i første omgang slå fast at Sundts teorier ikke er motbevist av Kaspar Flekstad. Flekstad *viste* ikke at de åtte personene som han valgte ut for å motbevise Sundts teori, nedstammet fra vanlig fastboende bygdefolk. Verken i Flekstads genealogiske oversikter eller i Lindwall og Lillehammers seinere arbeider om de samme personene finner vi innslag av norske eller svenske bonde- eller husmannsslekter. Det betyr imidlertid langt fra at vi kan konkludere med en hundre prosent endogam taterpopulasjon. Både fra Sundts arbeid og fra seinere undersøkelser vet vi at taterfølgene mottok et tilsig av personer fra norsk og svensk allmuemiljø, og vi finner ikke rent få giftermål på tvers av den etniske grensen.⁶⁵⁶ Vi må likevel konkludere med en klart endogam hovedtendens i taternes giftermålmønster, slik det er påvist i slektsundersøkelsene til Heymowski, Lindwall og Lillehammer.

Kan vi også slå fast at de nyere genealogiske undersøkelsene bekrefter Eilert Sundts teori om taternes sigøyneropprinnelse? Vi har sett at en del av slektene som Sundt regnet som ”ekte” tater har sine røtter i Sverige og Finland, og at de svenske myndighetene anså dem som ”ziguenare” eller ”tartare”. Det svekker Flekstads påstander om at Sundt nærmest oppfant den særpregede tateridentiteten og overførte den til sine informanter. Et viktig spørsmål i den forbindelsen er imidlertid hva de svenske myndighetene la i betegnelser som ”tartare” og ”ziguenare”. Det vil bli nærmere belyst i kapittel 7 og 10.

Det er neppe mulig å dokumentere taternes røtter tilbake til de første sigøynerinnvandringene ved genealogiske undersøkelser. Men det nyere materialet hvor enkelte av genealogiene føres tilbake til 1600-tallet, viser en klar historisk kontinuitet i gruppenes levesett og kulturelle særtrekk. Det ikke-nordiske innslaget i genealogiene peker mot kontakt med sigøynergrupper fra de tysktalende og baltiske områdene. Som en foreløpig konklusjon må vi kunne slå fast at de nyere genealogiske undersøkelsene som er presentert i dette kapittelet, styrker Sundts teori om sigøyneropprinnelse.

⁶⁵⁶ Se Sundt 1974 [1852], Heymowski 1969 og Lindwall 2005.

Kapittel 6. Sosialt isolat eller etnisk minoritet? Adam Heymowskis fortolkning av svenske tatere

6.1 Problemstillinger

Adam Heymowskis undersøkelse om svenske tatere har klare forbindelseslinjer til H.P. Hansens og Kaspar Flekstads arbeider. Både den metodiske angrepsvinkelen og valget av fortolkningsmodell er felles for de tre forfatterne. De stiller det samme spørsmålet: Var de omvandrende gruppene som ofte ble kalt tatere, etterkommere av innvandrede sigøynere eller var slike grupper et resultat av sosiale utstøtingsmekanismer? Alle de tre forfatterne mener å kunne løse spørsmålet gjennom genealogiske undersøkelser, og de trekker også tilnærmet samme konklusjon: De omvandrende gruppene var skapt av innenlandske samfunnsforhold og hadde i all hovedsak innenlandsk bakgrunn. Adam Heymowskis undersøkelse var imidlertid langt mer systematiske og omfattende enn Hansens og Flekstads. I motsetning til de to andre forfatternes bidrag var Adam Heymowskis undersøkelse et akademisk arbeid. Den første versjonen, *Om "tattare" och "resande"* ble lagt fram for lisensiatgraden i 1955. I 1969 tok han doktorgraden med avhandlingen *Swedish "Travellers" and their Ancestry. A Social isolate or an Ethnic Minority?*.

Doktoravhandlingen er en noe utvidet utgave av lisensiatavhandlingen. Store deler av teksten fra 1955 er reprodusert i avhandlingen fra 1969. Doktoravhandlingen bygger på et noe større genealogisk materiale, men argumentasjon og konklusjon er i all hovedsak uendret fra 1955. De viktigste forskjellene ligger i en mer omfattende presentasjon av empiri i lisensiatavhandlingen og en videreutvikling av sosiologisk gruppeteori i doktoravhandlingen. Som vi skal se, inneholder lisensiatavhandlingen også på enkelte områder noe mer forsiktighet og motforestillinger.

I de genealogiske undersøkelsene tok Heymowski utgangspunkt i et utvalg på 30 personer som av omverdenen ble karakterisert som tatere. Han kartla deres slektsbakgrunn så langt han kom, i de fleste tilfellene tilbake til 1700-tallet, i enkelte tilfeller tilbake til slutten av 1600-tallet. Konklusjonen var at en ikke ubetydelig del av utvalget, i alt sju personer, hadde en vanlig svensk slektsbakgrunn. Familiene var bofaste, men ofte kriminelt belastet, alkoholisererte eller svært fattige og avhengige av sosial hjelp. For flertallet i Heymowskis

utvalg (23 personer) viste imidlertid de genealogiske undersøkelsene et markert annerledes mønster. Her fant han familier som hadde hatt et omvandrende levesett i generasjoner. Denne gruppa hadde en betydelig andel av endogame ekteskapsrelasjoner, men han fant også en rekke tilfeller av inngifte med bosatte familier fra lavstatussjiktet. Inngiftede medlemmer gikk ofte opp i gruppa og overtok samme typer yrker og levesett. Denne prosessen kalte han ”tattarisering”.⁶⁵⁷ Gruppa brukte egenbetegnelsen ”resande”, og denne betegnelsen valgte Heymowski også å bruke. Han betegner de 23 personene i utvalget som tilhørte denne gruppa, som R-probander (resande-probander). De øvrige sju omtaler han som B-probander, her står B-en for ”bönder”.⁶⁵⁸ Heymowskis konklusjon var at betegnelsen ”tattare” slik den ble brukt i hans samtid, var en ekstern kategorisering som ikke gjenspeilte en faktisk eksisterende gruppedannelse. ”De resande” forsto han derimot som en reell gruppedannelse.

De resande var, ifølge Heymowski, et sosialt isolat og kunne ikke betegnes som en etnisk gruppe. I det historisk-genealogiske materialet fant han bare noen få og spredte tilfeller av at personer ble omtalt som ”zigenare”. Heymowski konkluderte derfor med at sigøyneropphav ikke kunne ses på som en konstituerende faktor for gruppa. Gruppedannelsen var et sosio-økonomisk fenomen uavhengig av sigøynerne – ”neither caused by them nor deriving from them”.⁶⁵⁹

I den større historiografiske sammenhengen plasserer Heymowski seg klart innenfor den sosio-økonomiske fortolkningsmodellen. Hans bidrag har også innslag av det Reimer Gronemeyer kalte to-gruppeteorien. Ifølge Heymowski fantes det ”ekte” sigøynere i Sverige, men de forsvant i løpet av 1700-tallet og taterne eller de resande overtok betegnelsen og ble ofte forvekslet med dem. Også et annet gjennomgående historiografisk tema finner vi igjen hos Heymowski. Han spår at de resande som gruppe snart vil forsvinne. Han knytter dette til endringer i de økonomiske forholdene som har gjort de tradisjonelle næringsgreinene overflødige, og viser også til at endringer i samfunnsforholdene har gjort det enklere å krysse over til majoritetssamfunnet og kvitte seg med taterstigmaet. Han peker imidlertid på at det

⁶⁵⁷ Heymowski 1969 s. 57 og s. 65.

⁶⁵⁸⁶⁵⁸ Proband er innen genealogi betegnelsen for den personen man tar som utgangspunkt ved en genealogisk undersøkelse.

⁶⁵⁹ Heymowski 1969, s. 113.

fortsatt finnes faktorer som konserverer gruppedannelsen. Her nevner han både gruppeinterne faktorer som endogami, isolasjon og yrkespreferanser og ytre faktorer som majoritetssamfunnets fordommer.⁶⁶⁰

I det følgende vil jeg foreta en kritisk gjennomgang av Heymowskis bidrag til taterforskningen. Først vil jeg se på bakgrunnen for at forskningen ble igangsatt og den vitenskapelige konteksten Heymowski arbeidet innafor. Dernest vil jeg se nærmere på Heymowskis metodikk. Hvilke svakheter og styrker ligger i den metodiske tilnærmingen Heymowski valgte? Jeg vil forsøksvis identifisere noen åpenbare feilkilder knyttet til Heymowskis metodiske valg. Videre vil jeg foreta en kritisk vurdering av Heymowskis etnisitetsforståelse. Et sentralt punkt i min kritikk av Heymowski er forholdet mellom det empiriske materialet han forholdt seg til, og konklusjonene han trakk. Her vil jeg påvise at Heymowskis argumentasjon hviler på et temmelig spinkelt grunnlag. Jeg vil også trekke inn nyere funn som viser at en rekke av Heymowskis R-probander hadde forfedre som ble omtalt som ”tartare” eller ”ziguener”. I siste del av kapittelet vil jeg se på resepsjonshistorien til Heymowskis bøker, hvordan hans konklusjoner har blitt referert til og benyttet som underlag i seinere behandling av gruppa tater/resande.

6.2 Bakgrunnen for Heymowskis undersøkelser

Adam Heymowski var student ved Sociologiska Institutionen ved universitetet i Uppsala da han i 1950 startet opp arbeidet med sin lisensiatavhandling om taterspørsmålet.⁶⁶¹ Han skriver selv at han fram til da ikke hadde vært særlig opptatt av problemstillinger i tilknytning til tater. Derimot hadde han en sterk interesse for genealogi. Det var denne interessen og hans erfaring med slektshistoriske undersøkelser som førte til at professor Torgny T. Segerstedt foreslo eller nærmest tildelte ham temaet for lisensiatoppgaven. Segerstedt ønsket å framskaffe empirisk belegg for sin hypotese om at mange såkalte tater tilhørte vanlige svenske familier som engang – kanskje for flere generasjoner siden – hadde kommet skjevt ut og som siden som avvikere eller barn av avvikere ble stemplet som tater. Ifølge Segerstedts

⁶⁶⁰ Heymowski 1969, s.112f.

⁶⁶¹ Adam Heymowski (1926-1995). Heymowski var født i Polen, men bosatt i Sverige fra 1945. Fil dr. fra Uppsala universitet 1969. Han arbeidet seinere som slottsbibliotekar (forstander for Bernadottebiblioteket).

hypotese utgjorde taterne ikke en fremmed ”rasegruppe” i forhold til det svenske folket; de var en sosiologisk gruppe med ”særskilda värdesystem, särskilda yrkesvanor och särskilda hedersbegrepp”.⁶⁶² Segerstedt antydet at den allmenne oppfatningen om taternes særart kanskje var et produkt av den svenske ”rassjälvgodheten”. Han pekte også på at personer som avvek fra de rådende sosiale normene kunne bli stemplet som taterne uten at de på noen måte hadde tilknytning til taterslekter.⁶⁶³ Den vanlige oppfatningen om taternes avstamning fra sigøynere kunne ifølge Segerstedt nærmest betraktes som en myte som ble holdt i live for å renvaske majoritetssamfunnet fra de synder som taterne gjorde seg skyldig i.⁶⁶⁴

Torgny T. Segerstedt var Sveriges første professor i sosiologi.⁶⁶⁵ Den tidlige svenske sosiologien var sterkt innrettet mot samfunnsendring og samfunnsforbedring. I etterkrigsåra stod utviklingen av den svenske velferdsstaten og avskaffing av gamle sosiale problemer høyt på den politiske dagsordenen. Sosiologien skulle bidra med å skaffe politikerne kunnskapsunderlag.⁶⁶⁶ Taterne var en gruppe som på mange måter falt utfor den svenske velferdsstaten, i forhold til utdanning, arbeidsmarked og boforhold. Det var en gjennomgående oppfatning at gruppa var preget av en asosial livsførsel, karakterisert ved kriminalitet, alkoholisme, høyt forbruk av sosialhjelp, ugift samliv og utenomekteskapelige barn.⁶⁶⁷ I mellomkrigstida og de første etterkrigsåra var det ikke uvanlig å forklare dette med at gruppa hadde fremmed opprinnelse og medfødte negative trekk. Torgny T. Segerstedt ville gi en avvikssosiologisk forklaring knyttet til sosiale utstøtningsmekanismer. En slik forklaringsmodell åpnet for iverksetting av sosialpolitiske tiltak. Innebygget i denne forklaringsmodellen lå imidlertid også en oppfatning om at den kulturelle annerledesheten var noe uønsket som kunne og burde avskaffes.

⁶⁶² T.Segerstedt, ”Tattarna ännu en gång”, *Ergo* 1950. Her sitert etter Heymowski 1955, s.2.

⁶⁶³ Heymowski 1955, s.2.

⁶⁶⁴ Heymowski, Adam de, *Slutrapport ang. s.k. tattarens släktskapsrelationer och sociala rekrytering*, s.1. Stensil. Sociologiska institutionen, Uppsala, Höstterminen 1952. Kungliga biblioteket Heymowski Acc 1996/8 14:1.

⁶⁶⁵ Torgny Torgnysson Segerstedt (1908-1999). Professor i Sosiologi ved Uppsala universitet fra 1947.

⁶⁶⁶ Hammarström (red) 1997.

⁶⁶⁷ Se Pfannenstill 1948,

Taterne ble oppfattet som et alvorlig og påtrengende sosialt problem gjennom hele første halvdel av 1900-tallet.⁶⁶⁸ Den første omfattende registreringen av svenske tater ble foretatt i 1922. Bakgrunnen var arbeidet med en ny omstreiferlov. Registreringen omfattet både sigøynere⁶⁶⁹ og tater, og det er interessant å se hvordan lovkommissjonen beskrev gruppene. Kommissjonen slo fast at sigøynere var en isolert minoritet som hadde bevart sine gamle skikker, mens taterne ble beskrevet som en del av den svenske "folkstammen". Det ble imidlertid bemerket at den vanlige oppfatningen var at taterne var etterkommere av sigøynere.⁶⁷⁰ I utredningen heter det at hvis teorien om taternes avstamning fra sigøynere var riktig, var det av største viktighet å fjerne sigøynere fra Sverige, ellers ville man få stadig nye generasjoner av tater.⁶⁷¹

I 1942 tok regjeringen initiativ til en ny registrering. Bakgrunnen var blant annet klager fra kommunene over den sosiale og økonomiske belastningen taterne utgjorde. I 1943 ble det som et ledd i registreringen gjennomført en antropologisk undersøkelse. En uttalt målsetting med denne undersøkelsen var å finne fram til klare kriterier som kunne utskille taterne fra andre svensker med tanke på den kommende registreringen. Undersøkelsen ble foretatt av professor Gunnar Dahlberg⁶⁷² ved Statens institut för rasbiologi.⁶⁷³ Dahlberg hentet sitt utvalg fra fengsler, behandlingshjem for alkoholikere og institusjoner for fattigomsorg. Utvalget omfattet totalt 66 menn som alle var utpekt som tater av institusjonenes personale. Metoden som ble brukt var målinger av hodeskalle og øvrige kroppsdelar samt registrering av hår-, hud- og øyenfarge. Som sammenlikningsmateriale brukte Dahlberg det rasebiologiske instituttets store undersøkelse av svenske rekrutter fra 1922-1924 og utenlandske

⁶⁶⁸ For mer utførlige beskrivelser av hvordan taterne ble oppfattet som et viktig samfunnsproblem se Svanberg og Tydén 1992, s. 356-359, Svensson 1993 s.33-37 og Lindholm 1995, s. 46-54 og s.66-72.

⁶⁶⁹ Dette dreier seg om øst-europeiske rom som innvandret til Sverige fra slutten av 1800-tallet.

⁶⁷⁰ Förslag till lag om lösdriivares behandling, Stockholm 1923 s. 321. Her sitert etter Heymowski 1969, s. 20.

⁶⁷¹ SOU 1923:2 s. 89-90.

⁶⁷² Professor dr. med. Gunnar Dahlberg (1893-1956)

⁶⁷³ Statens institut för rasbiologi ble opprettet 1922. Bakgrunnen for opprettelsen av instituttet var en uttalt frykt for at den svenske "folkstammen" var i ferd med å degenerere. I programerklæringen heter det bl.a. at instituttets forskning skulle bidra til at "de djupare liggande orsakerna till brottslighet, vanart, alkoholism, sinnessjukdom och annan undermålighet bringas i dagen och en fast teoretisk grundval läggas för en exakt *rashygien* och en rationell befolkningspolitikk." http://geteducated.se/template/skola/rastankande/text/kap4_sverige_sekelskiftet (26.7.07). Gunnar Dahlberg var sjef for instituttet fra 1935. Til forskjell fra sin forgjenger, Herman Lundborg, markerte han et brudd med den eldre rasebiologiens tro på at folkegrupper hadde nedarvede personlighetstrekk og egenskaper.

sigøynerundersøkelser. Han konkluderte med at det ikke var mulig å skille tater fra andre svensker på grunnlag av den antropologiske undersøkelsen. Det var en markert overvekt av brunøyde sammenlignet med vanlige svensker og også en klar overvekt av personer med brunt eller mørkebrunt hår, men ingen med det svarte håret som ble antatt å være typisk for sigøynere. Nesene var korte og brede og heller ikke i samsvar med sigøynernes antatte neseform. I undersøkelsens konklusjon skriver Dahlberg at det må gjennomføres en undersøkelse av taternes avstamning for å kunne gi et sikkert svar på en eventuell forbindelse med sigøynere. Her finner vi altså et klart oppslag til Heymowskis seinere undersøkelser. Dahlberg ga seg også inn på en del spekulasjoner som vi kan gjenfinne i Heymowskis avhandling. Han mente at begrepet ”tattare” hadde skiftet betydning.

Så småningom inträdde en begreppsfrskjutning i vårt land och man började använda beteckningen om personer av vagabonderande och asocial läggning, vilka inte voro zigenare, d.v.s. i klädedräkt, språk etc., ej skiljde sig från svensk befolkning på det sätt zigenare göra.⁶⁷⁴

Ifølge Dahlberg hadde betegnelsen ”tattare kommit att omfatta personer, som på grund av att de äro mörkklagda misstänkas för att delvis härstamma från zigenare och vilka ha en vagabonderande och i viss mån asocial livsföring.”⁶⁷⁵

Selve taterregistreringen ble gjennomført i 1944 og publisert i 1945. Siden det ikke hadde vært mulig å etablere objektive, ”rasebiologiske” kriterier, ble følgende retningslinjer for tellingen gitt: Politiet skulle gjennomføre undersøkelsen, men de skulle støtte seg på opplysninger fra ”särskilda sägesmän, präster, lärare, kommunala förtroende män och funktionärer samt enskilda, som vore förtrogna med traditionerna.”⁶⁷⁶ I skjemaet skulle det også oppgis på hvilket grunnlag personen var identifisert som tater. Her ble det gitt tre alternativer, ”a) en i orten sedan länge hevdvunnen uppfattning, b) från den övriga befolkningen avvikande utseende eller rasdrag samt c) familjemedlemmarnas levnadssätt.” I

⁶⁷⁴ Dahlberg, Gunnar, ”Antropologisk undersökning af tattare i Sverige”, stensil datert 22.februar 1944. Vol 3, F/sa Allan Etzler 38/1981, Nordiska Museets arkiv.

⁶⁷⁵ Dahlberg, Gunnar, ”Antropologisk undersökning af tattare i Sverige”, stensil datert 22.februar 1944. Vol 3, F/sa Allan Etzler 38/1981, Nordiska Museets arkiv.

⁶⁷⁶ *Sociala Meddelanden* 1945, s. 379f.

de aller fleste registreringene var det punkt a som ble lagt til grunn, men for omtrent halvparten av personene var det krysset av for alle tre alternativer.⁶⁷⁷

Det mest oppsiktsvekkende undersøkelsesresultatet var trolig det høye antallet tater som ble registrert – i alt 7 688 personer. Sammenliknet med registreringen fra 1922 utgjorde dette mer enn en firedobling av gruppa i løpet av en periode på litt over 20 år. I utredningen forklares økningen i hovedsak med at 1944-undersøkelsen var grundigere og dermed mer fullstendig, men en regnet også med muligheten for at betegnelsen tater kunne ha blitt utvidet til å gjelde personer som hadde kontakt med tatermiljøer eller ”...kanske endast förete vissa likheter med tattare.”⁶⁷⁸ Det ble imidlertid slått fast at taterbetegnelsen ikke ble brukt om ”sociala element i allmänhet”.⁶⁷⁹

Undersøkelsen konkluderte med at det var nødvendig å finne fram til tiltak som kunne ”upphäva denna befolkningsgrupps bristande anpassning i samhället.” Det ble understreket at man ikke kunne tenke seg ”åtgärder, avseende tattarna så som en antropologiskt avskild befolkningsgrupp”, men undersøkelsen hadde vist at det var sterke grunner til å iverksette tiltak for ”denne ur sociala m.fl. synpunkter särpräglade grupp” For å finne fram til egnede tiltak var det imidlertid, ifølge Socialstyrelsen, behov for mer dyptgående undersøkelser.⁶⁸⁰

I 1948 publiserte sosiologen Bertil Pfannenstill en undersøkelse av taterne i Borås.⁶⁸¹ Pfannenstills hovedsynspunkt på gruppa flagges allerede i tittelen på artikkelen i Statsvetenskaplig tidskrift – ”Tattarna – en sociologisk grupp och ett socialt problem”. Han kritiserte Dahlberg og den antropologiske undersøkelsen for å gjøre taterbegrepet illusorisk.⁶⁸² Når Dahlberg ikke hadde klart å komme fram til en begrepsbestemmelse, skyldtes det at han utelukkende hadde latt antropologiske faktorer være avgjørende. Selv om taterne ikke utgjorde en gruppe som kunne skilles fra den øvrige befolkningen i antropologisk forstand, kunne de likevel utgjøre en sosiologisk gruppe. ”Sociologiska skiljemärken få ej betraktas

⁶⁷⁷ *Sociala Meddelanden* 1945, s.381

⁶⁷⁸ *Sociala meddelanden* 1945, s. 380f.

⁶⁷⁹ *Sociala meddelanden* 1945, s. 379.

⁶⁸⁰ *Sociala Meddelanden* 1945, s. 392.

⁶⁸¹ Pfannenstill 1948.

⁶⁸² Pfannenstill 1948, s. 231.

som mindre *verkliga* än de antropologiska”, skriver Pfannenstill.⁶⁸³ Han definerte en tater som ”den person, som av en opplyst allmän opinion anses härstamma från en tattarsläkt”. Som en utdypning av denne definisjonen anførte Pfannenstill blant annet at det i alminnelighet rådet stor enighet om hvilke slekter som var taterslekter, og at en person vanligvis kunne fri seg fra taterbeskyldninger ved å dokumentere at han ikke nedstammet fra tater.⁶⁸⁴ Pfannenstill avviste med dette tatertellingens kriterium c) som var knyttet til levesett. Hans utgangspunkt samsvarte med kriterium a) ”en i orten sedan länge hevdvunnen oppfattning”. Adam Heymowskis viste til denne definisjonen da han valgte ut probander til sin undersøkelse.

Bakteppet for Heymowskis undersøkelse var et samfunn som hadde identifisert taterne som ett av sine viktigste sosiale problemer. Denne oppfatningen var gjennomgående i opinionen fra de øverste politiske myndighetene og ledende samfunnsforskere til leserbrevskribentene i lokalavisene. Etnologen Birgitta Svensson har formulert det slik:

Med stöd av den allmänna opinionen avgränsade staten tattarna som et problem, vars lösning var en förutsättning för folkhemmets förverkligande. En grupp hade utsetts som användbar i disciplineringen av folket, då de aktivt formade ett liv så väsensskilt från det som staten önskade.⁶⁸⁵

Det var bred enighet om at taterne representerte et sosialt avvik som var uønsket i den svenske velferdsstaten. Men forklaringene på hvordan denne avvikskulturen hadde oppstått varierte. Var den samfunnsskapt eller genetisk bestemt? Da Heymowski startet sitt arbeid i 1950, hadde det første standpunktet fått gjennomslag i vitenskapelige miljøer. Vi har sett at noen av pionerene i det nye sosiologifaget la vekt på de sosiale utstøtingsmekanismene. De hadde støtte fra blant annet folkloristen Carl-Martin Bergstrand og språkviteren Olof Gjerdman.⁶⁸⁶ Taterutredningen fra 1944 helte også i retning av dette standpunktet selv om spørsmålet ble sett på som ”svårutredd” og ikke fullt ut avklart. Det andre standpunktet var i Sverige først og fremst representert av historikeren Allan Etzler som på bakgrunn av historiske og språklige undersøkelser hevdet at de svenske taterne var ”zigenaravkomlingar”.⁶⁸⁷ Blant Etzlers støttespillere kan regnes antropologen Bertil Lundman som hevdet at taterne var en ”blandras

⁶⁸³ Pfannenstill 1948, s.228.

⁶⁸⁴ Pfannenstill 1948, s.230f.

⁶⁸⁵ Svensson 1993, s. 33.

⁶⁸⁶ Bergstrand 1942. Gjerdman 1945.

⁶⁸⁷ Etzler 1944.

mellan förfallna svenskar och zigenare”; han beskrev de to gruppene som denne ”underliga folkstam, zigenare och deras avfallsprodukt, tattarna”.⁶⁸⁸ Pedagogen Manne Ohlander beskrev taterne som en egen rase. Han var særlig opptatt av gruppas lave intelligens som han så som et rasemessig særmerke.⁶⁸⁹ I offentlig debatt sto oppfatningen om at taterne utgjorde en egen rase fortsatt relativt sterkt.

Forakten for taterne og uro for gruppa som et sosialt problem var imidlertid nokså lik på tvers av ulike syn på gruppas opprinnelse, så hvorfor ble avstammingsspørsmålet ansett som viktig? Sosiologene Segerstedt og Pfannenstill var opptatt av hvordan utgrupper ble etablert og opprettholdt. Debatter rundt forholdet mellom arv og miljø stod også sentralt på denne tida. Oppfatninger om at folkegrupper hadde særegne nedarvede atferdstrekk var på vikende front i etterkrigsåra, men hadde fortsatt sine tilhengere. I denne sammenhengen var det et sentralt spørsmål om ”tattarfrågan” kunne løses ved å påvirke miljøet. Hvis taternes ”asosialitet” var arvelig bestemt, ville sosialpolitiske tiltak være dømt til å mislykkes. En slik tankegang var typisk for Manne Ohlander. I taterutredningen av 1944 ble betydningen av avstamning imidlertid tonet betydelig ned. ”Ur social synpunkt har den svårutredde frågan om tattarnas ursprung endast sekundär betydelse”, heter det der.⁶⁹⁰ Også for Adam Heymowski fikk avstammingsspørsmålet etter hvert mindre betydning. I lisensiatavhandlingen fra 1955 skriver han: ”Efter ett par års forskning har tyngdpunkten alltmer förskjutits från frågan om ”tattarnas” härkomst till det sociologiskt kanske mer interessanta problem om vad slags grupp det är, som de numera bildar.”⁶⁹¹

Det var altså samtidas taterne eller resande som kom til å oppta Heymowski mest, men interessen for gruppa var i all hovedsak teoretisk. Det var spørsmål i tilknytning til sosiologisk gruppeteori han videreutviklet i forbindelse med doktorgradsarbeidet. Han foretok ikke nye intervjuer utover dem han allerede hadde gjennomført i begynnelsen av 1950-tallet, og doktoravhandlingen fra 1969 gir ikke ny innsikt i de resandes levetilstand og egenoppfatning. Heymowskis forsøk på videreutvikling av Torgny Segerstedts

⁶⁸⁸ Lundman 1943, her sitert etter Axelsson 2007, s. 152. Bertil Lundman (1899-1993) var dosent i fysisk antropologi ved Universitetet i Uppsala 1947- 1970.

⁶⁸⁹ Axelsson 2007, s. 159.

⁶⁹⁰ *Sociala meddelanden* 1945 s.379.

⁶⁹¹ Heymowski 1955, s. 3.

gruppeteoretiske begreper blir imidlertid sjelden nevnt i ettertid, og de representerte neppe teoretiske nyvinninger av betydning. Det er svarene han ga i tilknytning til avstamning som ble framhevet og som skapte skole.

6.3 Heymowskis metodiske angrepsvinkel

Genealogiene var det sentrale elementet i Heymowskis undersøkelser. I tillegg gjennomførte han en serie intervjuer med personer som tilhørte gruppa av R-probander og også i enkelte tilfeller med personer som han fikk kontakt med gjennom R-probandene. Han arbeidet også noe med innsamlet folkelivsmateriale og historiske kilder utover kirkebøkene, i hovedsak med sikte på å forklare betydningen av begrepene ”tattare” og ”zigenare” i eldre tid.

6.3.1 Utvalget av probander i den genealogiske undersøkelsen

I utgangspunktet foreslo Heymowskis veileder, Torgny T. Segerstedt, at han skulle få tak i ”så där fyra, fem ”tattare” og følge slekta deres bakover i tid.” Heymowski skjønnte imidlertid raskt at han måtte ha et større materiale. Han startet opp med et utvalg på 35 personer, men for noen av dem viste det seg vanskelig å få til særlige dybde i slektstavlene. Han arbeidet derfor videre med 30 personer.⁶⁹² I valget av probander skriver Heymowski at han tok utgangspunkt i sosiologen Bertil Pfannenstills definisjon: ”tattare kallas den person, som av en upplyst allmän opinion anses härstamma från en tatarläkt”. Heymowski henvendte seg følgelig til ”den opplyste allmenne opinion”, som han definerte som politiet, funksjonærer i sosialtjenesten og rettspsykiatere. I tillegg fikk han opplysninger fra Allan Etzler som i 1944 hadde avlagt doktorgraden med avhandlingen *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige*.⁶⁹³

I løpet av undersøkelsen viste det seg imidlertid at representantene for ”den opplyste opinionen” slett ikke alltid var enige om hvem som skulle regnes som tater. Ser vi nærmere på den gruppa Heymowski kaller B-probander (personer med vanlig svensk allmuebakgrunn), totalt sju av 30, finner vi at når det gjaldt fire av dem var Heymowskis informanter uenige. Det gjelder proband R2, identifisert som tater av Allan Etzler, men ansett for å være av vanlig

⁶⁹² Heymowski 1955, s. 1.

⁶⁹³ Heymowski 1955, s.18.

svensk bondeslekt av en politimann i området.⁶⁹⁴ Også tateridentiteten til en annen person fra Etzlers liste, proband N1, ble motsagt av en representant for politiet.⁶⁹⁵ Videre gjelder det proband Z hvor Heymowski antar at informanten er temmelig alene om å mene at personen er tater⁶⁹⁶ og proband B1 hvor det foreligger opplysninger fra to prester om at familien lokalt ikke anses som tatere.⁶⁹⁷

Eksemplene viser problemene ved Pfannenstills definisjon og ved Heymowski bruk av den. Den opplyste allmenne opinion var verken opplyst eller allmenn. Klassifiseringene ble foretatt på grunnlag av kriminalitet, levesett/livsførsel og utseende. Pfannenstill vektla ”härstamning från en tatarsläkt”, men det er tydelig at flere av Heymowskis informanter ikke hadde kjennskap til slektsbakgrunnen. Heymowski pekte på en åpenbar svakhet ved Pfannenstills definisjon. Den tok ikke hensyn til de berørtes egen oppfatning om sin gruppetilhørighet.⁶⁹⁸ Men i utvalget av probander valgte han selv å se bort fra dette viktige punktet. En av B-probandene benektet aktivt at han var tater, og Heymowski viser til at også informanter blant R-probandene avviste at denne personen hadde tilhørighet til gruppa.⁶⁹⁹ For to andre B-probander skriver Heymowski at han ikke kjenner til om de selv anså seg som tatere/resande. Formodentlig gjelder det samme for de øvrige fire B-probandene.

Funnet av de sju B-probandene i Heymowskis undersøkelsesmateriale sier mye om hvor lettvindt myndighetspersoner og ”eksperter” kunne feste en tatermerkelapp på personer med avvikende atferd. Sånn sett er funnet interessant, det viser også at det er all grunn til å se med skepsis på det høye antallet tatere som ble registrert i taterundersøkelsen fra 1944. Det er imidlertid svært tvilsomt om dette funnet kan si noe om hvordan gruppa tatere/resande oppstod. Heymowski antok at en person som ble stemplet som tater, kanskje ville slå seg sammen med eksisterende tatergrupper, bli mer eller mindre tvunget til å gifte seg inn i

⁶⁹⁴ Heymowski 1969, s. 35.

⁶⁹⁵ Heymowski 1955, s. 19f. Opplysningen er ikke tatt med i presentasjonen av proband N1 i Heymowski 1969, s.34.

⁶⁹⁶ Heymowski 1955, s. 21. Kommentaren er ikke tatt med i presentasjonen av proband Z1 i Heymowski 1969, s. 35.

⁶⁹⁷ Opplysninger fra Heymowskis underlagsmateriale deponert i Kungliga biblioteket: Heymowski Acc. 1970/153, 1:1 Antavlor A1-B5.

⁶⁹⁸ Heymowski 1955, s.15

⁶⁹⁹ Proband R2 i Heymowski 1969, s. 34f. Opplysningene om at heller ikke R-probandene anerkjente hans gruppetilhørighet stammer fra Heymowski 1955, s. 21.

gruppa og på den måten etter hvert bli akseptert som gruppelem. Han hevder at det var flere eksempler på det i slektsmaterialet for R-probandene. Han har imidlertid ikke noe empirisk belegg for at ekstern stigmatisering eller kategorisering var den utløsende årsaken til at personer fra bondesamfunnet giftet seg inn i en taterslekt. En slik prosess framstår som et rent postulat. Blant B-probandene han kartla i perioden 1950-55, fant han i 1969 ingen som hadde knyttet seg til en tatergruppe.⁷⁰⁰

6.3.2 Heymowskis valg av kilder

Heymowskis genealogiske arbeid med kirkebøker som kilde er omfattende og grundig. Han har imidlertid nærmest fullstendig begrenset seg til disse kildene for tida før 1900.⁷⁰¹ Dette er en viktig svakhet ved den delen av undersøkelsen som drøfter forbindelseslinjene mellom 1950-tallets tater og personer som i 1600- og 1700-tallskilder omtales som ”tartare” eller ”zigenare”. Slike betegnelser er relativt sjeldne i kirkebøker, men de er langt oftere brukt i retts- og politikildene. Manglende funn av aner benevnt som ”zigenare” var et sentralt argument for Heymowski når han hevdet at forbindelseslinjene mellom de resande i samtid og nær fortid og eldre tiders sigøynere var få og nærmest uten betydning. Siden 1970-åra har en gruppe svenske slektsforskere gjennomført en større kartlegging av svenske taterslekter, deriblant en rekke av slektene som Heymowski undersøkte. Disse slektsforskerne har i tillegg til kirkebøker brukt rettsmateriale, fangeruller, fengselsarkivenes kirkebøker og passarkiver.⁷⁰² Ved hjelp av slike kilder har de kunnet føre mange av Heymowskis slektstavler betydelig lengre tilbake i tid. De har også funnet at et større antall personer fra Heymowskis materiale er omtalt som ”zigenare”, særlig i kilder fra 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet. Initiativtakeren til dette arbeidet, Bo Lindwall, har uttrykt det slik:

Nå, vilka är då de resande och vad härstammar de ifrån? Trots trettio års forskning i ämnet är det en besvärlig fråga att svara på men för att förenkla det hela en smula så stöder den genealogiska forskningen faktisk den gamla folkliga föreställningen att ”tattare” är en blandning av zigenare och svenskar. Åtminstone i den meningen att alla resande har både vanliga etniska svenskar och sådana som i källmaterialet kallas ”ziguenare” eller ”tartare” bland sina anor. ”Zigenare” var en synonym för ”tattare” under större delen av 1800-talet och först när de främmande zigenarna från Ungern och Rumänien

⁷⁰⁰ Heymowski 1969, s.33.

⁷⁰¹ Heymowski 1969, s.54f

⁷⁰² Skogsjö 1984, s. 24.

började dyka upp i slutet av 1800-talet gjordes en skillnad mellan de inhemska ”tattarna” och de främmande ”zigenarna”.⁷⁰³

I kapittelet ”Three Traveller Lineages” har Heymowski foretatt en mer utførlig analyse av tre slektslinjer.⁷⁰⁴ Termen ”lineage” definerer han som en gruppe av familier som kognatisk kan føres tilbake til en felles ane. For den første slektslinjen han setter opp (Lineage I) er den felles anen en person kalt Ditlof eller Detlof Petersson, født ca 1710. Heymowski beskriver ham som ”a gardener’s hand in Uppsala where he lived in the hangman’s house”.⁷⁰⁵ Denne mannen har en nøkkelposisjon i slektsmaterialet. Hele ni av Heymowskis 23 R-probander kan føre slekta si tilbake til ham, og han gjenfinnes i anetavlene ikke mindre enn 31 ganger. Heymowski skriver at det er sannsynlig at enda flere av R-probandene kunne knyttes til hans slekt hvis det hadde vært mulig å kartlegge slektstavlene mer fullstendig. Han beskriver for øvrig denne slektslinjen som svært homogen når det gjelder yrker og levemåte. De omreisende yrkene dominerer, og det er svært mange giftermål innafor slektslinjen. Inngifte med svensk bondebefolkning forekommer, men relativt sjelden. Heymowski fant også få tilfeller av at medlemmer av denne slektslinjen krysset grensene til majoritetssamfunnet og gikk over til et bofast liv.

Hvem var så denne Detlof Petersson som så mange av Heymowskis probander kan føres tilbake til? Perioden som gartnermedhjelper i Uppsala var kortvarig. Stort sett levde han et omvandrende liv i Norge og Sverige. Både han og sønnen Peter betegnes som ”ziguener” og ”tartar” i rettsprotokoller fra 1760-åra.⁷⁰⁶ Her har vi altså et sentralt bindeledd mellom gruppene som ble kalt ”ziguener” og ”tartarer” på 1700-tallet og personer som omtales som tatere på 1950-tallet.⁷⁰⁷ Også flere andre i denne slektslinjen er funnet nevnt som ”ziguener” eller ”tartare”. Det gjelder blant annet personer ved navn Klosterman og Holmström-Quick.⁷⁰⁸ Slektene Detlofsson finner vi også igjen slektslinje II. Medlemmer av Holmström-slekta finnes i alle tre slektslinjer. I Bo Lindwalls genealogiske arbeider finnes det en rekke

⁷⁰³ Lindwall 2005, s.11.

⁷⁰⁴ Heymowski 1969, s.57-65.

⁷⁰⁵ Heymowski 1969, s. 58.

⁷⁰⁶ Väster Norrland läns landskansli 1763, Diva:7, Gävleborgs läns landskanslis förhørsprotokoll 6/5 1761. Takk til Sebastian Casinge som sendte meg transkriberte avskrifter av disse protokollene.

⁷⁰⁷ Detlof Petersson og sønnen Peter vil bli nærmere omtalt i underkapittel 10.6.

⁷⁰⁸ Svensson 1993, s. 97f.

eksempler på kontinuitet mellom grupper som ble omtalt som ”Ziguener” på begynnelsen av 1700-tallet og grupper som ble kalt ”tattare” i seinere perioder. ”Sigøynerinnslaget” var altså betydelig større enn Heymowski konkluderte med, og trolig vil videre undersøkelser i rettsmaterialet kunne dokumentere enda flere tilfeller.

6.3.3 Heymowskis kontakt med de resande

Under arbeidet med lisensiatavhandlingen gjennomførte Heymowski ca 15 besøk hos familier med tater/resande-bakgrunn. Han karakteriserte denne delen av undersøkelsen som kulturanthropologiske feltstudier (1955) og seinere (1969) som en ”social-anthropological approach”.⁷⁰⁹ I dag kan det synes selvsagt at intervjuer med den aktuelle gruppa måtte være en sentral del av undersøkelsen. Men det er viktig å være klar over at Heymowski på dette området var en pioner. Den vanlige oppfatningen var at det var lite å hente ved å bruke taterne selv som kilder. Riktig nok besøkte også Bertil Pfannenstill taterfamilier da han foretok sin undersøkelse i Borås i 1948, men resultatene av disse besøkene er ikke synliggjort i Pfannenstills artikkel; han baserte seg i hovedsak på informasjon fra sosialarbeidere. ”Tattaren” var ifølge Pfannenstill lett å komme i kontakt med, men hadde ”lätt att taga til en lögn eller förstålla sig”.⁷¹⁰ Heymowskis siktemål med intervjuene var å skaffe informasjon om taternes egenoppfatning som gruppe. Han ville også se nærmere på kommunikasjonen internt i gruppa og mellom taterne og majoritetssamfunnet. Heymowskis konklusjon ut fra intervjuene var at de resande betraktet seg som en egen gruppe atskilt fra majoritetssamfunnet, og at de hadde svært god oversikt over hvem som hørte til gruppa. Intervjuene er gjennomgående preget av lydhørhet og respekt. Ett unntak fra dette er de relativt detaljerte beskrivelsene av intervjuobjektene skalle- og ansiktsform, kroppsbygning, hud-, hår- og øyenfarge.⁷¹¹ Her ser vi trolig en påvirkning fra undersøkelsen som ble gjennomført av Statens institut för rasbiologi noen år før. I doktoravhandlingen fra 1969 har han ikke tatt med utseendebeskrivelser av denne typen.

⁷⁰⁹ Heymowski 1955, s. 69 og Heymowski 1969 s.66.

⁷¹⁰ Pfannenstill 1948, s.233.

⁷¹¹ Heymowski 1955. Bilag 9 Kulturanthropologiska studier bland resande og Heymowski, Adam de, *Slutrapport ang. s.k. tattarens släktskapsrelationer och sociala rekrytering*, Stensil. Sociologiska institutionen, Uppsala, Höstterminen 1952. Kungliga biblioteket Heymowski Acc 1996/8 14:1.

Både lisensiatavhandlingen og doktoravhandlingen er i all hovedsak skrevet innafør datidas kvantifiserende sosiologiske tradisjon. Intervjuene var ifølge Heymowski bare av sekundær viktighet i undersøkelsen.⁷¹² Han betegner dem selv bare som besøk (visits) og konklusjonene fra dem som inntrykk (impressions).⁷¹³

6.4 Heymowskis forståelse av begrepet etnisitet

I lisensiatavhandlingen fra 1955 bruker ikke Heymowski begrepet *etnisitet*. Dette begrepet fikk ikke bredt gjennomslag i vitenskapelig diskurs før i 1960-åra. Et sentralt poeng i lisensiatavhandlingen er skillet mellom den eksternt påførte merkelappen ”tattare” og egenbetegnelsen ”resande”. Heymowski diskuterer ulike sosiologiske gruppebetegnelser. ”Tattare” betegner ifølge Heymowski en fiktiv utgruppe eller fiktiv syndebukksgruppe. Den omfatter personer som er stemplet som tater ved eksternt kategorisering, men ikke har noen form for fellesskap eller felles identifikasjon. Videre opererer han med en gruppetype som han kaller en fiktiv inngruppe. Til denne gruppa hører personer som har en egenoppfatning som resande, uavhengig av om de tilhører familier som har lange historiske tradisjoner for en omreisende tilværelse. Dette vil han kalle en identifikasjonsgruppe. Som en virkelig medlemsgruppe vil han bare regne personer som identifiserer seg selv som resande og har forfedre med resande-bakgrunn.⁷¹⁴

I doktoravhandlingen fra 1969 løfter Heymowski etnisitetsbegrepet fram i avhandlingens undertittel – ”A Social Isolate or an Ethnic Minority”. Men i teksten har begrepet fått en svært beskjeden plass. Faktisk har jeg bare funnet det nevnt tre steder i avhandlingen. Første gang er i introduksjonen hvor han presenterer spørsmålet om hvorvidt taterne må ses som ”an *ethnic isolate* or as an essentially social one” [min utheving].⁷¹⁵ Videre bruker han begrepet i kapittel IV hvor han redegjør for inntrykkene fra intervjuundersøkelsene. Her anvendes det i en form for konklusjon:

⁷¹² Heymowski 1969, s.66.

⁷¹³ Heymowski 1969, s.73.

⁷¹⁴ Heymowski 1955, s. 107-109.

⁷¹⁵ Heymowski 1969, s. 15.

It seems, in any case, highly reasonable to look upon the traveller group to-day as a kind of social class (whose pariah and scape-goat character is manifested by the attitudes of outside society) rather than an *ethnic isolate* – no matter what the descent of the nucleus families.⁷¹⁶ [Min utheving]

I avhandlingens sluttkapittel, ”Summary and Conclusions”, hvor man kunne forvente at begrepet etnisk ville ha en sentral plass, er det nærmest bare nevnt i forbifarten når Heymowski i sammenfatningen slår fast at R-probandenes *etniske* bakgrunn er relativt heterogen.⁷¹⁷ Her sikter han vel til et innslag av tyske innvandrere og til de få sigøynerne han mente å finne i stamtavlene.

Som vi ser er etnisitetsbegrepet verken definert eller nærmere drøftet. Heymowskis litteraturliste inneholder noen få henvisninger til sosialantropologisk litteratur, men han referer ikke til litteratur som drøfter etnisitet spesielt.⁷¹⁸ Så hvordan forstod Heymowski etnisitetsbegrepet? Nærmest en forklaring kommer han i avhandlingens kapittel IV. Her beskriver han de resande som ”a true and rather exclusive isolate, composed of a number of clans and families connected to each other by several kinship bonds.”⁷¹⁹ Han framhever imidlertid den stadige utskiftingen av personell som preger gruppa. Til tross for gruppas karakter av isolat krysser enkeltpersoner og familier grensen over til majoritetssamfunnet og blir bofaste samtidig som nye personer fra majoritetssamfunnet slutter seg til de resande. Han sammenlikner disse prosessene med den sosiale mobiliteten innafor elitegrupper, og det er på denne bakgrunnen han konkluderer med at de resande må karakteriseres som en *sosial klasse*. Her framgår det tydelig at Heymowski primært knytter etnisitetsbegrepet til avstamning og at han forutsetter en form for permanent gruppedlemskap i etniske grupper. Synet på egenidentifikasjon som et kriterium for gruppetilhørighet er også vektlagt annerledes enn i avhandlingen fra 1955. I 1969 understreker han at de resande er født inn i gruppa, og at de må forstås som ”a real in-group” uavhengig av hvorvidt de identifiserer seg selv som resande.⁷²⁰ Heymowskis etnisitetsforståelse ligger altså nær et primordialistisk ståsted hvor etnisitet

⁷¹⁶ Heymowski 1969, s. 74.

⁷¹⁷ Heymowski 1969, s. 113.

⁷¹⁸ På litteraturlista finner vi blant annet Fredrik Barths ungdomsarbeid om norske tatere, ”The social organization of a pariah group in Norway” fra 1955 og samme forfatters *Nomads of South Persia* fra 1961.

⁷¹⁹ Heymowski 1969, s. 68.

⁷²⁰ Heymowski 1969, s. 115f.

oppfattes som noe gitt. Analysen bygger på en forståelse av begrepene ”sosial” og ”etnisk” som et motsetningspar. Det sosialt konstruerte blir dermed sett som ikke-etnisk.

Noen nøkler til Heymowskis etnistetsforståelse kan vi også finne i hans analyser av eldre kilder. Her opererer han med begrepene ”real gypsies” og ”genuine gypsies”. Han trekker i tvil at alle som ble benevnt som ”tartare” eller ”ziguener” i 1600- og 1700-talls kilder virkelig var ekte sigøynere.⁷²¹ Spørsmålet er for så vidt berettiget, men forutsetter en presisering av hva en ”genuine gypsy” skulle være. Det virker som om Heymowski delte den vanlige oppfatningen av ”genuine gypsies” som en kulturelt uforanderlig kategori med de samme kjennetegn som øst-europeiske sigøynere. Dette inntrykket forsterkes av hans omtale av tyske sinti som grupper av mer eller mindre blandet opprinnelse i motsetning til ”rene” sigøynere.⁷²²

Heymowski identifiserte en gruppe med en klar kollektiv identitet og en samlende egenbetegnelse (resande). Gruppemedlemmene oppfattet språket, svensk romani, som en viktig identitetsmarkør. I genealogiene fant han en klar tendens til endogami. Gruppen hadde hatt et markert særpreg gjennom generasjoner. Ut fra en moderne etnisitetsforståelse er det overraskende at Heymowski kunne avvise så entydig at dette dreide seg om en etnisk gruppe. Men Heymowskis forståelse av etnisitet er trolig ganske typisk for 1960-tallet. Han kan vanskelig kritiseres for ikke å ha foregrevet nyere etnisitetsforskning. Artikkelsamlingen *Ethnic Groups and boundaries* med Fredrik Barths vektige bidrag til etnisitetsforståelse kom ut samme år som Heymowski la fram sin doktoravhandling. Her vektlegger Barth at etniske skillelinjer ikke er avhengig av fravær av mobilitet. De omfatter både eksklusjons- og innkorporeringsprosesser hvor skillelinjene opprettholdes, men gruppetilhørigheten kan fluktuere.⁷²³ Denne analysen er høyst relevant for forskning om taterne som etnisk gruppe. Men vi må anta at Heymowski ikke kjente til boka.

⁷²¹ Heymowski 1969, s.95.

⁷²² Heymowski 1969, s. 102.

⁷²³ Barth 1982 [1969], s 9f.

6.5 Heymowskis argumentasjon og konklusjon

I ettertid har det blitt hevdet at Heymowski dokumenterte at svenske tatere ikke hadde røtter tilbake til sigøynerinnvandringene.⁷²⁴ Som vi har sett, bygget Heymowski blant annet på manglende funn av sigøynerbetegnelsen i kirkebøker. En annen sentral del av Heymowskis argumentasjon tok utgangspunkt i en analyse av fornavn. Blant R-probandenes aner på 1700-tallet fant Heymowski et innslag av bønder og husmenn, men det genealogiske bildet var dominert av personer med omvandrende yrker som for eksempel glassførere, hestegjeldere, hestehandlere og soldater.⁷²⁵ I den siste gruppa fant Heymowskis to forskjellige typer av fornavn. Det var for det første en type fornavn som også var vanlige i den fastboende befolkningen – navn som Anders, Erik, Johan, Lars, Nils, Olof og Peter. Funn av slike fornavn mente han var en sterk indikasjon på at det dreide seg om vanlige svenske bondefamilier. En annen gruppe fornavn hadde en mer fremmedartet karakter. Dette var navn som Alexander, Didrik, Florentin, Fredrik, Kaloander, Lorents, Reinhold, Valentin og Vidrik. En del av disse navna var ikke uvanlige i den svenske overklassen, men Heymowski mente at navneimitasjon ikke var den sannsynlige forklaringen. Han regnet med at navna var kommet inn i slektene gjennom tyske innvandrere – leiesoldater eller bødler.⁷²⁶ Vi ser at Heymowski her bruker samme argumentasjon som Kaspar Flekstad og H.P. Hansen. Og som tidligere påpekt, er argumentasjon bygget på navnebruk svært dårlig historisk fundert. I gruppa av fornavn som Heymowski regner som svenske, er det bare Olof som er et rent nordisk navn. Alle de andre navna inngår i litt forskjellige varianter som en del av et felles vest-europeisk navnemateriale. Svenskklingende fornavn er ikke uvanlig blant personer som i 1500-1700-talls kilder benevnes som ”tartare” eller ”zigenare”. Fra 1500-tallet kan kildene fortelle om ”egiftieren Anders Faa” og ”Christoffer Larsson, tatarehöuizman”.⁷²⁷ Fra 1600-tallet har vi typisk svenske navn som Hans Eriksson, Anders Larsson og Johan Olufsson.⁷²⁸ De to sistnevnte har i bønneskrifter beskrevet seg selv som henholdsvis ”Zigener Corporal” og ”fattige wandringsfolck af tatariska nattion”. Disse og en rekke andre nordiskpregede

⁷²⁴ Se nærmere behandling i underkapittel 6.6.

⁷²⁵ Heymowski 1969, s.46-47.

⁷²⁶ Heymowski 1969, s.110f.

⁷²⁷ Etzler 1944 s. 55f.

⁷²⁸ Etzler 1944, s.63, 139 og 142.

navneformer finnes i Allan Etzlers bok *Zigenarna og deras avkomlingar i Sverige*. Heymowski hentet mye av sine historiske opplysninger fra denne boka, og han hadde også tilgang til Etzlers underlagsmateriale. Det er derfor påfallende at han brukte svensk klingende fornavn som argument i sin konklusjon.⁷²⁹

Etter å ha analysert de to fornavnskategoriene og konkludert med henholdsvis svensk avstamning og tysk innvandring som bakgrunn, går Heymowski over til å drøfte det han kaller en tredje kategori av aner som må tas med i betraktningen, nemlig sigøynere. Her skriver han at: "A certain admixture of Gypsy blood is to be assumed in a number of cases."⁷³⁰ Han nevner tre tilfeller. Det første bygger på opplysninger fra en rettssak fra 1764 gjengitt etter Allan Etzlers bok.⁷³¹ Det andre tilfellet er hentet fra et memoarverk fra tidlig 1800-tall, hvor et medlem av slekta Lindgren er omtalt som sigøyner. I begge tilfeller dreier det seg om personer som figurerer i flere av Heymowskis slektstavler. Det tredje tilfellet er knyttet til proband L1. Her kommer et mulig sigøynerinnslag inn rundt midten av 1800-tallet gjennom inngifte med en dansk-tysk sigøyner.⁷³² Heymowski mener imidlertid at familien helst bør regnes som tyske "Gauener", selv om han ikke vil benekte at den kan ha sigøynerinnslag.⁷³³

Heymowski avviser altså ikke at det fantes sigøynerinnslag i genealogiene. Men med så begrensede funn av personer som er omtalt som "zigenare" i kildene, er det kanskje naturlig at han konkluderte med at sigøynerinnslaget ikke kunne være av særlig betydning for konstitueringen av gruppa resande. Heymowski var imidlertid godt kjent med det rike kildematerialet Allan Etzler hadde lagt fram om "zigenare" og "tartare" i Sverige på 1600- og 1700-tallet. Gjennom dette materialet visste han også at de etniske betegnelsene ofte var brukt

⁷²⁹ Seinere modererte han dette argumentet. I en artikkel fra 1987 skriver han at han "...kanske inte tillräckligt beaktat möjligheten att zigenare eller zigenarättlingar även kan döljas bakom helt ordinära, svensklingande namn utan att respektive arkivkällor på minsta sätt anger ifrågavarande personers bakgrund.", Heymowski 1987, s. 19.

⁷³⁰ Heymowski 1969, s.111.

⁷³¹ Det gjelder den tidligere omtalte Andreas Holmström som figurerer i en rekke av Heymowskis slektstavler.

⁷³² Slekten Herzberg regnes av den danske etnologen Anders Enevig som typisk for sigøynergrupper som opprinnelig kom fra hertugdømmene Schleswig og Holstein. Slekta er også omtalt i den danske sigøynerundersøkelsen fra 1943 (Erik D. Bartels and Gudrun Bruun, *Gipsies in Denmark : a social-biological study*).

⁷³³ Heymowski 1969, s.111.

i det eldre rettsmaterialet. Det er påfallende at han ikke la vekt på å bruke dette materialet i de genealogiske undersøkelsene. I stedet konstruerte Heymowski sin egen forklaring på de etniske termene i 1700-tallskildene. Han hevdet at taterbetegnelsen skiftet betydning i løpet av 1700-tallet: "From the 18th century onwards the *tattare* label was attached to itinerant or traveller families, in some respects Gypsy-like but nevertheless distinct from the gypsies."⁷³⁴ Postulatet om et slikt betydningsskifte utgjør ett av premissene for konklusjonen om at taterne (de resande) var et sosialt fenomen uavhengig av sigøynerne. I sitatet over som er hentet fra doktoravhandlingens konklusjon, slår han betydningsskiftet fast som et faktum uten argumentasjon. Tidligere i avhandlingen uttrykker han seg langt mer forsiktig. Han mener at formuleringen "tattare och zigenare" som ofte forekommer i svenske 1700-tallskilder, *kanskje* kan tolkes som en *indikasjon* på at de to betegnelse hadde forskjellig betydning på denne tida. Han legger imidlertid til at formuleringen "tattare och zigenare" stadig veksler med en annen formulering, "tattare eller zigenare" og konkluderer slik: "Unfortunately the use of these terms cannot be shown to have consistency."⁷³⁵ Han bruker samme argumentasjon i lisensiatavhandlingen, men der legger han også fram en alternativ forklaring: "Det är dock tänkbart, att sammanställningen av dessa ord helt enkelt är en tidstypisk stilistisk figur."⁷³⁶ Og så enkel er faktisk forklaringen. Hvis man leser en del av de kildene Etzler siterer fra, i sin helhet, går det klart fram at betegnelse "tattare" og "zigenare" brukes om hverandre om samme gruppe og at det samme er tilfelle med de faste sammensatte formuleringene "tattare och zigenare" og "tattare eller zigenare".⁷³⁷

6.6 Mottakelsen av Heymowskis undersøkelser og bruken av dem i ettertid

Heymowskis lisensiatavhandling fra 1955 ble bare utgitt som stensil og fikk neppe noen bred leserkrets, men den ble flere ganger trukket fram i debatter om samtidas svenske sigøynere (etterkommere av øst-europeiske rom som først kom til Sverige rundt århundreskiftet 1800/1900). Svenske talsmenn for disse gruppene var svært opptatt av å trekke et skarpt skille

⁷³⁴ Heymowski 1969, s. 113.

⁷³⁵ Heymowski 1969, s.85.

⁷³⁶ Heymowski 1955, s.83.

⁷³⁷ Se for eksempel Konga Härads dombok Urtima ting 17/12 1724 og forhørene av Pehr Jönsson Hellboms følge fra 1727-1728 omtalt i underkapittel 9.2.

mellom tater og sigøynere. I arbeidet mot fordomsfull kriminalisering av sigøynere ble det viktig å avgrense dem fra de stigmatiserte taterne.

En sentral person i denne sammenhengen var etnologen Carl-Herman Tillhagen.⁷³⁸ Han var ansatt ved Nordiska Museet og utførte omfattende etnologiske studier blant sigøynerinnvandrerne. Tillhagen ble i flere perioder benyttet som myndighetenes ekspert på sigøyner spørsmål. Han framsto også som en slags selvoppnevnt talsmann for gruppa. Dette preget både hans fortolkning av Heymowskis resultater og hans standpunkter i debatten rundt taternes sigøyneropprinnelse. I 1956 publiserte han artikkelen ”Varifrån härstammar tattarna?” hvor han presenterte Heymowskis avhandling for et bredere publikum. I artikkelen hevdet han at Heymowski definitivt hadde avlivet ”hypotesen om tattarnas zigenarhärstamning”.⁷³⁹ Han refererte Heymowskys argumentasjon og konklusjoner rundt fornavns materialet og det svært begrensede antallet som var omtalt som sigøynere i kildene. Men det han la aller mest vekt på fra Heymowskis undersøkelse, var yrkesfordelingen blant R-probandenes aner. Han pekte på at mer enn en tredjedel av disse anene hadde yrker som gjorde at de måtte regnes til den bofaste befolkningen. Hvis man la til de sju B-probandene, måtte mer enn halvparten av anene regnes som svenske bønder eller andre bofaste. Han mente at Heymowski med dette hadde vist at tatterne i overveiende grad var av svensk avstamning.⁷⁴⁰ Heymowski selv trakk aldri så bastante konklusjoner på grunnlag av yrkesfordelingen i materialet, og han tok også et forbehold som Tillhagen glemte å nevne; de bofaste var overrepresentert i anetavlene fordi disse gruppene var betydelig lettere å gjenfinne i kirkebøkene.⁷⁴¹ Tillhagens beregning av andeler var tvilsom også på andre måter. Han gikk ut fra det Heymowski kalte faktiske aner, det vil si faktiske personer i anetavlene. Men R-probandenes anetavler besto av sammenvevde slektsgrupper og samme person opptrådte ofte både flere ganger i en slektstavle og i flere forskjellige slektstavler. Dette fenomenet betegner Heymowski med den genealogiske termen ”anförlust”. Det vil si at samme person opptrer flere steder i en slektslinje som et resultat av giftermål mellom slektninger. Fenomenet var

⁷³⁸ Carl-Herman Tillhagen (1906-2002). Se også omtale av Carl-Herman Tillhagens kritikk av Allan Etzler i underkapittel 4.5.

⁷³⁹ Tillhagen 1956, s. 293.

⁷⁴⁰ Tillhagen 1956, s.296 f.

⁷⁴¹ Heymowski 1955, s.23 og Heymowski 1969 s. 38.

vanlig blant de resande, men ikke blant de bofaste. Ved å gå ut fra begrepet faktiske aner blir en slik person regnet med bare én gang. For eksempel inneholder R-probandenes slektstavler 48 aner med yrkesbetegnelsene hestegjelder eller huddrager, men det dreier seg bare om 23 personer eller ”faktiske aner”. Det gir seg dermed utslag i at andelen aner med slike yrker blir kunstig lav.

I samme artikkel hevdet Tillhagen at betegnelsen sigøynere i kilder fra 1600- og 1700-tallet bare var standssamfunnets ”föraktfulla benämning på allsköns rotlöst, in- och utländskt asocialt parti”.⁷⁴² Han viste til at dette synspunktet ble støttet av Heymowskis forskning. Som vi har sett, mente Heymowski at det var usikkert hvorvidt *alle* som ble benevnt som ”tartare” eller ”ziguener” i 16- og 1700-talls kilder virkelig var ”ekte sigøynere”, men han gikk aldri så langt som Tillhagen i forhold til å avskrive de etniske betegnelsene i eldre kilder som rene konstruksjoner fra majoritetssamfunnets side.

Carl-Herman Tillhagen benektet imidlertid ikke ethvert sigøynerrinnslag blant taterbefolkningen. Det gjorde derimot en annen forkjemper for de svenske sigøynernes rettigheter, Evert Kumm. Han utga i 1965 et opplysningsskrift rettet mot diskriminering av sigøynere, *Zigenare och vanliga svenskar. Fakta om en s.k. raskonflikt*.⁷⁴³ I et kapittel kalt ”Historieförfalskningen om zigenarna och tattarna” hevder han at Adam Heymowski har *bevist* at taterne stammet fra allmue og fattigfolk på landsbygda. Kumm skriver:

Men bland något tusental kollade förfäder till dessa 30 fanns 4 (fyra) som kunde *misstänkas* vara av zigenarsläkt. Man är förmodligen på säker sida om man misstänker att dessa misstankar baseras på rena gissningar. Till saken hör också att dessa undersökta tatarättlingar i regel var ljushåriga och blåögda. Inte ens den detaljen i de allmänna fördomerna stämde alltså.⁷⁴⁴

Kumm avslutter kapittelet slik:

Nå, spelar det någon roll om de sk tattarna är zigenarättlingar eller helt igenom svenskar? Ja, rätt ska vara rätt: Zigenarna är en väl sammanhållen indisk folkspillra i vårt land, medan tattarna är ett slags avfallsprodukt direkt ur det svenska folket.⁷⁴⁵

⁷⁴² Tillhagen 1957, s. 19.

⁷⁴³ Kumm 1965.

⁷⁴⁴ Kumm 1965, s. 24.

⁷⁴⁵ Kumm 1965, s.26.

Termen ”avfallsprodukt” var tidligere brukt av antropologen Bertil Lundman som i motsetning til Kumm hevdet at taterne var en ”blandras” mellom svensker og sigøynere.

Likheten i språkføringen er ett av mange eksempler på at fordommer og grovt nedsettende karakteristikk hadde gode vekstvilkår på begge fløyer i debatten rundt taternes avstamning. En slik terminologi finner vi imidlertid ikke hos Heymowski.

Da Heymowskis doktoravhandling *Swedish "Travellers" and their Ancestry. A social isolate or an Ethnic Minority* kom ut i 1969, var samfunnsdebatten rundt taterne stilnet, og gruppa ble ikke lenger framhevet som et viktig sosialt problem. Boka ble anmeldt i det nordiske tidsskriftet *Acta Sociologica* i 1970. Anmeldelsen er i hovedsak et nøkternt og kortfattet innholdsreferat. Anmelderen går ikke inn på Heymowskis metoder og argumentasjon på en detaljert måte og har heller ingen kritiske kommentarer. Heymowskis konklusjoner angående forholdet mellom taterne og sigøynere er bare nevnt med noen få linjer. Her heter det at Heymowski på linje med alle sine forgjengere mener at taterne har noe ”sigøynerblod”. Det påpekes at et viktigere spørsmål er hvorvidt denne bakgrunnen har formet gruppas atferdsmønstre. Her skriver anmelderen at noen har vektlagt den biologiske faktoren, andre sosial arv, men at ingen har knyttet atferdsmønsteret til biologi og rase i 1950- og 1960-åra.⁷⁴⁶

I 1970 ga det etnologiske tidsskriftet *Nord Nytt* ut et temanummer om etnisitet. Her omtalte Orvar Löfgren Heymowskis forskning.⁷⁴⁷ Löfgrens omtale skapte på flere måter et mønster for seinere omtale av Heymowskis undersøkelser. I motsetning til Tillhagen gjenga han ikke Heymowskis argumentasjon fra konklusjonskapittelet. Han slo bare fast at spørsmålet om tatergruppas opprinnelse var endelig løst. Heymowskis genealogiske undersøkelser hadde bevist at taterne ikke stammet fra sigøynere. Et sentralt element i Löfgrens framstilling er ”tattarnas försvinnande under 1900-talet”. Han beskriver gruppa som ”en svensk minoritet stadd i snabbt utdöende”.⁷⁴⁸ Löfgren tar også opp spørsmålet om hvorvidt taterne er en etnisk gruppe. Han presenterer synspunkter fra den da nylig utkomne artikkelsamlingen *Ethnic group and boundaries*. Her viser han til Fredrik Barths kritikk av den rådende

⁷⁴⁶ Tomasson 1970, s. 287f.

⁷⁴⁷ Löfgren 1970.

⁷⁴⁸ Löfgren 1970, s. 34 og 37.

etnisitetsoppfatningen, blant annet forutsetningen om genetisk homogenitet. Han slår fast at etnisk tilhørighet må defineres ut fra aktørenes egne oppfatninger. Hvis en bestemt populasjon oppfatter seg som en folkegruppe, utgjør den en etnisk gruppe, uavhengig av om den felles opprinnelsen er reell eller mytisk. Löfgren vil likevel ikke betegne taterne som en etnisk gruppe. Han karakteriserer dem som en subkultur. Ifølge Löfgren fikk taternes sosiale organisasjon aldri ”den fasta karaktär och kulturella särprägel som krävs av en etnisk grupp”. Taterkategorien mangler ”den absolutta gränsdragning som utmärker de flesta etniska grupper”.⁷⁴⁹ Her kan det virke som om Löfgren har forlatt Barth og falt tilbake til de eldre etnisitetsoppfatningene. Han mener imidlertid at taterne kunne ha utviklet seg til en etnisk gruppe med klart definerte grenser, men at gruppa har oppløst seg på samme diffuse sett som den en gang ble skapt. Utgangspunktet var en relativt løs kategori av personer i lavstatusyrker som utviklet sin egen subkultur og skaffet seg et eget språk. Økonomiske endringer, industrialisering og urbanisering førte ifølge Löfgren til at gruppa forsvant.

I boka *Gypsy Politics and Social Change* fra 1974 la den engelske sosiologen Thomas Acton fram en kortfattet, men skarp kritikk av Heymowskis teori. Acton pekte blant annet på at Heymowskis spørsmål, ”A Social Isolate or an Ethnic Minority?” var feilaktig stilt: ”I shall argue that this is a false question, for, while many social isolates do not possess the inter-generational cultural transmission which we associate with ethnic groups, any ethnic group is entirely and can be no more than a social isolate.”⁷⁵⁰ Ifølge Acton hadde de resande slik Heymowski beskrev dem, svært mange fellestrekk med engelske ”gypsies”. Actons bok var i første rekke en kritikk av de engelske gypsyloristenes oppfatninger om ”den ekte sigøyneren”, han viser til at Heymowski bygget på en liknende type av sigøynerstereotyper. Jeg vet ikke i hvilken utstrekning Actons bok ble lest i Sverige da den kom ut. Muligens var den lite kjent. Jeg har aldri sett henvisninger til den i den svenske debatten på 1970- og 1980-tallet.

⁷⁴⁹ Löfgren 1970, s. 36f.

⁷⁵⁰ Acton 1974, s. 21.

I dag regnes boka nærmest som en klassiker i internasjonal litteratur om sigøynere, og flere svenske forskere som har skrevet om taterne, referer til den.⁷⁵¹ De viser imidlertid bare til Actons kritikk av gypsyloristene og lar kritikken av Heymowski ligge ukommentert.

Taterdebatten ble løftet fram igjen i andre halvdel av 1970-tallet, og denne gangen med et nytt utgangspunkt. Det var en representant for gruppa selv som tok initiativ til debatten. I tidsskriftet *Invandrare & minoriteter* skrev Roger Johansson et leserinnlegg med overskriften ”Varför stämplas vi fortfarande som ’tattare’?”. Johansson var på denne tida innsatt på fengselet Hall. I leserinnlegget tok han opp at han selv og mange medfanger på Hall var stemplet som ”tattare” i saksmappene. Tidsskriftet innhentet kommentarer til Johanssons leserbrev fra svenske myndigheter og fra Adam Heymowski som forsker. Det interessante i denne sammenhengen er Heymowskis kommentar hvor han delvis modererer noen av sine konklusjoner om sigøyneravstammings betydning. Han skriver:

Ett visst zigenarinslag kan man också räkna med, tillräckligt starkt för att förklara vissa fenomen (utbredningen av ”romani”, förekomsten av vissa zigeniska yttra drag) men inte tillräckligt för att hela gruppen skulle betraktas som väsensild från det svenska samhället.⁷⁵²

Kommentaren stod under overskriften “’Tattare’ – etnisk minoritet eller socialt isolat?”, men Heymowski valgte denne gangen å ikke svare direkte på spørsmålet. Han skriver at ”Resandesläkterna tycks bilda et verklig socialt isolat”.⁷⁵³ Men han mener også at ”tattarproblemet” har ”alla de kännetecken som man förbinder med minoritetsfrågor.”⁷⁵⁴

Seinere modererte Heymowski synspunktene fra doktoravhandlingen ytterligere. Han pekte på at spørsmålet om betydningen av sigøynerinnslaget ikke var definitivt løst. Han innrømmet at fornavnsanalysen neppe var holdbar som argument, og han pekte på at inngiftemønsteret kunne gi et betydelig større sigøynerlag enn han hadde regnet med. I en artikkel fra 1987 skriver han:

Den av mig själv förfektade tesen om tattarväsendets huvudsakligen sociala karaktär har säkert bidragit till att avliva en del rasmyter men kanske inte tillräckligt beaktat möjligheten att zigenare eller zigenarättlingar även kan döljas bakom helt ordinära, svenskklingande namn utan att respektive

⁷⁵¹ Svensson 1993, Montesino 2002.

⁷⁵² Heymowski 1976, s. 58.

⁷⁵³ Heymowski 1976, s. 58.

⁷⁵⁴ Heymowski 1976, s. 59.

arkivkällor på minsta sätt anger ifrågakavarende personers bakgrund. De fall då det uttryckligen står angivet att det rör sig om zigenare är verkligen lættråknade men dårmed inte sagt att de är de enda som skulle kunna utpekast i det av mig presenterade materialet.

Det förefaller klokast – åtminstone på sakernas nuvarande ståndpunkt - att betrakta den mycket spesiella grupp eller kast som fått namnet ”tattare” så som omfattande flera olika element. Zigenare finns säkert bland förfäderna även om de numerärt inte behövere vara särskilt många. Å andra sidan kan de, på grund av det tidigare omtalade ingiftesfenomenet, svara för en oprortioneligt [sic] stor andel av arvsmassan.⁷⁵⁵

Her er Heymowski tydelig påvirket av kontakten med slektsforskere som arbeidet med taterslekter og de nye kildene disse hadde funnet fram til.⁷⁵⁶ Han var åpen for nye synspunkter og kritikk. Andre forskere som arbeidet med tatere tok imidlertid ikke hensyn til Heymowskis modifiserte standpunkt. I 1988 skrev etnologene Ann Lindholm og Ingvar Svanberg teksten for oppslagsordet ”Tattare” i håndboka *Det mångkulturella Sverige*. I et avsnitt om taternes opprinnelse skriver de ganske kategorisk: ”Forskningen avvisar altså numera alla teorier om tattarnas zigenarhårkomst.”⁷⁵⁷ I artikkelen drøfter de også hvorvidt taterne kan sies å være en etnisk gruppe. Her gjengir de Orvar Löfgrens synspunkter, men moderer dem forsiktig. Löfgren hevdet at taternes sosiale organisasjon manglet ”den fasta karaktår och kulturella särprägel som kråvs av en etnisk grupp”. Lindholm og Svanberg gjentar dette argumentet, men formulerer det siste leddet slik: ”som kråvs för at de *tveklöst* [min uthevning] skulle kunne betraktas som en etnisk grupp”. Forfatterne mener imidlertid at omgivelsenes syn på taterne som en særpreget befolkningsgruppe bør føre til at gruppa behandles parallelt med etniske grupper.⁷⁵⁸ På ett punkt skiller denne framstillingen seg markert fra Löfgrens beskrivelse 18 år tidligere. Taterne har ikke forsvunnet. Den eksterne kategoriseringen har nok opphørt, men en del taterslekter opprettholder ”en bevarad men av omgivingen fördold subkultur”, og grupper av yngre tatere framhever sin bakgrunn og identitet på en positiv måte.⁷⁵⁹

I senere arbeider skiller Lindholm og Svanberg til en viss grad lag i oppfatningen av tatere. Men begge er sterkt påvirket av Heymowskis fortolkningsmodell. I den svenske innvandringshistorien *Tusen år av invandring* fra 1992 gjentar Svanberg at antropologiske,

⁷⁵⁵ Heymowski 1987, s. 19.

⁷⁵⁶ En del av dette materialet var publisert i en artikkel av Bo Lindwall og Håkan Skogsjö fra 1981. For øvrig hadde Heymowski relativt tett kontakt med slektsforskermiljøet.

⁷⁵⁷ Lindholm og Svanberg 1988, s. 417.

⁷⁵⁸ Lindholm og Svanberg 1988, s.418.

⁷⁵⁹ Lindholm og Svanberg 1988, s.418 og 421.

lingvistiske og genealogiske studier ”ger mycket klara besked om att tattarna haft en svensk härkomst”.⁷⁶⁰ Heymowskis undersøkelser framstiller han slik:

Heymowski visade att *en stor del* av de människor som utpekats som tattare helt enkelt inte var några tattare utan människor av skiftande bakgrund som på grund av utseende eller levnadssätt eller av andra anledningar kategoriserades som tattare av omgivningen. Men Heymowski visade också att det fanns en *liten sluten grupp*, som han föredrog att kalla resande, som under århundraden utgjort distinkta släkter i samhällets utkanter. Med zigenarna hade tattarna däremot ingenting att skaffa.⁷⁶¹ [mine uthevinger]

Vi ser at Heymowski her tillegges en svært bastant konklusjon når det gjelder taternes sigøyneravstamning. Mer betenkelig er imidlertid Svanbergs bruk av adjektivene *stor* og *liten* i teksten. De gir et fullstendig misvisende inntrykk av Heymowskis resultater. *Tusen år av invandring* var et populærhistorisk verk som fikk stor spredning. Lesere som ikke kjenner Heymowskis bok, må få et inntrykk av at de fleste personene som Heymowski kartla bare var eksternt kategorisert av omgivelsene, og at gruppa resande utgjorde et lite mindretall av utvalget.

I første halvdel av 1990-tallet ble det utgitt to større monografier om svenske tater, begge skrevet av etnologer. Taternes etniske tilhørighet og eventuelle sigøynertilknytning var ikke det sentrale temaet for noen av forfatterne, men begge berører avstamningsteorier og Heymowskis forskning.⁷⁶² I studien *Bortom all ära och redlighet* refererer Birgitta Svensson Heymowskis konklusjoner og hevder at de bygger på omfattende genealogiske studier. Hun slår fast at Heymowskis største bidrag til forskningen var at han viste at taterne var en sosial gruppe og ikke en etnisk minoritet.⁷⁶³ Gunborg. A. Lindholms *Vägarnas folk. De resande och deras livsvärld* bygger på feltarbeid blant vestsvenske tater. Boka har hovedvekt på samtid, men inneholder også enkelte historiske tilbakeblikk.⁷⁶⁴ Lindholm er sterkt påvirket av Heymowski, anvender hans gruppesosiologiske terminologi og trekker det samme skillet som Heymowski mellom ”tattare” og ”resande”. I innledningen skriver hun:

⁷⁶⁰ Svanberg og Tydén 1992, s. 358.

⁷⁶¹ Svanberg og Tydén 1992, s. 359. .

⁷⁶² Svensson 1993 og Lindholm 1995. Se nærmere omtale av Svenssons og Lindholms bøker i underkapittel 1.3.2. I dette kapittelet vil jeg bare ta opp forfatternes omtale av Heymowskis undersøkelser. Svenssons bok vil også bli omtalt i kap 11.

⁷⁶³ Svensson 1993, s. 40 ff.

⁷⁶⁴ Lindholm 1995. Gunborg A. Lindholm er identisk med den tidligere nevnte Ann Lindholm.

Jag skriver inte om tattare utan om resande. Således om en reell grupp bestående av släkter med vissa yrken och som själva definierar sig som äkta eller djupa resande. Tattare däremot är en fiktiv grupp som stämplades utifrån och resande ingick i denna grupp.⁷⁶⁵

Lindholms relativt kortfattade referat av Heymowskis konklusioner er i motsetning til en del av de eksemplene vi tidligere har sett på, dekkende for Heymowskis synspunkter fra avhandlingene fra 1955 og 1969. Hun viser også til at Heymowski seinere til en viss grad modifiserte sitt opprinnelige standpunkt om at sigøynerinnslaget var uten betydning.⁷⁶⁶ På mange måter fortsetter hun undersøkelsene av de resande der Heymowski slapp. Boka er basert på intervjuer med medlemmer av gruppa, og identitetsoppfatninger er et sentralt tema. Når hun skriver om de ”djupa” slektene, sier hun at det virker som om det ikke har foregått noen særlig forandring i løpet av de 40-50-åra som har gått siden Heymowski foretok sine intervjuer. Dette blir på mange måter et tankekors for henne. Heymowski spådde jo at gruppa raskt ville forsvinne sammen med de samfunnsforholdene som den var et produkt av. ”Hos resande verkar gruppkulturella värdesystem leva längre än de socioekonomiska förutsättningarna egentligen borde tillåta.”⁷⁶⁷, skriver hun. ”Resande borde knappast finnas idag men gör det likväl.”⁷⁶⁸ Her stemmer altså ikke terreng med kart, og den sosio-økonomiske forklaringsmodellen som hun har overtatt fra Heymowski, samsvarer ikke med den virkeligheten hun møtte under feltarbeidet. Det sosio-økonomiske paradigmet som Heymowski etablerte, sto imidlertid så sterkt at Lindholm tilsynelatende ikke kan tenke seg å moderere det og vurdere om en etnisk forklaringsmodell kunne gi bedre svar.

Lindholms empirisk orienterte utgangspunkt overbeviste henne om at gruppa *resande* var reell til tross for Heymowskis spådommer og det ”teoretisk umulige” ved gruppedannelsen. Hennes tidligere medforfatter, Ingvar Svanberg, gikk imidlertid i motsatt retning. Under overskriften ”Hur tattarna försvann” skriver han i 1994:

Hur kunne denna folkgrupp försvinna på några decennier under efterkrigstiden? Svaret är enkelt: Tattarna existerade så länge omgivningen pekade ut dem som sådana, och när *etiketten* tattare försvann, försvann också folkgruppen tattare.⁷⁶⁹

⁷⁶⁵ Lindholm 1995, s. 12.

⁷⁶⁶ Lindholm 1995, s. 64.

⁷⁶⁷ Lindholm 1995, s. 242.

⁷⁶⁸ Lindholm 1995, s. 246.

⁷⁶⁹ Svanberg og Tydén 1999 [1994], s.21

Han legger riktignok til at enkelte familier ennå reiser mellom tivolier og markeder, og at opprinnelsesmytene – fra sigøynere eller fra utenlandske leiesoldater – fortsatt ”omhuldas av vissa ättlingar till gamla resandesläkter”. Men som ”främlingsgrupp” var gruppa skapt av bondesamfunnet og forsvant med det.⁷⁷⁰

Innafor det akademiske miljøet har bare noen få kritiske, men forsiktige røster ytret seg mot den store samstemtheten når det gjelder Heymowskis teori. I 1997 presenterte lingvistene Kari Fraurud og Kenneth Hyltenstam en rapport om romani i Sverige. I et avsnitt om svenske romanidialekters opprinnelse peker de på at Heymowskis teori ofte har blitt gjengitt forenklet og ukritisk ”som ett konstaterat faktum snarare än som en teori”.⁷⁷¹ Men den sterke skoleretningen som Heymowski skapte, virker fortsatt nærmest enerådende i svensk akademisk forskning. I et jubileumsskrift fra Sociologiska Institutionen i Uppsala 1997 gjengis Heymowskis resultater helt uproblematisk:

En på den tiden vanlig föreställning var att s k tattare hade någon slags utländsk härstamning, kanske från något svartmuskigare folk än svenskarna - en etnisk minoritet alltså. Segerstedts hypotes var däremot att många s k tattare var vanliga svenskar, som kommit på sned - kanske för flera generationer sedan - och som sedan som avvikare eller barn till avvikare stämplats som 'tattare'. För att empiriskt pröva denna hypotes samlade Adam de Heymowski in ett stort och unikt historiskt-genealogiskt material från kyrkböcker över hela landet med utgångspunkt från personer, som i vår tid kommit att uppfattas som 'tattare'. Nutida s k tattare visade sig oftast vara ättlingar av svenskar, som redan för ett par hundra år sen tillhörde ringaktade eller föraktade yrken som bödlar, bödelsdrängar, latrintömmare, kittelflickare m m. Så kallade tattare var alltså inte en etnisk minoritet.⁷⁷²

I 2006 presenterer Martin Ericsson samme type ukritiske gjengivelse av Heymowskis synspunkter:

Genom omfattande genealogiska undersökningar kunde Heymowski visa, att de flesta av 1900-talets tattare börjat kallas för tattare under 1700-talet. Det hade då rört sig om människor som hade slagits ut av den landsbygdsproletarisering, som ägde rum i spåren av folkökning och ökande klassklyftor. Den grupp som kom att kallas tattare, hade ursprungligen utgjorts av fattiga, kringresande försäljare som betraktats med motvilje av det bofasta bondesamhället, av bödelsdrängar och hästslaktare och andra tabubelagda yrken, samt av avdankade soldater.⁷⁷³

I norske forskningsmiljøer fikk Heymowski aldri samme gjennomslag som i de svenske. I Fredrik Barths artikkel ”The social organization of a pariah group in Norway” er han bare

⁷⁷⁰ Svanberg og Tydén 1999 [1994], s.24.

⁷⁷¹ Fraurud og Hyltenstam 1997, s. 441f.

⁷⁷² Hammarström (red) 1997.

⁷⁷³ Ericsson 2006, s. 24. Ericsson har for øvrig en svært interessant analyse av de såkalte tattarkravallerna i Jönköping i 1948.

nevnt i forbifarten. Barth slår fast at Heymowski sammen med Allan Etzler og Kaspar Flekstad i hovedsak var opptatt av genealogiske og historiske problemstillinger som ikke har relevans for Barths tema som var samtidas tateres og deres sosiale organisasjon.⁷⁷⁴ Øyvind Midbøe som stiller seg kritisk til Eilert Sundts opprinnelsesteorier, nevner ikke Heymowskis arbeid.⁷⁷⁵ Derimot er Heymowskis undersøkelser relativt bredt presentert i et appendiks i Ellen Marie Marviks hovedoppgave i sosial antropologi fra 1983.⁷⁷⁶ Som omtalt i kapittelet om Kaspar Flekstad, konkluderer Marvik med at det ikke er mulig å trekke sikre konklusjoner om taternes eventuelle sigøyneropprinnelse.

Forskjellen mellom norsk og svensk fortolkning av tater er interessant. Allan Etzlers teorier om sigøyneravstamning blir som hovedregel kontant avvist i Sverige. Mens Eilert Sundts tilsvarende teorier om norske tater nok har blitt kritisert, men sjelden fullstendig forkastet. Marviks oppfatning er trolig nokså dekkende for de generelle oppfatningene i det akademiske miljøet i Norge. Opprinnelsesspørsmålet regnes som uavklart, men det har stort sett fått ligge ukommentert. Det anses ikke som interessant eller viktig.

I Sverige har påvirkningen fra Heymowski vært sterk og langvarig. Hans posisjon virker tilsynelatende urokket. Innafor det samfunnsvitenskapelige miljøet har ingen gått hans undersøkelse kritisk etter i sømmene. De kritiske røstene er i all hovedsak personer uten tilknytning til de etablerte forskermiljøene. I boka *Resandefolket. Från tattare til traveller*, har journalisten Bo Hazell knyttet noen kritiske bemerkninger til Heymowskis undersøkelse, spesielt til hans utvalg av probander ved hjelp av politi og sosialmyndigheter.⁷⁷⁷ Den mest dyptgående og empirisk funderte kritikken har imidlertid kommet fra slektsforskere. Håkan Skogsjö, Lars Lindgren og Bo Lindwall startet arbeidet.⁷⁷⁸ Seinere har andre kommet til. De har ved møysommelig pløying gjennom et variert kildemateriale påvist at et betydelig antall taterslekter har forfedre som på 1600- og 1700-tallet ble omtalt som ”ziguenare” eller ”tartarer”. Heymowski selv var åpen for denne kritikken, men forskningsmiljøene har i all hovedsak neglisjert den.

⁷⁷⁴ Barth 1955, s.125.

⁷⁷⁵ Midbøe 1968.

⁷⁷⁶ Marvik 1983, s. 144-147.

⁷⁷⁷ Hazell 2002, s. 47-50.

⁷⁷⁸ Lindgren 1984, Skogsjö 1984, Lindgren og Lindwall 1992, Lindgren 1995.

Hva kan være årsaken til at Heymowskis teori om taternes opprinnelse har fått en så dominerende stilling i Sverige? Som vi har sett, passet den godt inn i sosialpolitiske strømninger og samfunnsvitenskapelig tankegang da den ble lansert. Men i løpet av de førti åra som har gått siden Heymowski la fram sin doktoravhandling, har forståelsen av etnisitet og etniske grupper blitt utdypet og videreutviklet. Det har også blitt lagt fram nye genealogiske studier basert på et langt bredere kildemateriale enn Heymowski brukte .

Kari Fraurud og Kenneth Hyltenstam har antydnet at den ukritiske aksepten av Heymowskis teori kan ha sammenheng med det de kaller ”more immanent ideologies of homogeneity in Sweden”.⁷⁷⁹ Jeg vil peke på to mulige forklaringer i tillegg. For det første: Heymowskis *konklusjon* samsvarte godt med det konstruktivistiske synet på etnisitet som vokste fram i siste del av 1900-tallet. At hans *argumentasjon* var bygget på en primordialistisk etnisitetsoppfatning ble nærmest oversett. Heymowskis arbeid framstår som myteknusing. Dette er en sjanger som har stor tiltrekningskraft; det dreier seg om fortellingen om den skarpsynte forskeren som avslører etablerte oppfatninger som gammel overtro og fordommer. Frontene i debatten var så vidt skarpe at kritikk av Heymowski lett kunne klassifiseres som en tilbakevending til gamle myter og et tradisjonelt syn på rase og arv. For det andre: Den empiriske funderte kritikken mot Heymowski kom fra et hold som ikke var en del av det akademiske miljøet. Det var riktig nok ikke fullstendig vanntette skott mellom slektsforskermiljøet og de akademiske forskerne. Slektsforskermiljøet forsøkte aktivt å overbevise de etablerte forskerne, og forskerne brukte Bo Lindwalls og Lars Lindgrens genealogiske arbeid i sine doktoravhandlinger.⁷⁸⁰ Det foregikk altså informasjonsutveksling mellom de to grupperingene. De vanntette skottene lukket seg først når det ble snakk om å revurdere eller forkaste Heymowskis teorier. Da ble slektsforskerne klassifisert som ikke-meningsberettigede amatører og videreformidlere av gamle myter.

⁷⁷⁹ Fraurud og Hyltenstam 1998.

⁷⁸⁰ Om Bo Lindwalls kontakter med de akademiske forskerne se Lindwall 2005, s. 14 . Særlig Birgitta Svensson henviser på en rekke steder til Bo Lindwalls og Lars Lindgrens arbeid.

Del II

Gruppebetegnelser, økonomisk tilpasning og gruppeidentitet

Kapittel 7. Gruppebetegnelser og etnisitetsoppfatninger

7.1 Problemstillinger

Europas omvandrende grupper blir omtalt og omtaler seg selv med mange forskjellige navn. Navngivingen skifter både over tid og fra område til område. Hva kan gruppebetegnelsene si oss om fellesskap – forestilte og faktiske?

Gruppenavn brukt som egenbetegnelser uttrykker et opplevd fellesskap. Blant nordiske tatere finner vi både egenbetegnelser i romani og nordisk språkform. Romani-betegnelsene kan indikere et fellesskap med sigøynergrupper i andre deler av Europa. Betegnelser i nordisk språkform har blitt brukt til å sortere grupper i mer eller mindre ”ekte” sigøynere. Jeg vil stille spørsmålstegn ved slike sorteringer.

Et viktig spørsmål er hvorvidt majoritetssamfunnet bruker betegnelser som tater eller sigøynere som etniske betegnelser (ethnymer) eller som sosiale kategoriseringer. Jeg vil analysere gruppebetegnelsene slik de brukes av majoritetssamfunnet i forskjellige kontekster: For å beskrive et nytt fenomen, i lover og forordninger og i kirkebøker. I lover og forordninger omtales tatere og sigøynere både sammen med andre omstreifende grupper og sammen med etniske grupper. Slike sammenstillinger har blitt fortolket på forskjellig vis. Betegnelsene kan ha blitt brukt som sekkebegreper for alle typer av omvandrende grupper eller som en stigmatiserende etikett for særlig uønskede grupper innafor omstreiferpopulasjonen. Men det er også mulig å forstå betegnelsene som etniske betegnelser.

Et annet spørsmål er hvorvidt tater- og sigøynerbetegnelsene representerer en historisk kontinuitet. Er det alltid de samme gruppene som betegnes på denne måten eller festes de negativt ladede betegnelsene etter hvert på nye grupper? Som vi har sett i presentasjonen av togruppe-teorien, har slike problemstillinger lange historiske røtter.

En analyse av betegnelser kan selvsagt bare gi et delvis svar på spørsmål knyttet til gruppeidentifikasjon. Men som et startpunkt tror jeg at en slik analyse kan være fruktbar. Jeg vil komme tilbake til problemstillingen i seinere kapitler om etnisitet (underkapittel 9.2 og kapittel 10). Der vil jeg også se nærmere på samspillet mellom majoritetssamfunnets klassifiseringer og gruppenes egenoppfatninger.

Bruken av gruppebetegnelse er det sentrale i dette kapitlet. Et vel så interessant spørsmål er knyttet til *ikke-bruk*. I et tidsrom fra ca 1740 til ca 1840 er taterbetegnelse på det nærmeste borte i danske og norske kilder. I kap 10 vil jeg se nærmere på dette fenomenet og legge fram mulige forklaringer.

7.2 Teoretiske og metodiske problemer i fortolkningen av gruppebetegnelser

Fortolkning av gruppebetegnelser er en relativt innfløkt øvelse, særlig i forhold til grupper som ikke selv har etterlatt seg noe skriftlig materiale. I boka *Samenes Historie fram til 1750* har Lars Ivar Hansen og Bjørnar Olsen drøftet dette problemfeltet.⁷⁸¹ Et annet viktig teoretisk bidrag er Richard Jenkins' analyse av kategorisering med spesiell vekt på maktrelasjoner.⁷⁸² Jeg vil bruke synspunktene som er presentert av disse forfatterne, som en veileder i det videre arbeidet.

Navngiving er en form for klassifisering. En gruppebetegnelse skiller "oss" fra "de andre". Hansen og Olsen peker på at behovet for klassifisering ved hjelp av gruppebetegnelser er kontekstavhengig. I fortolkningen av gruppebetegnelser må vi ta hensyn til navngiverens utsiktspunkt, den lokale sammenhengen og samhandlingen som navngivingen springer ut av og relasjonene mellom gruppene som navngis og navngiveren.

Bruken av gruppebetegnelser er en sentral etnisk markør. Gruppebetegnelser sier noe om en oppfatning av annerledeshet og atskilthet. Men en slik annerledeshet trenger ikke være knyttet til etnisitet. Det kan også dreie seg om karakteristikk av ulike former for næringstilpasning eller være mer lokale avgrensninger knyttet til bosted.

Ett sentralt problemområde er skifte av betegnelser over tid. Betyr et skifte av betegnelse at det dreier seg om en ny og annen gruppe, eller er det hele tida snakk om samme gruppe under forskjellige navn? På samme måte må kontinuitet i betegnelse problematiseres. Også her kan det være snakk om forskjellige grupper som kategoriseres under samme merkelapp.

⁷⁸¹ Hansen og Olsen 2004, s. 45-47.

⁷⁸² Jenkins 1997, s. 52-73.

I en analyse av gruppebetegnelser må vi skille mellom endonymer (inngruppe-betegnelser) og eksonymer (utgruppe-betegnelser). Et endonym er det navnet en gruppe gir seg selv. Et eksonym er betegnelsen andre bruker om gruppa. Forekomsten av et endonym må sees som en klar indikator på at det dreier seg om en gruppe som oppfatter seg som et fellesskap og markerer en annerledeshet. Bruk av et eksonym indikerer at gruppa sett utenfra oppfattes som annerledes, men det trenger likevel ikke dreie seg om et internt opplevd gruppefellesskap. Endonymer og eksonymer kan være sammenfallende, men ofte atskiller egenbetegnelsen seg fra de andres betegnelse. Eksonymer kan imidlertid gå over til å bli endonymer ved at gruppa etter hvert identifiserer seg med utgruppe-betegnelsen. Richard Jenkins beskriver dette som internalisering. Eksonymer og endonymer forsterker hverandre gjensidig. Jenkins antar at en viss grad av ekstern kategorisering er nødvendig for å opprettholde en intern gruppeidentitet. Tilsvarende vil eksterne kategoriseringer ha vanskelig for å feste seg hvis de ikke til en viss grad samsvarer med en intern gruppeidentitet.⁷⁸³

En gruppebetegnelse vil alltid inngå i en mer omfattende sosial konstruksjon.

Gruppebetegnelser er knyttet sammen med et sett av oppfatninger om hvordan gruppa *er*, det kan dreie seg om oppfatninger om væremåte og levesett eller spesielle kjennetegn knyttet til utseende eller klesdrakt. Gruppebetegnelsen vil som regel også foreskrive et bestemt sett av handlinger eller måter å forholde seg på. Richard Jenkins har pekt på at identitet kan forståes som to gjensidig uavhengige, men samvirkende bindinger (entailments) – *et navn* og *en erfaring*. Erfaringen beskriver han som de konsekvensene tilskrivningen av gruppenavnet får. Konsekvensene kan skifte mens navnet forblir det samme og vise versa. I denne sammenhengen vil makt og autoritet være sentrale faktorer – hvem har definisjonsmakt og hvordan utøves makten over for dem som klassifiseres?⁷⁸⁴

7.3 Endonymer - inngruppenavn

En form for egenbetegnelse finner vi som tidligere omtalt allerede i det som regnes som den første sikre kilden til sigøynerrinnvandringen til Vest-Europa, dominikanermunken Cornerus' krønike for byen Lübeck. Cornerus skriver for året 1417 om en fremmedartet og tidligere helt

⁷⁸³ Jenkins 1997, s. 70.

⁷⁸⁴ Jenkins 1997, s. 72f.

ukjent gruppe mennesker som kom østfra, og han forteller at de kalte seg ”secanos”⁷⁸⁵ I den såkalte Rufus-krøniken fra Lübeck beskrives den samme gruppa som *tartarer*, men også der er det nevnt at de selv kalte seg ”secaner” (”unde nomeden sik de Secanen”).⁷⁸⁶ I de første lovbestemmelsene fra det tysk-romerske riket fra 1497-1548 identifiseres sigøynere ut fra hva de selv kalte seg. Forordningene omfatter personer ”so sich Ziegeuner nennen” – som kaller seg sigøynere.⁷⁸⁷ Den samme typen identifikasjon finner vi i engelsk lovverk. Her brukes betegnelsen ”Egyptians”, og i den tidligste lovbestemmelsen fra 1530 beskrives de som ”dyverse and many outlandysse People callynge themselves Egyptians”.⁷⁸⁸ Her har vi kanskje eksempler på at et eksonym kan bli akseptert som en egenbetegnelse, men trolig dreier det seg om egenbetegnelser som bare ble brukt når man presenterte seg i forhold til majoritetssamfunnet. Disse termene ble brukt som eksonymer i det bysantinske riket. I bysantinsk kirkerett fra 1400-tallet finnes det en bestemmelse om fem års ekskommunikasjon for personer som lar seg spå av egyptiske kvinner (aiguptíssas). I den slaviske versjonen av teksten er ordet oversatt til ”ciganki”.⁷⁸⁹

Fra seinere kilder (1600- og 1700-tallet) har vi en rekke eksempler på grupper og enkeltpersoner som vedkjente seg betegnelser som sigøyner, tater, egypter eller ”heide” i kontakten med majoritetssamfunnet. Det dreier seg om forhørssituasjoner. Opplysningene har altså framkommet i pressede situasjoner og kan være betydelig farget av majoritetssamfunnets oppfatninger, men når de tiltalte også bruker uttrykk som ”mitt folk”, ”født av sigøynerforeldre” eller ”af tartare extraction”, må vi regne med at myndighetenes eksonymer er sammenfallende med en egenopplevd etnisk tilhørighet.⁷⁹⁰

Vi må anta at gruppene brukte andre endonymer seg i mellom, men vi har ikke kilder som kan fortelle om slike betegnelser før fra rundt midten av 1700-tallet. Kjennskap til endonymene

⁷⁸⁵ Cornerus håndskrift er gjengitt i fulltekst på originalspråket latin og i tysk oversettelse i Gronemeyer 1987, s. 15f. ”...Secanos se nuncupantes.”, ”...und sie nannten sich Secaner.”. Krøniken er avsluttet 1435.

⁷⁸⁶ Sitert etter Kronauer 1998 som gjengir Rufus’ omtale i fulltekst. Krøniken er nedskrevet i tidsrommet 1406-1430.

⁷⁸⁷ Forordningene mot sigøynere er gjengitt i fulltekst i Gronemeyer 1987, s. 88f.

⁷⁸⁸ Sitert etter Reynolds 2002, s. 39.

⁷⁸⁹ Fraser 1995, s.47.

⁷⁹⁰ Se eksempler på bruk av slike uttrykk i kilder fra det tysktalende området i Opfermann 2007, s. 75-79 og Opfermann 2005, s.70. Eksempler fra nordiske kilder er nærmere behandlet i underkapittel 9.2 og 10.2.

får vi først med den store interessen for studier av romanispråk i andre halvdel av 1700-tallet. Fra samme tid har vi også opplysninger om egenbetegnelser i nordisk språkform.

7.3.1 Egenbetegnelser i romani språkform

Øst-europeiske sigøynere bruker i dag betegnelsen rom eller roma (som også har betydningen menneske eller mann) som et samlende etnonym. Denne betegnelsen er vanligvis ikke brukt av europeiske sigøynere med røtter tilbake til innvandringen på 1400-tallet.

Lingvisten Peter Bakker har laget en oversikt over endonymer som har vært brukt i Vest-Europa fra rundt midten av 1700-tallet og fram til tidlig 1800-tall. Han konkluderer med at et sett av fire endonymer går igjen over hele Vest- og Nord-Europa – ”manuš”, ”romaničal”, ”sinto”, og ”kalo”.⁷⁹¹ Peter Bakker peker på at de fire egenbetegnelse har vært brukt i flere geografiske områder, og med et unntak for betegnelsen ”sinto”, dreier det seg om områder som er geografisk spredt. Disse betegnelse er funnet både hos grupper som snakker et språk basert på særegen romanigrammatikk og hos grupper som snakker såkalte para-romani språk. I den siste gruppa finner vi blant annet engelske ”gypsies” og norske og svenske tatere. Som omtalt i underkapittel 1.3.6 er det sterke språklige sterke fellestrekk mellom gruppene i Nord- og Vest-Europa som benytter disse egenbetegnelse. Peter Bakker karakteriserer språket i dette området som en egen romanidialekt – ”the northern branch of Romani”. Det dreier seg om grupper som har en lang tilstedeværelse i Nord- og Vest-Europa, helt tilbake til de første sigøynerrinnvandrerne som kom til området på 1400-tallet.⁷⁹² Kartet under viser Bakkers språklige inndeling.⁷⁹³

⁷⁹¹ Bakker 1999, s. 199ff.

⁷⁹² Bakker 1999, s. 206.

⁷⁹³ Bakker 1999, s. 183.

Figur 1. Kartet er hentet fra Bakker 1999, s.183.

I det følgende vil jeg se nærmere på de fire sentrale egenbetegnelsene med spesiell vekt på forekomsten i Norden. Jeg vil også supplere Peter Bakkers oversikt med opplysninger fra annen litteratur.

7.3.1.1 Manuš

”Manuš” er et romaniord som har betydningen mann eller menneske. I Frankrike og Tyskland brukes det som gruppebetegnelse. Slik bruk er også dokumentert fra Spania. I Eilert Sundts språkmateriale fra Norge finner vi ordet, gjengitt i formen ”manusch” og ”manus” med betydningen menneske.⁷⁹⁴ Samme betydning har ordet i Etzlers og Thesleffs ordlister fra

⁷⁹⁴ Sundt 1974 [1852], s.274.

henholdsvis Sverige og Finland.⁷⁹⁵ Ifølge Ragnvald Iversens lingvistiske undersøkelse fra 1940-åra har ”manus” både betydningen menneske og folk i norsk romani.⁷⁹⁶ I Iversens rodi-ordliste finnes ordet i formen ”manus(ar)”.⁷⁹⁷ I tillegg til folk kan ordet i rodi også bety familie eller slektslinje.⁷⁹⁸ Fra Norden har vi altså ikke eksempler på at ordet brukes direkte som endonym, men det har betydningsnyanser som kan ligge svært nær et endonym.

7. 3.1.2 Romaničal

Endonymet ”romaničal” er spesielt interessant fordi vi finner det over et stort geografisk område, fra Norge og Finland i nord, i Storbritannia, på kontinentet i Tyskland og Frankrike og ned til Spania og Italia i sør. Termen er i dag et av de mest utbredte endonymene hos engelske ”gypsies”.⁷⁹⁹ Og den brukes som offisiell betegnelse på Finlands sigøynere – ”finitko romaseele”. Fra Norge er betegnelsen belagt av Eilert Sundt. ”I deres eget sprog (rommani) lyder deres rette navn rommanisæl. Disse *rommanisæler*, eller kortere *rommani`er*, ere komne langveis fra”, skriver han.⁸⁰⁰ Han bruker også betegnelsen ”barorommanierne”, baro er et romaniord som betyr stor.⁸⁰¹ Videre oppgir Sundt formen ”horta rommanisæl” som han oversetter med ”ægte storvandring”, og her beskriver han bruken av termen i kontekst:

«Ascha dero rommanisæl?» - «Ehe!» Dette spørsmål og dette svar, udvexlede mellem to ellers fremmede fanter der mødes på en landevei eller markedsplads, gjøre dem strax som til svorne fostbrødre, som følge fælles grundsætninger for tænke og handlemåde og uden videre gjøre fælles sag mod alle de bengeske buoar, de møde.⁸⁰²

⁷⁹⁵ Etzler 1944, s.275. Thesleff 1901.

⁷⁹⁶ Iversen 1944, s. 126.

⁷⁹⁷ Se nærmere omtale av Iversens undersøkelse av språket rodi (i Eilert Sundts terminologi ”skøiersprog”) i underkapittel 5.2.

⁷⁹⁸ Iversen 1945, s. 117.

⁷⁹⁹ Betegnelsen brukes også i USA, Canada og Australia av personer som nedstammer fra engelske ”gypsies”.

⁸⁰⁰ Sundt 1974 [1852], s.24. Sundt mente at ”sigøyner” var den opprinnelige egenbetegnelsen, og at taterne etter hvert som sigøynerbetegnelsene ble sterkt stigmatisert, selv tillå seg betegnelser som ”rom”, ”rommanisæl” og ”rommani”, se Sundt 1974 [1852], s. 30 (note).

⁸⁰¹ Sundt 1974 [1852], s.258, note.

⁸⁰² Sundt 1974 [1852], s.79.

Framstillingen illustrerer godt hvordan en gruppebetegnelse ikke bare er et navn, men også en erfaring. Den er et signal om hvordan man skal forholde seg. I dette tilfellet fungerer den nærmest som et løsenord.

Peter Bakker oppgir at termen (i formen ”romansēl”) ble brukt i Finland, men nevner ikke Sverige. Av Sundts beretning framgår det at han har fått opplysninger om betegnelsen fra sin hovedinformant, Fredrik Larsen Hartmann.⁸⁰³ Larsen Hartmann hadde tette slektsforbindelser til svenske tatere, så det er grunn til å anta at betegnelsen også ble brukt i Sverige.⁸⁰⁴ I Martin J. Mathiassen Skous delvis selvbiografiske bok *Paa Fantestien* gjengis betegnelsene ”horta Rommani” og ”Rommanier”.⁸⁰⁵ Skou har også betegnelsen ”ægte rommanisæl”, men oversetter den med ”tatergut”.⁸⁰⁶ Fra Danmark kjenner vi betegnelsen fra en uttalelse fra det Viborgske stenderutvalg i 1836. Her heter det at det blant de såkalte ”glarmesterfolkene” finnes personer som kalles med tilnavn ”Tatere eller Romanier”.⁸⁰⁷ I dette tilfellet kan vi ikke se bort fra at opplysningen om romanibetegnelsen kan stamme fra lesning av den etter hvert utbredte sigøynerlitteraturen, men sammenholdt med Sundts opplysninger et drøyt tiår seinere er det ikke urimelig å anta at betegnelsen faktisk var i bruk i Danmark på denne tida. Peter Bakker nevner ikke funn av betegnelsen fra Nederland. Historikeren Florike Egmond har imidlertid funnet den brukt i et forhør fra Haarlem i 1787. Her fortalte en av de tiltalte, at hun tilhørte en gruppe eller et slags folk som var kjent som ”Zwarten” eller ”Rommelscheele”.⁸⁰⁸

7.3.1.3 Sinto

I motsetning til det geografisk vidt utbredte endonymet ”romaničal” er egenbetegnelsen ”sinto” (”sinti” i flertall) i hovedsak begrenset til Tyskland. I dagens Tyskland brukes ofte samlebetegnelsen ”Roma und Sinti”. Det dreier seg om to distinkte grupper. Grupper som kaller seg ”sinti” har røtter tilbake til de første sigøynerinnvandringene til Vest-Europa på 1400-tallet. Grupper som kaller seg ”roma” har forfedre som kom fra Øst-Europa i tida rundt

⁸⁰³ Sundt 1974 [1852], s.72.

⁸⁰⁴ For nærmere opplysninger om Fredrik Larsen Hartmann, se underkapittel 5.5.5.

⁸⁰⁵ Skou 1893, s. 58f.

⁸⁰⁶ Skou 1893, s. 76.

⁸⁰⁷ Dyrland 1872, s. 321. Se også omtale av denne kilden i underkapittel 3.4.

⁸⁰⁸ Egmond 1993, s. 142.

1850 eller seinere. Betegnelsen ”sinti” er etymologisk uforklart, og språkforskere regner med at ordet ikke er av indisk opprinnelse, blant annet fordi det bøyes som et låneord.

Lingvisten Yaron Matras antar at betegnelsen opprinnelig kan ha vært en form for eksonym som gikk over til en egenbetegnelse. Her bygger han på en tysk fortegnelse, den såkalte Sulzer-lista fra 1787, som inneholder eksempler på både romani og forbrytersjargong. I romaniteksten er sigøynere omtalt som ”Kale”. I forbrytersjargongen kalles de ”Sende”.⁸⁰⁹ Matras hevder at den første kilden som referer til tyske sigøynere som ”sinti” er fra 1821. Han mener det kan tyde på at endonymet først kom i vanlig bruk på 1800-tallet. Her har imidlertid Matras oversett en viktig kilde, den tyske pastoren Zippels oppteignelser om sigøynere i Preussisk Litauen. Zippels undersøkelser skriver seg fra tidsrommet 1784-1787. Han nevner ”sinte” som ett av flere endonymer som ble brukt av sigøynere.⁸¹⁰ En mulig forklaring kan være at betegnelsen ”sinti” i utgangspunktet ble brukt relativt lokalt, og først seinere ble spredt til større grupper av sigøynere. Zippels beskrivelse av hvordan han fikk kjennskap til betegnelsen ”sinti”, er imidlertid ikke uforenlig med Matras’ hypotese. Han forteller at han først fikk vite om denne betegnelsen fra en litauisk bonde som hadde hatt mye kontakt med sigøynere i området. Fra sin hovedinformant hadde Zippel tidligere fått oppgitt egenbetegnelse ”romma” og ”mellele”. Først da sigøynereinformanten ble konfrontert med betegnelsen ”sinti”, vedgikk han at det var en egenbetegnelse. Zippel tolket episoden dit hen at sigøynere ønsket å hemmeligholde sine egenbetegnelser. Det er en mulig tolkning, men en annen forklaring kan være at det var et utgruppenavn som informanten helst ikke ville oppgi.

Peter Bakker opplyser at bruk av betegnelsen ”sinti” også er dokumentert fra Danmark og Sverige. Bruken av betegnelsen i Danmark er trolig knyttet til sigøynegrupper som kom til Jylland fra Schleswig-Holstein i 1800-tallets første halvdel (jf. omtale av disse gruppene i underkapittel 4.4). Bakkers kilde til bruken av ”sinti” i Sverige er den svenske legen og romanforfatteren Carl Anton Wetterbergh som skrev under psevdonymet Onkel Adam. I romanen *Hat och Kärlek* gjengir Wetterbergh en del dialog på romani. Her finner vi blant annet ordet ”sinte-raklepa” (raklepa = språk), og en person betegner seg selv som ”en äkta

⁸⁰⁹ Matras 1999, s. 110f.

⁸¹⁰ Biester 1791, s. 364f. Om Zippels undersøkelser og Biesters artikler, se underkapittel 2.3.3.

sinte”.⁸¹¹ Wetterberghs kilder til språket kan imidlertid stamme fra Schleswig, hvor han oppholdt seg i 1849-1850 sammen med svenske tropper som utførte polititjeneste der.

7.3.1.4 Kalo

Endonymet ”kalo” har i likhet med ”romaničal” en svært vid geografisk utbredelse.

”Kalo” betyr svart på romani. Peter Bakker har funnet dokumentasjon på bruken av ordet som endonym i en ordfortegnelse fra Spandau i 1741. Her er ”calou” oppført med betydningen sigøyner.⁸¹² I Christfrid Gananders beskrivelse av de finske sigøynerne fra 1780 finner vi egenbetegnelsen i finsk språkdrakt, ”Musta-kansa” som betyr ”svarte folk”. Språket betegnes som ”Kalinig-tschib” som Ganander oversetter med ”De Swartas tungomåhl”.⁸¹³ I pastor Zippels undersøkelser fra Litauen finner vi som nevnt egenbetegnelsen ”mellele” som også betyr ”de svarte”.

I Johann Christian Rüdigers banebrytende språkundersøkelse fra 1782 er sigøynernes egenbetegnelse angitt som *kalo*. Av Rüdigers artikkel framgår det at betegnelsen ble brukt kontrasterende, han oppgir at betegnelsen ”de hvite” ble brukt om majoritetsbefolkningen.⁸¹⁴ Florike Egmond har vist at ”zwarten” (de svarte) ble brukt som endonym i Nederland. I en noe eldre kilde fra 1765 finner vi trolig den samme kontrasterende bruken som Rüdiger beskriver. I et forhør fortalte Johanna Florusse at en spesiell kvinne var *hvit* og ikke hørte hjemme i hennes gruppe. Da hun ble spurt om en annen person tilhørte gruppa, bekreftet hun det. Hun la til at han var *svart* og nesten ikke kunne snakke nederlandsk.⁸¹⁵

Fra Norge er ”kalo” brukt som egenbetegnelse nevnt i en artikkel av Sophus Bugge fra 1858. Bugge forteller at opplysningen stammer fra en ordfortegnelse som en sokneprest Lund nedtegnet med en norsk tater som informant.⁸¹⁶

⁸¹¹ Wetterbergh 1849, s. 264 og s.279.

⁸¹² Bakker 1999, s.197.

⁸¹³ Ganander 1780 §22 og § 4. Gananders undersøkelse er nærmere omtalt i underkapittel 2.3.2.

⁸¹⁴ Rüdiger 1990 [1782], s.79. Johann Christiann Rüdigers artikkel er nærmere omtalt i underkapittel 2.3.3.

⁸¹⁵ Egmond 1993, s. 134 og s. 142.

⁸¹⁶ Bugge 1858, s. 148 (note 2) og s. 149.

Trolig kan vi også se spor av endonymet i majoritetssamfunnets beskrivelser. I *Glossarium Juridico-danicum* fra 1641 skriver Christen Osterssøn Veylle under oppslagsordet ”Tattere” at det finnes to sorter av dette folket: ”En deel sorte, oc en deel hvide”.⁸¹⁷ Fra Lolland har vi en opplysning om at betegnelsen ”de sorte folk” har vært brukt om taterere.⁸¹⁸ Dette kan være en indikasjon på at et endonym med betydningen svart har vært brukt i Danmark. Et tilsvarende tilfelle har vi fra Sverige hvor ”dessa svarta” brukes som et eksonym, men kanskje viser tilbake på en egenbetegnelse. I kirkeboka for Mariefred år 1776 finner vi begravelsen til ”Fattiga och ålderstegne Änckan Hustru Anna Wallergren”. Hun hadde vært gift med en hektemaker. I slutten av begravelsesnotisen har presten føyd til ”warwid och denna Staden aldeles befriades ifrån desa swarta sedan hon lefwat 82 År.”⁸¹⁹

Egenbetegnelser med utspring i formen ”calo” finner vi i dag i fortsatt bruk i Finland (kaalo/mustalainen), Wales (kalo) og Spania. Også i Norge og Sverige kan det se ut som om slike betegnelser, til dels i nordisk språkform, har vært i bruk helt opp til vår tid. Gunborg A. Lindholm gjengir en opplysning fra en svensk politimann om at taterne i Västergötland på 1940-tallet kalte seg selv ”de mörka”. Majoritetsbefolkningen kunne bli kalt ”de vita”.⁸²⁰ I Ragnvald Iversens undersøkelse av norsk rommani fra 1944 finnes ordet ”kaloar” eller ”sværtingar” med betydningen ”de svarte”.⁸²¹

Historisk er egenbetegnelsen ”calo” i tillegg til de områdene som allerede er nevnt, også belagt fra Italia.⁸²²

7.3.2 Egenbetegnelser i nordisk språkform

Lingvisten Lev Tcherenkov har pekt på at ord for reise og vandring i romani ikke er av indisk opprinnelse.⁸²³ I Nord-Europa finner vi en type endonymer knyttet til fenomenet reise eller vandring. Disse endonymene brukes både av grupper som snakker en form for romani eller

⁸¹⁷ Sitert etter Hansen 1921, s.25

⁸¹⁸ Dyrland 1872, s. 320f.

⁸¹⁹ Kirkebok for Mariefred, dödlängd 16.12.1774. Bo Lindwall har henledet oppmerksomheten på denne kilden i en artikkel fra 2005.

⁸²⁰ Lindholm 1995, s. 175.

⁸²¹ Iversen 1944, s. 83 og s.191.

⁸²² Bakker 1999, s. 199f.

⁸²³ Tcherenkov og Laederich 2004, s. 5.

para-romani språk og av andre omvandrende grupper, og de anvendes til dels også som eksonymer.

7.3.2.1 Skøjer/skojare

I Norden er trolig ”skøjer” eller ”skojer” det eldste av endonymene med betydning knyttet til reise eller vandring. Ordet er ofte blitt forklart med det nederlandske *schooien* som betyr å tigge.⁸²⁴ Men utgangspunktet er et felles germansk ord – gotisk ”skewjan”, gammelnorsk ”skæva” – som betyr å gå eller vandre.⁸²⁵ Under oppslagsordet ”skoja” i *Svenska Akademiens ordbok* finner vi ordet i betydningen ”flakke omkring, fare hit og dit” belagt fra 1700-tallet. Etter hvert som ordet ble knyttet til omstreifere fikk verbalformen mer betydning av å drive handel med bedrageri og knep, og substantivformen betydningen luring, bedrager – for eksempel i sammensetningen ”hästskojare”.⁸²⁶

Spesielt i Skåne kan det se ut som om betegnelsen ”skåjare” har vært brukt som endonym av tatergrupper. I et rettsreferat fra Skåne 1764 fortalte en av de tiltalte at de hadde snakket seg imellom ”på theras Tartarespråk och så kallade Skåjare Benning”.⁸²⁷ I Allan Etzlers ordfortegnelse finner vi ”skåjónare” med betydningen ”tattare”. Etzlers informant når det gjelder dette ordet, var født i Skåne i 1889 og tilhørte en skånsk taterslekt.⁸²⁸

Betegnelsen var trolig mest utbredt i Danmark og kan ha blitt spredt til Skåne derfra. I N.V. Dorphs *Rotvelsk Lexikon* fra 1834 finner vi substantivet ”skoier” oversatt med vandrer, reisende eller omstreifer (landløber) og verbalformen ”skoie” oversatt med å reise eller gå.⁸²⁹ I H.P. Hansens ordfortegnelse fra 1921 forklares ordet ”skøj`er” med ”Kjæltring (egentlig den vandrende)”. Hansen gjengir også betydningen ”Rejsende” fra en ordsamling nedtegnet i 1889.⁸³⁰ ”Skøjer” var ifølge en av Hansens informanter ”Kjæltringenes” egenbetegnelse.⁸³¹

⁸²⁴ Se for eksempel Hansen 1952, s. 9, Ladefoged 1998, s. 151 og Sogner 2003, s.360.

⁸²⁵ Grimm 1854 og Fritzner 1867.

⁸²⁶ *Svenska Akademiens ordbok*, oppslagsordene ”skoja” og ”skojare”.

⁸²⁷ Etzler 1944, s. 117. Ordet ”benning” kan knyttes til romani – ”penna” som betyr si eller tale, men vi finner det også i den mer nærliggende formen ”benner” i Dorphs *Rotvelsk Lexikon* fra 1834.

⁸²⁸ Etzler 1944, s. 292 (ordfortegnelsen) og s. 236 (opplysning om informanten).

⁸²⁹ Dorph 1834, s. 44, 51, 54 og 56.

⁸³⁰ Hansen 1921 s. 159f.

⁸³¹ Hansen 1921, s. 138.

Eilert Sundt bruker ordet i formen ”skøier”. I Sundts materiale er det imidlertid ikke noe som tyder på at ”skøier” er brukt som egenbetegnelse av en særskilt gruppe blant omstreiferne.

Han skriver at ordet brukes

...i det lavere hverdagsprog også i almindelighed om en person, der fører et støierende, regelløst liv; men især bruges det dog om fanterne, der går omkring i «skøierfølger» og tale «skøiermål.» Ordet er oprindelig ikke norsk, men hidført fra Sverige, hvor «skoiare» er den almindelige benævnelse for de flokke af omstreifere eller fanter, som også der kjendes.⁸³²

Ordet finnes ikke i Sundts ordfortegnelse over ”fantesspråket” og er heller ikke nevnt i Ragnvald Iversens seinere undersøkelse av språket rodi som Sundt regnet som ”skøierne” språk.⁸³³ Det er ikke noe som tyder på at omverdenen eller gruppene selv har brukt betegnelsen ”skøier” om en gruppe atskilt fra taterne, slik Sundt bruker ordet. Av Sundts tekst framgår det flere ganger at dette er en betegnelse han selv har valgt.⁸³⁴ Valget av skøierbetegnelsen kan kanskje knyttes til betydningsinnholdet som rundt midten av 1800-tallet hadde skiftet fra å være knyttet til vandring og reiser til å bli forbundet med bedrageri og lureri. Sundt så jo på ”skøierne” som et kunstig og bedragersk folk.

Derimot ser det ut som om skøierbetegnelsen etter hvert kom i vanlig bruk som eksonym både i Norge og Sverige og nærmest ble brukt som et erstatningsord for ”tater”.⁸³⁵ I 1769 ble betegnelsen brukt av svenske myndigheter om grupper som ble karakterisert som ”de såkallade tattare eller zigenare”. I et brev fra Kongen til landshøvdingene datert 10.11. 1769 heter det at når man ikke har klart å holde ”de såkallade tattare eller zigenare” ute av riket, innskjerpes plikten til å ”noga handhafwa de emot slike skojare tid efter annan utkomne författningar”.⁸³⁶ I 1770 klager landshøvdingen i Vänersborg over vervede soldater ”af the så kallade skojjare”. I marginen er det notert ”Tattare, Zigenare”.⁸³⁷ En opplysning fra Sundts fantefortegnelse fra 1862 tyder også på at skøierbetegnelsen omfattet taterne. Sundt gjengir en informasjon han har fått av ”en gammel Svenske”. Informanten brukte betegnelsen ”Skoiare

⁸³² Sundt 1974 [1852], s. 25.

⁸³³ Iversen 1945.

⁸³⁴ Se Sundt 1974 [1852]: ”...*meltravere*, som taterne kalde dem, eller *skøiere*, som jeg foretrak at benævne dem.” (s. 125) og ”(de af mig kaldte skøiere).” (s. 259, note).

⁸³⁵ Wilse 1991 [1779], s. 387. Casinge 2008, s. 78. Se nærmere behandling av disse kildene og skøierbetegnelsen brukt som eksonym i kapittel 10.

⁸³⁶ Etzler 1944, s.114, note 2.

⁸³⁷ Etzler 1944, s. 175.

eller 'Stor-reisende'".⁸³⁸ Som vi skal se, var "stor-reisende" eller "storvandring" den vanlige betegnelsen for tatere. Gunborg A. Lindholm forteller fra sitt feltarbeid blant svenske resande på 1990-tallet at gruppa aksepterte å bli kalt "skojare". Hun mener at gruppa hadde overtatt et kategoriserende ord fra majoritetssamfunnet og brukte det selvironisk med tanke på handelsvirksomheten.⁸³⁹ En annen mulighet er at den opprinnelige bruken som endonym medvirket til å gi ordet aksept.

7.3.2.2 Reisende

Betegnelsen "reisende" ("rejsende", "resande") er i aktiv bruk som endonym i dag både i Norge, Sverige og Danmark.⁸⁴⁰ Det er usikkert hvor lenge denne egenbetegnelsen har vært brukt. Sebastian Casinge har funnet "resande" benyttet som gruppebetegnelse i en kilde fra 1799. Det dreier seg om et dokument fra den svenske småbyen Östhammars magistrat hvor det klages det over "de såkallade resande eller glas- och porcellainsförare".⁸⁴¹ Som vi seinere skal se, var glass- og porselenshandel på denne tida sterkt forbundet med omreisende tatere. Det framgår imidlertid ikke klart av teksten om det dreier seg om en egenbetegnelse. Fra Danmark vet vi at "rejsende" har vært brukt som egenbetegnelse i de første tiåra av 1800-tallet. Folmer Dyrland viser til at overoppsynsmann ved Viborg Tugt og Forbedringshus, Laurids Undall, kunne fortelle at de omvandrende gruppene brukte "de rejsende" som egenbetegnelse. I 1834 skriver N.V. Dorph om de "saakaldte omreisende Natmændsfolk" at de "kalde sig selv ikkun de Reisende".⁸⁴² Og i en betenkning fra 1835 om den såkaldte "natmandsvæsenet" skriver stiftamtmand Ahlefeldt Laurvig om "den hele klasse, som kaldes *natmænd*, som kalder sig *rejsende* og stundom gå[r] under prædiketet af *glarmesterfolk*".⁸⁴³ At termen *reisende* kunne brukes synonymt med betegnelsen *skøier*, framgår av omstreiferen Casper Bastrups erindringer. Casper Bastrup var født i 1833. Han forteller at han fra han var to til han var ca sju år ble forsørget av fattigvesenet. Deretter kom han hjem til sin mor. Om hjemkomsten forteller Bastrup:

⁸³⁸ Winge (red) 1995, s.90.

⁸³⁹ Lindholm 1995, s. 153

⁸⁴⁰ Om bruken av endonymet *rejsende* i nyere tid i Danmark se Enevig 1965 og 2007. Om bruken i Sverige se Heymowski 1969 og Lindholm 1995.

⁸⁴¹ Casinge 2008, s.82.

⁸⁴² Dorph 1834, s. 28.

⁸⁴³ Dyrland 1872, s. 223, note 14.

Den første Hilsen som jeg modtog hjemme var fra en ung Zigeuner, hvis Forældre boede i samme Huus; den blev ført i vort Sprog som den Gang var uforstaaelig for mig, og lød saaledes: ”Ist du en Skøier?”. Jeg begreb at han spurte om Noget, men vidste ikke hva. ”Skøier” betyder i vort Sprog ”Reisende” forklarede min ældre Broder,...

Som omtalt i kapittel 4 ble egenbetegnelsen ”de rejsende” også brukt av en gruppe fra Schleswig-Holstein som i Danmark vanligvis ble regnet som sigøynere.⁸⁴⁵

Eilert Sundt mener at ”reisende” ikke var et egentlig endonym, men mer en påtatt betegnelse for å hevde seg i forhold til majoritetssamfunnet. Sundt kommenterer betegnelsen slik:

Naar man nu i den angivne hensigt (å få informasjon ved å gjøre seg kjent med fantene, min anm.) nærmer sig sådanne, så mærker man først, at de bestemt vægre sig ved at kaldes fanter, fusser o.s.v.; de ville hedde «reisende,» det vil - som ordet også ofte bruges i folkesproget - sige *fornemme* folk, som i vigtige ærinder, dem de altid ere så snare til at angive, foretage vidtløftige og bekostelige reiser.⁸⁴⁶

Dette synspunktet understreker han også seinere. I sin *Fjerde Aars-Beretning* skriver han:

Og jeg skal da blot minde om dette, at både tateres og skøieres efterkommere eller alle slags fanter endnu i vor tid helt igjennem gjøre sig flid for at *synes*, hvad de ikke *ere*, og derfor ville de f.ex. have sig kaldt «reisende», d.e. ikke simple, veifarende folk, men fornemme personer, som have noget særdeles at reise efter - eller om deres barbenede og pjaltede tilstand taler altfor meget imod, så ville de dog være som andre «fattigfolk» og dermed blive henregnede ikke til «fant», men til «folk».⁸⁴⁷

Her framgår det at betegnelsen *reisende* brukes av alle omstreifergrupper, og igjen vektlegger Sundt at det dreier seg om en påtatt betegnelse for å oppnå sosial aksept. Vi har imidlertid flere indikasjoner på at termen ble brukt som et reelt endonym på Eilert Sundts tid. I *Tredie Aars-Beretning* gjengir Sundt en dialog mellom to ”fantegutter” og en bonde. Samtalen dreier seg om en person som har stukket av fra et bosettingsforsøk fordi han ble pålagt hardt arbeid under dårlige forhold. Den ene fantegutten sier: ”Ja, men regjeringen har lovet ud penge for at de skal føde *de reisende*” [min utheving].⁸⁴⁸ Her kan det se ut som om betegnelsen brukes som et virkelig endonym. Sundt har imidlertid ikke selv overhørt samtalen, den foregikk dagen før Sundt kom til stedet, og han fikk den referert. Men han understreker at han straks nedskrev den ”så bogstavret som muligt”. I en kunngjøring fra Kirkedepartementet i 1855

⁸⁴⁴ ”Brudstykke af mine Erindringer” gjengitt i M. Goldschmidts *En Hedereise i Viborg-egnen* (1867). Her sitert etter Hansen 1960, s. 162.

⁸⁴⁵ Enevig 1965, s. 99-105.

⁸⁴⁶ Sundt 1974 [1852], s. 22.

⁸⁴⁷ Sundt 1974 [1865], s. 420f.

⁸⁴⁸ Sundt 1974 [1863], s. 348.

framstilles også termen mer som en virkelig egenbetegnelse: ”Selv benævne de sig oftest de Reisende eller Vandringsfolket, ...”.⁸⁴⁹

7.3.2.3 Vandringer eller vandriar

Eilert Sundt oppgir egenbetegnelsen “vandringer” som han i motsetning til betegnelsen ”reisende” oppfatter som et ekte endonym. Om denne betegnelsen skriver Sundt:

Kommer man da ved sær gunst således i fortrolighed med dem, at de lade alt det hemmelighedsfulde væsen fare, får man høre deres indbyrdes passiar, så hedde de ikke længer «reisende,» men med et fælles kjendingsnavn «*vandringer*,» et ord, som allerede ved sin unorske selvgjorte form (istedetfor «vandrere,» «vandringsmænd») ret godt antyder den bevidsthed hos dem, at de kun tilsyneladende tilhører det norske folk, men i virkeligheden, med sind og skind, ere medlemmer af en hemmelig kaste af «vort folk.»⁸⁵⁰

Sundt skiller mellom ”storvandringer” og ”småvandringer”. ”Storvandringer” karakteriserer han som ”ægte tatere”, det vil si personer med sigøyneravstamning. ”Småvandringene” er identiske med den gruppa han kaller ”skøiere” – personer han mente hadde en blandet europeisk bakgrunn.⁸⁵¹ Betegnelsene er også brukt i Mathiassen Skous *Paa fantestien*. Han bruker dem i formen ”barovandringar (storreisende)” og ”teknovandringar (smaareisende)”. Her er det første leddet dannet av romaniordene for henholdsvis stor og liten. Ifølge Skou er ”barovandringar” betegnelsen for ”De fra Asien indvandrede Rommanier” mens ”teknovandringar” er av norsk avstamning.⁸⁵²

Jeg kjenner ikke til bruk av betegnelsen fra Danmark. I Sverige finner vi den i Djøs Peder Anderssons romani-ordliste fra 1847⁸⁵³. ”Vandringsfolket” er oppgitt som en egenbetegnelse i en statistisk rapport fra Halland i andre halvdel av 1880-tallet.⁸⁵⁴ I svenske kirkebøker fra 1600- og 1700-tallet finner vi relativt ofte betegnelser som ”vandringsfolk”, ”wandrande folken”, ”vandringspiga” og liknende. Ett eksempel er en dåp fra Skaraborgs län 1696. Her betegnes dåpsbarnet som ”ett vandrings Barn”.⁸⁵⁵ I en dåp fra Värmland 1707 omtales barnefaren som ”vandringsmannen” og to av fadderne som henholdsvis ”resandes

⁸⁴⁹ Sundt 1859, s. 226f. Her sitert etter Midbøe 1968, s. 13.

⁸⁵⁰ Sundt 1974[1852], s. 22.

⁸⁵¹ Sundt 1974[1852], s. 23.

⁸⁵² Skou 1893, s.60

⁸⁵³ Sundt 1954 [1852], s. 281

⁸⁵⁴ Montesino 2002, s. 96.

⁸⁵⁵ Dopplängd, Norra Vånga, Skaraborgs län, 28.3. 1696, s.234.

kvinnsperson” og ”vandringspiga”.⁸⁵⁶ I et bøneskrift som trolig er fra slutten av 1600-tallet presenterer supplicantene seg som ”fattige wandringsfolck af tarttarisk nattion”.⁸⁵⁷ Også i norske kirkebøker finner vi tilsvarende betegnelser – ”vandrings mand”, ”vandringsquinde” og ”vandringsfolk”.

I nyere litteratur er betegnelsen ”vandringer” gjengitt i formen ”vandriar”.⁸⁵⁸ Dette er også den formen som fortsatt er i bruk i dag.

7.3.3 Hva kan endonymene si om etnisk identitet og gruppetilhørighet?

De romanispråklige endonymene må utvilsomt karakteriseres som etniske gruppebetegnelser. Felles endonymer i romani språkform kombinert med språklige og kulturelle fellestrekk peker mot et felles utgangspunkt for gruppene som ble kalt sigøynere og tatere i Nord- og Vest-Europa. Når det gjelder de nordiske gruppene som brukte slike betegnelser, utgjør endonymene dermed et sterkt argument for en tilknytning til sigøynegruppene på kontinentet.

Endonymer i nordisk språkform var trolig videre betegnelser enn de romanideriverte endonymene. Vi finner liknende betegnelser i en rekke andre europeiske land i former som ”Fahrende”, ”travellers”, ”voyageurs” og liknende. Disse endonymene karakteriserte en levemåte, og det kan se ut som om de ble brukt som en felles egenbetegnelse for en større gruppe av mennesker som livnærte seg ved omreisende virksomhet.

I den engelskspråklige litteraturen var det i lang tid vanlig å trekke et skarpt skille mellom ”gypsies” og ”travellers” og framstille det som om det dreide seg om to atskilte grupper. Endonymene gir imidlertid ikke grunnlag for å trekke en slik skillelinje. Mange grupper har brukt (og bruker fortsatt) endonymer som beskriver levemåten i kombinasjon med romani-språklige endonymer. Sosiologen Thomas Acton har vist hvordan en ut fra en rekke forskjellige betegnelser konstruerte et hierarki av grupper med den ”ekte sigøyneren” på

⁸⁵⁶ Doplängd Arvika landsockn, 1707, C:2, s.41b

⁸⁵⁷ Etzler 1944, s. 142.

⁸⁵⁸ Schlüter 1993, s. 13.

toppen av pyramiden. Actons undersøkelser fra 1970-tallet viser at det snarere er snakk om termer som brukes i ulike kontekster og til dels som gruppeinterne karakteristikk av enkeltpersoner. Om betegnelsen ”traveller” skriver Acton at dette er den vanligst brukte betegnelsen for egenidentifikasjon eller gruppeidentifikasjon blant engelske romanichals (tradisjonelt kalt ”Gypsies”). Det er dels en beskrivende term knyttet til personer som virkelig har en livsførsel basert på omreisende virksomhet. Men også bofaste romanichals blir omtalt som ”travellers” av sine egne. Termen er vid. Brukt av romanichals i England og kalo i Wales kan den omfatte enhver person som livnærer seg eller har livnært seg ved en type omreisende virksomhet som faller inn under det Acton kaller ”Gypsy trades”. Den kan også omfatte enhver person med foreldre eller andre forfedre som ble ansett som ”travellers”, og som selv praktiserer elementer fra traveller-kulturen.⁸⁵⁹

Acton tar også for seg to termer som ofte har blitt tolket som betegnelser for blandingsgrupper, ”posh rat” og ”diddicoy”. ”Posh rat” betyr direkte oversatt halvblods, men Acton peker på at termen *ikke* brukes som gruppebetegnelse, men i nedsettende betydning om enkeltindivider. ”Words like ”posh rat” are used amongst Gypsies to isolate and condemn the deviances of individuals – not to describe the characteristics of groups.”⁸⁶⁰ En velstående person som etablerer seg som fastboende og ikke lenger er så nøye med sine slektsforpliktelser kan omtales som ”posh rat”. På den annen side kan en fastboende romanichal som gifter seg med en omreisende bli omtalt som om giftermålet i seg selv har gjort personen mer ”renraset”. Dette dreier seg altså om at kulturell identifikasjon, og kritikk av manglende kulturell identifikasjon omsettes i rasetermer. Det samme gjelder langt på vei for betegnelsen ”diddicoy”. Termen har blitt forklart som betegnelsen på en blandingsgruppe av majoritetsbefolkningen og sigøynere. Men den brukes både som egenidentifikasjon for romanichals og som en nedsettende karakteristikk.⁸⁶¹ En annen nedsettende betegnelse ”mumper” forklares av engelske romanichals som en betegnelse for ”non-gypsy travellers”, men Acton peker på at den som oftest blir brukt som en nedsettende term romanichals i mellom. I slike sammenhenger beskriver den svært fattige eller sosialt inadekvate

⁸⁵⁹ Acton 1974, s. 64f.

⁸⁶⁰ Acton 1974, s. 69.

⁸⁶¹ Acton 1974, s. 70-73.

romanichals. Ifølge Acton er dette et eksempel på hvordan økonomiske forskjeller skjules under etniske merkelapper.⁸⁶² Han peker på hvordan betegnelser som ”posh rat”, ”diddicoy” og ”mumpers” brukes aktivt i en form for syndebukkspill hvor både sigøynere og majoritetsbefolkningen deltar. Forskjellige former for uønsket atferd relateres til ”de andre”, det vil si til ”posh rats”, ”diddicoys” eller ”mumpers” og ikke til oss – ”the true gypsies”. Denne språkbruken tas opp og forsterkes av myndigheter og sigøynerforskere.

Kan Actons beskrivelse av språkbruken til engelske romanichals på 1970-tallet gi noen nøkler til forståelsen av gruppeinndelingen av nordiske vandringsfolk, spesielt slik vi finner den hos Eilert Sundt? Vi kan selvfølgelig ikke overføre direkte fra England på 1970-tallet til Norden på 1800-tallet. Men vi kan finne noen indikasjoner på det samme som Acton beskriver, i Sundts tekst. Sundts inndeling i ”småvandringene” og ”storvandringene” er ikke bare etnisk, men også sosio-økonomisk og geografisk basert. Ifølge Sundt hørte ”småvandringene” til på Sørvestlandet og Sørlandet, ”storvandringenes” fremste område var Østlandet og Trøndelag. Ved lesning av Sundts tekst får man imidlertid aller mest inntrykk av at det dreier seg om en sosio-økonomisk inndeling. ”Storvandringene” livnærte seg, ifølge Sundt, som hesteskjærere, dyrleger, kopperslagere eller gjørtlere. De tok seg som regel fram med hest og vogn og foretok betydelig lengre reiser enn ”småvandringene”. ”Småvandringene” livnærte seg som blikkenslagere, vevskjebindere og kammakere og med tiggning. De reiste som regel til fots og klarte seg generelt langt dårligere økonomisk.⁸⁶³

Sundt har en beskrivelse av hvordan det var mulig å rykke opp fra ”småvandring” til ”storvandring”. Han forteller om en ”Martin fantegut” som ble bortsatt til en bondefamilie i ettårsalderen, men som rømte fra tjeneste rett etter at han var konfirmert. Sundt forteller at han først traff en eldre bror som imidlertid ikke ville ha ham med i sitt følge ”da han intet hadde lært ennå”. Han kom i lære hos en gammel skorsteinsfeier - ”...og ”tullede” siden som en ”småvandring” omkring på egen hånd med en skraber og feiekost.” Siden lærte han seg å pusse ovner, og da ble ”hans tilstand betydelig forbedret”, skriver Sundt. ”Men endnu var han kun en småvandring”. Som neste trinn på karrierestigen kom han i lære hos en gammel

⁸⁶² Acton 1974, s.74f.

⁸⁶³ Se for eksempel kapittelet ”Ægte og uægte fanter i Fjerde Aars-Beretning fra 1865. Sundt 1974 [1865], s. 400-403.

hestedoktor. Etter utstått læretid fikk han reisepass som hestedoktor, ”...og var dermed rykket opp i ”storvandringernes” kaste”. Ifølge Sundt lærte han seg rommani under læretiden hos hestedoktoren, og han giftet seg seinere med en datter av en svensk tater.⁸⁶⁴

Er dette en fortelling om sosial mobilitet innafør omstreifersjiktet eller dreier det seg om krysning av en etnisk grense? Historien minner om Thomas Actons beskrivelser av hvordan man kunne bli mer ”full-blooded gypsy” hvis man mestret de kulturelle kodene, klarte seg relativt bra økonomisk og giftet seg inn i den rette familien. Med utgangspunkt i Sundts fortelling om ”Martin fantegut” kan vi stille spørsmålet om betegnelsen ”småvandrere” i en del tilfeller kan ha blitt brukt på samme måte som Acton beskriver bruken av termene ”diddicoy”, ”posh rat” og ”mumper”.

7.4 Eksonymer – utgruppenavn

I hvilke kontekster finner vi eksonymene? Hvem navngir, på hvilket grunnlag og med hvilken hensikt gjør de det? Den første settingen kan vi kronologisk avgrense til 1400-tallet og et lite stykke inn på 1500-tallet, avhengig av hvor i Europa vi befinner oss. Det dreier seg om å navngi et nytt fenomen. Den andre konteksten for navngiving dreier seg om betegnelser brukt i lover og forordninger. Grovt sett kan vi regne med et startpunkt fra ca år 1500. Det sentrale nå er ikke at gruppa er ny, men at den er uønsket. Den tredje konteksten finner vi i de omvandrende gruppenes møte med kirken og deres deltakelse i kirkelige ritualer. Selv om kirken i noen områder og i enkelte perioder nektet sigøynere og tatere adgang til kirkelige ritualer, vet vi at de selv aktivt søkte kirken, og vi finner dem omtalt i kirkebøkene. Jeg skal i det følgende se nærmere på bruken av eksonymer i de tre forskjellige kontekstene.

7.4.1 Nykommere

På 1400-tallet og det tidlige 1500-tallet ble sigøynegruppene oppfattet som annerledes enn andre vandringsfolk og pilegrimer i utseende, klesdrakt og levesett. Det nye fenomenet måtte beskrives, forklares og navngis. Navngiverne var krønikeskrivere og lokale myndigheter. Hva bygget de på i navnsettingen av den nye gruppa? Grovt sett kan vi si at det dreide seg om

⁸⁶⁴ Sundt 1974 [1852], s.100f.

to forskjellige angrepsvinkler. Den ene tok utgangspunkt i gruppenes egenpresentasjon, den andre benyttet navn på eksisterende folkegrupper som hadde noen av de samme kjennetegnene som nykommerne.

De mest utbredte eksonymene var varianter av betegnelse "sigøyner", "tater" og "egypter". Sigøynerbetegnelsen forekommer i mange forskjellige former: "Zigeuner" i det tysktalende området, "tsiganes" i Frankrike, italiensk "cingari" og ungarsk "cigányok". Alle formene regnes for å være avledninger av termen "atzínganoi" som var den vanlige betegnelsen i det bysantinske riket.⁸⁶⁵ Vi har sett at bruken av denne betegnelsen i Vest-Europa tok utgangspunkt i gruppenes egenpresentasjon. Det gjelder også for de forskjellige avledningene av betegnelsen "egypter". Lederne for 1400-talls følgene presenterte seg ofte som hertuger eller grever fra Lille Egypt. De første kildene som forteller om det er fra Frankfurt og Augsburg i 1418.⁸⁶⁶ Betegnelsen "egypter" ble som vi tidligere har sett, også brukt om sigøynere i det bysantinske riket. Med utgangspunkt i de første egenpresentasjonene som knyttet gruppene til Egypt, ble forskjellige varianter av nasjonalitetsbetegnelsen "egypter" majoritetsbefolkningens navn på gruppene – "gypsies" på de britiske øyene, "gitanos" i Spania, "egyptenaars" i Nederlandene, "égyptiens" i Frankrike og "gúphtoi" i gresktalende områder. Fra Ungarn kjenner vi til betegnelser som "pharaones" og "Farao népe" – faraos folk.⁸⁶⁷

Andre krønikeskrivere knyttet nykommerne til tatarene. I Magdeburg kalles de "Tattern", i Hildesheim brukes betegnelsen "Den Tateren ute Egipten" (tatarer fra Egypt).⁸⁶⁸ Tatarer er navnet på en tyrkisk folkegruppe som ble knyttet til mongolinvasjonene i Øst-Europa på 1200-tallet og ofte forvekslet med mongoler. Termen "tatar" ble trolig brukt nokså løst om folk som ble ansett som ville og barbariske og hadde et mørkt og fremmedartet utseende.

⁸⁶⁵ Fraser 1995, s.46. For nærmere drøfting av termen *atzínganoi* se også Tcherenkov og Laderich 2004, s. 41-46.

⁸⁶⁶ Tcherenkov og Laederich 2004, s. 77f. Frankfurt: "Den elendigen luden uss dem cleynen Egipten". Augsburg: "...zwey hertzogen und mit in bei 50 mannern und wil weiber und kind und sprachen sie wären aus Egiptenland,...". Det er uklart hva som egentlig er ment med den geografiske betegnelsen Lille Egypt. Enkelte har ment at det dreier seg om et område rundt Modon på Peloponnes.

⁸⁶⁷ Tcherenkov og Laederich 2004, s. 86.

⁸⁶⁸ Tcherenkov og Laderich 2004, s. 76f.

Cornerus, som tydeligvis var klar over at det ikke dreide seg om folkegruppa tatarer, beskrev nykommerne som svært stygge og svarte som tatarer.⁸⁶⁹ Betegnelsen kan også knyttes til oppfatningen om disse gruppene som spioner for det ottomanske riket, en påstand som vi først finner hos Andreas Presbyter i 1424.⁸⁷⁰ Muligens kan også det invasjonsartede preget ha spilt inn, krønikeforfatterne beskriver større grupper på flere hundre personer som plutselig dukker opp. Det er det skremmende og truende ved gruppene som understrekes når eksonymet ”tatar” blir valgt. Taterbetegnelsen ble særlig brukt i de nordlige delene av det tysktalende området. Det var også en mer folkelig betegnelse. I Albert Krantzius’ *Saxonia* fra 1520 heter det at vanlige folk kaller dem ”tartarer”.⁸⁷¹ I de eldste kildene fra Norden nevnes egenpresentasjonen som adelsmenn fra ”Lille Egypt”, men det var betegnelsen ”tater” som i første rekke ble brukt.⁸⁷²

Også andre nasjonalitetsbetegnelser med utgangspunkt i et antatt opprinnelsesland ble brukt. Vi kan for eksempel finne betegnelser som ”saracener” og ”nubier” i eldre kilder, men det er lite som tyder på at disse betegnelse fikk gjennomslag i vanlig omtale.⁸⁷³ Betegnelsen ”bohémien” – fra Böhmen – ble derimot en vanlig betegnelse i Frankrike og ble også brukt i lovtekster. En vanlig forklaring på denne betegnelsen er at gruppene som kom til Frankrike, hadde reisedokumenter fra kong Sigismund av Böhmen. Det er imidlertid også indikasjoner på at betegnelsen kan knyttes til gruppenes egenpresentasjon. Angus Fraser gjengir titler som ”Count of Little Egypt in Bohemia” (1457) og ”Count of the Bohemians of Little Egypt” (1465).⁸⁷⁴ I katalansk lovgivning fra 1512 finner vi betegnelsen ”bohemians grechs”.⁸⁷⁵

⁸⁶⁹ ”nigri ut tartari”

⁸⁷⁰ Andreas Presbyters tekst er gjengitt i Gronemeyer 1987, s. 18-20.

⁸⁷¹ ”Tartaros uulgus appellat”, ”Die Menge nennen sie Tartaren”. Utdraget fra *Saxonia* som dreier seg om sigøynere er gjengitt i fulltekst på originalspråket latin og i tysk oversettelse i Gronemeyer 1987, s. 25f.

⁸⁷² Dyrland 1872, s. 290. Stockholm stads tänkeböcker 1504-1514, sitert etter Etzler 1944, side 45. Olavus Petri, En Svensk Cröneka, sitert etter Etzler 1944, side 45.

⁸⁷³ *Saracener* 1419 og 1494, se Fraser 1995, s. 69 og 106. *Nubier* 1597 og 1633, se Gronemeyer s. 48 og s. 113-116. Ifølge den finske kirkeboksdata-basen HisKi er parete And. Joh. Swart og Regina Alexandri omtalt som saracener ved en barnedåp i Hiittola 23.3. 1701. Ved andre tilfeller (dåp i Ylivieska 25.7.1699 og dåp i Sulkava 17.12.1705) kalles parete ”tattare”.

⁸⁷⁴ Fraser 1995, s. 93f. Se også Giltsenbach 1997, s. 90 og 94 hvor arkivhenvisningene for disse kildeopplysningene er angitt.

⁸⁷⁵ Tcherenkov og Laederich 2004, s. 350.

Denne formen, som lovgiveren selv påpeker er merkelig, har trolig oppstått på grunnlag av at sigøynerinnvandrere i 1480-åra presenterte seg selv som grekere.⁸⁷⁶

I det tysktalende området og i Nederlandene finner vi også betegnelsen ”heyden” (hedning) brukt om sigøynere. Her er skillelinjen mellom majoritet og minoritetsgruppe eksplisitt trukket på grunnlag av religion, og de nyankomne plasseres i en utgruppeposisjon i forhold til det kristne fellesskapet.

Hvem er så disse gruppene som omtales med en rekke forskjellige navn? Er det samme folkegruppe? Eller er det en rekke forskjellige grupper som i ettertid er samlet under én merkelapp? Ble enhver fremmedartet omreisende gruppe karakterisert med en form for sigøynerbetegnelse? Der hvor det er brukt eksisterende folkenavn som tatar, saracener eller egypter er det selvsagt grunnlag for tvil. Det kan dreie seg om personer som virkelig tilhørte disse folkegruppene, eller det kan dreie seg om en sekkebetegnelse for folk som kom sør- og østfra. Vi ser imidlertid at det i samme kilde ofte oppgis flere typer navn - ”Den Tateren ute Egipten” (tatarer fra Egypt), ”Egiptenaars oder Heyliden”, ”Zigeuner, Heiden oder Tattern”.⁸⁷⁷ Det har altså fra et tidlig tidspunkt vært en oppfatning om at det dreide seg om én og samme gruppe, selv om betegnelse varierte.

7.4.2 Betegnelser brukt i lover og forordninger

Med forfølgelses- og utvisningspolitikken som for alvor starter opp rundt år 1500, får navngivingen en ny karakter. I sterkere grad enn før blir gruppebetegnelse mer enn beskrivende termer. De tidligste majoritetsbetegnelse var nok også en form for utstøtingsbetegnelse. De markerte et klart skille mellom majoritet og minoritet. Men med den repressive lovgivningen blir navngivingen farlig for de navngitte, og maktrelasjonene klarere uttrykt. Det er myndighetene som sitter med definisjonsmakten og virkemidlene mot dem som omfattes av definisjonen. Med lovgivningen blir beskrivelsene stereotypisert og institusjonalisert. Betydningen av sigøynertermene slås fast både i forhold til hva slags mennesker de er og i forhold til hvilke konsekvenser det skal få å tilhøre en slik gruppe.

⁸⁷⁶ Pym 2007, s. 9.

⁸⁷⁷ Tcherenkov og Laderich 2004, s. 76f. og Gilsenbach s. 67 og s. 136.

I riksdagsbestemmelsene fra det tysk-romerske riket (i tidsrommet 1498 til 1548) beskrives sigøyerne som spioner fra det ottomanske riket.⁸⁷⁸ Liknende beskrivelser finner vi også i Sverige, trolig inspirert av de tyske forordningene. I et brev fra Gustav Vasa til befalingsmannen i Västerås fra 1543 omtales de som ”en förrädere hoop, som her in i landet att förkundskape oss förskickade äre”.⁸⁷⁹ I Europa for øvrig er det imidlertid levemåte, vinningskriminalitet og trolldomskunster som utgjør de sentrale elementene i lovtekstenes beskrivelser. I Ferdinand og Isabellas ordinans fra 1499 anklages sigøyerne for tiggning, tyveri, trolldomskunster og spåing.⁸⁸⁰ I den første engelske loven rettet mot sigøynere fra 1530 står også beskyldninger om spådomskunster, tyveri og bedragerier sentralt.⁸⁸¹ I Kristian 3.s åpne brev om tater fra 1554 nevnes tyveri og bedrageri, og i den eldste bestemmelsen som gjelder Norge, Fredrik 2.s åpne brev av 1584, er trolldomsanklagene lagt til – her omtales ”Trolldom, Spøgeri og anden Vildfarelse, som de bruge, foruden stor Tyveri og Trygleri, de bedrive...”.⁸⁸² Vi ser at beskrivelsene nærmest er sammenfallende i Spania, England og Danmark-Norge, og etter hvert blir slike kjennetegn ved gruppa også de dominerende i lovtekster og forordninger i de tyske statene og i Sverige. Konsekvensene for dem som ble tilskrevet en betegnelse som ”sigøyer”, ”tater” eller ”egypter” var også gjennomgående de samme. De skulle utvises. Hvis utvisningspåbudet ikke ble overholdt, ble de erklært som ”Vogel-frei” eller fredløse, det vil si at de kunne henrettes uten lov og dom.

I de nordiske landa ble det valgt forskjellige betegnelser i lovspråket. I Danmark-Norge brukes alltid betegnelsen ”tater”. I Sverige brukes termen ”ziguenare/sikeiner” parallelt med ”tattare/tartare” fra ca 1630. Ofte finner vi begge termer koplet sammen i faste ordpar, ”ziguener och tattare” og ”ziguener eller tattare”.⁸⁸³

7.4.2.1 I hvilke kontekster finner vi tater- og sigøyerbetegnelse i lovtekstene?

Gjennomgående finner vi sigøyer/tater-betegnelser i tre hovedkontekster i lovverket fra tidlig nytid. De omtales i separate forordninger, vi finner betegnelse i lovgivning som

⁸⁷⁸ Forordningene mot sigøynere er gjengitt i fulltekst i Gronemeyer 1987, s. 88f.

⁸⁷⁹ Sitert etter Etzler 1944, s. 47.

⁸⁸⁰ Pym 2007, s. 24.

⁸⁸¹ Fraser 1995, s.113.

⁸⁸² Norske Rigs-Registranter, bind 2, s. 563f.

⁸⁸³ Se nærmere behandling av disse faste ordparene i underkapittel 6.5.

gjelder fattige, tiggere og omstreifere og vi finner dem sammenkoblet med andre uønskede folkegrupper, som oftest jøder. Den tyske rettshistorikeren Karl Härter har pekt på at lover og forordninger fra det tysktalende området i de fleste tilfeller ikke bare gjelder sigøynere, de omhandler også andre omstreifende grupper. Men de inneholder tiltak og sanksjoner som er spesifikke for sigøynerkategorien.⁸⁸⁴ I riksdagsbestemmelsene fra det tysk-romerske riket (i tidsrommet 1498 til 1548) finner vi sigøynersforordningene plassert i kontekst med forordninger som gjelder andre omvandrende grupper som omstreifere ("Landfahrer"), tiggere, musikanter og gjøglere. Men bestemmelsene er i alle tilfellene plassert i markert egne avsnitt under overskriften "Von den Ziegeunern".⁸⁸⁵ Selve forekomsten av et gruppenavn i lovtekstene indikerer at de ble sett på som en distinkt folkegruppe. Tydeligst ser vi det når sigøynersbestemmelsene knyttes til bestemmelser som gjelder jøder, slik det for eksempel ble gjort i en tysk riksdagsforordning fra 1551.⁸⁸⁶

I Norden ser vi en viss endring over tid når det gjelder i hvilke kontekster taterne plasseres i lovverket. I 1500-tallets lover og forordninger behandles taterne for seg selv uten å bli knyttet sammen med hjemlige omstreifere. For Danmark gjelder dette for recessen av 1536 og seinere innskjerpinger som det åpne brevet av 1554 "om thattere", brev til landdommerne av 1561 og det åpne brevet til undersåttene på Fyn "om thater".⁸⁸⁷ Taterne omtales som en form for utenlandske inntrengere. Det samme finner vi i Fredrik 2.s åpne brev av 1584 som gjelder for Norge. De beskrives som grupper "indkomne udi vårt rige Norge". Taterne skal utvises øyeblikkelig eller, hvis de vender tilbake, settes i straffarbeid en periode før ny utvisning.⁸⁸⁸ Fra 1589 skjerpes lovbestemmelsene ytterligere. Da innføres dødstraff for ledere og for følger som vender tilbake etter utvisning.⁸⁸⁹ Hvis vi sammenligner disse bestemmelsene med Kristian 4.s åpne brev om landsstrykere fra 1598, ser vi klart at det for lovgiver dreier seg om to vidt forskjellige grupper. I brevet beskrives "landsstrygere, tjenesteløse lediggjengere og dagdrivere". Det viktigste ankepunktet mot dem er at de lager bråk ved bryllup eller gjestebud. Ellers karakteriseres de ved "Ørkesløshed", "Ugudelighed" og "Tyveri og

⁸⁸⁴ Härter 2003, s. 47f.

⁸⁸⁵ Forordningene mot sigøynere er gjengitt i fulltekst i Gronemeyer 1987, s. 88f. Gronemeyer redegjør for konteksten de var plassert i.

⁸⁸⁶ Gronemeyer 1987, s. 89.

⁸⁸⁷ De tre brevene er gjengitt i full tekst i Dyrland 1872, s. 366-369.

⁸⁸⁸ Norske Rigs-registranter, bind 2, s. 563f.

⁸⁸⁹ Åb brev om tattere av 31.5.1589 gjengitt i Secher 1889-1890, b.2, s.532-536.

Skalkhed”.⁸⁹⁰ Straffebestemmelsene er langt mildere enn for taterne. Landsstrykerne skulle settes i tjeneste. Hvis de ikke tok tjeneste, skulle de bøtelegges.

Sverige hadde ikke egen lovgivning mot taterne på 1500-tallet, men det samme bildet som vi har sett for Danmark-Norge, framgår av Gustav Vasas korrespondanse med sine embetsmenn. Taterne ble beskrevet som en særskilt gruppe uønskede utlendinger. De skulle utvises, landstrykere derimot skulle settes i tjeneste.

Lovgivernes bilde av taterne som en separat og fremmed gruppe er entydig på 1500-tallet. På 1600-tallet ser vi en begynnende tendens til at taterne nevnes sammen med andre fattige omstreifere i lover og forordninger. Men de behandles som en særgruppe – både ved at de skilles ut i egne paragrafer eller egne forordninger og ved at de etter loven skal dømmes til andre og strengere straffer. Taterne er ikke nevnt i den svenske fattigforordningen ”Constitution emot Tiggiare og tijdztuiffuer” av 1624. Men de omtales i forarbeidene til forordningen. I presteskapets uttalelse om loven nevnes de sammen med greske tiggere. I bondestandens uttalelse plasseres de sammen med utenlandske løsgjengere – dansker og grekere.⁸⁹¹ De ses altså som en del av tigger- og løsgjengerproblemet, men kategoriseres sammen med andre utlendinger.

I 1637 kom den første riksomfattende bestemmelsen om taterne i Sverige. Her ble gruppa ikke koblet mot andre omstreifende grupper, og straffebestemmelsene var langt hardere enn for løsgjengere og tiggere: Forvisning og henrettelse uten lov og dom for ledere og for grupper som vendte tilbake etter utvisning, altså likelydende bestemmelser som i Danmark-Norge.⁸⁹² I den svenske fattigforordningen av 1642 finner vi for første gang taterne plassert sammen med andre omstreifere i lov- og forordningstekst, men de behandles separat i en egen paragraf. I henhold til denne forordningen kunne taterne bare henrettes uten lov og dom hvis de var grepet i tyveri eller andre forbrytelser. Taterfølgene skulle drives ut av riket. Hvis de kom tilbake, skulle de settes i straffarbeid. Vi ser at lovbestemmelsene ble noe mildere, og at noen straffebestemmelser var felles for alle omstreifergrupper. Utvisning var myndighetenes

⁸⁹⁰ Kristian 4.s åpne brev av 13. august 1598. Gjengitt som vedlegg i Midbøe 1968, s. 298f. I Otto Kalkars *Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700)* forklares ordet ”Skalk” med ”niding, afskum”.

⁸⁹¹ Montesino 2002, s. 40f.

⁸⁹² Stiernman 1744-1760, bind 2, s. 104ff. Placat om Tartarnes fördrifwandet af landet av 28.7.1637.

hovedvirkemiddel mot tatere, bestemmelsene om straffarbeid gjaldt også for andre omstreifere.⁸⁹³ Men både ut fra lovteksten og ut fra utvisningspolitikken slik den ble praktisert, må vi konkludere med at de svenske myndigheter oppfattet tatere som en distinkt gruppe som skulle behandles etter særbestemmelser.

I Danmark-Norge omtales både ”tatere” og ”løsgengere” i Kristian 4.s Store Reces fra 1643. I kap. 3 ”Kiøbstederne anbelangende” er tatere og løsgjengere sidestilt. De omtales under overskriften ”Om tater oc løsgængere”. Bestemmelsen slår fast at det ikke skal være tillatt verken for tatere eller løsgjengere å oppholde seg i byene.⁸⁹⁴ Kapittel 21 omhandler ”Tienistefolk oc Løsgengere”. Her er det tydelig andre grupper enn tatere som beskrives. Taterne er nevnt i forbindelse med tiggere som ikke følger lovens påbud. De skal ”som andre Tattere eller fredløse alvorligen straffes”.⁸⁹⁵ Formuleringen ”som andre Tattere” må forstås ut fra datidas språkbruk. Det dreier seg om at tiggerne ved gjentatte forseelser skal straffes like hardt som tatere, ikke om at tiggere slås i hartkorn med tatere generelt.

En helt klar indikasjon på at tatere ses på som en egen folkegruppe finner vi i Kristian 5.s landslover for Danmark 1683 og for Norge 1687. Her er jøder og tatere omtalt i egne kapitler under en felles overskrift ”Om Jøder og Tater”. Andre omstreifende grupper er omtalt i kapittelet ”Om Tienistefolk paa Landet og i Købstæderne, Inderster og Løsgængere”.⁸⁹⁶ Behandlingsmåten var klart forskjellig. Jøder og tatere skulle utvises, og taternes anførere henrettes. For løsgjengere var straffen fengsel og tvangsarbeid.

Utover 1700-tallet blir taterlovgivningen noe mindre streng. Først ute er Danmark som med tiggerforordningen av 24.9.1708 opphever dødsstraffen for tatere. I forordningens post 1, art.13 heter det at tatere skal pågripes og ”strax rømme Riget”. ”Fortøve de endda efter Advarsel, skal de settes i Rasphuset, der at fortiene deres Brød”.⁸⁹⁷ I forordningen beskrives ”Tartere” med de allerede fra 1500-tallet fastlagte karakteristikken knyttet til omstreifing,

⁸⁹³ Stiernman 1744-1760, bind 2, s. 333. Ordning och stadga om tiggare 1642, art. XVII.

⁸⁹⁴ Secher 1889-1890, bind 5, s.244.

⁸⁹⁵ Secher 1889-1890, bind 5, s.319.

⁸⁹⁶ Kong Christian den Femtis Danske Lov, København 1929 [1683] og Kong Christian den Femtis Norske Lov 1687.

⁸⁹⁷ Brorson 1796, s. 465-467. Rasphuset var en form for tvangsarbeidshus eller fengsel. Navnet kommer av at fangene ofte ble satt til å raspe tre til bruk ved farging av stoffer og liknende.

løgn, tyveri og trolldom, og de karakteriseres som ”af de værste landsstrygere”. Denne forordningen er ifølge Folmer Dyrland det siste alminnelige lovpåbud om tater i Danmark.⁸⁹⁸ De omtales imidlertid i flere reskripter hvor de lokale myndigheten ble pålagt å holde øye med, bekjempe og straffe ”løse Folk og Pak som Tater og andre”.⁸⁹⁹ Og de finnes fortsatt nevnt i danske landsbylover noen tiår framover med formuleringer som: ”Tartere eller andre Keltringe”, ”omløbende Skarnsfolk, Tatre eller andre Kieltringer” og ”Tattere eller andre ubekiente Landsstrygere”.⁹⁰⁰

I norske og danske politiforordninger fra 1700-tallet sammenstilles tater både med landstrykere og jøder. Formuleringen som brukes er ”Jøder - samt Tater og andre uchristne Personer, som omløbe og besvige Folk, Løsgjængere og Betlere”.⁹⁰¹ Også i Sverige finner vi taterne omtalt i en tilsvarende kontekst. I en resolusjon mot landsstrykere fra 1723 omtales taterne sammen med ”lapper” (som påtreffes utenfor Lappmarken), jøder, landstrykere, tråddragere og hektemakere. Taterne skal utvises, de øvrige skal settes til straffarbeid.⁹⁰²

I Sverige ble taterlovgivningen trinnvis liberalisert. Allerede i 1727 ble tater som hadde slått seg ned som borgere i mindre byer, unntatt fra utvisningsbestemmelsene og gitt adgang til en begrenset reisevirksomhet.⁹⁰³ De kunne få reise til markedene, men ikke drive handel fra gård til gård på landsbygda. I ”Ytterligare förordning angående hämmande af the såkallade Tartares och Ziegeuners samt annat löst folk och Lättingars strykande omkring Landet” fra 1748 skilles det eksplisitt mellom innenlandsfødte og utenlandsfødte tater. Forordningen skiller også mellom dem som nylig har kommet inn i riket og dem som har oppholdt seg i Sverige i noen tid, har slått seg ned i en by og driver lovlig næring. Utvisningsbestemmelsene skal fra nå av bare gjelde for de nyankomne utenlandsfødte. ”Tartare och Ziegeuner” behandles i forordningens første ledd. I annet ledd behandles ”Löst folk i gemen, samt judar,

⁸⁹⁸ Dyrland 1872, s. 300.

⁸⁹⁹ Krogh 1987, s.99.

⁹⁰⁰ Hansen 1921, s. 22.

⁹⁰¹ Frd. Om Politiens Administration av 22.12.1701 (Danmark). Andordn. Om Politiens Administration i Bergen 1710 og Om Politiens Indretning og Administration i Christiania 1745. Gjengitt i Schmidt 1851-1852, bind 1, s. 258, s.304 og s. 511.

⁹⁰² Modée 1742-1761, bind 1, s. 530.

⁹⁰³ Modée 1742-1761, bind 1, s. 669.

tråddragare, hächtmakare, lindansare och flera sådana gycklare”. Med unntak for nyankomne utenlandske tatere var straffebestemmelsene felles for alle grupper som nevnes. De som brøt med forordningens bestemmelser angående omreisende virksomhet, skulle settes i tvangsarbeid eller straffes med piskestraff.⁹⁰⁴

7.4.3 Betegnelser brukt i kirkebøker

De første sigøynerinnvandrerne til Vest-Europa var ikke ukjent med kristen religion. Den samtidige krønikeskriveren Conrad Justinger beskriver et følge som kom til Sveits i 1419 som ”getaufte Heiden” – døpte hedninger.⁹⁰⁵ En gruppe som kom til Arras i Frankrike i 1421 fortalte også at de var døpt.⁹⁰⁶ De mange beskrivelsene av følgenes egenpresentasjon som pilegrimer, botsgjengere eller flyktninger på grunn av sin kristne tro, tyder også på at de første innvandrerne hadde god kjennskap til kristen religion. De eldste kildene forteller imidlertid ikke noe om deltakelse i kirkelige ritualer. Den første kilden som belegger en barnedåp, er fra Metz i Frankrike 1494. Det var et barn av en ”sigøynerhertug” som ble døpt, og en rekke lokale standspersoner stilte som faddere.⁹⁰⁷

Med den økende forbuds- og forfølgelsespolitikken utover 1500-tallet inntok også kirken en avvisende holdning i de fleste europeiske land. I Sverige ble denne holdningen markert med erkebiskop Laurentius Petris klare uttalelse fra herredagen i Stockholm i 1560. Erkebiskopen slo fast: ”Tattare skall presten intet befatta sigh medh, huarken döpa theras barn eller jorda theras lik.”⁹⁰⁸ Når erkebiskopen følte behov for å markere dette standpunktet på herredagen, må vi regne med at de første taterne som kom til Sverige aktivt oppsøkte kirken for barnedåp og begravelse. Vi vet også at de fortsatte med det på tross av erkebiskopens barske avvisning. Påbudet ble nemlig brutt. I 1573 fikk erkebiskopen opplysninger om at en prest i Sigtuna hadde døpt et taterbarn. I et meget skarpt refselsbrev understreker Laurentius Petri at han gjentatte ganger har formant prestskapet ”...at the sigh med thenna onda hopen icke befatta

⁹⁰⁴ Modée 1742-1761, bind IV, s. 2668.

⁹⁰⁵ Gilsenbach 1997, s.57

⁹⁰⁶ Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l'ancienne France*, 1961, s.19-20. Her referert etter Gilsenbach 1997, s.59.

⁹⁰⁷ Vaux de Foletier, *Les Tsiganes dans l'ancienne France*, 1961, s.35. Her referert etter Gilsenbach 1997, s.108.

⁹⁰⁸ Sitert etter Etzler 1944, s.58.

skola,...”⁹⁰⁹ Forbudet ble gjentatt av et prestemøte i Linköping i 1594. Møtet slo fast at all kirkelig kontakt med omvandrende tatere (*Conversatio Tartaris*) skulle være forbudt. Barna skulle ikke døpes, de døde skulle ikke få en kirkelig begravelse, de syke ikke besøkes av presten og ekteskap ikke velsignes. En prest i Dingtuna som i påsken hadde latt tatere få adgang til nattverden ble straffet med avskjed.⁹¹⁰

I Danmark-Norge synes det ikke å ha vært noe landsomfattende kirkelig forbud mot å nekte taterne adgang til kirkens ritualer. Men vi kjenner til en befaling fra biskopen på Fyn fra 1578.

Naar her kommer Tatere i Landet, som her plejer at komme stundom, da skal ingen Præstemand vie saadanne sammen i Ægteskab, ej heller give dem Sakramentet, men lade dem dø, som det var Tyrker, og begravnes uden Kirkegaarden som Hedninger. Vil de have deres Børn døbt, maa de selv døbe dem.⁹¹¹

Men også på Fyn fortsatte taterne å søke kirken. Et notat i en visitasprotokoll fra 1595 forteller at det var mange tatere i sognet og at noen deltok i gudstjenesten på visitasdagen.⁹¹²

Vi ser altså at tatere aktivt søkte til gudstjeneste, og at de må ha ønsket å ta del i alle typer av kirkelige ritualer. I Sverige ble det riksomfattende påbudet om å ikke døpe tateres barn opphevet med kirkeloven av 1686. I seinere kirkebøker både fra Sverige og Norge kan vi finne en rekke dåpshandlinger og begravelser som gjelder personer fra omvandrende følger. Vielser forekommer også. Betegnelsen ”tater” er imidlertid svært sjelden brukt i kirkeboksinnføringer fra 1700-tallet. Arnvid Lillehammer har gjennomgått et stort antall kirkebøker for å kartlegge kirkelige handlinger som gjelder omreisende personer. Han har registrert flere tusen dåpshandlinger for denne gruppa. I noe over tre tusen av dem fant han opplysninger om foreldrene utover navn. I godt over en tredel av tilfellene dreier det seg om en form for yrkesbetegnelse, og her fant Lillehammer håndverk som vanligvis regnes som typiske tater-håndverk som hesteskjærer, kjeleflikker, vevskjebinder og liknende. I bare fire

⁹⁰⁹ Etzler 1944, s. 58f. I brevet åpner biskopen for dåp av taterbarn hvis omsorgen ble overtatt av kristne. Sånn sett er han på linje med Eilert Sundt som nær 400 år seinere kritiserte kirkens dåp av taterbarn.

⁹¹⁰ Etzler 1944, s.59f.

⁹¹¹ Troels-Lund 1914, I Bog, s. 154. Troels Lund oppgir som kilde Bloch, *Den fyenske Geistligheds Historie*, s. 43. Forfatterens navn er Jørgen Bloch og bokas fulle tittel er *Den Fyenske Geistligheds Historie fra Reformationen indtil nærværende Tid*, utgitt 1787-1790.

⁹¹² Dyrland 1872, s.314.

tilfeller fant han tater-betegnelsen nevnt i kirkebøker fra 1700-tallet. Betegnelsen ”fant” var brukt femten ganger.⁹¹³

Hvordan skal vi forstå fraværet av taterbetegnelsen i norske kirkebøker? Ett svar har vært at fraværet av betegnelsen gjenspeiler en *faktisk situasjon*. Når vi ikke finner betegnelsen i kirkebøker, kan forklaringen være at det ikke fantes tatere i Norge på 1700-tallet. De omreisende gruppene sprang ut av majoritetsbefolkningen og skilte seg bare ut ved omvandrende levevis og stigmatiserte erverv. Et annet synspunkt er at tatergruppa besto, men at omverdenen ikke lenger *oppfattet* dem som en etnisk distinkt gruppe. Det er imidlertid ikke bare i kirkebøkene at taterbetegnelsen glimrer ved sitt fravær. Vi finner den heller ikke i rettssaker og forhør, og de gjeldende taterlovene ble ikke anvendt. Fraværet av taterbetegnelsen i kirkebøker må derfor ses i en større sammenheng. Dette vil jeg komme tilbake til i kapittel 10. Her vil jeg bare antyde noen mulige forklaringer på kirkens tilbakeholdenhet med bruk av betegnelsen. Termen ”tater” var tungt meningsladet gjennom lovverket. I danske og norske politiforordninger fra 1700-tallet karakteriseres tatere som ”uchristne Personer”. En slik sammenkopling av ”tater” og ikke-kristen kan ha fått prestene til å nøle med å bruke taterbetegnelsen ved kirkelige handlinger. Betegnelser som ”tattare” eller ”zigenare” forekommer også svært sjelden i svenske kirkebøker. Der sto kirkens mer åpne politikk i motstrid til det gjeldende strafferegimet. Etter 1686 var den svenske kirkens bestemmelser om tatere langt mildere enn gjeldende bestemmelser i den verdslige loven. I kirkeloven heter det at ved dåp av taterbarn skal foreldrene oppfordres til å bli bofaste og la seg undervise i kristendom. Lovverket for øvrig påbød utvisning.⁹¹⁴ Denne inkonsekvensen i lovverket kan ha medvirket til at prestene unnlot å benytte taterbetegnelsen i kirkebøkene.

Situasjonen var imidlertid annerledes i Finland som på 1700-tallet var en del av det svenske riket. Her finner vi relativt hyppig kirkeboksregistreringer hvor personene er betegnet som ”tartar/tattare” eller ”zigenare”.⁹¹⁵ Når det gjelder personer som flyttet mellom Finland og

⁹¹³ Lillehammer 2004, s.147-150.

⁹¹⁴ Etzler 1944, 77f.

⁹¹⁵ Her har jeg brukt den finske kirkeboksdatabase HisKi som gir mulighet for landsomfattende søk i transkribert materiale. Basen dekker et stort utvalg av 1700-talls kirkebøker, men er ikke komplett. Den inneholder også en del transkripsjonsfeil. Det arbeides for tida med en kirkeboksdatabase med skannet

Sverige, ser vi at de er innført i finske kirkebøker som ”zigenare” eller ”tattare”, mens de ikke ble karakterisert på samme måte i svenske kirkebøker. En nærliggende forklaring på denne forskjellen vil være at taterne i Finland på 1700-tallet framsto som en mer markert etnisk gruppe enn i Norge og Sverige. Ut fra dagens situasjon synes en slik forklaring rimelig. Finske kaalo eller finitko romaseele skiller seg betydelig sterkere fra majoritetsbefolkningen både språklig og kulturelt enn tater/resande i Norge og Sverige. I 1700-talls kildene finner vi imidlertid ikke slike markerte forskjeller. Da var fellestrekkene mellom gruppene sterke og reiseruter og familieforbindinger gir inntrykk av at det dreide seg om samme gruppe. Hvorfor prestene i Finland i motsetning til sine yrkesbrødre i Sverige valgte å bruke etniske betegnelser må gjenstå som et åpent spørsmål.

7.4.4 Nordiske eksonymer brukt om omvandrende grupper

I Norden ble tater- og sigøynerbetegnelsene overtatt fra det tysktalende området. Vi finner imidlertid også et sett av nordiske betegnelser som brukes om omvandrende grupper. Disse betegnelsene karakteriserer gruppenes levesett. De er knyttet til vandring, tiggning eller typiske ambulerende yrker. I lovspråket finner vi betegnelser som ”omløbere”, ”landløbere”, ”omstriper” og ”løsgjængere”. I mer dagligdags omtale har vi to betegnelser som er knyttet til levesett – vandring og tiggning.

7.4.4.1 Fant

Fra Norge er betegnelsen ”fant” mest kjent. Eilert Sundt forklarer betegnelsen som ”et godt gammelt-norsk ord (fantr)” og forteller at det brukes ”i skrifter fra middelalderen især om biskoppers eller andre storfolks brevdragere, erindsvende, gangpilter”.⁹¹⁶ Denne forklaringen bekreftes i Fritznors *Ordbog over det gamle norske Sprog*. Her finner vi betydningene ”Tjener, Ærind-svend, Budbringer, Fodgjænger” og også ”Landstryger”.⁹¹⁷ Med betydningen fotgjenger er det altså en betegnelse som beskriver omstreifernes levemåte, og i likhet med mange andre omstreiferbetegnelser har ordet opprinnelig ikke hatt odiøse overtoner. Ordet

originalmateriale. Denne dekker p.t. betydelig færre finske kirkebøker enn HisKi-databasen, men der det har vært mulig, har jeg sjekket opplysninger fra HisKi mot den nye databasen.

⁹¹⁶ Sundt 1974[1852], s.12.

⁹¹⁷ Fritznor 1886-1896.

finnes også i svensk med betydningen ”tjänare, löpare” og i svenske dialekter med betydningen ”skojare, skålm, landstrykare, zigenare, tattare, fattig stackare”.⁹¹⁸ Fra Sverige er ordet blant annet kjent fra en rettssak mot et taterfølge i Skåne i 1764. Her benyttet en av bøndene som vitnet i saken, betegnelsen ”fantarna” om taterne.⁹¹⁹ I Svenska Akademiens Ordbok er ordets opprinnelse knyttet til italiensk ”fante” – infanterisoldat. Det er interessant å merke seg at betegnelsen ”fandari” som trolig har samme språklige opprinnelse, brukes av latviske sigøynere som en litt nedsettende betegnelse på polske og russiske sigøynere, også kalt ”xaladytka roma”. Tcherenkov og Laederich forklarer ”fandari” som en avledning av ordet infanterisoldat og en oversettelse av ordet ”xalado” som i russisk romani betyr soldat.⁹²⁰

7.4.4.2 Kjeltring

Et annet vanlig brukt eksonym er ”kjeltring”. Som vi har sett i underkapittel 2.3.2, ble termen blant annet brukt av Pontoppidan i 1754. I tråd med den vanlige oppfatningen i Pontoppidans samtid, forklarte han ordet som en avledning av kelter. Kelterne ble på denne tida ansett som Nordens urbefolkning.⁹²¹ N. V. Dorph forklarte ordet som en yrkesbetegnelse – kjeleflikker. Han viste til forekomsten av ordet i skattelister fra 1500-tallet.⁹²² Folmer Dyrland drøfter betegnelsen ganske inngående i sin bok *Tatere og Natmandsfolk i Danmark*. Han viser også til at betegnelsen forekommer i danske skattebrev fra 1562-1585. Av skattebrevene framgår det at ”kæltringene” må ha vært en slags landhåndverkere. Dyrland forkaster Dorphs forklaring om at det dreier seg om kjeleflikkere og mener at det kan dreie seg om ”skindere” det vil si garvere eller fellberedere. Han avviser at betegnelsen kan knyttes til ”det tyskagtige ”skinder” d.e. kreaturflåer (rakker)”⁹²³. Dyrland påpeker imidlertid at ordet ”keltre” eller ”kieltre” brukes i danske bibeloversettelser fra 1500-tallet i betydningen tigge eller trygle og antar derfor at ”kæltring” kan ha vært en form for oppnavn på håndverkergruppa. I Matthias Moths håndskrevne ordbok (1717) forklares ordet som ”gemene landløbere, der ernære sig

⁹¹⁸ Svenska Akademiens Ordbok

⁹¹⁹ Svensson 1993, s.77.

⁹²⁰ Tcherenkov og Laederich 2004, s. 53 og 383.

⁹²¹ Pontoppidan 1754, s. 360.

⁹²² Dorph 1975 [1834], s. 8f.

⁹²³ Dyrland 1872, s. 71f. note 39.

ved foragtelig handtering”.⁹²⁴ Betegnelsen er også brukt i Sverige i formen ”kältring”. I en statistisk rapport fra Halland heter det at personer som lokalbefolkninga kaller ”kältringar” anses ”härstamma från zigenare, ehuru de skilja sig från dem så till utseende som lefnadssätt.”⁹²⁵

7.4.5 Yrkesbetegnelser brukt som gruppebetegnelser

Vi har flere eksempler på at yrkes- eller ervervsbetegnelser gikk over til å bli mer generelle betegnelser for omstreifere. I Danmark ble termen ”natmandsfolk” brukt som en gruppebetegnelse av denne typen. Betegnelsen var opprinnelig knyttet til nattmannsservervet.⁹²⁶ Nattmannens sysler og også nattmannen selv og hans familie ble ansett som ”uærlige”. Den sosiale stigmatiseringen og utstøtingen som uærlighetsoppfatningene innebar, må ha ført til at en del etterkommere av nattmenn ble omstreifere. De omvandrende gruppene utførte også typiske nattmannsoppgaver for landsbygdsbefolkninga. Etter hvert skiftet betegnelsen nattmann betydning. Fra ca 1790 brukes ”natmand” og ”natmandsfolk” i Danmark som betegnelse på omvandrende grupper uavhengig av om personene hadde noen form for tilknytning til det gamle nattmannsyrket.⁹²⁷ Termen ble også brukt om grupper som vanligvis ble regnet som sigøynere eller tatere. Ett eksempel finner vi i en omtale av den omreisende musikeren Christoffer Frederik Godtfred Altenburg. Familien kom opprinnelig fra Holstein og er omtalt i den danske undersøkelsen *Gipsies in Denmark. A Social-biological study* fra 1943.⁹²⁸ I et brev fra by- og herredsfogdskontoret i byen Varde på Jylland datert 1857 heter det at Altenburg med familie tilhører ”de saakaldte Natmandsfolk”.⁹²⁹ Altenburg drev ikke med nattmannssysler. Han livnærte seg som musikanter og handelsmann. Han nedstammet heller ikke fra nattmenn. I de eldre generasjonene av den omreisende Altenburg-slekta finner vi musikanter og soldater.⁹³⁰

⁹²⁴ Dyrland 1872, s. 70-75.

⁹²⁵ Befallnings Hafvandes femårsberättelsen 1886-1890, Hallands län, s.8. Gjengitt etter Montesino 2002, s. 96.

⁹²⁶ Se nærmere beskrivelse av nattmannsservervet og nattmannens uærlighet i underkapittel 3.4 og 11.2.

⁹²⁷ Dyrland 1872, s. 218. For en mer utdypende gjennomgang av Dyrlands syn på ”natmandsfolket” se underkapittel 3.4.

⁹²⁸ Bartels og Brun 1943. Undersøkelsen er nærmere omtalt i underkapittel 4.4.

⁹²⁹ Enevig 1965, s. 114.

⁹³⁰ Enevig 2004, s. 31-33.

Rakker var opprinnelig en yrkesbetegnelse som ble brukt om skarpretternes medhjelpere. Arbeidsoppgavene var forøvrig de samme som nattmennesenes. Vi finner også betegnelsen brukt om hesteflåere. Ifølge etnologen Brita Egardt var ”rakker” og ”tater” ofte synonyme begrep i Skåne. Uttrykk som ”han eller hon er av rackarna” ble brukt for å fortelle at en person var tater.⁹³¹

I likhet med betegnelsen ”natmandsfolk” er gruppebetegnelsene ”glarmesterfolk” og ”hektemakerfolk” konstruert ved hjelp av en yrkesbetegnelse og etterleddet -folk. Disse betegnelsene ble brukt både som eksonymer og endonymer. De danske gruppene som kalte seg ”glarmesterfolk”, markerte et skille mellom egen gruppe og andre omreisende grupper. Som eksonym ble betegnelsen imidlertid ofte brukt som en samlebetegnelse for omstreifere.

En hektemaker laget hekker av metall til klær og sko. Produktene ble solgt ved omreisende handelsvirksomhet. Dette var en virksomhet som var svært vanlig blant tatere. Eilert Sundt forteller at den norske allmuen ofte omtalte de omreisende gruppene med yrkesbetegnelser som for eksempel ”hægtemagere” eller ”grydebødere” og ”kjedelflikkere”. Han mente at slike termer ble valgt for å unngå å provosere de omreisende gruppene med den ille ansette og støtende betegnelsen ”fant”.⁹³² Men slike yrkesbetegnelser fikk raskt en odiøs klang. Fra Sverige kjenner vi til at betegnelsen ”häcktedragare” ble ansett som et ærekrenkende skjellsord av majoritetsbefolkningen.⁹³³

I Sverige forekommer betegnelsen ”hektemaker” ofte sammenstilt med betegnelsene ”sigøyner” eller ”tater”. Allan Etzler viser blant annet til et skriv fra det svenske riksrådet til landshøvdingene (1712) som omtaler ”de så kallade sigener och häctmakare”. Samme dag heter det i et særskilt brev til landshøvdingen i Södermanlands len at det skal være forbud mot at ”sigener och slijkt folck skohla sig uppehålla under skeen af häcktor, nåhlar och mera slijkt och jämbvel af magistraten blifwa förpassade så att dee på det sättet smyga sig allestädes fram

⁹³¹ Egardt 1962, s. 195ff.

⁹³² Sundt 1974[1852], s. 15.

⁹³³ Tjust härads dombok, 5.3.1692. Saken mot en kvinne som hadde kalt en løytnant for ”häcktedragare” og hans hustru for ”häcktedragerska” er transkribert av Niklas Rosenbalck og publisert på nettstedet Anbytarforum 26.6.2003 under Yrken, Häktmakare. .

igenom landet”.⁹³⁴ I Börje Hanssens etnologiske undersøkelse fra Skåne heter det at ”häktedragare eller häktemakare” på 1600- og 1700-tallet ofte ble likestilt med ”landstrykare och zigenare”.⁹³⁵ Et annet belegg for denne sammenkoplingen finner vi i en dåpsnotis fra 1727. Her omtales barnets far som ”hechtmakaren eller zigenaren Petter Lorentsson”.⁹³⁶

I andre kilder skilles det mellom sigøynere/tatere og hektemakere. I et skriv fra Riksrådet i 1713 ble landshøvdingene bedt om å sende inn rapporter om hektemakere og tråddragere som hadde bosatt seg i byene, skaffe rede på hvor de var født og hvilke håndverk de drev med. Siktemålet var å få de unge og friske blant dem plassert som rotesoldater, men når det gjaldt taterne skulle de umiddelbart jages bort hvis de ikke hadde en redelig næring.⁹³⁷ Skrivet er interessant, men ikke enkelt å tolke. Det indikerer at betegnelsene hektemaker og tråddrager ikke ble sett på som virkelige yrkesbetegnelser. Videre framgår det at også en tater kunne ha redelig næring. Man kan få inntrykk av at betegnelsene hektemaker” og ”tater” kunne brukes fleksibelt fra sak til sak

Ifølge Allan Etzler kunne termen ”hektemaker” brukes som et erstatningsord, nærmest som et noaord for sigøyner eller tater. Etzler peker på at de første tiåra etter innskjerpingen av den svenske taterforordningen i 1662 ble det innsendt svært få klageskrifter over sigøynere eller tatere til sentralmyndighetene. Derimot klages det hyppig over store følger av hektemakere, tråddragere, glassmestere og kjeleflikkere. De reiser omkring i landet i store flokker med både kvinner og menn og tigger, stjeler og truer. Etzler antar at lokale myndigheter kvitte seg for å bruke betegnelsene tater eller sigøyner i klageskriftene. Da ville de ble pålagt å forholde seg til dem etter gjeldende lov som foreskrev utvisning. Deportasjoner var både tid- og kostnadskrevende, og de førte som regel ikke til annet enn at følgene ganske snart kom tilbake til Sverige igjen.⁹³⁸

⁹³⁴ Etzler 1944, s.74f.

⁹³⁵ Hanssen 1952, s.293f.

⁹³⁶ Björklinge. Dopbok 1723-1740, s. 12. Takk til Ola Larsson som gjennom Anbytarforum gjorde meg oppmerksom på denne kilden.

⁹³⁷ Etzler 1944, s.84.

⁹³⁸ Etzler 1944, s.73-78.

7.4.6 Hva kan eksonymene si om etnisk identitet og gruppetilhørighet?

På bakgrunn av gjennomgangen av lovverk og forordninger kan vi slå fast at de nordiske myndighetene oppfattet tater/sigøynere som en distinkt gruppe. Lovverket består dels av særlover, dels av særskilte paragrafer i den generelle lovgivningen mot omstreifere og tiggere. Taterne nevnes både sammen med sosio-økonomiske grupper (landstrykere) og med etniske grupper (jøder og samer), men skilles ut med særskilte gruppebetegnelser. I de nordiske lovtekstene finner vi imidlertid ingen beskrivelser av særskilte etniske kjennetegn. Taterne omtales med referanse til et sett av straffbare handlinger og til et levesett basert på vandring og tigging. Fraværet av etniske kriterier og vektleggingen av kriminell atferd i lovtekstene betyr imidlertid ikke at myndighetene utelukkende forsto taterne som en del av et generelt fattigdoms- og omstreiferproblem, slik blant annet Arnvid Lillehammer har konkludert.⁹³⁹ For å komme fram til en forståelse av hvordan myndighetene definerte hvem som var tater og dermed skulle falle inn under særlovgivningen, må vi gå utover de normative kildene og se nærmere på rettsforhandlinger og rettspraksis. I underkapittel 9.2 og 10.2 vil jeg gjennomgå nordiske rettssaker fra 1600-tallet og tidlig 1700-tall hvor myndighetenes forståelse av taterbetegnelsen blir nærmere utdypet.

De nordiske eksonymene beskriver en levemåte (vandring, tigging) eller er knyttet til erverv. De er gjennomgående brukt som fellesbetegnelser for hele eller store deler av omstreiferpopulasjonen. Et unntak er termene ”natmandsfolk” og ”glarmesterfolk” som i enkelte samtidige kilder ble forstått som klart definerte undergrupper innafor den omvandrende befolkningen. Her var oppfatningen at innslaget av tater/sigøynere var den avgjørende skillelinjen mellom gruppene.⁹⁴⁰ Vi har også sett at disse termene sammenkobles med eller brukes som substitutt for betegnelsene ”tater” eller ”sigøyner”. Betegnelser for levemåte og erverv kunne altså anta karakter av etniske betegnelser. Men gjennomgående markerer disse termene et grunnleggende skille mellom bofast og ikke-bofast befolkning. I mange kontekster var dette skillet trolig mer avgjørende for flertallet av majoritetsbefolkningen enn gruppenes etniske særtrekk.

⁹³⁹ Se for eksempel Lillehammer 2004, s. 144f. Også Norma Montesino går langt i å framstille myndighetenes syn på tater utelukkende som en del av et fattigdomsproblem. Se for eksempel Montesino 2002, s. 41f.

⁹⁴⁰ Dyrland 1872, s.220.

Bruken av eksonymene ”sigøyner” og ”tater” i Norden knytter de nordiske gruppene til sigøynerne i Europa for øvrig. Den viser at majoritetssamfunnet oppfattet grupper innafor den omvandrende befolkningen som en del av den europeiske sigøynerpopulasjonen. Hvorvidt det også var realhistoriske forbindelseslinjer mellom de nordiske og de øvrige europeiske gruppene har i ettertid vært omstridt. Jeg skal se nærmere på to hypoteser som reiser tvil rundt tater- og sigøynerbetegnelseenes etniske karakter. Den første hypotesen er knyttet til fenomenet etikettering og er utviklet av den nederlandske historikeren Leo Lucassen. Den andre hypotesen er knyttet til at betegnelser kan skifte betydningsinnhold.

7.4.6.1 Hvor utbredt var etiketteringsfenomenet?

Den nederlandske historikeren Leo Lucassen har kritisert sigøynerforskningen for å blande sammen det han kaller et objektbegrep ”Zigeuner” (objekt for myndighetenes behandling) med et subjektbegrep, det vil si hvordan mennesker selv betegner seg og oppfatter seg. Objektbegrepet knytter han sammen med stigmatisering og etikettering (Etikettierung). Han definerer etikettering som myndighetenes målrettede tilskrivning av et sett stigma til enkelte mennesker og grupper. Etiketteringen kan utvikles til det Lucassen betegner som et ”Ordnungsbegriff” – en form for kategorisering som er så dominant at ingen kan fri seg fra den, verken de som bruker begrepet, eller dem som omfattes av det. I slike tilfeller overskygger sigøyneretiketten alle andre kjennetegn ved personen som klasse, nasjonalitet, kjønn eller yrke. Det blir umulig å se personer som betegnes som ”sigøynere”, forutsetningsløst som omreisende handelsmenn, musikanter eller tyske statsborgere.⁹⁴¹

Lucassen hevder at termen ”sigøyner” slik den ble brukt i første del av 1700-tallet, var myndighetenes betegnelse på større kriminelle grupper eller bander. Slike grupper profilerte seg og styrket gruppesamholdet ved hjelp av bestemte felles koder som kallenavn og språk og i enkelte tilfeller klesdrakt. Ifølge Lucassen kunne grupper som ble kategorisert på denne måten, etter hvert overta og reprodusere sigøynerbetegnelsen som en egenbetegnelse. Ettersom et omvandrende levesett ble assosiert med kriminalitet, traff etiketteringen også en langt større gruppe enn de profesjonelle bandene. Lucassen er i tvil om det overhodet fantes

⁹⁴¹ Lucassen 1996, s. 8-13.

sigøynere som oppfattet seg som en etnisk distinkt gruppe i det tysktalende området på 1700-tallet.⁹⁴²

Lucassens synspunkter på 1700-tallets sigøynere har blitt kritisert av flere historikere. Den tyske rettshistorikeren Karl Härter regner med at det nok foregikk en form for etikettering fra myndighetenes side. Sigøyrerbetegnelsen kunne bli brukt for å karakterisere visse former for bandekriminalitet uten at bandemedlemmene nødvendigvis var sigøynere i etnisk forstand. Han mener likevel at det er klart dokumentert at sigøyrerne også fantes som etnisk gruppe.⁹⁴³ Historikeren Ulrich Friedrich Opfermann konkluderer også med at sigøyrerne både oppfattet seg selv og ble oppfattet av omverdenen som en etnisk gruppe. Han peker på at Lucassen i hovedsak arbeidet med såkalte "Steckbriefe" – lister over etterlyste kriminelle. Opfermanns konklusjoner bygger på gjennomgang av forhørsprotokoller, rettsreferater og kirkebøker. Han viser til en rekke tilfeller av personer som i forhør erkjenner sin sigøynertilhørighet. De beskriver seg selv som "von Vater und Mutter eine Ziegeunerin" eller som "Tochter einer Heidenfrau".⁹⁴⁴ Historikeren Florike Egmond gir eksempler på det samme fra Nederland.⁹⁴⁵ Andre indikasjoner på etnisk gruppetilhørighet finnes også hyppig i kildene, for eksempel henvisninger til "vårt folk" og "vårt språk" og særegne sigøyrernavn i tillegg til døpenavn.⁹⁴⁶ Men også Opfermann viser til at myndighetene kunne kategorisere personer og grupper som sigøynere på et annet grunnlag enn det etniske. Han har funnet personer i forbryterlistene som blir betegnet som sigøynere, men som åpenbart eller med stor sannsynlighet ikke tilhørte den etniske gruppa. I enkelte tilfeller finnes ikke sigøyrerbetegnelsen i den utrykte kilden, men dukker opp i den trykte forbryterfortegnelsen.⁹⁴⁷ Det forekommer også tilfeller hvor myndighetene er i tvil om hvilken merkelapp de skal bruke. Opfermann viser hvordan to forskjellige sigøyrerdefinisjoner konkurrerer med hverandre i slike tilfeller. Én definisjon var bygget på majoritetsbefolkningens generelle oppfatning av sigøyreren som etnisk og kulturelt annerledes. Den andre var en strafferettslig fundert oppfatning. Den første ble brukt uten

⁹⁴² Lucassen 1996, s.74-76.

⁹⁴³ Härter 2003, s. 62.

⁹⁴⁴ Opfermann 2007, s. 75-78.

⁹⁴⁵ Egmond 1993, s. 135.

⁹⁴⁶ Opfermann 2007, s. 75-78.

⁹⁴⁷ Opfermann 2007, s. 64.

nærmere forklaring. Den andre definisjonen, derimot, var knyttet til eksplisitte kriterier - uønsket levesett og tilhørighet til en omstreifende bande.⁹⁴⁸

Leo Lucassen mener at etiketteringsfenomenet også var utbredt på 1800-tallet. Hans undersøkelse av politikilder viser at sigøynerbetegnelsen igjen kom i flittig bruk i Nederland og de tyske statene fra ca 1835. Personer som ikke tidligere var betegnet som sigøynere i politiets lister, ble plutselig påført sigøyneretiketten.⁹⁴⁹ Betegnelsen ble som regel brukt om personer som ikke hadde fast bosted eller hjemstavnsrett, som levde i ugift samliv og reiste rundt i familiegrupper. Enhver som oppfylte disse kriteriene, kunne bli karakterisert som sigøyner. Etniske kjennetegn som språk, klesdrakt eller kulturelle særtrekk ble svært sjelden nevnt i politiets materiale.⁹⁵⁰ Ifølge Lucassen var det ingen historisk kontinuitet mellom grupperingene som ble tilskrevet sigøyneretiketten i første halvdel av 1700-tallet og de som seinere fikk samme merkelapp på 1800-tallet. I begge tilfeller dreide det seg om en konstruksjon fra majoritetssamfunnets side. Sigøynerbetegnelsen ble hentet fram igjen av myndighetene når omstreiferproblemet igjen kom i fokus rundt 1835-1840.

Foregikk det også i Norden en form for etikettering liknende den Leo Lucassen mener å ha funnet i det tysktalende område? Mange har kastet fram påstander og hypoteser om dette. Den svenske etnologen Carl-Herman Tillhagen har hevdet at alle omstreifere (löst parti) opprinnelig ble kalt tatere: ”Det er ju ganska uppenbart att myndigheterna i gamla tider inte ansåg sig ha anledning att dra upp skiljelinjer mellan de allehanda tiggerskaror, brottslingshopar och allsköns vägvandrare och kringstrykare som de ständiga krigen med deras nöd och härjningar satte i rörelse”.⁹⁵¹ En etiketteringshypotese som har mange felles trekk med Lucassens, finner vi så tidlig som i 1796. I en kommentar til bestemmelsene i Kristian 5.s danske og norske Lov skriver den danske juristen Christian Brorson:

Det er ikke rimelig at alle de som under navn af Tatere ere indkomne i Norden, virkelig nedstamme fra de tartariske Nationer, af hvilke nogle er Mahumedaner og andre hedninger; Da nogle fra Tartariet og

⁹⁴⁸ Opfermann 2007, s. 72-75.

⁹⁴⁹ Lucassen 1996, s.137ff.

⁹⁵⁰ Lucassen 1996, s. 219f.

⁹⁵¹ Tillhagen 1965, s.15.

disse som Røvere og betlere, streifede inn i andre Lande, kaldte man Betlere som flokkevis reiste omkring i Europa for at røve og bedrage Taterne.⁹⁵²

Carl-Herman Tillhagens generelle påstand om at myndighetene ikke skilte mellom tater/sigøynere og andre omstreifere er åpenbart ikke riktig. Det framgår klart både av lovtekster og som vi seinere skal se av forhør og rettssaker at svenske og dansk-norske myndigheter var svært opptatt av å trekke slike skillelinjer. Hvorvidt de alltid trakk dem korrekt, er derimot et annet spørsmål. Når det gjelder Christian Brorson er det interessant å merke seg at de nye kunnskapene om sigøynernes opprinnelse ennå ikke hadde nådd fram til den danske juristen. Han trodde fortsatt at taterne stammet fra ”Tartariet”. For øvrig er det rimelig å anta at flokker av tiggere eller røvere, i Danmark som i det tysktalende området, kunne bli tilskrevet en tateretikett. Jeg har imidlertid ikke funnet eksempler på det. Men det er ikke usannsynlig at en større og mer systematisk undersøkelse av rettsmateriale vil kunne avdekke slike tilfeller. En påstand om at de nordiske taterne på 1600- og 1700-tallet var et rent etiketteringsfenomen lar seg imidlertid ikke forsvare.

Kan Leo Lucassens etiketteringshypotese ha større gyldighet for Norden på 1800-tallet? Var taterbetegnelsen på denne tida en form for stigma som ble festet på uønskede grupper, uavhengig av etnisk tilhørighet? I den norske tellingen av ”tater og fantefølger” fra 1845 ble det ikke gjort noe forsøk på å skille ut taterne som en egen undergruppe blant omstreiferne slik vi finner det i eldre lovverk. Trolig ble betegnelsene brukt som en samlebetegnelse for flere typer av omstreifende familiefølger. Noen direkte definisjon av hvem som skulle regnes med til ”tater og fantefølger” ble heller ikke gitt. De ble beskrevet som personer som ikke hadde ”fast Bopæl eller Næringsvei” og som ”streife om i større eller mindre Følger fra Sted til Sted og tiltrygle sig hos den bosiddende Almue de fleste af Livets Fornødenheter”. Tellingsbestyrerne ble bedt om å innhente en rekke detaljerte opplysninger blant annet om navn, alder, hvorlenge personene hadde vært omstreifere, følgenes sammensetning og

⁹⁵² Brorson 1796, s. 465.

medlemmenes ”moralske og physiske Tilstand”.⁹⁵³ I forarbeidene og i den første publiseringen av det statistiske materialet ble både ”fant” og ”tater brukt som betegnelser. Da tellingen ble utgitt som et eget hefte i 1846 ble imidlertid bare taterbetegnelsen brukt. Heftet som ble sendt til alle politiembetsmenn og lensmenn, ble kalt *Fortegnelse over Tatere 1845*.⁹⁵⁴ Vi ser at kriteriene som ble brukt ved tellingen, minner om Lucassens beskrivelse av hva som skulle til for å bli karakterisert som ”sigøyner” lenger sør i Europa.

En gjennomgang av den norske tellingen av tatere og fantefølger fra 1845 viser enkelttilfeller av personer fra majoritetssamfunnet som karakteriseres som tatere eller fanter, men gir ingen indikasjoner på at det foregikk en omfattende etikettering av personer som ikke tidligere var blitt regnet med blant disse gruppene. Retningslinjene for tellingen ga en åpning for at et bredt sjikt av omstreifere kunne regnes med. Ved å sammenholde tellingsmaterialet med Eilert Sundts seinere beskrivelse av omstreiferne på norske landeveier i kapittelet ”Flere slags landsstrykere”, ser vi imidlertid at tellerne i all hovedsak må ha forstått betegnelsene tatere og fantefølger mer avgrenset. Sundt beskriver en stor og mangfoldig gruppe av omstreifere i tillegg til dem han regnet som egentlige fanter. Det dreier seg blant annet om kvekere og religiøse svermere, matroser, håndverksgeseller som i realiteten har gitt opp sitt håndverk og forsørger seg ved tigging og personer som Sundt beskriver som halvgale.⁹⁵⁵ Imidlertid finner vi bare rent unntaksvis omstreifere av denne typen i tellingslistene.

I noen ganske få tilfeller gir tellingslistene opplysninger om personer som er rekruttert fra den fastboende befolkningen. Fra Bolsøy prestegjeld ble det rapportert om en familie med fire barn. Begge foreldrene skulle være av gårdbrukerslekt. Familien hadde levd som omstreifere siden 1836.⁹⁵⁶ I fortegnelsen for Trondhjems Stift finner vi en alkoholisert kursmed som tidligere skal ha vært borger i Trondheim.⁹⁵⁷ Vi må imidlertid regne med at tellingslistene inneholder flere personer med bofast bakgrunn enn det som eksplisitt er angitt. Ett eksempel er Lena Stalberg fra Biri prestegjeld. Hun var datter av en tysk glassblåser. Trolig var det en

⁹⁵³ Circulaire fra Den Kongelige Norske regjerings finans-, Handels og Told-Departement, datert 11.11.1845, gjengitt i Midbøe 1968, s. 303.

⁹⁵⁴ Midbøe 1968, s. 33.

⁹⁵⁵ Sundt 1974 [1852], kapittel 12.

⁹⁵⁶ Nr. 526-531 i Fantefortegnelsen. Winge 1992, s. 41f.

⁹⁵⁷ Nr.581 i Fantefortegnelsen. Winge 1992, s. 45.

kombinasjon av Lenas moralske vandel og et slektsnavn som minnet om slektsnavnet til en svensk taterslekt, Stålberg, som førte til at hun ble registrert i fantetellingen.⁹⁵⁸

Hovedinntrykket av tellingslistene er likevel at det store flertallet av de registrerte var personer som var født inn i omstreiferlivet. I en del tilfeller kan det dokumenteres at familiene hadde ført en omstreifende tilværelse, ernært seg ved typiske tateryrker og blitt betegnet som tatere gjennom flere generasjoner.⁹⁵⁹

Adam Heymowski påviste at personer på 1950-tallet kunne bli stemplet som tatere på grunnlag av et mørkt utseende, en uryddig livsførsel eller rett og slett fordi de hadde et yrke som også var vanlig blant tatere. En liknende stemping kan også ha skjedd tidligere, men Heymowski har ingen eksempler på det i de genealogiske undersøkelsene. Det er tvilsomt om en slik stemping har vært særlig utbredt i eldre tid. Som påpekt i kapittel 6 var tatertilhørigheten til flere av Heymowskis B-probander omstridt blant 1950-tallets majoritetsbefolkning. 1700- og 1800-tallssamfunnet hadde en høyere grad av slektsbevissthet. Det er lite trolig at det foregikk en omfattende stemping av personer som ikke i utgangspunktet tilhørte taterslekter.

7.4.6.2 Har tater- og sigøynerbetegnelse skiftet betydning over tid?

Kontinuitet i betegnelser kan dekke over viktige skifter i betydningsinnhold. Fra Sverige har vi sett at sigøynerbetegnelsen skiftet betydning mot slutten av 1800-tallet. Tidligere var betegnelsen brukt synonymt med ”tater”, seinere ble den forbeholdt nyinnvandrede romgrupper fra Øst-Europa. I Danmark finner vi et terminologisk skifte omtrent på samme tid. I dansk lovspråk sto betegnelsen tater for sigøyner. Ennå så seint som i 1897 betegnes nyinnvandrede rom som ”udenlandske Tatere”.⁹⁶⁰ På 1900-tallet blir disse gruppene kalt ”sigøjnere”.

⁹⁵⁸ Nr. 205 i Fantefortegnelsen. Winge 1992, s.22. Lena Stalberg hadde fire barn utenfor ekteskap med fire forskjellige menn. Det er ingen ting som tyder på at hun hadde noen forbindelse med den svenske Stålberg-slekta.

⁹⁵⁹ Se underkapittel 5.5.

⁹⁶⁰ Justitsministeriets Cirkulære Nr. 169 til samtlige Politivrigheder. 8.10. 1897. Gjengitt i Enevig 2007, s. 230.

Adam Heymowski tok utgangspunkt i at liknende betydningsskifter måtte ha skjedd også i eldre tid. Han skriver: ”Det förefaller mig, som om man förenklade hela problemet genom att hävda, att myndigheterna under 300 år använt beteckningen ”tattare” konsekvent om en och samma grupp.”⁹⁶¹ Heymowski hevdet at taterbetegnelsen fra 1700-tallet og framover gikk over til å karakterisere omvandrende familier som i noen henseender liknet på sigøynere, men likevel atskilte seg klart fra sigøynere. Betydningsskiftet var et sentralt element i hans konklusjon om at de svenske taterne hadde innenlandsk opprinnelse. Det danner utgangspunktet for det de svenske lingvistene Kari Fraurud og Kenneth Hyltenstam seinere har karakterisert som ”the discontinuity view”, påstander om at sigøynerne forsvinner fra Sverige på 1700-tallet, og en gruppe innenlandske omstreifer overtar både deres gruppebetegnelse og elementer fra deres språk.⁹⁶² Som vi har sett i kapittel 6, finnes det ikke kildemessige belegg verken for det postulerte betydningsskiftet eller for å trekke et skille mellom ”zigenare” og ”tattare” slik betegnelsene brukes i svenske 1700-talls kilder. Nyere og mer omfattende genealogiske undersøkelser har vist at det er slektsmessig kontinuitet mellom grupper som ble omtalt som ”ziguenare” eller ”tattare” på 1600- og 1700-tallet og grupper som ble omtalt på samme måte på 1800-tallet.⁹⁶³

7.5 Sammenfatning

Hvilke svar kan denne gjennomgangen av betegnelser sies å ha gitt i forhold til problemstillinger knyttet til etnisitet og historisk kontinuitet? Forekomsten av felles romaniendonymer over et stort geografisk område og over et langt tidsspenn er en sterk indikasjon på etniske fellesskap og historisk kontinuitet. Endonymene I nordisk språkform kan synes å peke mer mot sosio-økonomiske fellesskap knyttet til levesett. De betegner trolig en videre gruppeidentitet som både omfattet grupper som benyttet romaniendonymer og andre omvandrende grupper. Men de nordiske endonymene kan ikke benyttes som et utgangspunkt for å inndele omstreiferpopulasjonen i rigide bokser av typen ekte sigøynere eller ekte tater versus reisende eller skøyere.

⁹⁶¹ Heymowski 1955, s. 83.

⁹⁶² Fraurud og Hyltenstam 1998.

⁹⁶³ Jf. slektsundersøkelsene som er gjengitt i kapittel 5 og 6.

De nordiske endonymene skifter over tid. De ble valgt for å gi gruppene legitimitet. Nøytrale betegnelser knyttet til vandring og reise eller yrkesbetegnelser ble foretrukket. Et endonym kunne også gå over til i hovedsak å bli brukt som eksonym. Det skjedde med egenbetegnelsen ”skøjer” som endret betydningsinnhold fra omreisende til luring eller småkriminell.

Betegnelser som ”natmand”, ”glarmester” eller ”hektemaker” ble brukt som kollektive betegnelser løsrevet fra den opprinnelige yrkestilknytningen. Slike betegnelser kunne også anta en etnisk karakter og bli brukt som substitutt for tater- eller sigøynerbetegnelser. Bruken av disse betegnelsene kunne gi lokale myndigheter større fleksibilitet i forhold til lovenes bestemmelser om utvisning, som ofte ble oppfattet som ressurskrevende og lite effektive.

Eksonymene var bærere av tungt nedfelte oppfatninger om truende atferd og alvorlige normbrudd. De verdslige myndighetenes klassifisering var knyttet til kriminal- og sosialpolitiske formål. For dette formålet fantes samlebetegnelser som tiggere, landstrykere og omstreifere og mer folkelige betegnelser som fanter eller kjeltringer. Gjennomgangen av lovverket viser at myndighetene skilte ut tater/sigøynere som en særskilt undergruppe som fram til midten av 1700-tallet skulle behandles langt strengere enn de øvrige i omstreiferpopulasjonen. En rekke negative karakteristikk ble knyttet til tater- og sigøynerbetegnelsene. Slike karakteristikk knyttet til spesielt alvorlige former for kriminalitet, kan ha bidratt til at også andre grupper og enkeltpersoner som myndighetene oppfattet som særlig truende, i enkelte tilfeller ble klassifisert som sigøynere eller tater. Men Leo Lucassens etiketteringshypotese er neppe gyldig som en generell forklaring på myndighetenes bruk av tater- og sigøynerbetegnelsene. Det er heller ikke grunnlag for å hevde at tater/sigøynerbetegnelsene skiftet betydning i løpet av 1700-tallet i den forstand blant annet Adam Heymowski har hevdet. Betegnelsene representerer en historisk kontinuitet ved at de hele tida brukes om samme grupper. Derimot ser vi endringer i forhold til i hvilke kontekster betegnelsene brukes, og i lange perioder går betegnelsene nærmest ut av bruk i Danmark og Norge. Dette vil bli nærmere behandlet i kapittel 10.

Kapittel 8. Økonomisk tilpasning – kontinuitet og endring

8.1. Problemstillinger

Tradisjonelt har taternes og sigøynernes historie i Norden blitt beskrevet som en utviklingslinje med små, isolerte og sterkt fremmedartede grupper som et startpunkt og deretter en gradvis tilnærming til majoritetssamfunnet. Eilert Sundt og Arthur Thesleff er representanter for dette synet. Sundt bruker karakteristikker som ”vildmænd, der med deres lumske og menneskesky væsen helst skulle ville færdes oppe i udmarkerne og skovene, langt fra folk”, ”vilde orientalere”, ”vilde asiater” og liknende.⁹⁶⁴ Thesleff beskriver de første gruppene som kom til Finland, som ”nomadiserande tältzigenare” og hevder at ”... deras beröring med befolkningen var vid den tiden ytterst liten, fruktan för dem stor.”⁹⁶⁵ Sundt og Thesleff foretar en historisk projeksjon. De tar utgangspunkt i sin samtids fattige og sosialt stigmatiserte tater og tenker seg at eldre tiders tater må ha vært enda fattigere og mer sosialt isolert. Både de eldste nordiske kildene og kilder som beskriver sigøynere lengre sør i Europa tyder imidlertid på at gruppenes leveveier hele tida var basert på tette kontakter med det bofaste samfunnet. Vi må anta at innlæring av språk og andre ferdigheter som var nødvendige for samhandling med det bofaste samfunnet skjedde raskt.

Bildet av tateren som utfattig, marginalisert og forfulgt står sterkt i den historiske bevisstheten. Det har vært hevdet at fattigdom og sosial eksklusjon konstituerte tatergruppa. Graden av integrasjon og forekomsten av institusjonaliserte bånd til majoritetssamfunnet har som vi skal se, gjennomgående blitt betydelig underkommunisert. I denne sammenhengen vil jeg spesielt løfte fram to økonomiske tilpasningsformer som var sentrale på 1600- og 1700-tallet. Det dreier seg om *soldat- og polititjeneste* og om *handelsvirksomhet* knyttet til ulike former for *byborgerskap*. Et viktig spørsmål på dette området er hvordan vi kan forene det vi vet om aktiv forfølgelsespolitikk med det kildene forteller om samhandling og legalisert økonomisk virksomhet. Hva kan være årsakene til at myndighetene tilsynelatende behandlet taterne så inkonsekvent? Forskjellene mellom de nordiske landa er også viktige her. Hvilke strukturelle økonomiske og politiske trekk kan ha ført til at de svenske myndighetene åpnet

⁹⁶⁴ Sundt 1974 [1852], kap. 1, 4 og 11.

⁹⁶⁵ Thesleff 1899, s.9.

for at taterne fikk bredt innpass i hæren og rettigheter som byborgere? Vi finner ikke en tilsvarende utvikling i Danmark og Norge.

I forrige kapittel så vi på mulige forbindelseslinjer mellom nordiske tater og sigøynere i det tysktalende området. Vi så at de to gruppene brukte de samme endonymene og at dette kunne indikere et felles historisk utgangspunkt. I dette kapitlet vil jeg se nærmere på fellestrekk i den økonomiske tilpasningen.

Hovedvekten i kapitlet vil ligge på norske og svenske tateres økonomiske tilpasning, men jeg vil også trekke fram fellestrekk med de omvandrende gruppene i Danmark og Finland. Både kontinuitet og endring er viktige stikkord i gjennomgangen. Som vi skal se, var den økonomiske tilpasningen fleksibel, både synkront ved at den var basert på en kombinasjon av flere inntektskilder, og diakront ved at økonomiske endringer i majoritetssamfunnet førte til at gruppene raskt utnyttet nye økonomiske nisjer. Utviklingen er også preget av markerte brudd. Tyske historikere har pekt på at sigøynere fra slutten av 1700-tallet og framover gjennomgikk en pauperiseringsprosess. Sigøynere i det tysktalende området ble presset ut av etablerte yrkesposisjoner, det ble vanskeligere å tjene til livsopphold og gruppa ble generelt preget av større fattigdom. De samme utviklingstendensene finner vi også i Sverige.

8.2 Noen kildekritiske kommentarer

Kildene fra 1400- og 1500-tallet må generelt tolkes med forsiktighet, og kanskje særlig når det gjelder beskrivelsen av leveveier. Det er ofte påpekt at krønikeforfatterne skrev av etter eldre kilder og ikke bygget på førstehånds opplysninger. Historikeren Wim Willems har på dette grunnlaget nærmest avvist alle tidlige kilder som mytiske fortellinger.⁹⁶⁶ Det må kunne karakteriseres som en overreaksjon i forhold til naturlige usikkerhetsmarginer når det gjelder så gamle kilder. Reiner Gronmeyers systematiske kritiske analyser av de eldste kildene viser at det er fullt ut mulig å etablere et bilde av det historiske forløpet hvis man sorterer vekk rene kopieringer og fastlåste stereotyper.⁹⁶⁷ Én viktig feilkilde er imidlertid knyttet til hvilke trekk

⁹⁶⁶Willems 1997, s.13ff.

⁹⁶⁷ Gronmeyer 1987.

ved sigøynernes levemåte krønikeforfatterne har valgt å beskrive. Trolig har de lagt hovedvekten på det som var nytt, annerledes og fremmedartet. Kriminalitet blir til dels sterkt framhevet. Kanskje er mer prosaiske og legale leveveier utelatt i en del tilfeller.

Fra og med 1600-tallet er kildematerialet betydelig rikere. I tillegg til de samtidige observatørens beskrivelser finnes det også informasjon om leveveier i rettskilder og kirkebøker. Med et bredere kildegrunnlag kan vi observere en skjevhet i framstillingene som antakelig også gjelder de første hundreårene. Ulrich Friedrich Opfermann har pekt på at spådoms- og helbredelsesvirksomhet ofte framheves i folkelige overleveringer og litteratur, men relativt sjelden omtales i rettskildene. Situasjonen er motsatt i forhold til handelsvirksomhet og lønnsarbeid, som nærmest aldri nevnes i litteraturen, men forekommer relativt hyppig i rettskilder.⁹⁶⁸

Yrkesopplysninger fra rettskilder og kirkebøker er nedtegnet av representanter for majoritetssamfunnet, men de kan også si noe om hvordan en person fant det hensiktsmessig å presentere seg i forhold til verdslige og kirkelige myndigheter. Det er rimelig å anta at personer som var under rettslig forfølgelse, trakk fram leveveier av den typen som var mest akseptert, og at kriminaliserte leveveier, som tigging eller spådomskunst, bare ble nevnt hvis en måtte forutsette at virksomheten allerede var kjent av myndighetene. Når yrket er oppgitt i kirkebøker, stammer som regel opplysningen fra personen selv eller fra nære pårørende. Også i disse tilfellene er det rimelig å anta at et yrke med høyere status ble foretrukket. For eksempel finner vi ofte yrkesbetegnelsen hesteskjærer/vallackare i norske og svenske kirkebøker. Betegnelsen hesteflåer/huddragare forekommer sjelden, selv om samme person sannsynligvis utførte begge oppgavene. Begge arbeidsoppgaver ble ansett som uærlige, men hesteskjæderen hadde likevel en form for status som etterspurt fagmann. Han kunne også være ansatt i hæren eller utstyrt med en særskilt bevilling fra myndighetene. Ved passutstedelser må vi anta, at den som søkte pass, la vekt på å oppgi et yrke som myndighetene aksepterte som ambulerende virksomhet.

⁹⁶⁸ Opfermann 2007, s. 289.

Det betyr imidlertid ikke at yrkesbetegnelsene som er oppgitt i offentlige dokumenter, var rene påfunn slik det var har vært vanlig å hevde i en del av litteraturen.⁹⁶⁹ Det dreier seg om grupper som livnærte seg som mangesylsere. De hadde ofte bestemte spesialiteter, men måtte også ha et bredere spekter av leveveier å falle tilbake på. Innafor dette spekteret vil det være en tendens til at yrker som var mest akseptert eller etterspurt av majoritetssamfunnet, er overrepresentert i kildene.

8.3 De eldste vest-europeiske kildene fra 1400- og 1500-tallet

Krøniker og byregnskaper fra 1400-tallet beskriver hvordan fremmedartede grupper presenterte seg som pilegrimer og botsgjengere, og hvordan de mottok pengegaver og matvarer i de forskjellige byene de besøkte. Den samme formen for egenpresentasjon og mottakelse finner vi i de eldste nordiske kildene fra begynnelsen av 1500-tallet. Angus Fraser har karakterisert de første sigøynerrinnvandrerne leveveier og levesett med betegnelsen ”the great trick”. Han forstår egenpresentasjonen som pilegrimer og flyktninger fra det ottomanske riket som en bevisst utnyttelse av en økonomisk nisje, som var knyttet til de vest-europeiske samfunnenes tradisjonelle oppfatninger om forpliktelse overfor pilegrimer og støtte til flyktninger fra den muslimske ekspansjonen. De eldste kildene gir imidlertid også noen glimt av andre måter for å tjene til livets opphold. Spådomskunster nevnes ofte, i en del tilfeller kombinert med lommetyverier. I noen få kilder er gjøglervirksomhet omtalt. En krønike fra Magdeburg forteller at ”die Thateren, die Zeguner genannt” optrådte på fiskemarkedet med akrobatiske kunster i 1417. Tilsvarende historier fortelles fra Meiningen i 1435 og 1497.⁹⁷⁰ Sigøynermusikanter er hyppig nevnt i kilder fra Øst-Europa og Balkan, men forekommer ikke i de eldste vest- og nord-europeiske kildene.⁹⁷¹ Sigøynere som optrådte med dans er imidlertid beskrevet i spanske kilder fra slutten av 1400-tallet og i engelske kilder fra 1500-tallet.⁹⁷²

Hestehandel synes å ha vært en sentral næringsvei. I 1422 forteller en krønike fra Tournai (i det nåværende Belgia) om en gruppe som fortalte at de kom fra Egypt og var på

⁹⁶⁹ Se for eksempel Flekstad 1949, s. 175 og Svensson 1993, s. 95, 103 og 135.

⁹⁷⁰ Gilsenbach 1997, s.47, s.75 og s.113.

⁹⁷¹ Tcherenkov og Laederich 2004, s. 541f.

⁹⁷² Gilsenbach 1997, s. 100, 136, 154f. og 179.

pilegrimsferd. Mennene i følget var gode hestekjennere og drev med salg av hester.⁹⁷³ Liknende opplysninger om hestehandel har vi fra Italia (Fermo 1430), det tysktalende området (Oberkirchen i Schaumburg 1478/1479) og Portugal (1521).⁹⁷⁴ Byttehandel med hester er også nevnt i Albert Krantzius' beskrivelse av sigøynere i *Saxonia* fra 1520.⁹⁷⁵ Hestehandelen kunne i enkelte tilfeller bli drevet i større skala. Et følge som ble forhørt i Hessen-Kassel i 1595 fortalte at de kjøpte opp hester i Friesland og solgte dem i Frankrike.⁹⁷⁶ Også fra Sverige har vi en tidlig kilde som gir opplysninger om en form for hestehandel. I en retts sak fra 1591 var Joen Profoss tiltalt for å ha skrevet ut pass til taterne. Under rettsbehandlingen kom det fram at han blant annet hadde fått hester av taterne som motytelse.⁹⁷⁷

8.4 Økonomisk tilpasning i Norden på 1600- og 1700-tallet

I de tidlige 1600-tallskildene møter vi følger som livnærte seg med hestehandel og soldattjeneste supplert med tiggning. Seinere finner vi handel og småhåndverk som sentrale næringsgreiner. Et følge som ble tatt til fange i Nyborg på Fyn i 1643, fortalte at de hadde livnært seg ved hestebytte og tiggning.⁹⁷⁸ Et annet følge som ble forhørt i Bergen i 1678, beskrev levesettet sitt på samme måte. De hadde livnært seg ved hestebytte og tiggning, først på Sjælland og seinere i Akershus len. En av mennene oppga å være født i Kurland. Han fortalte at han hadde reist sammen med glassmestere og andre handelsfolk. En periode hadde han oppholdt seg i Finland. Alle mennene i følget fortalte at de hadde tjent som soldater.⁹⁷⁹

⁹⁷³ Gilsenbach 1997, s. 60. Tcherenkov og Laederich 2004, s. 78.

⁹⁷⁴ Gilsenbach 1997, s. 73, 98 og 131.

⁹⁷⁵ Krantzius 1520 Lib.XI, cap.II. Her referert etter utdrag av *Saxonia* gjengitt i Gronemeyer 1987, s. 25f.

⁹⁷⁶ Opfermann 2007, s. 287.

⁹⁷⁷ Stockholms stads tänkebok 1589-1592, her referert etter Etzler 1944, s. 57. En profoss hadde politioppgaver.

⁹⁷⁸ Nyborg Lensregnskaber 23. januar 1643, Rigsarkivet, København. Her er brukt en skanning av originalkilden fra fynhistorie.dk <http://www.fynhistorie.dk/node/13911> (3.1.2009).

Se også gjennomgang av denne saken i underkapittel 10.2.2. De fleste av medlemmene i dette følget karakteriserte seg selv som "Tattere" eller "Thatterfolck". Unntaket er anføreren som forklarte at han hadde sluttet seg til følget etter at han ble nødt til å gi opp soldatlivet.

⁹⁷⁹ Tingmøte Rådstuen i Bergen, 30.07.1678, Tingbok Nordhordland, sak 45. I denne kilden er taterbetegnelsen ikke brukt. Kilden er også omtalt i Sogner 2003, s. 366ff.

Hvorvidt hestehandelen også i Norden ble drevet i større målestokk, slik vi så i kilden fra Hessen-Kassel i 1595, er ukjent. Kanskje hadde handelen mest karakter av hestebytte med mellomlegg. Men den hadde tydeligvis stor økonomisk betydning. I Christfrid Gananders prisoppgave fra 1780 er hestebyttet beskrevet slik:

Tattarn, som känner häst och älskar hästar byter ofta hästar. De säga sielf, at det er Tattarns åker. Ty då han byter häst, skall han nödwändigt hafwa emellan, ehuru hans häst wore sämre. I mellan-bytesgåfvor begära de sielfwe, antingen pengar eller mat wahrer, eller et får, eller en wepa, såld eller klädes persedlar eller Tobak m.m.⁹⁸⁰

Hestehandelen kan allerede på et tidlig tidspunkt ha blitt kombinert med tjenesteyting som flåing av hester og gjelding. Jeg har imidlertid ikke funnet ambulerende hesteskjærervirksomhet kildebelagt før 1675, da kombinert med håndverks- og handelsvirksomhet.⁹⁸¹ Hesteskjæringen krevde spesialkunnskaper og ble, etter hvert som det ble mer vanlig å kastre hester, utviklet som et særskilt yrkesområde.⁹⁸² Fra svenske og norske 1700-tallskilder har vi en rekke opplysninger om tater som arbeidet som hesteskjærere, i en del tilfeller titulerte de seg også som ”hästbotare”, ”hestedoktor” eller ”dyrlæge”.⁹⁸³ Også på denne tida ble hesteskjæringen ofte kombinert med håndverks- og handelsvirksomhet. For eksempel kan Arnvid Lillehammer fortelle at Nikolai Henriksen som arbeidet som hesteskjærer fra 1770-åra og framover, også livnærte seg som messingsmed.⁹⁸⁴

Taternes handelsvirksomhet dreier seg dels om salg av egenproduserte varer, dels om handel med innkjøpte varer, ofte importvarer. Blant de egenproduserte varene nevnes ofte hekter og vevskjeer.⁹⁸⁵ Hektemakervirksomheten var som vi har sett, en så vanlig geskjeft at betegnelsen hektemaker kunne bli brukt som synonym for tater. Blant importvarene er krydder ofte nevnt. I et forhør fra Malmö 1734 ble et følge som myndighetene mente var ”tartare”, utspurt om hva slags handel de drev. Hindrik Petterson Holm fortalte at ”the bruka

⁹⁸⁰ Ganander 1780, §15.

⁹⁸¹ Östra Göinge dombok år 1675. Sammendrag ved Anders Berg, Anbytarforum 11.8.2004 under Särskilda forskningsområden, Almänt, Resande under 1600-talet, domboksnotiser.

⁹⁸² Tore Lande Moe mener at hesteskjæring først ble vanlig utbredt i Norge i siste halvdel av 1700-tallet. Moe 1975, s. 47-55.

⁹⁸³ Se for eksempel Heymowski 1969, Moe 1975 og Lillehammer 2007. Videre bygger jeg på opplysninger fra Håkan Skogsjös samlinger, Göteborgs Landsarkiv.

⁹⁸⁴ Lillehammer 2005, s. 60. Nikolai Henriksen var far til Grisilla Nikolaisdatter som er omtalt av Eilert Sundt som ”stammemoderen for et af de talrigeste taterfølger i det Nordenfjeldske”.

⁹⁸⁵ For nærmere opplysninger om binding av vevskjeer se Moe 1975, s. 150-161.

handla med glaß, som the hämta på glaßbruket och föryttra på landet och i städerne. elliest bruka the ock små handell med anis, peppar och dylikt.”⁹⁸⁶ Et eksempel på salg av egenproduserte håndverksprodukter kombinert med salg av innkjøpte varer og helbredelseskunster finner vi i Bräkne härads dombok fra 1740. Kvinnen Helena Eriksdotter solgte kurver som hennes mann produserte, samt pepper og ingefær. Hun var også beryktet for å drive med signing.⁹⁸⁷ I et forhør fra Gudhem 1741 fortalte soldathustruen Anna Persdotter at hun hadde reist rundt i Skåne og Västergötland og livnært seg ved å selge strømpebånd, synåler, knappenåler, pepper og anis. To andre kvinner i samme følge, Florentina Hultqvist og Anna Maria Lorentzdotter, hadde drevet forskjellige typer helbredelses- og trolldomskunster hos bøndene i omegnen og på den måten skaffet seg noen gamle klær, litt sengetøy og en del matvarer.⁹⁸⁸

Tigging ble som vi har sett, nevnt som en av flere leveveier i 1600-tallskildene, og ble også ofte omtalt i seinere kilder. Tigging var en kvinneoppgave og må ses i sammenheng med kvinnenens sentrale rolle i handelsvirksomheten. Det er verd å merke seg at grensen mellom byttehandel/tuskhandel og tigging kan være hårfin. En del av tilfellene som beskrives som tigging i rettskilder, kan også være eksempler på former for aggressiv pruting eller påtrengende salgsvirksomhet.

Bortsett fra at det er relativt vanlig å finne tatere som militærmusikere, er musikanter og gjøglere sjelden omtalt i kildene. Men det finnes noen få 1700-talls kilder som omtaler omvandrende spillemenn og gjøglere. I et forhør fra 1728 finner vi en Staffan Grönhult som fortalte at han livnærte seg dels ved tigging, dels som musikanter. Han spilte på fløyte, og den tolv år gamle sønnen hans spilte på tromme.⁹⁸⁹ En annen sønn, Johan, ble forhørt i Malmö i 1737. Han var innbrakt sammen med et følge ”af män, qwinfolk och Barn bestående, som

⁹⁸⁶ Malmöhus läns landskansli AIIa:2 (resolutionsprotokoll 1733-1735). 9.12.1734. Transkripsjon ved Niclas Rosenbalck, publisert på Anbytarforum 4.8.2005 under Särskilda forskningsområden, almänt, resande under 1700-talet.

⁹⁸⁷ Bräkne Härads dombok 6.6.1740. Transkripsjon ved Niclas Rosenbalck, publisert på Anbytarforum 25.12.2003 under Särskilda forskningsområden, resande släkter, Djurberg.

⁹⁸⁸ Gudhems häradsrätts arkiv A I a:13 (1741-1743), urtima ting 21.8.1741 angående kyrkotjuvnad begången natten mellan den 9 och 10 augusti 1741 i Sjögerstads kyrka. Göteborgs Landsarkiv . Se også omtalen av saken i Gudhem i underkapittel 9.2. Følget er ikke omtalt som tatere i forhøret fra Gudhem, men taterbetegnelsen er brukt i eldre kilder som gjelder samme familie.

⁹⁸⁹ Slottscancelliets skrivelser til Kung.Maj:t 1728-1730 (protokoll fra forhøret vedlagt), Riksarkivet, Stockholm.

tyckes wara Tattare och af Zigeuner". Om Johan heter det at han "brukar till näringsmedel att giöra wäffskiedar och har äljest några dockor som han agerar med."⁹⁹⁰ I et forhør fra Norge i 1790 omtales Ole Iversen som "omstripper" med tilnavnet "Ole Spillemand". Han spilte "paa fiol hos Bønderne ved Samlinger". Av forhøret framgår det at Ole Iversen var en typisk mangesysler. Han livnærte seg også som rokkedreier, tinn- og messingstøper og kjeleflikker samt med farging og trykking av lerretsstoffer.⁹⁹¹ Til tross for få kjente kildebelegg fra 1700-tallet tyder 1800-tallets rike spillemannstradisjon på at taterspillemenn heller ikke kan ha vært uvanlig på 1700-tallet. Trolig var spillingen en type geskjeft som sjelden ble oppgitt i kontakten med myndighetene.⁹⁹²

Fleksibiliteten i næringstilpasningen var utpreget. Med veksten i manufakturene på 1700-tallet tok taterne opp nye næringsgreiner. Det dreier seg om salg av glass og porselen, fillesamling for papirmøllene og salpeterkoking for kruttverkene. I Adam Heymowskis genealogier finner vi en rekke "glasfjörare", "lumpsamlare" og "salpetersjudare" i 1700-talls generasjonene.

Fra 1740-tallet og framover ble det et markert oppsving i svensk glassindustri, og taterne etablerte seg raskt blant de omreisende glasshandlerne. Reisepassene som ble skrevet ut for glassfjörerne viser at det ofte dreide seg om en bigeskjeft. Mange av glassfjörerne var soldater som reiste for glassverkene i perioder når de ikke sto under kommando. Jobben ble også kombinert med annen handelsvirksomhet som porselenshandel, småhandel med krydder og hesteskjærervirksomhet. Passene viser at det var vanlig å reise med ektefeller og barn. Det var et relativt stort innslag av kvinnelige glassfjörere, som regel soldathustruer eller enker.⁹⁹³ Handelsvirksomhet med tilknytning til glassverkene er kjent også fra Norge, men først seinere og i noe mindre skala. Eilert Sundt forteller at taterparet Kari Andersdatter og Per Hesteskjærer solgte glass fra Aasnæs glasverk i Beitstad og satte inn vindusruter.⁹⁹⁴ I tillegg

⁹⁹⁰ Malmö kämnärsrätt A1a:24 16.3 1737. Transkripsjon ved Niklas Hertzman. Publisert på Anbytarforum 28.5.2002 under Särskilda forskningsområden, resande släkter, Staffansson, Johan.

⁹⁹¹ Lyngstad 2004, s. 456-461.

⁹⁹² Se Barthelemy 2006 a, Barthelemy 2006b, s. 131 og Svensson 1993, s. 102f og 108ff.

⁹⁹³ Fogelberg 1985, s. 8-11.

⁹⁹⁴ De norske glassverkene var på 1700-tallet organisert som én monopolbedrift med et felles magasin i Christiania. I Sverige ble handel og transport organisert direkte fra de enkelte glassverkene.

til de ambulerende yrkene kan vi også finne opplysninger om mer tilfeldig og kortvarig lønnsarbeid.⁹⁹⁵

Den økonomiske tilpasningen var stort sett felles for alle de omvandrende gruppene i Norden. I Danmark var glassmesterarbeid, kjeleflinking, småhåndverk, kremmerhandel og kastrering av hester og andre husdyr sentrale næringsgreiner. De finske sigøynere arbeidet blant annet som hestegjeldere, hektemakere, kjeleflikkere, glassmestere og småhandlere. Ganander forteller om sigøynere som arbeidet som salpeterkokere.⁹⁹⁶ Spåing, tigging og salg av håndarbeider var typiske kvinnegeskjeft.⁹⁹⁷

8.5 En sammenlikning med omvandrende grupper i det tysktalende området

De tyske historikerne, Thomas Fricke og Ulrich Friedrich Opfermann, har beskrevet næringstilpasningen til sigøynere i det tysktalende området.⁹⁹⁸ Thomas Fricke har arbeidet med kilder fra Würtemberg-området i det sørlige Tyskland. Opfermann bygger på kilder fra de nordvestlige delene av Tyskland. Begge beskriver tjeneste i hæren som et sentralt element i sigøynernes økonomiske tilpasning. I tillegg var handelsvirksomhet en av de viktige næringsveiene. Det dreier seg både om hestehandel og om kremmerhandel med innkjøpte eller egenproduserte varer. Handelsvirksomheten spente fra enkel byttehandel til markedsbasert handel i større skala. Både Fricke og Opfermann framhever sigøynernes rolle som omreisende selgere for porselens- og glassfabrikkene. Den første europeiske porselensmanufakturen ble opprettet i Meissen i 1710. Spesielt fra slutten av 1740-åra var det en betydelig vekst i denne næringen, og mange nye porselensmanufakturer ble grunnlagt. Thomas Fricke peker på at sigøynere raskt grep mulighetene som den nye næringen ga. Allerede fra 1739 finnes det kildebelegg for at sigøynere drev med omreisende

⁹⁹⁵ Se for eksempel opplysninger fra et forhør i Sverige i 1728. Landshövdingens skrivelser til Kung. Maj:t. Västernorrlands län. Riksarkivet, Stockholm.

⁹⁹⁶ Ganander 1780, §15.

⁹⁹⁷ Pulma 2009, s. 14 og 17. Christfrid Ganander nevner verken hesteskjæring eller dyrlegevirksomhet.

Virksomheten er omtalt i A.J. Arwidssons nedtegnelser fra åra rundt 1820 (Bugge 1858, s. 143). Vi finner også denne typen arbeid i den finske sigøynertellingen fra 1866

⁹⁹⁸ Fricke 1996, s. 408-475, Opfermann 2007, s. 236-267, s. 281-290 og s. 396-405.

porselenshandel, og etter hvert ble denne virksomheten svært vanlig.⁹⁹⁹ Det samme gjelder for handelen med glassvarer.

For øvrig ble det handlet med et bredt spekter av varer. Typiske salgsprodukter var kortevarer (som tørklær, hansker og liknende), stoffer, krydder, tobakk, tepper, jernvarer og våpen. Blant egenproduserte varer finner vi blant annet kurver og forskjellige produkter av flettet halm, trevarer som pipehoder og skjeer, krutthorn og kammer av horn, børster og koster. Fricke nevner også at sigøyerne arbeidet som skjærslipere.¹⁰⁰⁰

Lønnsarbeid var ikke uvanlig, men som regel på mer tilfeldig basis som sesongarbeid. Det dreier seg om onnearbeid for bøndene og dikebygging.¹⁰⁰¹

Opplysninger om tigging forekommer hyppig i kildene og var trolig utbredt. Antakelig regnet ikke sigøyerne sjøl tigging som skambelagt, selv om mange sigøynere i forhørssituasjoner understreket at de bare tigget når nøden drev dem til det. Trolig så de på tiggervirksomheten som én næringsgrein blant flere,¹⁰⁰² Spådomskunster var etterspurt og kunne gi relativt gode inntekter. Det samme gjaldt for helbredelseskunster og kvakksalvervirksomhet. Til denne virksomheten ble det samlet inn forskjellige typer urter, men medisiner og salver ble også kjøpt inn på apoteker og videresolgt.¹⁰⁰³

Musikant- og gjøglervirksomhet nevnes ikke ofte i kildene. Antallet musikere øker imidlertid i andre halvdel av 1700-tallet, og Opfermann mener det kan være en indikasjon på en endring i næringsmønsteret i denne tida.¹⁰⁰⁴ Forholdene kan imidlertid ha vært annerledes i Sør-Tyskland. Fricke hevder at musikantvirksomhet var svært vanlig der. I den såkalte Sulzer-lista fra 1787 framheves sigøynernes musikantvirksomhet. Instrumentene som nevnes er fiolin og hakkebrett.¹⁰⁰⁵

⁹⁹⁹ Fricke 1996, s. 430.

¹⁰⁰⁰ Opfermann 2007, s. 287. Fricke 1996, s. 426f.

¹⁰⁰¹ Fricke 1996 s. 424f og Opfermann 2007, s. 288.

¹⁰⁰² Fricke 1996, s. 460f.

¹⁰⁰³ Fricke 1996, s. 408-424.

¹⁰⁰⁴ Opfermann 2007, s. 289.

¹⁰⁰⁵ Fricke 1996, s. 440-443.

I tillegg til Opfermanns og Frickes omfattende undersøkelser har vi fra 1780-åra også samtidige beretninger, nedskrevet av personer som hadde førstehåndskjennskap til sigøynere. Det dreier seg om språkforskeren Johann Christian Rüdiger som omtaler sigøynere i Würtemberg-området og den tyske presten Zippel som beskriver sigøynere i den prøyssiske delen av Litauen. Rüdigers opplysninger om sigøynernes næringsvirksomhet er knappe, men han omtaler et bredt spekter av næringsgreiner. Først nevner han at mange sigøynere tjenestegjorde som menige soldater, deretter lister han opp yrkesgrupper som fløytespillere og musikanter, omvandrende selgere av sitroner og såpe, vertshusholdere og svinesnidere. Han nevner også ambulerende handels- og håndverksvirksomhet med produkter av tre og jern. Blant annet arbeidet mange sigøynere som soldmakere.¹⁰⁰⁶

Pastor Zippel gir en mer detaljert beskrivelse. Han forteller om en gruppe litauiske sigøynere med tette bånd til majoritetssamfunnet. Zippels hovedinformant, Christoph Adam, hadde tjent en rekke år i hæren. Han fikk løpepass ved starten av sjuårskrigen, trolig fordi man ikke stolte på ham, skriver Zippel, men han ble tatt inn igjen etter at krigen var slutt og sto ytterligere to år i hæren. Han og hans gruppe hadde privilegium som fillesamlere for de litauiske papirmøllene. Christoph Adam hadde hatt et lite hus i en landsby i de siste fem åra. Resten av storfamilien hans innkvarterte seg hos bønder i nærheten. I sommermånedene bodde de gjerne i låver. I tillegg til fillesamling holdt gruppa hester og griser og drev med hestebytte på markedene. Kvinnenes egentlige geskjeft var tiggning, skriver Zippel. De drev også med spådom og helbredelseskunster. Kuer som ikke ga melk, ble behandlet med tørkede kalmusrøtter. Med disse røttene helbredet de også tannpine og andre plager hos mennesker.

Zippel beskriver gruppa som omvandrende, men ikke langreisende. Når sigøynerne hadde gjennomtigget en landsby, dro de videre til neste. I alle landsbyer hadde de faste kontakter som de innkvarterte seg hos. Om sommeren deltok de i høyonna hos bøndene.¹⁰⁰⁷

Både historikernes og de samtidige observatørens beskrivelser er innbyrdes litt forskjellige. Trolig dreier det seg mest om regionale forskjeller. Gruppene utnyttet de økonomiske mulighetene som var tilgjengelige innafor det gitte området. Næringstilpasningen var

¹⁰⁰⁶ Rüdiger 1990 [1782], s. 49. Se nærmere behandling av Rüdigers arbeid i underkapittel 2.3.3.

¹⁰⁰⁷ Biester 1791, s. 112-142. Se også nærmere behandling av Zippels undersøkelse i underkapittel 2.3.3.

fleksibel og de fleste sigøynere drev med et variert spekter av næringsvirksomhet, dels samtidig, dels i forskjellige sesonger eller perioder. Ingen av de nevnte ervervsmåtene var eksklusive sigøynernæringer. Også andre omvandrende grupper livnærte seg på samme måte. Grupper som ble kalt ”Jenische” drev med liknende handel og ambulerende håndverksvirksomhet som sigøynerne. De to gruppene utnyttet de samme økonomiske nisjene og hadde kontakt seg i mellom, men de oppfattet seg selv og ble også omtalt av majoritetssamfunnet som to forskjellige grupper.¹⁰⁰⁸

Vi ser at sigøynegruppene i det tysktalende området gjennomgående har den samme økonomiske tilpasningen og det samme levesettet som de omvandrende grupper i Norden. På to områder er det imidlertid forskjeller mellom gruppene. Selv om Rüdiger nevner sigøynere som arbeidet med kastrering av husdyr, ser det ut som om såkalte uærlige yrker var langt mindre utbredt blant tyske sigøynere. Ifølge Opfermann var uærlig arbeid heller ikke sentralt for gruppene som ble kalt Jenische.¹⁰⁰⁹ Kanskje kan den sterke monopolstillingen til yrkesgruppa som i det tysktalende området ble kalt ”Abdecker” eller ”Schinder” (hesteflåere eller hesteslaktere), ha spilt inn. Alt fra 1500-tallet hadde denne yrkesgruppa en regulert form for enerett på hesteslakt. Yrkesutøverne inngikk i en privilegiestruktur som ga dem monopol på slike oppgaver.¹⁰¹⁰ Det er mulig at denne privilegeringen bidro til å utestenge både sigøynere og andre omvandrende grupper fra arbeidsfeltet.

Den andre forskjellen er knyttet til kjeleflikking. Som vi har sett, ble dette arbeidet utført av alle omvandrende grupper i Norden. Det var en tjeneste som var etterspurt på landsbygda. Ifølge Opfermann var kjeleflikking en typisk geskjeft for de Jenische. Han har ikke funnet eksempler på at sigøynere i det tysktalende området drev med denne typen arbeid før 1800-tallet. Omreisende kjeleflikkere er kjent fra Vest-Europa lenge før sigøynerrinnvandringen på 1400-tallet. Disse gruppene ble ofte forstått som etniske grupper. I Norden kan vi trolig finne oppfatningen om kjeleflikkerne som en separat gruppe med et egenartet utseende i

¹⁰⁰⁸ Opfermann 2007, s.64 og s. 92-104.

¹⁰⁰⁹ Opfermann 2007, s. 64.

¹⁰¹⁰ Krogh 1994, s. 43. Krogh referer her til en undersøkelse av den tyske historikeren Gisela Wilbertz fra 1979.

Erikskrönikan som ble nedskrevet i begynnelsen av 1300-tallet. Her beskrives hertug Magnus som ”nokot swart ok magher”, og derfor kalte dronningen ham ”ketlaböter”.¹⁰¹¹

I lovgivning fra 1400- og 1500-tallet nevnes kjeleflikkere ofte i samme lovbestemmelser som sigøynere, men ses på som atskilt fra dem. I en bestemmelse fra Luzern 1520 heter det at omvandrende soldater, tiggere og fremmede kjeleflikkere (”frömde Kessler”) skal utvises og det samme gjelder for ”Heiden und Zigeunern”.¹⁰¹² I politiordningen for Pfalz 1599 behandles sigøynere i et eget kapittel. I et annet kapittel behandles blant annet ”Kesslern, Pfannenflicker und gemeinen Krämern”.¹⁰¹³ Det er mulig at kjeleflikking var en økonomisk nisje som allerede var opptatt av andre omvandrende grupper, da de første sigøynerrinnvandrerne kom til det tysktalende området. En annen mulig forklaring er at denne typen metallarbeid ikke hørte med til det opprinnelige yrkesrepertoaret til 1400-talls innvandrerne. Tradisjonelt har sigøynere vært inndelt i klaner eller undergrupper basert på yrkesspesialisering. To slike undergrupper er Kalderasa (koppersmeder) og kalajdzi (tinnsmeder).¹⁰¹⁴ De eldste beskrivelsene av 1400-talls innvandrernes næringsvirksomhet likner mer på den økonomiske tilpasningen hos en annen undergruppe, Lovara, som tradisjonelt drev med hestehandel og annen handelsvirksomhet. Når vi finner kjeleflikking som et viktig arbeidsområde i Norden, kan det kanskje tyde på at sigøynerrinnvandrerne i dette området slo seg sammen med etablerte grupper av omvandrende kjeleflikkere. Til tross for de nevnte forskjellene i økonomisk tilpasning må vi imidlertid kunne slå fast at det er fellestrekkene som dominerer når vi sammenlikner tyske sigøynere og nordiske tater.

Adam Heymowski valgte i stedet å framheve fellestrekkene mellom de svenske taterne og gruppene som ble kalt Jenische. Han festet seg ikke ved kjeleflikkerarbeidet. Det regnet han trolig som typisk sigøynearbeid, siden det var en del av yrkesrepertoaret til de nyinnvandrede

¹⁰¹¹ Sitert etter Lindholm 1995, s. 37

¹⁰¹² Huonker 1987, s.27

¹⁰¹³ Gilsenbach 1997, s.214. En tilsvarende formulering finner vi i et kongelig dekret fra Spania 1499. Her omtales sigøynere og fremmede kjeleflikkere (”Egipcianos y extrangeros calderos”). Pym 2007, s.24ff, Gilsenbach 1997, s.116 og Tcherenkov og Laederich 2004, s. 126. Tcherenkov og Laederich tolker bestemmelsen dit hen at også de fremmede kjeleflikkerne ble ansett som sigøynere, og peker på at dette er en av de få opplysningene om slike næringer blant sigøynere i Vest-Europa. I lys av eksempelet fra Sveits noen tiår seinere er det imidlertid rimelig å forstå teksten slik at det dreier seg om to forskjellige grupper som skal behandles på samme måte.

¹⁰¹⁴ Tcherenkov og Laederich 2004, s. 111 og s. 532-535.

sigøynerne fra Øst-Europa. Derimot la han vekt på at både tater og Jenische livnærte seg som småhandlere, kurvmakere, skjærslipere, omreisende porselenshandlere og gjeldere.

Heymowskis konklusjon var at de Jenische måtte ses som en ekvivalent til de svenske taterne.¹⁰¹⁵ Som vi har sett, er alle yrkene som Heymowski trekker fram i denne sammenhengen, også nevnt i beskrivelsene av de tyske sigøynernes økonomiske tilpasning på 1700-tallet. Heymowski var preget av oppfatningene om at det fantes helt særegne sigøynernæringsveier. Både han og andre forfattere som H.P.Hansen og Kaspar Flekstad brukte de øst-europeiske sigøynerne som en målestokk for hva som var en "ekte" sigøyner. Hvis vi i stedet sammenlikner med sigøynere i det tysktalende området slik for eksempel pastor Zippel beskrev dem i siste del av 1700-tallet, framstår de tyske sigøynerne som langt mindre eksotiske og med et levesett som ligger nær nordiske tateres levesett.

Likhet i levesett kan selvsagt ikke brukes som argument for felles opprinnelse. Omvandrende grupper utnytter de økonomiske nisjene som til enhver tid er tilgjengelige for dem. Men kombinert med felles egenbetegnelser og språklige likheter er fellestrekkene i økonomisk tilpasning interessante. Innafor ett av de felles yrkesområdene kan vi også finne direkte forbindelseslinjer mellom sigøynere fra kontinentet og taterne i Norden. Det dreier seg om yrkesgruppa soldater.

8.6 Soldat- og polititjeneste

Den engelske historikeren A.L. Beier har beskrevet militærtjeneste som en av innfallsportene til landstrykerlivet. Det var vanlig at demobiliserte soldater fikk tillatelse til å tigge på vei hjem, og dette førte ofte til at soldatene ble på landeveien og ikke vendte tilbake til arbeidslivet på hjemstedet.¹⁰¹⁶ Det var heller ikke uvanlig at tiggere og omstreifere utga seg for dimitterte soldater uten at de hadde militær bakgrunn. Et eksempel på det finner vi i en rettssak fra Småland i Sverige. Sommeren 1639 hadde de tiltalte oppsøkt flere bønder og fortalt at de nettopp hadde kommet tilbake etter sju års soldattjeneste i Tyskland. Bøndene hadde gitt dem mat og øl, men etter hvert hadde det utviklet seg til slåssing og overgrep mot

¹⁰¹⁵ Heymowski 1969, s. 103.

¹⁰¹⁶ Beier 1987, s. 94f.

vertsfolket. Her konkluderte retten med at de tiltalte ”falskeligen giffuit sig an för Suenske Soldater och officerere”.¹⁰¹⁷

I H.P. Hansens, Kaspar Flekstads og Adam Heymowskis genealogier er sluttunktet bakover i tid i mange tilfeller en soldat. Funnene blir forklart med at dimitterte soldater ofte hadde problemer med å få innpass i det sivile arbeidslivet og endte opp som omstreifere. Kaspar Flekstad mente at dimitterte eller deserterte soldater var en av de viktigste rekrutteringskildene for de norske omstreifergruppene. Adam Heymowski antok at de tyskklingende navna som ble brukt i enkelte slekter tydet på at deler av den omvandrende befolkningen nedstammet fra utenlandske soldater. Begge underkjente muligheten for at i det minste en del av disse soldatene var tatere eller sigøynere i utgangspunktet.

Stereotypier om at sigøynere og tatere ikke egnet seg som soldater har bidratt til at deres rolle i militærvesenet både har blitt underkommunisert og forvrengt. Eilert Sundt omtaler taternes forutsetninger for soldattjeneste slik:

Egentlige soldater havde de vel aldri duet til; de mangle stadighet til at lystre kommando og stå på post; men de vilde gjerne flakke om med hæren, forrettede med fornøielse bøddeltjeneste over fangne spioner, vare flinke til at flå de faldne heste, havde sin lyst i at være behjælpelige at rense slagmarken og plyndre ligene; de kunde vel og bruges til kanonføde; når dette gjordes behov.¹⁰¹⁸

Liknende beskrivelser er vanlige også i den tyskspråklige litteraturen fra 1800-tallet og første halvdel av 1900-tallet. Sigøynerne blir beskrevet som egentlig uegnet for soldattjeneste, de karakteriseres som gjennomgående feige, og deres rolle i armeene omfortolkes til en slags parasittiske krigsprofitører.¹⁰¹⁹

En annen årsak til at sigøynernes og taternes deltakelse i hæren er så vidt lite belyst er trolig det paradoksale i at et nådeløst lovverk som foreskrev utvisninger og dødsstraff eksisterte side om side med at disse gruppene ble antatt i hæren. Moderne forfattere som har lagt hovedvekten på forfølgelsesperspektivet, ser bort fra at det også fantes institusjonaliserte bånd

¹⁰¹⁷ Vadstena landsarkiv. Konga härads dombok 11.6.1639, f 18v-20r. Transkripsjon ved Niclas Rosenbalck, publisert på Anbytarforum 6.9.2003 under Särskilda forskningsområden, Almänt, Resande under 1600-talet, domboksnotiser.

¹⁰¹⁸ Sundt 1974[1852], note 49.

¹⁰¹⁹ Opfermann 2007, s. 246-249.

mellom majoritet og minoritet og at forfølgelsespolitikken eksisterte side om side med en mer pragmatisk og nytteorientert politikk.

Det kan også være vanskelig å spore tater- og sigøynersoldater i kildene. I de militære rullene er de etniske betegnelsene relativt sjelden anvendt. I Tyskland kunne betegnelser som ”gewesener Zigeuner” eller ”vormahliger Zigeuner” bli brukt om sigøynersoldater. Det kan altså se ut som om soldatstatusen til en viss grad opphevet den etniske karakteriseringen.

8.6.1 Vest-europeiske sigøynere i soldattjeneste

Først med Ulrich Friedrich Opfermanns og Thomas Fricke's kildeundersøkelser fra 1600- og 1700-tallet har sigøynernes rolle i hæren, både som menige og som underoffiserer, blitt grundig belyst. De to tyske historikerne har primært foretatt undersøkelser i det tysktalende området, men har også dokumentert forekomsten av sigøynersoldater i Vest- og Mellom-Europa for øvrig. Fra Frankrike viser Opfermann til kilder som omtaler sigøynersoldater så tidlig som i 1545. Større enheter av sigøynersoldater er kildebelagt fra de franske religionskrigene og fra trettiårskrigen. Også fra andre halvdel av 1600-tallet og gjennom hele 1700-tallet finnes en rekke kildebelegg for at sigøynere var engasjert som soldater i den franske hæren.¹⁰²⁰ I den vestlige delen av det tysktalende området har Opfermann dokumentert forekomsten av et hundretalls sigøynersoldater engasjert i tidsrommet fra 1623 til 1785. Det dreier seg dels om individuelt rekrutterte, dels om oppsetting av egne sigøynerkompanier. På 1600-tallet har han også funnet et antall personer med offisersrang fra fenrik til kaptein. I oversikten har Opfermann bare regnet med soldater som eksplisitt ble benevnt som ”Zigeuner”, ”Heiden” eller ”Tatern”.¹⁰²¹ Fra det sør-tyske området har Fricke på samme måte belagt opplysninger om egne sigøynerkompanier og sigøynere med offisersrang.¹⁰²² Imidlertid ble sigøynernes posisjon i hæren gradvis svekket. Fricke daterer nedgangen i antall sigøynersoldater til andre halvdel av 1600-tallet og knytter den til overgangen fra leiehærer til stående hærer og til utbyggingen av et profesjonelt forsyningsapparat som gjorde soldatenes familier overflødige under utmarsjer og felttog.

¹⁰²⁰ Fricke 1996, s. 17-42 og s.443-455. Opfermann 2007, s. 223-236

¹⁰²¹ Opfermann 2007, s. 379-385.

¹⁰²² Fricke 1996, s. 17-30.

Familiefølgene ble også ansett som skadelige for disiplinen i hæren.¹⁰²³ Opfermann mener nedgangen skjedde seinere og mer trinnvis. Det ble først slutt på å engasjere egne sigøynerkompanier. I første halvdel av 1700-tallet finner han ikke lenger sigøynere i underoffisersposisjoner, i andre halvdel av 1700-tallet finner han bare sigøynere i frikorpsene og som militærmusikere. Mot slutten av 1700-tallet forsvinner sigøynerne nærmest helt fra de militære kildene.¹⁰²⁴

8.6.2 Tatersoldater i Norden

Flere samtidige kilder forteller om tater- eller sigøynersoldater i den svenske hæren under trettiårskrigen.¹⁰²⁵ Det er imidlertid usikkert om dette dreier seg om soldater vervet i Tyskland eller svenske tatere. Da Bremen tilfalt Sverige etter fredsslutningen i 1648, ble byen et vervingssted for soldater. Opfermann gjengir flere kilder som forteller om verving av sigøynere i Bremen og om sigøynersoldater som oppholdt seg i området rundt byen.¹⁰²⁶

I en svensk militærrulle fra 1676 er det nevnt et antall på 15 ”zianer”. Gruppen tilhørte oberstløytnant Gerhard Skantzenstiernas dragonskvadron (ingermanlandske landdragoner) og Skantzenstiernas eget kompani. Dragonene lå i garnison for fortifikasjonsarbeid.¹⁰²⁷ Alle har svenske navneformer med patronymikon. Dette dreier seg trolig om en gruppe svenske tatere som fikk tillatelse av grev Per Brahe d.y. til å bosette seg i det finske friherreskapet Kajana i det nordlige Österbotten.¹⁰²⁸ Det var en gruppe på 130 ”Swartta Tarttare”, medregnet hustruer og barn, som fikk slå seg ned på ødegårder i området. Her skulle de dyrke jorda og ”exerceras i krigsväsen med allmogen”.¹⁰²⁹ Fra et medlem av denne gruppa, Anders Larsson, som kaller seg ”Zigener Corporal” finnes en supplikk. Anders Larsson skriver på vegne av seg selv og sine ”cammerater af Zigenare”. Han peker på at de og deres forfedre ”af urminnes tijder

¹⁰²³ Fricke 1996, s. 42ff.

¹⁰²⁴ Opfermann 2007, s. 235f.

¹⁰²⁵ Se Etzler 1944, s. 132f.

¹⁰²⁶ Opfermann 2007, s. 228.

¹⁰²⁷ Allan Etzler opplyser at rullen finnes i to avskrifter. Etzler har anvendt den som er nedskrevet i Nyen og går tilbake på en originalrulle opprettet i Koporje 10.2.1676, Etzler 1944, s. 140f. Niclas Rosenbalck har notert samtlige 15 navn fra en avskrift som er datert Narva 30.7.1676. Rullor 1676:5, fol. 644v. Navna er publisert på Anbytarforum 7.10.2003 under Särskilda forskningsområden, Almänt, Resande under 1600-talet, domboksnotiser.

¹⁰²⁸ Et friherreskap er det samme som et baroni

¹⁰²⁹ Etzler 1944, s. 137

vistats i riket och låtit sig bruka i Kungl. Maj:ts tjänst”. Videre forteller han at de i 1676 hadde sluttet seg til Skantzenstiernas dragonskvadron og arbeidet ved befestningen Nyen Skantz. Nå ba de kongen om å få bruke sin ”ringa nähring efter gamla sedwahan” i Ingermanland og Kexholms len. De sa seg også villige til å tjene under ”militien” og arbeide på festningene.¹⁰³⁰

Fra Danmark dokumenterer flere 1600-talls kilder forekomsten av tatersoldater Den eldste sikre kilden er fra 1640. Det dreier seg om et forhør av fire personer hvorav tre selv oppga at de var tatere.¹⁰³¹ Disse tre hadde alle vært soldater, og de dokumenterte det ved avskjedspass som retten ikke fant grunn til å trekke i tvil. To av dem hadde tjent som gefreiter (underkorporal). Den tredje fortalte at hans far hadde vært gefreiter og hadde falt i slaget ved Lützen, selv hadde han vært i tjeneste hos en løytnant. Én av dem oppga å være født i Danmark, i Nakskov på Lolland. De to andre var født i det tysktalende området, henholdsvis i Hamburg og Erfurt.¹⁰³²

I et forhør fra Malmø i 1662 møter vi en gruppe tatere som noen uker før hadde kommet over fra Sjælland. De omtales som ”tarter” i forhørsprotokollen og oppga også selv at de var av ”tattersche folk”. Alle de fem mennene i følget fortalte at de hadde tjent i den danske hæren. Én av dem hadde ifølge egne opplysninger vært løytnant, to andre hadde tjent som musketerer. De oppga Rostock og Bremen som fødesteder. Følget besto også av kvinner og barn samt en person som ble betegnet som tjener. Han var den eneste i gruppa som oppga Danmark som fødested. En av kvinnene fortalte at hun var født i Holland.¹⁰³³

Tatersoldater i den norske hæren er også kjent. I et forhør fra Bergen 1678 fortalte to av de tre mennene i et omreisende følge at de hadde vært soldater i den norske hæren.¹⁰³⁴ Den tredje oppga å ha tjent i den danske hæren i 14 år. De la fram avskjedspass som retten ikke syntes å

¹⁰³⁰ Supplikken er udatert og finnes i Acta Miscellania, S-Ö, Riksarkivet, Stockholm. Her sitert etter Etzler 1944, s. 139f.

¹⁰³¹ Se også drøfting av de etniske aspektene ved denne saken i underkapittel 10.2.1.

¹⁰³² Ringsted herreds tingbog 20.8.1640. Landsarkivet for Sjælland Lolland-Falster og Bornholm.

¹⁰³³ Malmö rådhusrätts dombok. AIaa:38 14.1.1662.

[f 388r:], Transkripsjon ved Niclas Rosenbalck. Kilden er publisert på Anbytarforum 27.3. 2006 under Särskilda forskningsområden, Resande släkter, Klosterman/Closterman.

¹⁰³⁴ Opplysninger fra dette forhøret er også omtalt i underkapittel 8.4.

trekke i tvil.¹⁰³⁵ Ingen av disse mennene var født i Norge. De oppga henholdsvis Skåne, Hamburg og Kurland som fødested. En annen opplysning om en tatersoldat i den norske hæren framkommer i en svensk kilde. Johan Hindrichsson Swartzhaupf fortalte retten i Vimmerby at han hadde vært musketer under det Aggershusiske garnisonskompani og la fram et avskjedspass datert 1687.¹⁰³⁶

I Danmark ble det nedlagt et eksplisitt forbud mot tatere i hæren i 1683. I Kristian 5.s krigsartikler heter det at ”ingen afgudiske sortekunstnere, troldkarle, hårdgørere, våbenbesværere, ej heller nogen tattere iblandt vores krigsfolk må lides,...”¹⁰³⁷ Forbudet har fått Folmer Dyrhund til å tvile på opplysninger om at det i de danske troppene ved beleiringen av Hamburg i 1686 var to-tre kompanier sigøynere med egne offiserer. Han mener at det i høyden kan ha dreid seg om at ”man har brugt nogle Tattere som spejdere.”¹⁰³⁸ Det finnes imidlertid flere andre eksempler på kilder som tyder på at det fortsatt fantes tatersoldater i den danske hæren også etter 1683. I et forhør fra Fyn fortalte en gammel kvinne i et taterfølge at hennes ektemann hadde kjempet på dansk side og falt i slaget ved Gadebusch i 1712.¹⁰³⁹ Så seint som i 1737 opplyste to kvinner som ble anholdt i Dronninglunds amt, at deres menn var soldater i den danske hæren, en tredje kvinne fortalte at hun var enke etter en soldat. Følget besto i alt av seks voksne kvinner og åtte mindreårige barn.¹⁰⁴⁰ I forhørsprotokollen omtales de som ”Omløbere eller saakaldede Tartere”.¹⁰⁴¹ Det er altså grunn til å tro at forbudet ikke ble håndhevet konsekvent. Men trolig finner vi virkningene av krigsartiklenes bestemmelser gjenspeilet i en tysk kilde fra 1684. Her omtales en gruppe sigøynere på reise til Kassel for å søke tjeneste, fordi de hadde fått avskjed fra den danske hæren.¹⁰⁴² Forbudet kan også ha spilt inn når flere tatere med bakgrunn fra den danske hæren valgte å slå seg ned i Sverige i begynnelsen av 1700-tallet. Det gjelder for eksempel Hans Hindrich Rudolphus som søkte om

¹⁰³⁵ Retten bemerket at et årstall var endret i Lars Thorsens pass, men syntes ellers ikke å ha dratt i tvil opplysningene om soldattjeneste, Derimot mente retten at presteattestene følget viste fram var falske.

¹⁰³⁶ Se nærmere behandling av Johan Hindrichsson Schwarzhaupt som byborger i underkapittel 8.7.

¹⁰³⁷ Dyrhund 1872, s.209.

¹⁰³⁸ Dyrhund 1872, s. 299.

¹⁰³⁹ Sund-Gudmes herredsting 3.7.1732, fol. 369 a og b, Landsarkivet for Fyn.

¹⁰⁴⁰ Her hefter det betydelig usikkerhet ved opplysningene siden de verken er dokumentert ved avskjedspass eller andre mer konkrete opplysninger om tjenesteforholdet. Kvinnene kan ha hatt interesse av å gi feilaktige opplysninger om ektemennenes erverv.

¹⁰⁴¹ Dronningborgs amts kopibog 1737. Forhøret er gjengitt in extenso i Knudsen 1924.

¹⁰⁴² ”... weil sie in Dennemarck abgedankt”. Opfermann 2007, s. 379.

borgerskap i Vimmerby i 1712. Han fortalte han at han hadde vært i tjeneste i den danske hæren og viste fram et avskjedspass datert 16.3.1690.¹⁰⁴³ Rudolphus er seinere nevnt som medlem av et stort følge av ”tartare och Zigenare” som møtte for retten i Konga herred 1724.¹⁰⁴⁴

Sverige hadde ikke noe eksplisitt forbud mot tatere i hæren tilsvarende forbudet i Kristian 5.s krigsartikler. I motsetning til Danmark og Norge hvor vi bare finner få og til dels usikre opplysninger om tatersoldater på 1700-tallet, har vi et rikt svensk kildemateriale. Vervede soldater utgjør en stor gruppe i Adam Heymowskis undersøkelse, og i de genealogiske oversiktene som er publisert av blant annet Lars Lindgren og Bo Lindwall, er det et svært høyt antall av tatere som i kortere eller lengre perioder har vært soldater.¹⁰⁴⁵ Ett eksempel kan være Holmström-slekta som er omtalt i underkapittel 5.5. I denne slekta finner vi soldater gjennom minst fire generasjoner fra Andreas Holmström, født ca 1707, som var soldat ved Hamiltons regiment og seinere artillerihåndlanger ved Kungliga artilleriregementet i Malmö, til hans oldebarn Fredrik Larsen Hartmann som i en periode på ca fire år var musketer ved Det Kristiansandske gevorbne musketerkorps.¹⁰⁴⁶

Blant tatersoldatene finner vi både rotesoldater og vervede soldater, men de vervede soldatene var i klart flertall. Disposisjonsretten over et soldattorp var den viktigste delen av rotesoldatens avlønning. De vervede soldatene fikk bare lønn for de dagene de sto under direkte kommando. I mellomperiodene måtte de sørge for sitt utkomme på andre måter.¹⁰⁴⁷ Soldatstatusen ga mulighet til å reise på permisjonspass. Ved hjelp av slike permisjonspass kunne tatersoldatene opprettholde en omreisende livsform som ellers kunne føre til deportasjon eller fengsling. Vi vet ikke hvor mange av tatersoldatene som var tvangsvervet. Etter loven kunne enhver som ikke hadde ”laga försvar” (for allmuebefolkningen innebar det

¹⁰⁴³ Vimmerby rådhusrätts dombok 7.7.1712. Transkripsjon ved Niclas Rosenbalck. Kilden er publisert på Anbytarforum 26.10.2005 under Särskilda forskningsområden, Forskning om resande släkter, Historia, Vimmerby.

¹⁰⁴⁴ Konga Härads dombok.Urtima ting 17/12 1724. Transkribert avskrift i Alan Etzlers arkiv, vol 3. Nordiska museets arkiv.

¹⁰⁴⁵ Se Lindgren og Lindwall 1992 og Lindwall 1995, 2003 og 2005.

¹⁰⁴⁶ Opplysningen om at Fredrik Larsen Hartmann var vervet musketer i Kristiansand stammer fra Flekstad 1949, s. 95.

¹⁰⁴⁷ Magnusson 2005, s.13.

alle som ikke hadde et fast tjenesteforhold) bli tvangsvervet. Tvangsvervingen var i utgangspunktet en form for straffereaksjon, men ifølge et nytt reglement fra 1752 skulle tvangsvervning i første rekke brukes som et ”oppfostrings- og korreksjonsmedel”.¹⁰⁴⁸

Omreisende tatere var åpenbart en del av tvangsvervingens målgruppe, men fordelene ved å være vervet soldat kan ha blitt vurdert som så vidt store at mange tatere kan ha vervet seg frivillig.

For majoritetssamfunnet var tvangsvervingen ett av flere virkemidler for å bekjempe løsgjengerproblemet. Som avskrekkingsmiddel var den et ledd i myndighetenes bestrebelser for å holde arbeidskraften stabil og i fast tjeneste. Ifølge den svenske historikeren Thomas Magnusson førte de vervede kompaniene på 1700-tallet nærmest til motsatt resultat. Han kommenterer forholdet slik:

De värvade trupperna, som skulle torna upp sig som ett hot för samhällets rörliga och ”ostadiga” element, blev istället själva inbegreppet för rörlighet och fritt lönearbete, en oas där självständiga soldater i egenskap av arbetare, trots de militära formerna, kunde existera. De rörliga värvade soldaterna och deras familjer sällade sig till den växande skaran av jordlösa proletärer, ständigt på drift och i rörelse. Bl. a. de värvade soldaternas rörlighet hotade att riva upp den gamla arbetsdelningen mellan stad och land, något som kan avläsas i bondeståndets ständiga protester mot de rörliga arbetarnas oroande aktivitet på landsbygden.¹⁰⁴⁹

Svenske myndigheters holdning til bruken av tatersoldater var tvetydig. Det finnes flere eksempler på at tatere ble sparket ut av hæren med begrunnelse i etnisk tilhørighet. Som vi har sett i underkapittel 5.5.3, fikk rotesoldaten Hans Reiner sparken med følgende påskrift i generalmønsterullen ”Zigeuner kan icke approberas”.¹⁰⁵⁰ Et annet eksempel er rotesoldaten Pehr Jönsson Hellbom som vil bli nærmere omtalt i underkapittel 9.2. Om han skrev krigskollegiet at hvis han var av ”af Tartarare eller Zigeunerne”, burde han aldri ha vært antatt som rotesoldat.¹⁰⁵¹ De omreisende soldatene ble stadig gjenstand for klager til myndighetene. Ettersom de ofte var bevæpnet, ble de sett på som spesielt truende og farlige. Fra Finland beskriver Christfrid Ganander hvordan tatere som hadde tjent i de vervede regimentene, reiste

¹⁰⁴⁸ Magnusson 2005, s. 49

¹⁰⁴⁹ Magnusson 2005, s. 298.

¹⁰⁵⁰ Generalmønsterullen 1742:1. Opplysning fra Niclas Rosenbalck, Anbytarforum 24.10.2005 under Särskilda forskningsområden, Resande släkter, Laurin.

¹⁰⁵¹ Krigskoll. Brevbok 1725, 1, s. 127, Krigsarkivet. Her er brukt transkribert avskrift i Volym 2 F/sa Allan Etzler 38/1981, Nordiska museets arkiv.

rundt med sabel og gevær.¹⁰⁵² Han omtaler også hvordan tatere som var i tjeneste fikk lange permisjoner, pass og fribrev, ”...som tjener dem til skygd at sielfs wåldigt fara landet omkring, den fattiga allmogen til tunga och skada.”¹⁰⁵³

Myndighetene forsøkte gjentatte ganger å stramme inn regelverket for soldatenes permisjonsreiser. I flere tilfeller ble innstramningstiltakene eksplisitt rettet mot tatere. I et kongebrev fra 1763 rettet til samtlige landshøvdinge og ledere for de vervede regimentene innskjerpes det at bestemmelsene fra 1748 om at tatere ikke skal stryke rundt i landet, også må gjelde for tatersoldatene. Derfor må bestemmelser om reisevei og reisetid bli innført i permisjonspassene, og det må innskjerpes at de ikke må reise i større følger.¹⁰⁵⁴ Nye klager og nye innskjerpinge forekommer en rekke ganger mot slutten av 1700-tallet. Først i 1805 finner vi et direkte forbud mot å bruke tatere i krigstjeneste. Forbudet gjelder de vervede regimentene i Finland. Her slås det fast at det strider mot forfatningen å rekruttere ”soldater af Zigenarsläktet”.¹⁰⁵⁵

Fra Norge kjenner jeg bare til noen få tilfeller av tatersoldater på 1700-tallet.¹⁰⁵⁶ Noe av forskjellen mellom Norge og Sverige kan skyldes at svenske kilder gjennomgående er bedre undersøkt, men hovedårsaken finner vi trolig i forskjellene i oppbyggingen av hæren og rekrutteringspraksis. Den svenske arméen var basert på vervede soldater. Sveriges omfattende krigføring på 1600- og 1700-tallet førte til et nærmest permanent behov for nyverving. Den norske hæren var i hovedsak en legdshær, bare supplert med et begrenset antall vervede enheter.

¹⁰⁵² Ganander 1780, § 13.

¹⁰⁵³ Ganander 1780, § 15.

¹⁰⁵⁴ Etzler 1944, s. 150.

¹⁰⁵⁵ Etzler 1944, s. 152f.

¹⁰⁵⁶ Noen eksempler på tatersoldater i den norske hæren er nevnt i underkapittel 9.3. Ellers nevnes noen 1700-tallssoldater av Eilert Sundt og Kaspar Flekstad, blant annet Rasmus Vardal som ifølge Sundt hadde tjent Kongen ”som Sergeant både i 10 Aars og i 5 Aars Ufreden” (Fantefortegnelsen 1862). Arnvid Lillehammer har uten hell forsøkt å finne Rasmus Vardal i de militære rullene. Muligens var han antatt som hesteskjærer og ble ikke innført i rullene på vanlig måte. Hans Hakabru fortalte under et forhør at han hadde latt seg verve til det danske artillerikorps og vært i tjeneste under oberst Bielefeldt i sju år. Han viste fram et dimisjonspass datert 1782. (Flekstad 1949, s. 140). Flekstad antar imidlertid at Hans Hakabru først tok opp omstreifertilværelsen etter soldattjenesten.

8.6.3 Soldater født utenlands

Vi har sett at mange av de tidligst dokumenterte tatersoldatene har oppgitt at de var født utafor Norden – i det tysktalende området eller i Baltikum. Her tangerer kildeopplysningene en opphavsfortelling som fortsatt er levende, særlig blant svenske resande. Der heter det at de resandes forfedre var soldater som kom til Sverige med Karl 12.s armeer. I tid er opphavsfortellingen åpenbart plassert for seint. Karl 12. regjerte fra 1697 til 1718, og hans felttog i Europa fant sted på 1700-tallet. Tatersoldatenes historie går betydelig lengre tilbake i tid. I den tidligere nevnte supplikken fra 1670-åra heter det at supplikanten Anders Larsson og hans ”cammerater af Zigenare” hadde vært i riket og i kongens tjeneste ”af urminnes tijder”. Henvisningen til ”urminnes tijder” var en vanlig språklig formulering på denne tida og en gjengs måte å argumentere på, men var neppe grepet helt ut av luften. De rent nordiske navneformene som to av dem hadde, *Knut Andersson* og *Hindrich Oloffsson*, er en indikasjon på at ”zianer”-soldatene ved Nyen skanse i alle fall kunne regne sine forfedre i Sverige noen generasjoner tilbake.¹⁰⁵⁷ En del av taterne i Sverige kan ha kommet til landet som et resultat av vervingene under trettiårskrigen og seinere i den perioden da Bremen tilhørte Sverige. Noen av de tyske slektsnavna vi finner blant taterne i Sverige, forekommer også i Opfermanns tyske navnemateriale. Det dreier seg blant annet om navn som Rosenberg, Lagerin (i Sverige også i formen Laurin, i Tyskland også i formen La Guerraine) og Laforêt (i Sverige i formen Laphore).

En slik nyinnvandring kan kanskje også være en forklaring på utviklingen av språkformen pararomani. Lingvisten Norbert Boretzky har beskrevet en mulig opprinnelseskontekst som et møte mellom tidlig innvandrede grupper hvor det opprinnelige språket var i ferd med å gå ut av bruk, og nyankommere som hadde opprettholdt språket godt.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵⁷ Nordiske navn kan som vi tidligere har sett, ikke brukes som dokumentasjon på at en person tilhørte majoritetsbefolkningen, men de indikerer en viss oppholdstid i Norden. Alle de 15 soldatene på mannsapslista fra Nyen hadde svenske navneformer med patronymikon. De fleste navna, som for eksempel Hans Christophersson og Hindrich Larsson, kan imidlertid være forsvenskede former av felleseuropeiske navn.

¹⁰⁵⁸ Se nærmere behandling av pararomanispråkene i kap.1. Det finnes flere konkurrerende teorier om hvordan slike språk har oppstått.

8.6.4 Polititjeneste

Både i Norden og i det tysktalende området finner vi sigøynere og tatere som var ansatt i en form for polititjeneste. I det tysktalende området kalles stillingene ”Hatschier”, ”Landvisitator” eller ”Landleutnant”. I Danmark og Norge er betegnelsene ”stodderfogd”, ”bygdevokter” eller ”fantefut”. Oppgaven var blant annet å holde oppsyn med tiggere og omstreifere. Yrket ble ansett som uærlig.

Ifølge Ulrich Friedrich Opfermann var denne typen arbeid et alternativ sigøynere søkte seg til da adgangen til hæren etter hvert ble stengt. Militær erfaring ble vektlagt ved tilsetting. I tillegg ble det ansett som en fordel å ha kjennskap til tigger- og omstreifermiljøene.¹⁰⁵⁹

I Norge ble stodderfogdene eller bygdevokterne i en del tilfeller rekruttert fra tatergruppene.¹⁰⁶⁰ Et eksempel på det finner vi i Arnvid Lillehammers genealogiske kartlegging ”Grisilla og folket hennar”. Faren til den kjente taterkvinnen Grisilla, den omreisende hesteskjæreren Nikolai Henriksen, var i noen år på 1770-tallet ansatt som bygdevokter i Sunnfjord.¹⁰⁶¹

Stodderfogdens dobbeltrolle framgår av at han også ble omtalt som ”ståtarkongen”, det vil si tiggernes konge. Nær en slik betegnelse ligger en søknad datert 1787 fra Erik Råschi som presenterte seg som konge for Finlands ”tartarer”, tidligere soldat og nå pensjonert etter 35 års tjeneste. Råschi ba den svenske kongen om en offisiell godkjenning som ”öfwer man på mera nämde slägte”. Han tilbød seg å kreve inn skatt av taterne og ”hålla nogare uppsigt” med dem. I dette arbeidet ba han også om bistand fra lokale politimyndigheter. I brevet karakteriserer han taterne med majoritetssamfunnets sedvanlige språkbruk. Han beskriver hvordan ”owåld, stöld och tiufweri, för-öfwas af de ännu i Finland wistande Tattare”, og hvordan de ”med

¹⁰⁵⁹ Fricke 1996, s. 457. Opfermann 2007, s. 158-161 og s. 254-267.

¹⁰⁶⁰ Imsen og Winge 1999, s. 427.

¹⁰⁶¹ Lillehammer 2005, s. 57

Trolleri och annan oloflig medel, giöra skada icke allenast på FäBoskapen utan och på Folk”. En påskrift på brevet viser at kongen valgte å ikke behandle søknaden.¹⁰⁶²

I mer lokal målestokk gikk imidlertid enkelte finske sigøynere inn i en posisjon som en del av myndighetenes voldsapparat. De ble ansatt i offentlig tjeneste som såkalte ”risare”.¹⁰⁶³

Betegnelsen viser til at de utførte korporlige straffer, og posisjonen lå trolig nær stodderfogdens. Da Finland ble en del av det russiske riket i 1809, falt militærtjeneste som en vanlig levevei bort. Tjeneste som ”risare” var trolig på samme måte som ”Hatschier”-arbeidet i det tysktalende området et alternativ til soldattjeneste.

8.7 Byborgerskap

Vi har sett at de svenske taterne skapte sin egen nisje ved hjelp av de militære strukturene. Tilknytningen til militærvesenet må ses på som en form for tilnærming til majoritetssamfunnets spilleregeler og levesett, men den ga også mulighet for å opprettholde en tradisjonell livsform basert på omreisende virksomhet. En annen mulighet for å legalisere den omreisende virksomheten var å skaffe seg et byborgerskap. Denne muligheten ble fra midten av 1600-tallet og gjennom hele 1700-tallet utnyttet av en relativt stor gruppe svenske tater.

På samme måte som for soldattjeneste ble taternes stilling som byborgere i ettertid dels fortiet, dels aktivt benektet. Et typisk eksempel på benektelse finner vi i Jonas Allvins *Beskrifning öfver Wista härads uti Jönköpings län* fra 1859.¹⁰⁶⁴ Allvin rykker ut til forsvar for de smålandske byene Gränna og Vimmerbys gode navn og rykte. Han klager over at tidligere historikere har hevdet at Gränna ved grunnleggelsen i 1652 ble befolket med ”Ziguenare eller Tatarer”. Det er både usannsynlig og selvmotsigende, skriver Allvin. Han begrunner det slik:

Ziguenarne voro nomader; sedan de inkommit i Europa, var det länge som de bodde uti tält i skogarne. Det är allmänt bekant, att alla nomader högt afsky arbete; men utan arbete bygger ingen hus eller blir handtverkare, och det är just sådana som äro behöfliga då en ny stad skall befolkas. Visserligen voro de

¹⁰⁶² Brev av 1787 med påskrift datert 4.6.1787. Acta Miscellanea Z-Ö Zigenare, Riksarkivet, Stockholm. Her er benyttet en transkribert versjon fra Håkan Skogsjös samling rörande resandesläkter, A543, volym12, Göteborgs Landsarkiv.

¹⁰⁶³ Pulma 2006, s. 221.

¹⁰⁶⁴ Takk til Niclas Rosenbalck som gjorde meg oppmerksom på denne teksten.

ett slags handlande, men deras handel var ett kringstrykande schackreri, dermed signeri och tiggeri voro förenade. Hvad de dock aldrig minst voro, var jordbrukare. Alla tomter voro obebyggda, och det är icke ens tänkbart, att Ziguenarne hvarken företogo sig husbyggnader eller skötsel af jord, hvilken tillhörde den tomt som bebyggdes, hvilket och naturligtvis var vilkoret för erhållandet af jord.¹⁰⁶⁵

Allvin avviser bestämt at byens grunnlegger Pehr Brahe d.y. ville befolke sin by med ”slödder”. Det var meningsløst å tro at han hadde åpnet for en befolkning av ”...arbete skyende Tatarer, troligen redan då kända som schackrare och hästskojare...”. Allvin opplyser også at han hadde gjennomgått rådhusrettens forhandlinger for de første femti åra etter at byen ble grunnlagt og ikke funnet et eneste navn blant personer som hadde avlagt borgered som kunne tyde på ”ziguenarehärkomst”.¹⁰⁶⁶

Allvins argumenter speiler både hans samtids fordommer og taternes sosiale situasjon i 1850-åra. Men går vi tilbake til 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet, finner vi mange samtidige observatører som forteller om taterborgere. Taterborgerne i Gränna er omtalt i Erik Tunelds *Geografi öfver konungariket Sverige* fra 1741. Christfrid Ganander skriver om byen Nådendal i det sørvestlige Finland at mange taterere hadde slått seg ned der og ”njuta Borgarerätt” slik at byen var ”just en Tattarstad”.¹⁰⁶⁷

Seinere kildeundersøkelser har gitt de eldste beskrivelsene rett. Allan Etzler pekte allerede i 1944 på at mange taterere hadde hatt byborgerskap og beskrev fenomenet som en ”urbanisering av zigenarbefolkningen” med startpunkt i andre halvdel av 1600-tallet.¹⁰⁶⁸ Seinere har Bo Lindwalls genealogiske undersøkelser bidratt til å utdype kunnskapen om taterere som byborgere. Et interessant bilde av fenomenet er presentert i en nylig publisert artikkel av Sebastian Casinge.¹⁰⁶⁹ Arkivar Niclas Rosenbalck ved Växjö Universitet har på nettstedet Anbytarforum publisert en rekke kildefunn som berører taternes rolle som byborgere.

I drøftinger i det svenske riksrådet i 1728 ble det nevnt fire byer, Gränna, Vimmerby, Hjo og Falkenberg, hvor taterere tidligere hadde hatt mulighet til å slå seg ned.¹⁰⁷⁰ Taterere med byborgerskap er imidlertid kjent fra atskillig flere byer. Her vil jeg kort trekke fram noen

¹⁰⁶⁵ Allvin 1859, s. 58.

¹⁰⁶⁶ Allvin 1859, s. 58.

¹⁰⁶⁷ Ganander 1780, §15.

¹⁰⁶⁸ Etzler 1944, s.85.

¹⁰⁶⁹ Casinge 2008

¹⁰⁷⁰ Rådsprotokoll, inrikes civilärenden, 1728 og Inrikes civil exp.reg. 1728 januar-juni, Riksarkivet,Stockholm.

kildeopplysninger fra Gränna og deretter se nærmere på et mer omfattende kildemateriale fra Vimmerby. Begge byene ligger i Småland.

8.7.1 Taterborgere i Gränna og Vimmerby

Byen Gränna ble grunnlagt i 1652 av grev Pehr Brahe d.y., som var Sveriges øverste embetsmann, riksdrots, fra 1641-1680.¹⁰⁷¹ Pehr Brahe d.y. er kjent som en talsmann for bosetting av tatere gjennom det tidligere omtalte koloniseringsforsøket i friherreskapet Kajana i 1670-åra. Bygrunnleggelsen kan imidlertid ikke sidestilles med koloniseringsforsøket. Med etableringen av Gränna bygde Pehr Brahe ut sin økonomiske og politiske maktbase; byen er blitt karakterisert som Sveriges eneste føydale by. Å hevde at Gränna ble befolket med tatere er en betydelig overdrivelse, men det finnes kildebelegg for at Pehr Brahe aktivt bidro til at tatere fikk tillatelse til å bosette seg i byen. I 1671 møtte ”Corporalen och Tattare Axel Olufsson” for Gränna rådhusrätt. Olufsson hadde papirer fra riksdrotsen og krigskollegiet som ga løfte om at han ”och några fleere, af Tattarna” skulle få rett til å oppholde seg i Sveriges provinser.¹⁰⁷² Han søkte derfor om å få borgerskap i byen Gränna. Han ble foreløpig innvilget vandringspass for ett år, på den betingelsen at han ”... inga Tattara, eller någon af sina Landzmän skall medh sig hijt draga”.¹⁰⁷³ Borgerskapet ble endelig innvilget i 1676. Samtidig fikk en annen ”Tattare”, Casper Larsson, borgerskap. I rådhusrettens protokoll heter det at de allerede i noen år hadde hatt tilhørighet til byen med Per Brahes samtykke, og at de hadde skikket seg vel.¹⁰⁷⁴ Det er flere eksempler på at andre personer som omtales som tatere reiste med pass fra Gränna og åpenbart hadde tilknytning der.¹⁰⁷⁵ Også når det gjelder Vimmerby bekrefter kildene taterryktet. Johan Hindrichsson Swartzhaupf søkte om borgerskap i Vimmerby i 1695, men fikk avslag.¹⁰⁷⁶ Da han likevel fikk innvilget borgerskap året etter, var

¹⁰⁷¹ Navnet var i begynnelsen Brahe-Grenna.

¹⁰⁷² Axel Olufssons svenske patronym tyder på at familien hans hadde bodd i Sverige i flere generasjoner.

¹⁰⁷³ Vadstena Landsarkiv. Gränna rådhusrätt 3.april 1671. AI:3, s 29-30,. Transkripsjon ved Niclas Rosenbalck. Publisert på Anbytarforum 13.9.2004 under Särskilda forskningsområden, Almänt, Resande under 1600-talet, Domboksnotiser.

¹⁰⁷⁴ Vadstena Landsarkiv. Gränna rådhusrätt 2.august 1676. AI:3, 1676 s 91-92. Transkripsjon ved Niclas Rosenbalck, publisert på Anbytarforum 13.9.2004 Särskilda forskningsområden, Almänt, Resande under 1600-talet, Domboksnotiser.

¹⁰⁷⁵ Se for eksempel Bo Lindwalls opplysninger om ”Tartaren Hans Lind från Gränna” og Isak Johansson Molin. Lindwall 2005, s. 17 og s.50.

¹⁰⁷⁶ Lindwall 2005, s. 61.

det etter påtrykk fra landshøvdingen. I rådhusrettens protokoll omtales Johan Hindrichsson som medlem av et ”Tartare partie”, og det slås fast at ingen ”sådanne personer här i Staden hafwa tilhåldh eller lijndne äro förutan bemte Johan Henrichzson som förmedelst herr Gen. Majorens och landzhöfdingens honom gifne tillåtelse och resolution att städerne böra populeras haar här wunnit Buurskap”.¹⁰⁷⁷ Som vi har sett tidligere i dette kapittelet, hadde Johan Hindrichsson Swartzhaupf bakgrunn som soldat i norsk og svensk tjeneste. Soldatbakgrunnen hadde han felles med svært mange av de andre taterne som fikk byborgerskap omtrent på samme tid. For taterne fungerte det som en trinnvis integreringsprosess hvor tjeneste i hæren var et første skritt mot en mer formalisert tilknytning til majoritetssamfunnet. Borgerskapstildelingen skjedde på initiativ fra sentrale myndigheter og var i dette tilfellet eksplisitt befolkningspolitisk begrunnet – byenes befolkning skulle økes.

Til tross for byens tilsynelatende avvisende holdning til flere taterborgere slik den kom til uttrykk i 1695 og 1696, fikk en rekke tatere borgerskap i Vimmerby i begynnelsen av 1700-tallet. Det gjelder blant annet Johan Hindrichsson Swarzhauptfs to brødre, Mårten og Petter, og en svoger. I Mårten Henrichssons tilfelle er det henvist til landshøvdingens resolusjon. Da Petter Henrichsson ble borger i 1706, var de to øvrige brødrene såkalte ”löftesmenn” eller kausjonister for borgerskapet.¹⁰⁷⁸ Dette er et mønster som vi kan gjenfinne også i andre byer. Når én tater først fikk borgerskap, fulgte ofte flere slektninger og bekjente etter.

For taterne ga borgerskapet i første rekke beskyttelse. Borgerbrevet gjorde det mulig å reise og handle på legalt vis. Forholdet mellom Vimmerbys myndigheter og slike omreisende handelsborgere var imidlertid ikke uproblematisk. Problemene gjaldt både manglende skatteinnbetaling og klager fra andre distrikter. I 1712 gjennomgikk byrådet en del borgerskapsrettigheter som de anså som tvilsomme. Konklusjonen ble at fem personer som ble karakterisert som ”en hoop löbe antagne karlar”, ble fratatt sitt borgerskap. De hadde ikke betalt sin skatt og ”heela tiden utheblefwitt”. 15 andre personer som også hadde vært i søkelyset, fikk beholde sitt borgerskap med formaning om å ”...hädan eftter förblifwa i

¹⁰⁷⁷ Vimmerby rådhusrätt 11.1. 1696, transkribert versjon ved Niclas Rosenbalck, publisert på nettstedet Anbytarforum 13.9. 2005 under Särskilda forskningsområden, Historia, Vimmerby.

¹⁰⁷⁸ Lindwall 2005, s. 57.

Staden och Bruuka sin handtering som bör, sampt i sina reesor ställa sig ährligen och wäll, så att intet klagomål må öfwer deras förhållande inkomma,...”¹⁰⁷⁹ Det er interessant å merke seg at opprensingen i borgerrullene ikke fulgte etniske skillelinjer. Blant de 15 personene som opprettholdt borgerskapet, finner vi flere som i andre kilder er omtalt som tater. Det gjelder Johan Hindrichsson Swartzhaupfts to brødre, to av hans sønner, Isak og Modvig og svogeren, Hans Lorentzon Meijer, samt Caspar Clarin og den tidligere nevnte soldaten Hans Henrich Rudolphus som hadde fått borgerskap samme år.¹⁰⁸⁰ Åpenbart var regelmessig innbetaling av skatt vurdert som viktigere enn om borgeren var ansett som tater.

I 1719 ble imidlertid Johan Hindrichsson Swartzhaupfs sønn Isak fratatt borgerskapet i Vimmerby etter at det hadde kommet klager på han og andre ”tartare”. Noen år seinere fikk han borgerskap i Gränna.¹⁰⁸¹ Borgerskapene var ofte relativt kortvarige, og vi finner en rekke tilfeller av skifte av borgerskap fra by til by. I et skriv fra landshøvdingen i Kalmar, datert 6.7.1732, klages det over at selv om Vimmerby hadde blitt ”aldeles ränsad och frigiord från Zigener och annat löst partie”, hendte det stadig at landstrykere og diverse følger påsto at de var hjemmehørende i byen og fikk skrevet ut pass for å reise dit. Dette var til stor skam og ergrelse både for byen og hele lenet, heter det.¹⁰⁸²

8.7.2 Integrering og identitet

Selv om byborgerskapene ble kombinert med fortsatt reisevirksomhet, må vi regne med at borgerstatusen styrket båndene til majoritetssamfunnet og kanskje særlig til andre borgere som drev med omførselshandel. I enkelte tilfeller førte borgerskapet til full integrering og sosialt avansement. Bo Lindwall har fulgt etterkommerne til Johan Hindrichsson Swartzhaupf. En av hans sønnesønner ble viseborgermester i Gränna, og en annen sønnesønn ble rådmann i Vimmerby. Deler av denne familien krysset den etniske grensen og inngikk

¹⁰⁷⁹ Vimmerby rådhusrätts dombok 10.12.1712, transkribert versjon ved Niclas Rosenbalck publisert på nettstedet Anbytarforum 26.10. 2005 under Särskilda forskningsområden, Historia, Vimmerby.

¹⁰⁸⁰ Caspar Clarin ble omtalt som ”tartare” i kirkeboka da han døde sin sønn Petter i 1711. Vimmerby C:4, s. 132.

¹⁰⁸¹ Lindwall 2005, s. 17.

¹⁰⁸² Landshövding Psilanders skriv er gjengitt i F.E. Norén, *Från Fornä tiders Vimmerby och Sevede*, Vimmerby, 1936. Her sitert etter innlegg av Niclas Rosenbalck på Anbytarforum 23.7.2001 under Särskilda forskningsområden, Historia, Vimmerby..

etter hvert i vanlig svensk borgerstand. Men det finnes eksempler på at tateropprinnelsen ble husket og brukt mot dem i flere generasjoner.¹⁰⁸³

Bruk av nye slektsnavn kan være en god indikasjon på identifikasjon med byborgerne. Johan Henrichsson Swarzhaupfs sønner kalte seg Wimmercrantz og Lind. Swarzhaupf kan ha vært et tilnavn av den typen soldater ofte fikk. De nye navna som sønnene tok seg, er typiske svenske borgernavn – i tilfellet Wimmercrantz er navnet dannet med utgangspunkt i bynavnet Vimmerby. Taterborgere fra småbyene rundt Vättern tok seg navn som Vetterstrand og Vetterberg.

Det gikk imidlertid ingen rett vei fra byborgerskap og over til full integrering i majoritetssamfunnet. Andre av Johan Henrichsson Swarzhaupfs slekt, for eksempel to av hans døtre og etterkommerne etter hans bror Mårten Henrichsson, ble til tross for perioder med byborgerskap værende i tatergruppa.¹⁰⁸⁴

8.7.3 Bakgrunnen for byborgerskapene

Tatere med byborgerskap illustrerer det motsetningsfylte i svensk taterpolitikk. Samtidig som de hardhendte utvisningsbestemmelsene fra 1662 sto ved kraft og også ble praktisert, fantes det ikke bare åpninger for bosetting, men også for en legalisering av omreisende virksomhet. Lovverket ble gradvis liberalisert i første halvdel av 1700-tallet, og dermed brakt mer i samsvar med en allerede etablert praksis som i enkelte tilfeller tillot byborgerskap for tatere. Det var imidlertid betydelig kritikk av byenes tildeling av borgerskap både fra sentralmyndighetenes side og lokalt. I 1712 rettet Riksrådet skarp kritikk mot praksisen med å skrive ut pass til tatere og krevde en særskilt gjennomgang av personer som hadde fått borgerskap i Södertälje. Lokale protester framkom blant annet ved bispevisitasjonene i Hol og Alingsås. I Hol klaget innbyggerne over tatere fra Alingsås. De uttalte at ”de intet äro hemma i staden der de säija sig tagit buurskap mer än en eller 2 gånger på åhret, då de

¹⁰⁸³ Lindwall 2005, s. 17.

¹⁰⁸⁴ Se Lindwall 2005, s. 41 og s. 51. To av Johan Henrichsson Schwarzhaupfs døtre ble pågrepet som medlemmer av et taterfølge i Malmö 1734. Malmö kämnärsrätt AJa:21 14.12.1734, Malmö stadsarkiv . Transkribert versjon ved Niclas Rosenbalck. Publisert på Anbytarforum 28.7.2005 under Särskilda forskningsområden, Almänt, Resande under 1700-talet.

affläggia sin skatt til staden och taga nya pass”. I Alingsås ble borgermesteren pålagt å ikke utstede pass til tatere før de var forhørt i kristendom hos prosten. Borgermesteren lovet i den forbindelse at han ikke skulle ta i mot flere tatere som borgere.¹⁰⁸⁵

Taterne i Alingsås hadde trolig ikke ordinært borgerskap, men såkalt genant- eller kontingentborgerskap. De betalte en avgift og fikk dermed del i byens handelsprivilegier, men hadde ellers ikke fulle borgerrettigheter. Historikeren Claes Westling har karakterisert genantborgerne som en slags halvborgere.¹⁰⁸⁶ Genantborgerskap ble forbudt ved lov i 1739, men forbudet synes ikke å ha fått noen virkning.¹⁰⁸⁷ Gjennom hele 1700-tallet finner vi tatere som genantborgere i mindre byer.¹⁰⁸⁸

Taternes muligheter til å oppnå byborgerskap synes i all hovedsak å være begrenset til det svenske riket. Jeg har riktignok funnet to mulige tilfeller av slike borgerskap også i Norge, men fenomenet var neppe særlig utbredt der, og det er ikke kjent fra Danmark.¹⁰⁸⁹

Forklaringen på at svensk taterpolitikk var mer åpen for bosetting ligger trolig i den svenske statens ekspansive og sentralstyrte befolknings- og byutviklingspolitikk. Første halvdel av 1600-tallet var preget av en intensiv grunnlegging av byer. 25 nye byer fikk sine byprivilegier i dette tidsrommet.¹⁰⁹⁰ Til sammenlikning ble det i Danmark vest for Øresund fra 1550-1650 bare anlagt seks nye byer. Øst for Øresund ble noen av de minste byene nedlagt og befolkningen overført til nyanlagte festningsbyer.¹⁰⁹¹ I Norge kom bytilveksten på 1600-tallet i hovedsak i form av bergverksbyer og ladesteder knyttet til trelasthandelen.

¹⁰⁸⁵ Etzler 1944, s.84f.

¹⁰⁸⁶ Westling 2002, s. 49.

¹⁰⁸⁷ Brismark 2008, s. 46.

¹⁰⁸⁸ Se for eksempel Casinge 2008 om taterborgerne i Östhammar.

¹⁰⁸⁹ Se omtale av byborgerskapene fra Norge i underkapittel 9.3. Det kan utvilsomt være flere eksempler på tatere med byborgerskap eller annen tilknytning til byer i Norge enn de to mulige tilfellene jeg har funnet. En mer systematisk undersøkelse, spesielt av mindre byer i en etableringsfase og ladestedene, kan gi flere funn. Trolig kan vi ved å låne et uttrykk fra Leo Lucassen snakke om ”en blind flekk” i forskningen på dette området, basert på de tradisjonelle oppfatningene om at tatere og byborgerskap var uforenlige størrelser. Vi har sett at det var flere tatere med tilknytning til Danmark og bakgrunn fra tjeneste i den danske hæren som søkte borgerskap i svenske byer. Denne muligheten var kanskje stengt i Danmark. Men heller ikke her kan vi utelukke at fenomenet kan ha forekommet. Det er likevel ikke særlig sannsynlig at den markerte forskjellen kan forklares ut fra kildesituasjonen.

¹⁰⁹⁰ Heckscher 1923, s. 316f.

¹⁰⁹¹ Feldbæk 1993, s. 41f og s. 78.

I den svenske bypolitikken ble det trukket et skille mellom ”uppstäder” og ”stapelstäder”. De såkalte ”uppstäderna” var innrettet på lokal handelsvirksomhet i motsetning til de eksport- og importrettede ”stapelstäderna”.¹⁰⁹² Mange ”uppstäder” var svært små og primitive uten skikkelig veiforbindelse og med bare noen hundre innbyggere. Der hvor det fantes en ”stapelstad” i nærheten, foretrakk mange å la all handel, både innenriks og utenriks, gå gjennom den større ”stapelstaden”. ”Uppstäderna” ble dermed liggende i en bakevje. For å beholde byprivilegiene og et nødvendig minimum av skatteinntekter hadde disse byene et sterkt behov for å holde folketallet oppe eller helst øke det. Det er i de minste byene, og ofte i de relativt nyanlagte byene, at taterborgere var mest vanlig. Det gjelder i tillegg til Vimmerby og Gränna andre 1600-tallsbyer som Mariestad, Mariefred, Alingsås og Askersund. I tillegg kommer en del eldre, men svært små byer som for eksempel Hjo, Ulricehamn (Bogesund) og Östhammar.

8.7.4 Bosettingstillatelser i det tysktalende området

I det tysktalende området finner vi eksempler på bosettingstillatelser som har klare likhetspunkter med forholdene i Sverige. Ulrich Friedrich Opfermann beskriver mulighetene for bosetting i de nordvesttyske statene som en gradvis utvikling. Startpunktet er utstedelse av pass og etterhvert rettigheter til kortvarige opphold. Fra 1700-tallet av åpnes det for såkalte ”Niederlassungen” som innebar at sigøynere kunne få tillatelse til å bosette seg i landsbyer med fulle rettigheter som undersått eller med noe mer begrensede rettigheter som ”Beisassen”. Denne toleransepolitikken foregikk parallelt med forfølgelsespolitikken og ble ikke brutt av perioden med hardhendt represjon i begynnelsen av 1700-tallet.¹⁰⁹³ Antakelig dreier det seg om de samme sammensatte holdningene som vi så fra Sverige. Det repressive lovverket var ikke opphevet og det ble også brukt. Men økonomiske nyttemotiv konkurrerte med ønsker om å kvitte seg med sigøynere. Det var tydelig at verken utryddelses- eller utvisningspolitikk løste ”sigøyneproblemet”. Sigøynere var kommet for å bli. Utvisningspolitikken var både kostbar og lite effektiv. Bosettingstillatelser kunne derimot gi økte skatteinntekter. Thomas Fricke mener at bosettingstillatelsene i enkelte områder av Sørvest-Tyskland sprang ut av en

¹⁰⁹² Heckscher 1923, s. 328f.

¹⁰⁹³ Opfermann 2007, s. 273-277. Se også kildebeleggene i oversikt nr. 11, s. 386-395

bevisst befolkningspolitikk. Fra de lokale myndighetenes side dreide det seg både om å øke skatteinntektene og om at et høyt befolkningstall ga en prestisjegevinst. Etter Opfermanns vurdering ble tillatelsene i de fleste tilfellene gitt på mer tilfeldig grunnlag som enkeltavgjørelser i forhold til spesielle familier, men også han ser bosettingstillatelsene som nyttemotivert fra myndighetenes side.¹⁰⁹⁴

8.8 Marginalisering på 1800-tallet

Vi har sett at svenske tatere på 1600- og 1700-tallet både kunne oppnå underoffisersrang og status som byborgere. Bo Lindwall, som har kartlagt et stort antall svenske taterslekter, har pekt på at det fant sted en sosial og økonomisk marginalisering av tatergruppa på 1800-tallet:

På 1700-talet var de glas- og smideshandlere och borgare i småstäder, de hade ett urbant namnskick, de var i regel kyrkligt vigda och det var inte ovanligt att de som militärer nådde underbefälsgrader. På 1800-talet var läget ett annat, inga städer tog längre emot dem som borgare, glasbruken fick från 1822 inte längre använda sig av kringresande glasförare, de gamla släktnamnen byts ofta ut mot vanliga patronymika, en del er fortfarande värvade fältjägare eller artillerister men befälsgrader är det inte längre tal om, de var oftast sammanboende och mera sällan vigda.¹⁰⁹⁵

Ifølge Lindwall fortsatte marginaliseringsprosessen utover 1800-tallet, og den økonomiske situasjonen ble ytterligere forverret når den tradisjonelle hesteskjærer- og hestedoktorvirksomheten ble overtatt av utdannede veterinærer mot slutten av hundreåret.

En beskrivelse av sosial marginalisering har vi også fra det tysktalende området i omtrent samme tidsrom. Ulrich Friedrich Opfermann har vist at det fra slutten av 1700-tallet inntreffer en form for pauperisering av sigøynerne i den vestlige delen av det tysktalende området. I første rekke knytter han marginaliseringsprosessen til at hæren på det nærmeste ble stengt for gruppa. Tjeneste i hæren hadde både gitt lønnsinntekter, rettslig beskyttelse og en viss grad av sosial aksept.¹⁰⁹⁶ Også andre fortjenestemuligheter ble innskrenket i samme tidsrom. Thomas Fricke har beskrevet hvordan porselenshandelen ble stengt for sigøynere. Etter en klage fra en lokal embetsmann som hevdet at sigøynerne bare drev porselenshandelen som dekke for ulovlig virksomhet, tok myndighetene i 1775 initiativ til at sigøynerne ble utestengt som selgere for porselensfabrikken i Ludwigsburg. En forordning av

¹⁰⁹⁴ Fricke 1996, s. 565. Opfermann 2007, s. 277

¹⁰⁹⁵ Lindwall 2005, s. 18.

¹⁰⁹⁶ Opfermann 2007, s. 321.

1776 innskjerpet og utvidet forbudet. Hvis sigøynere som reiste med en skriftlig tillatelse til porselenshandel ble pågrepet, skulle fabrikken som hadde utstedt tillatelsen tilskrives, og innehaveren måtte svare for hvorfor det var gitt salgstillatelser til sigøynere.¹⁰⁹⁷

Det finnes noen indikasjoner på at en tilsvarende utvikling fant sted i Finland, men her er de sosiale forholdene for sigøynegruppa foreløpig for lite undersøkt til at det er mulig å si noe sikkert. Vi har sett at mulighetene til å tjenestegjøre i hæren falt bort da Finland ble underlagt Russland i 1809. I 1780 nevnte Christfrid Ganander både soldater, offiserer og byborgere blant sigøynerne i Finland.¹⁰⁹⁸ Han ga også eksempler på solid velstand blant enkelte av dem. Den svenske forfatteren og historikeren Adolf Iwar Arwidsson har beskrevet sitt møte med finske sigøynere i åra 1817-1825. Han forteller at de vanligvis ble ansett som velstående. De var velkledt og holdt gode hester. Tigging var ifølge Arwidsson vanlig, men vinningsforbrytelser som tyveri var ikke særlig utbredt.¹⁰⁹⁹ Åtti år seinere nevnte også Arthur Thesleff at det fantes velstående sigøynere, men gjennomgående beskriver han dem som svært fattige: ”Många Zigenare finnas, hvilka äro så fattiga, att de ej ens ega det nödvändigaste för sin existens utan vandra till fots i det största eländet från gård till gård både vinter och sommar.”¹¹⁰⁰ Til forskjell fra Arwidsson mente han at vinningskriminalitet var svært vanlig. 1700-tallets sigøynersoldater, underoffiserer og byborgere synes helt glemt i Thesleffs historiske beskrivelser.

De omvandrende gruppene i Norge og Danmark hadde ikke etablert seg i tilsvarende posisjoner som de svenske, tyske og finske gruppene. Siden utgangspunktet var annerledes, finner vi heller ikke en liknende marginaliseringsprosess som i Sverige og det tysktalende området. Men folkevekst og økende fattigdom skapte trolig generelt vanskeligere forhold for omvandrende grupper på 1800-tallet. Med en gradvis svekking av oppfatningene om at enkelte arbeidsoppgaver var uærlige falt noe av næringsgrunlaget vekk, og også i Norge og Danmark ble hesteskjæringen etter hvert overtatt av utdannede dyrleger.

¹⁰⁹⁷ Fricke 1996, s. 432.

¹⁰⁹⁸ Historikeren Pani Pulma ved Universitetet i Helsinki karakteriserer Gananders opplysninger om byen Nådendal som ”just en Tattarstad” som en overdrivelse. Men det fantes et mindre antall finske sigøynere som hadde borgerskap i Nådendal ca 1750-1770. Opplysninger i e-post fra Pani Pulma 2.12.2008. En del finske sigøynere fikk byborgerskap allerede på 1600-tallet (Pulma 2009, s. 14).

¹⁰⁹⁹ Adolf Iwar Arwidsson (1791-1858). Arwidssons beskrivelse er gjengitt i Bugge 1858, s. 143f.

¹¹⁰⁰ Thesleff 1899, s. 18.

8.8.1 Årsaker til marginaliseringen

Bo Lindwall reiser spørsmålet om det bare er ”tidernas förändring” eller en bevisst strategi fra samfunnets side som ligger bak marginaliseringen av de svenske taterne på 1800-tallet. Han lar spørsmålet ligge ubesvart, men peker på at det kanskje kan være en fruktbar problemstilling for en avhandling. Innafor rammen av denne avhandlingen blir spørsmålet for stort, men jeg vil forsøksvis antyde noen forklaringer ved å se nærmere på de enkelte områdene hvor utestengingsmekanismen var virksomme.

Når det gjelder taternes posisjon i hæren, var det åpenbart større strukturelle endringer som virket inn. En viktig faktor var trolig at de vervede styrkene ble redusert med den mest markerte nedgangen i forbindelse med tapet av Finland i 1809 og Pommern i 1814. En stor del av de vervede troppene hadde vært forlagt i disse områdene. Etter 1815 gikk Sverige inn i en ubrutt fredsperiode, som både hadde innvirkning på behovet for rekruttering av soldater og på soldatenes muligheter for avansement. Hvorvidt det også forekom en bevisst utsiling av taterne, er et spørsmål som krever nærmere undersøkelser. Vi kan imidlertid tenke oss at taternes statustap på øvrige områder også virket inn på synet på taterne i hæren.

I avsnittet om byborgerskap så vi at det var de små og ofte relativt nyetablerte byene som åpnet for å gi taterne borgerrettigheter. Taternes borgerrettigheter var omstridt selv om borgerskap i en del tilfeller førte til betydelig sosialt avansement og innlemmelse i majoritetssamfunnet. Etter den intensive perioden med bygrunnlegginger på 1600-tallet stoppet nyetableringen av byer nesten helt opp på 1700- og 1800-tallet. I stedet foreslo statsforvaltningen å innskrenke privilegiene til flere av de mindre byene. Det var særlig byer med mange såkalte kremmere som var utsatt. I motsetning til kjøpmennene som hadde kapital, bidro til industriutvikling og eksporterte foredlede varer, ble kremmerne ansett som skadelige for økonomien. Det ble hevdet at de bare drev åger med utenlandske varer.¹¹⁰¹ De små byene som i utgangspunktet hadde hatt et sterkt behov for å øke sitt folketall og sine skatteinntekter, ble trolig etter hvert mer opptatt av at et renommé som kremmer- eller taterby kunne få negative konsekvenser, jf. det tidligere nevnte eksempelet fra Vimmerby. Fra midten

¹¹⁰¹ Karlsson 1985, s. 106f.

av 1700-tallet virker det som om de fleste taterborgerne bare hadde kontingentborgerskap. Svært mange av kontingentborgerne var omreisende glass- og porselenshandlere.

For glass- og porselenshandelen finner vi tilsvarende innstramningstiltak som i det tysktalende området. I et rundskriv til landshøvdingene fra 1781 ble det nedlagt forbud mot at glassverkene brukte tatere som glasshandlere.¹¹⁰² Det ser imidlertid ikke ut som om dette forbudet fikk noen effekt. Ved riksdagen i Norrköping år 1800 la borgerstanden fram en klage mot de omvandrende glass- og porselenshandlerne. I klageskriftet til kongen ble det først vist til det allmenne forbudet mot at ”tartarer” og ”ziguenare” strøk rundt i landet. Deretter pekte borgerstanden på at ”...ett annat slags folk, ej olikt det förra, lika skadligt för sederna och lika onyttigt för landet, har uppstått uti de s.k. Glasförare och Glas samt Porcellains-handlare, som skyddade av bruken kringfara landet, under utövande av varjehanda bedrägerier och liderligheter.” Borgerstanden ba om at denne gruppa skulle ”...inbegripas i förbudet mot Tartarer och Ziguenare, att under vad sken som hälst kringfara landet eller besöka allmänna marknadsplatser”.¹¹⁰³ Borgerstandens klage mot glassførerne ble i 1802 fulgt opp av sentralmyndighetene. I en kunngjøring til glassverkseierne ble det nedlagt forbud mot å ta ”lösa och vanfrenjdade personer” i tjeneste. Overtredelse av forbudet ville føre til bøtelegging. Det ble også innført begrensninger på hvor mange reisehandlere hvert glassverk kunne ha. Videre ble det bestemt at glasshandlere som reiste i følger på flere enn seks personer skulle straffes med bøter. I 1822 ble det forbudt å selge glassvarer direkte i gårdene.¹¹⁰⁴ Gradvis ble det altså satt bom for en type handel som var en sentral næringsvei for svenske tatere på 1700-tallet.

Innstramningene i den omreisende glasshandelen løp parallelt med en stor diskusjon rundt liberalisering av handelen generelt. Som på 1700-tallet dreide det seg om en økonomisk konflikt mellom de bofaste handelsmennene i byene og de omreisende småhandlerne. Men argumenter knyttet til moral og sedelighet ble flittig benyttet i debatten. De omreisende handelsmennene ble blant annet beskyldt for å spre kjønnssykdommer, de ble beskyldt for

¹¹⁰² Svensson 1993, s. 84.

¹¹⁰³ Riksdagsprotokoll år 1800, Stockholm 1800, s. 335 samt vedlegg s. 635. Her sitert etter Fogelberg 1985, s.3f.

¹¹⁰⁴ Fogelberg 1985, s. 4f.

svindel og lureri, og de ble til og med holdt ansvarlige for mord fordi arsenikk var en av handelsvarene.¹¹⁰⁵ Andre debattanter forsvarte den omreisende handelsvirksomheten. De vektla at den hadde lange tradisjoner og at det var en handelsform som var vokst fram på *naturlig vis* – et honnørord på denne tida.¹¹⁰⁶ Tatere nevnes ikke særskilt i disse debattene. Men det går klart fram at det er enkelte grupper som skal underlegges spesiell oppfølging og kontroll. I riksdagsbeslutningene fra år 1800 nevnes følgende grupper sammen med glass- og porselensførerne: Jøder, italienere, hestebytttere og ”skålvestgötar”.¹¹⁰⁷

Det kan se ut som om en underliggende forutsetning for liberalisering av handelen var at det ble trukket et skille mellom de ”hederlige” omreisende handelsmennene som fulgte en gammel svensk tradisjon, og ”utskuddene” som fordervet moralen. Både i Sverige, Norge og Danmark viser 1800-talls diskusjonene rundt fattigdoms- og ordensproblemer at de omvandrende gruppene ikke bare ble ansett som et spesielt truende og farlig sjikt, de ble også forstått som et moralsk problem. Einar Niemi har framhevet påvirkningen fra Hegels sedelighetslære og synet på statens sivilisasjonsoppgaver. Hjem, arbeid og renslighet var grunnleggende forutsetninger for sedelighet. Mennesker uten fast bosted, som taterne, truet sedeligheten og var dermed også en trussel mot sivilisasjon og dannelsen.¹¹⁰⁸ En slik tankegang kommer klart fram i tyske embetsmenns uttalelser om ”sigøynerproblemet” i 1840-åra. ”Sigøynerproblemets” kjerne var moralsk og sedelig fordervethet. Den sentrale oppgaven var å venne sigøynerne til ”Ordnung, Arbeit und Reinlichkeit”. Tiltakene rettet mot sigøynere ble beskrevet som siviliseringsarbeid.¹¹⁰⁹ Den samme tankegangen og begrepsbruken går igjen hos Eilert Sundt. Hvorvidt Sundt hentet dette tankegodset fra Hegel eller om han bygget på sin lesning av tyske utredninger om ”sigøynerproblemet” skal være usagt. For så vidt kan han også ha hentet tankemåten direkte fra Grellmann, som også oppfattet sigøynerne som et moralsk problem og vektla behovet for sivilisering.

¹¹⁰⁵ Arsenikk ble brukt som rottegift. Det ble også kalt rottekrutt.

¹¹⁰⁶ Om debattene rundt liberalisering av handelen og særlig riksdagsdebattene på 1820-tallet, se Lundqvist 2008, s. 55-71.

¹¹⁰⁷ Sveriges Rikets Ständers bevillning för nästkommande år 1801 och de påföljande åren intill nästa Riksdag, Gjord och samtyckt vid Riksdagen i Norrköping den 15 juni 1800.

¹¹⁰⁸ Niemi 2003, s.23.

¹¹⁰⁹ Opfermann 1997, s. 99-107.

8.9 Sammenfatning

Hestehandel er et sentralt element i taternes økonomiske tilpasning gjennom hele perioden. Her er det snakk om kontinuitet og lange linjer. I Norden er en form for hestehandel dokumentert fra 1591. På kontinentet hører vi om sigøynere som drev hestehandel allerede i 1422. Annen handelsvirksomhet, dels med egen produserte varer, dels med innkjøpte varer har også vært viktig. Handel forutsetter en viss grad av integrasjon spesielt når det gjelder språklige og sosiale ferdigheter. Kildene indikerer at taterne raskt skaffet seg det språklige og sosiale repertoaret som skulle til for å drive slik virksomhet. Uærlige yrker som hesteskjæring har jeg først funnet nevnt mot slutten av 1600-tallet.

Institusjonaliserte bånd til majoritetssamfunnet ble knyttet gjennom soldattjeneste og i Sverige og Finland også gjennom byborgerskap. Soldattjeneste og byborgerskap ga legal beskyttelse og kunne kombineres med reisevirksomhet. Myndighetenes forfølgelsespolitikk ble kombinert med en politikk basert på økonomiske nyttehensyn. Vi ser det særlig markert i Sverige hvor behovet for soldater var stort, og den økonomiske politikken var kombinert med en ekspansiv befolkningspolitikk som vektla byvekst.

Det er sterke fellestrekk i den økonomiske tilpasningen til alle omvandrende grupper i Norden. De samme trekkene går igjen i det tysktalende området, der de gjelder både grupper som omtales som sigøynere og grupper som kalles Jenische. Slike fellestrekk viser i første rekke at det i hele området fantes markeder som etterspurte ambulerende handel og håndverk. Oppfatninger om at de nordiske taterne må knyttes til jenisch-gruppene på grunn av sammenfallende økonomisk tilpasning er ikke holdbare. Fellestrekkene med de tyske sigøynere er vel så sterke.

Taternes økonomiske tilpasning er ikke bare preget av kontinuitet, men også av raske tilpasninger til nye markedsforhold. Dette er særlig klart dokumentert fra Sverige hvor veksten i manufakturene førte til at taterne etablerte seg i nye yrkesposisjoner. Her ser vi også ved overgangen til 1800-tallet endringer som må kunne karakteriseres som brudd. Taterne mistet sine etablerte posisjoner som byborgere og glass- og porselenshandlere og yrkesmulighetene i hæren ble betydelig svekket. En parallell utvikling fant sted for sigøynere i det tysktalende området. Både i Norden og i det tysktalende området var 1800-tallets første halvdel en periode med økende fattigdom og skarpere klasseskiller.

Marginaliseringen av tatere og sigøynere inngikk i det generelle fattigdomsbildet, men kan ikke forklares fullt og helt ut fra det. I utstøtingsprosessen finner vi klare strukturelle faktorer knyttet til endringer i militærvesen og økonomi, men når det gjelder glass- og porselenshandlerne dreier det seg også, mer eller mindre eksplisitt, om en utstøting på etnisk grunnlag.

Kapittel 9. To mikrohistoriske kildestudier

9.1 Problemstillinger

I dette kapittelet vil jeg presentere to kildestudier på mikroplanet. Jeg vil følge to familiegrupper tett med utgangspunkt i blant annet kirkebøker, rettskilder og militære ruller. Den første familiegruppa er omtalt i kildene som sigøynere eller tatere og fortalte også selv at de var det. Når det gjelder denne gruppa er det i første rekke etnisitetsmarkeringer og etnisitetsforhandlinger jeg vil undersøke.

Den andre familiegruppa har jeg aldri funnet omtalt i kildene som tatere. Jeg kan heller ikke slå fast med absolutt sikkerhet at de var dét på grunnlag av andre opplysninger. De livnærte seg i typiske tateryrker. I Sverige var de åpenbart en del av det omreisende miljøet i tilnytning til småbyer med mange taterborgere. I Norge var de dels omreisende, men etter hvert bofaste eller semibofaste. Enkelte medlemmer av gruppa og deres etterkommere oppviser en betydelig sosial mobilitet. Det dreier seg om en gruppe som befinner seg i et grenseland i mer enn én forstand. Med undersøkelsene rundt denne gruppa er det nettopp disse grensetilstandene og overgangene jeg vil belyse.

9.2 Pehr Hellbom og hans følge – etnisitetsforhandlinger i møtet mellom tatere og myndigheter

I mai 1728 ble et stort taterfølge pågrepet i nærheten av Örebro i Sverige. Melding om pågripelsen og en forespørsel om hvordan man skulle forholde seg med følget, ble sendt til Stockholm. Saken ble lagt fram for Kongen og drøftet i riksrådet. Det ble tatt opp lange og grundige forhør, og til slutt konkluderte de svenske myndighetene med at følget skulle forvises til Norge. Deretter ble de sendt med vakt fra lensmann til lensmann nordover for til slutt å bli ført over grensen til Norge i september 1728. Oppholdet i Norge ble imidlertid ikke langvarig. Allerede i oktober, etter et kort opphold i Trondheim, ble følget tatt til fange på Melhus, forhørt og satt i arrest i Trondheim. I november 1728 sendte de norske myndighetene dem tilbake over grensen til Sverige. Der ble de arrestert for tredje gang og igjen ført til Stockholm. Sommeren 1729 ble følget deportert med skip til Pommern.

Det finnes et rikt kildemateriale om denne saken – norske og svenske forhørsprotokoller, korrespondanse mellom ulike myndighetsnivåer, referater fra møter i det svenske riksrådet og

en søknad om nåde fra Pehr Hellbom som var taterfølgets overhode. Saken er temmelig utførlig omtalt i Allan Etzlers avhandling *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige* og henvist til i Adam Heymowskis avhandling *Swedish "Travellers" and their Ancestry*.¹¹¹⁰ Etzler har særlig vektlagt protokollene fra Riksrådet. Han har også en interessant gjennomgang av svensk lovgivning angående "zigenare" eller "tattare".¹¹¹¹ Taternes egen identitetsforståelse slik den framkom under forhørene, er lite berørt. Etzler har heller ikke hatt tilgang til kildene fra Norge. Heymowski gjengir Hellbom-saken ganske kort. Hans framstilling bygger på Etzlers referat fra forhøret som ble holdt i Stockholm i juni 1728. Heymowski framhever følgets internasjonale sammensetning og slutter av det at det dreide seg om "Gypsies as well as other travellers". Her bygger han nokså ukritisk på fødestedene som ble oppgitt under det første forhøret. Heymowskis fortolkning er knyttet til det som var hans hovedprosjekt - å trekke en skarp skillelinje mellom "gypsies" og "travellers".

Min viktigste innfallsvinkel til dette materialet er spørsmålet om hvordan etnisk identitet ble oppfattet av myndighetene og av taterne selv og hvordan etnisiteten ble markert i møtet mellom tatere og myndigheter. Materialet har selvsagt begrensninger i forhold til en slik analyse. Det er myndighetenes skriftlige dokumentasjon jeg må forholde meg til, men materialet er likevel så vidt rikt at det gir mulighet til å analysere hvordan etnisitet utspilles og forhandles både individuelt, interaksjonelt og institusjonelt. Jeg tar utgangspunkt i en analysemodell som er framlagt av Richard Jenkins i boka *Rethinking Ethnicity*. Jenkins analyserer etnisitet innefor et rammeverk av tre ordner: en individuell orden knyttet til enkeltpersoner - "what-goes-on-in-their-heads", en interaksjonell orden som dreier seg om relasjoner mellom individer - "what-goes-on-between-people" og en institusjonell orden - "ways-of-doing-things" som er systematisert i faste mønstre. Jenkins har valgt begrepet orden (order) for å understreke at det ikke dreier seg om atskilte nivåer. Ordnene kan ikke behandles uavhengig av hverandre. De griper inn i hverandre og gir ikke mening sett enkeltvis. Både ekstern identifikasjon (klassifisering foretatt av andre) og intern identifikasjon

¹¹¹⁰ Etzler 1944, s. 93-102 og s. 144ff. Heymowski 1969 s. 93f.

¹¹¹¹ Begge betegnelser ble brukt synonymt i lovgivningen.

(egen identifisering) finner sted innafor alle tre ordner. Et viktig poeng hos Jenkins er at ytre og indre identifisering aldri forekommer isolert fra hverandre, de to prosessene samvirker.¹¹¹²

Den gruppa jeg skriver om omtales i de svenske kildene både som ”Ziguener”¹¹¹³ og ”tartare” og noen ganger med dobbeltbetegnelsen ”Tartare och Zigeuner”. I de norske kildene er ”tartare” vanligst forekommende, men også ”cigener” brukes. I kildene blir disse betegnelse brukte som synonyme. Jeg bruker betegnelsen tater når jeg omtaler gruppa i løpende tekst.

Jeg har valgt å følge kildematerialet kronologisk, med analysen flettet inn i fortellingen om Pehr Hellbom og hans følge. Startpunktet blir dermed den første pågripelsen av følget utenfor Örebro.

9.2.1 ”Hurudan dem förhållas skall...” – Myndighetenes tvil og ubeslutsomhet

Etter arrestasjonen ble Pehr Hellbom og hans følge brakt til landshövdingen i Örebro, Conrad Ribbing.¹¹¹⁴ Under transporten inn til byen dukket det opp et nytt taterfølge. De fleste mennene i dette følget rømte til skogs, men en gruppe kvinner og barn og en eldre, blind mann ble pågrepet. Totalt var det 36 fanger som ble overlevert til Conrad Ribbing i Örebro. Han var nå ansvarlig for hva som videre skulle skje med dem. I forhold til den institusjonelle orden var det rimelig klart hva man skulle gjøre med et følge av omstreifere som ble identifisert som ”Zigeuner”. I henhold til gjeldende forordning av 1662 skulle de forvises fra Sverige. Måten det skulle gjøres på er også beskrevet i forordningen. De skulle transporteres fra landshövdingdømme til landshövdingdømme fram til rikets yttergrense og der sendes ut av landet. Landshövding Ribbing valgte imidlertid å løfte saken høyere opp. 14.mai skrev han et brev til Överståthållarämbetet i Stockholm.¹¹¹⁵ Her meldte han at han allerede dagen etter ville sende fangene under bevoktning til Stockholm.

¹¹¹² Jenkins 1997, s. 56f. I presentasjonen av modellen viser Jenkins til inspirasjon fra Erwin Goffman og Anthony Giddens.

¹¹¹³ Ordet staves på en rekke forskjellige måter i kildene: Zigeuner, Zeugoner, Sigeuner, Cigener mv.

¹¹¹⁴ Conrad Ribbing (1671-1736). Landshövding i Närke og Värmland 1719-1729.

¹¹¹⁵ Överståthållarämbetets skrivelser til Kungl. Mai:t 20.mai 1728. Brev fra landshövding Ribbing av 14.mai 1728 vedlagt. Riksarkivet, Stockholm.

I brevet henviste Ribbing til ”Kongl. Maj. tts förordningar”. Han var imidlertid opptatt av de praktiske problemene forbundet med utvisning. Han viste til at utvisning til Norge som regel førte til at myndighetene der sendte taterne tilbake eller at de selv krysset grensen og kom tilbake til Sverige på egen hånd. Han pekte på at det var nesten umulig å få taterfølger over til Sjælland eller de tyske provinsene. Og også fra disse områdene var det stor fare for at de ville komme tilbake. Ribbings eget forslag var å sende dem sjøveien til Finland og derfra drive dem over til Russland. Men avgjørelsene og ansvaret overlot han til høyeste myndighet i Stockholm.

Ved anholdelsen hadde det vært mistanke om at hestene følget hadde med seg, var stjålet. Landshøvding Ribbing tok lett på den saken. Ingen rettmessige eiere av hestene hadde meldt seg. Det var heller ikke rapportert om andre tyverier. Han aktet derfor ikke å undersøke saken nærmere. En må anta at Ribbing også tenkte på at det ville bli både dyrt og tidkrevende å forfølge saken. Ved å ekspedere følget videre til Stockholm så raskt, flere dager før brevet om pågripelsen ble mottatt i Stockholm, ble Ribbing kvitt et brysomt problem på en relativt enkel måte.

Da Ribbings brev nådde Stockholm, ble saken raskt tatt opp til behandling i riksrådet. Allerede 21.mai, før fangetransporten hadde nådd Stockholm, drøftet riksrådet spørsmålet om hva man skulle gjøre med de arresterte. På riksrådets møte ble de gjeldende lovbestemmelsene lest opp – forordningen av 1662 om ”Tattare och Zigenare” og kirkeloven av 1686 kap.3 §9. Disse lovbestemmelsene var imidlertid til dels innbyrdes motstridende, og de samme motsetningene gjenspeilte seg i riksrådets diskusjoner. Utvisning var hovedvirkemidlet i forordningen av 1662. Hvis de utviste vendte tilbake, skulle de settes i jern og pålegges straffarbeid på vann og brød på nærmeste slott eller festning. Tater som var grepet i tyveri eller andre forbrytelser kunne avrettes umiddelbart uten lov og dom.¹¹¹⁶ Forordningen av 1662 var imidlertid blitt noe moderert gjennom et rundskriv til Sveriges landshøvdingar av juni 1713. Her ble utvisningsbestemmelsene fra 1662 gjentatt, men det ble gjort et unntak for personer som hadde slått seg ned ”i någon wiss stad eller der hafwa en

¹¹¹⁶ Etzler 1944 s. 71 og 73

redelig näring.”¹¹¹⁷ I dette rundskrivet ble det også slått fast at tatere som hadde begått forbrytelser hadde krav på rettslige forhør og dom. Rundskrivet av 1713 var en form for tilnærming mellom forordningen av 1662 og kirkeloven av 1686. Den svenske kirken hadde opprinnelig forbudt prestene å døpe barn av tatere. Kirkeloven av 1686 var et brudd med denne politikken. Her heter det at hvis ”the landzstrykare som hoss oss tartare kallas, skulle emot vårt förbud uti vårt rijke sig insmyga”, skulle prestene døpe barna deres hvis foreldrene ønsket det. Foreldrene måtte imidlertid formanest om å bosette seg fast og la seg undervise i kristendom. Hvis de ikke gjorde det, skulle barna tas fra dem.¹¹¹⁸

Ikke bare lovbestemmelsene, men også myndighetenes praksis hadde vært sterkt varierende. Utvisning hadde vært et sentralt virkemiddel. Men tillatelse til en form for fast bosetting hadde også vært praktisert. Under riksrådsmøtet den 21.mai ble det henvist til at det tidligere hadde vært fire byer i Sverige hvor taterne hadde hatt lov til å oppholde seg – Hjo, Falkenberg, Gränna og Vimmerby. Det kom også fram synspunkter om en mildere behandlingsmåte for tatere som var født i Sverige. Derfor var det viktig å få klarlagt hvor de arresterte var født og hvilket språk de snakket. Det ble besluttet å utsette videre behandling inntil fangene var forhørt i Stockholm.¹¹¹⁹

Det er ulike syn på etnisitet som brytes her både institusjonelt i forordninger og myndighetsutøvelse og interaksjonelt i rådsmedlemmenes diskusjoner. I den ene formen for etnisitetsoppfatning framstod etnisitet som skjebne. En tater var en tater, fremmed og uønsket, uavhengig av livsform, fødested og tilknytning til Sverige. Ifølge den andre formen for etnisitetsoppfatning var de negative særtrekkene mulige å forandre i riktig retning. Tateren kunne bli en nyttig undersått hvis han underkastet seg bosetnings- og tjenesteplikt. Med Sverige som fødeland var potensialet for å bli en god undersått bedre. Kirkeloven åpnet til og med for at utenlandsfødte tatere ved hjelp av luthersk trosundervisning og fast bosetning kunne bli nyttige samfunnsborgere på linje med fastboende og hardt arbeidende svensker.

¹¹¹⁷ Sitert etter Etzler 1944, s. 84. Rundskrivet førte også til at enkelte taterborgere ble fratatt sitt borgerskap på grunn av at deres næring ikke ble ansett som ”redelig”, jf. underkapittel 7.4.5.

¹¹¹⁸ Etzler 1944 s. 78

¹¹¹⁹ Rådsprotokoll, inrikes civilärenden, 1728 og Inrikes civil exp.reg. 1728 januar-juni, Riksarkivet, Stockholm.

9.2.2 Forhøret i Stockholm

De 36 taterne som var pågrepet utenfor Örebro, ble ført under bevoktning til Stockholm. Ved siste overnatting før Stockholm klarte imidlertid 15 av fangene å rømme. Blant rømlingene var trolig Pehr Hellboms sønn, Christian, og hans forlovede. Da fangetransporten kom fram til Stockholm besto den av 21 personer, 19 av disse tilhørte Pehr Hellboms følge. To personer, en blind mann og hans sønn, tilhørte opprinnelig et annet følge. Fangene ble overlatt til Slottskanselliet og forhørt der.¹¹²⁰

Under forhøret ble slektskapsrelasjonene i følget kartlagt. Det framgår at Hellboms følge var en form for utvidet kjernefamilie som bestod av et foreldrepar, Pehr Hellbom og hans kone Anna Christensdotter, med sju barn i alderen tre til 23 år, to svigerdøtre og tre barnebarn. I tillegg kom Pehr Hellboms ugifte søster. To yngre kvinner i følget, en enke og en ugift, hadde en mer perifer slektskapsrelasjon til Hellbom. Enka som het Kerstin Pehrsson, fortalte at hun var søster av en av Hellboms svigerdøtre. Kerstin hadde med seg to mindreårige barn. Den ugifte kvinnen, Stina Erichsdotter, fortalte at hun var Kerstins søskenbarn. Av de 21 fangene var over halvparten, totalt elleve, barn under 16 år.

Når det gjaldt språket, konkluderte forhørsrapporten med at samtlige med ett unntak talte ”rent Swänska”. Unntaket var Hellboms svigerdatter, Annicka Hindricksdotter . Om henne het det at hun brøt ”af Tyskan på Norska”. Annicka Hindricksdotter var også den eneste som oppga å være født utenfor Norden. Hun var født i Hamburg og beskrev en vandringvei gjennom Jylland, over til Skåne, derfra til Norge og så over fjellene til Hälsingland i Sverige hvor hun hadde giftet seg med Pehr Hellboms eldste sønn, Johan. Det ble ikke gjort noe forsøk på å klarlegge hvorvidt gruppa hadde et eget språk. Vektleggingen av språk var ikke knyttet til tateridentiteten, men gjaldt hvilket rike de hadde tilhørighet til. En kartlegging av fødesteder inngikk som fast rutine ved rettslige forhør, men i dette tilfellet var det utvilsomt viktig for myndighetene å få brakt på det rene om det dreide seg om tater med fødested og tilhørighet i Sverige.

¹¹²⁰ Slottskansliets skrivelser til Kung. Mai:t 1728-1730. Forhørsprotokoll vedlagt. Riksarkivet, Stockholm.

For de fleste av barna i følget ble Sverige oppgitt som fødested. Men samtlige personer over 16 år, bare med unntak av svigerdatteren fra Hamburg, oppga å være født i Norge. Pehr Hellbom, hans to eldste sønner, svigerdatteren Annicka Petersdotter og hennes søster Kerstin oppga alle å være født i Trondheim. Disse opplysningene er svært tvilsomme. Ved seinere forhør, både i Norge og Sverige, oppga de fleste av dem å være født i Sverige. Pehr Hellboms sønn Axel som hevdet å være født i Trondheim, oppga bevislig feil fødested. Han er funnet døpt i Enhörna i Södermanland i 1709.¹¹²¹ Bare Pehr Hellboms kone, Anna Christensdotter, holdt fast ved å være født i Norge, riktignok med varierende fødesteder, gjennom samtlige tre forhør som følget gjennomgikk i løpet av 1728.

Ved rettslige forhør av tatere på denne tida var det nokså vanlig at opplysninger om fødesteder varierte fra forhør til forhør og ofte viste seg å være feilaktig oppgitt. I dette tilfellet hadde de pågrepne hatt gode muligheter til å konferere seg i mellom under transporten til Stockholm. Det er trolig at de ble enige om å oppgi Norge og Trondheim som fødested. Sannsynligvis har de kalkulert med deportasjon som en mulighet og har ønsket seg til Trondheim.

Hovedfokuset i forhøret var imidlertid ikke fødested og språk, slik Riksrådet hadde bedt om, men en kartlegging av hvorvidt de anholdte var ”zigeuner”. Forhørsprotokollen viser at man konsentrerte seg om to forhold. Var de anholdte barn av sigøynerforeldre – var de ”af Zigenisk extraction”? Og hadde de et utseende som ble ansett som typisk for sigøynere: svart hår, mørk hud og mørke øyne?

Under forhøret ble betegnelsen ”Ziguener” brukt, i korrespondansen rundt pågripelsen brukes også formen ”Tartare och Zigeuner”. Vi kjenner ikke til hvilken egenbetegnelse Hellboms følge brukte. Seg i mellom omtalte de seg neppe som verken ”tartare” eller ”ziguener”, men i interaksjonen med øvrigheten aksepterte de tilsynelatende det eksonymet myndighetene brukte. De aller fleste i følget tilstod å være ”ziguener”. Sigøynerbetegnelsen var en nominell klassifisering, men den hadde også et betydningsinnhold. Den hadde konsekvenser for dem som ble påført den. Vi må anta at de fleste i følget hadde omfattende erfaring med hva en slik

¹¹²¹ Ytterenhörna (nåværende Enhörna) i Södermanland) C:1, födelselängd år 1709, notis nr 2

betegnelse kunne innebære. I dette tilfellet åpnet den for deportasjon. Når de fleste likevel aksepterte den eksterne kategoriseringen, kan det tyde på at betegnelsen var sammenfallende med en internt definert gruppeidentitet.

To av kvinnene i følget benektet at de var ”Zigeuner”. Den ene var Hellboms svigerdatter Annicka Hindricksdotter som fortalte at hun var født i Hamburg av en fransk far og en tysk mor. Ektemannen og svigerfaren innrømmet imidlertid at hennes foreldre hadde vært ”ziguener”, og i protokollen legges det til at hennes ansikt og hender ”som äro grof swarta” bevitner det. Enka Kerstin Pehrsson dotter benektet også at hun var sigøyner. Om hennes foreldre står det ”...hwilka hon påstår icke warit födde Zigener, utan fadern Fransos ock modern född i Helsingör.” Her ble det ikke lagt til noen beskrivelse av utseendet hennes, men formuleringen ”hwilka hon påstår” tyder på at hun ikke ble trodd. Det stemte jo heller ikke overens med den forklaringen Annicka Petersdotter, hennes søster, tidligere hadde avgitt. Hun fortalte at hun var ”födder in Trondhiem af Norska föräldrar som dock warit af Zigenisk extraction”. I protokollen er det tilføyd ”...det ock dennes swartaktiga hy ock ansikte intyger”. Pehr Hellboms søster, Margareta beskrives som ”hel swartaktig som en criol”. Staffan Grönholt, som ikke hørte til det opprinnelige Hellbom-følget, fortalte at han var født i Bergen av norsk far og finsk mor. I forhørsprotokollen er det ikke gått nærmere inn på hvorvidt han var ”ziguener”, men han beskrives som ”helt swart med swarta hår”.

I tillegg til beskrivelsene av mørk hud- og hårfarge, som tydeligvis ble ansett som en bekreftelse på tateridentitet, kan det også virke som om det fantes en oppfatning av spesielle ansiktstrekk typiske for taterne. Om Pehr Hellbom heter det at han nok har mørkt hår, ”men ej just så ziguenisk mine”. Vi vet at majoritetsbefolkningen på 1700-tallet stort sett oppfattet taterne som stygge. For eksempel skriver Christfried Ganander i 1780 at både menn og kvinner blant ”tatarena äro af naturen rätt fuhla”¹¹²² Om Hellbom, derimot, heter det at han ikke ser ”illa ut” og har ”temmel. gott ansikte”. De to eldste sønnene beskrives med henholdsvis brunt og svartbrunt hår, begge med ”wackert ansikte”.

¹¹²² Ganander 1780 §13.

Av forhøret framgår det at begge parter – fangene og myndighetene – forholdt seg til et nasjonsbegrep som var flertydig. Betegnelsen ”nation” kunne både anvendes om tilhørighet til et rike bestemt ved fødested og anvendes på samme måte som det moderne etnisitetsbegrepet, som en markering av gruppetilhørighet. I dette tilfellet lå etnisitetsforståelsen riktignok nærmere et rasebegrep. Å være tater eller ”ziguener” var knyttet til avstamning og fra myndighetenes side også til trekk ved utseendet som hud- og hårfarge.

Den dobbelte betydningen av nasjonsbegrepet kommer klarest fram under forhøret av Pehr Hellbom. Han beskrev sine foreldre med en yrkesbetegnelse, han oppga at han var født ”af hächtmakare-föräldrar”. På spørsmål om hvilken nasjon de tilhørte, svarte han at han ikke visste det, men han trodde at begge var født i Norge. Her var det altså statstilhørigheten han uttalte seg om, mens forhørslederen trolig spurte etter etnisk opprinnelse. Først seinere under forhøret fortalte han at begge foreldrene ”warit Ziguener”.

Vi ser at partene på begge sider av forhørsbordet kommuniserte rundt et begrep ”ziguener” som begge parter anerkjente som en gruppebetegnelse. Det var et begrep som tilhørte den institusjonelle orden, det var nedfelt i svensk lovverk og knyttet til en rekke etablerte praksiser av forvisning, straff og negativ særbehandling. Relasjonelt var begrepet knyttet til makt og avmakt. I siste instans var det myndighetene som bestemte hvem som var ”zigeuner” og hvilke konsekvenser det skulle få. Men begrepet tilhørte også den individuelle orden. Ved å akseptere ”Zigeuner”-identiteten som myndigheten tilskrev dem, markerte medlemmene av Hellboms følge en egenoppfatning som annerledes og atskilt fra majoritetsbefolkningen. Den eksterne kategoriseringen må ha forsterket gruppeidentifikasjonen. Den skapte utgrupper og bandt disse gruppene tett sammen.

Når Pehr Hellbom fortalte at foreldrene ”warit Ziguener”, aksepterte han på et vis myndighetenes kategorisering, men samtidig opponerte han sterkt mot den betydningen myndighetene knyttet til en slik kategorisering. Under forhøret fortalte Hellbom at han hadde vært soldat i Hälsinge regemente i en årrekke. Han hadde skikket seg vel i tjenesten og deltatt i alle felttog. Likevel var han blitt jaget fra tjenesten uten hederlig avskjed bare fordi foreldrene hadde vært ”zigeuner”. Det framgår av forhørsprotokollen at Hellbom var svært opptatt av denne uretten. Om dette ”klagar han mycket”, står det, men bare noen få uttalelser er direkte referert. Hellbom uttalte: ”At han intet borde lida för det hans föräldrar warit Ziguener”. Han framholdt at så lenge han ikke gjorde annet enn å forsøke å forsørge seg på

ærlig vis, burde han jo tåles i landet som andre kristne mennesker - ”... ock icke allastädes få bortjagas, han kan ju icke med hustru ock barn krypa under jorden, med mera som hans ord lyde.”¹¹²³ Her er vi tett på den individuelle orden, det som foregår i Pehr Hellboms hode i forhold til det å bli tilskrevet en form for identitet, eller snarere konsekvensene av en identitet, som han ikke kunne akseptere. I den interaksjonelle ordenen ser vi hvordan Hellboms selvbilde som en dyktig og tapper soldat kolliderte med majoritetssamfunnets bilde av ”zigueneren” som upålitelig og uønsket.

Vi har sett at det var etniske kriterier knyttet til utseende og opprinnelse som ble vektlagt under disse forhørene. Etniske markører som for eksempel klesdrakt, kulturtrekk og språk ble ikke trukket fram. Under forhøret ble det heller ikke lagt fram mistanker om tiggning, kriminalitet, tyverier og truende atferd, som ellers var en sentral del av majoritetssamfunnets taterbilde. Vandringsruter ble til en viss grad kartlagt, og det ble redegjort for hvordan følget har tjent til livets opphold. De to eldste mennene i følget, Pehr Hellbom, 45 år, og Staffan Grönholt, 55 år, hadde begge bak seg mangeårig soldattjeneste i den svenske hæren. Hellbom oppga at han etter at han ble avskjediget fra Hälsinge regemente, hadde tjent til livets opphold som hektemaker og omreisende handelsmann. Hellboms kone, Anna Christensdotter, arbeidet også som hektemaker, og hadde drevet denne virksomheten sammen med de eldste sønnene når mannen var i felten. Trolig hadde Hellbom selv også reist sammen med dem i de periodene han ikke sto under kommando. Svigerdatteren Annicka Petersdotter og hennes søster og kusine drev ”samma slags kram och näring”. Staffan Grönholt, som var blind etter en ulykke i militæret, ernærte seg ifølge forhøret som musikanter. Han spilte fløyte, og den tolv år gamle sønnen hans slo på tromme. I tillegg tiggte de til livets opphold. Denne delen av forhørsprotokollen er nærmest nøkternt refererende uten eksplisitt fordømmelse av livsformen. Under den videre behandlingen av saken i Riksrådet kom imidlertid den negative oppfatningen av taternes levevis og livsform klart fram i diskusjonene.

¹¹²³ Hellboms formulering er svært lik uttalelser som er referert fra forhør med tyske sigøynere på samme tid. Opfermann gjengir formuleringer som ”Sie könnten doch gleichwohl nicht in die Erde kriechen” (1719) og ”Sie weren von einem oder zum anderen und von einem Land zum anderen in der Welt herumgetrieben, müsten also an einem Ort sich ufhalten und könnten nicht unter der Erden hergehen.” (1721). Opfermann 2007, s. 105.

9.2.3 Hauker og duer i riksrådet

Ved neste behandling av saken i riksrådet 15. juni 1728 lå forhørsprotokollen på bordet.

Fra diskusjonen i rådet kan vi oppsummere to hovedlinjer. Haukene ville forholde seg bokstavtro i henhold til forordningen av 1662. Utvisning var løsningen. Taterne ble sett på som en fremmed og uønsket gruppe uavhengig av fødested og tilknytning til Sverige. Riksråd Ernst Johan Creutz¹¹²⁴ karakteriserte dem som ugress som burde utryddes og fordrives. Taterne gjorde ikke annet enn å ”drifwa kring landet”, de slo seg på ”liderlig wäsende” og var til stor plage for folket. Talsmenn for den myke linjen fant det betenkelig å utvise taterne som var født i Sverige. De la også vekt på tilknytningen mange taterne hadde fått til riket gjennom bosetting og borgerskap i en av de fire byene hvor taterne hadde hatt lov til å slå seg ned. Lengst gikk riksråden Gustaf Bonde¹¹²⁵, som tydelig ville følge kirkelovens taterparagraf. Han så et potensiale for å omdanne taterne til nyttige undersåtter gjennom hardt arbeid. Bonde ville tillate bosetting for alle for å sikre at barna ble oppdratt i den rette evangeliske læren. Andre rådsmedlemmer trakk et skarpt skille mellom utenlandsfødte og svenskfødte.¹¹²⁶

Igjen ser vi hvordan ulike syn på etnisitet utspiller seg i diskusjonene mellom rikets mektigste menn. Nasjonal tilknytning ble vurdert opp mot ”ziguenisk extraction”. Blant duene finner vi en tro på forandring – taterne kunne bli gode kristne og nyttige svenske undersåtter. For haukene framsto gruppa som uforanderlig og uforbederlig.

Heller ikke ved dette møtet konkluderte rådet. Saken kom opp igjen den 9. juli. På dette tidspunktet hadde også et annet taterfølge fra Norge blitt innbrakt til Stockholm. Økonomiske argumenter fikk nå større plass. Allerede ved møtet den 15.juni hadde slottsfogd Drake påpekt de store kostnadene ved å holde taterne arrestert.¹¹²⁷ Dette gjentok han med større tyngde nå. Han hadde i alt 39 personer i forvaring i et stort rom på det gamle tukthuset, og utgiftene til mat og vakt tærte hardt på budsjettet. Det framgikk tydelig at han syntes saken dro for mye i langdrag. I rådsdiskusjonene den 9.juli viste det seg at flere rådsmedlemmer hadde skiftet

¹¹²⁴ Ernst Johan Creutz (1675-1742). Utnevnt til riksråd 1727.

¹¹²⁵ Gustaf Bonde (1682-1764). Utnevnt til riksråd 1726/1727.

¹¹²⁶ Rådsprotokoll, inrikes civilärenden 15.juni 1728, Riksarkivet, Stockholm.

¹¹²⁷ Anders von Drake (1682-1744). Slottsfogd 1720-1728. Fra 1728 underståthållare i Stockholm.

standpunkt. Rådsmedlemmet Carl Gustaf Hård¹¹²⁸ som hadde ansett det for betenkelig å utvise dem som var født i Sverige, gikk nå inn for deportasjon til svensk Pommern og videre deportasjon derfra til tyske områder. Dette standpunktet var i tråd med den praksis Hård hadde fulgt som guvernør over Skåne og seinere som landshøvding i Malmøhus len. Hardlineren Creutz foreslo nå deportasjon av noen i gruppa og bosetting av andre. Dette forslaget fikk flertall. Bare Bonde, som hadde ønsket bosetting for alle, holdt fast ved sitt opprinnelige standpunkt. Det ble videre bestemt at de av taterne som hadde hatt langvarig tilknytning til Västernorrlands len – det vil si Hellbom og hans følge – skulle oversendes til landshøvdingen der for nærmere undersøkelse av om de opplysningene de hadde gitt, var korrekte.¹¹²⁹ Trolig hadde Hellboms mangeårige soldattjeneste og forholdene rundt hans avskjed gjort et visst inntrykk på Rådet. I brevet til landshøvding Bielke i Västernorrland¹¹³⁰ heter det at hvis Hellboms opplysninger kunne bekreftes, skulle han og hans følge fordeles mellom byene i lenet. Der kunne de få oppholde seg og arbeide, men det ble innskjerpet at de ikke måtte få reisepass slik at de kunne reise utenfor byene. Hvis noen av dem gjorde det, skulle de bli hardt straffet – ved første gangs forseelse ”mista rygghuden”, ved gjentatt forseelse skulle saken innrapporteres direkte til Kongen.¹¹³¹ Det gikk også samme dag brev til de øvrige landshøvdingene i grenselenene mot Norge. Her ble det gitt forholdsregler angående taterfølger som kom over fra Norge. De skulle umiddelbart sendes tilbake med beskjed om at de ville bli hengt hvis de viste seg i Sverige igjen. Kongen skulle imidlertid informeres før en eventuell eksekusjon ble utført.¹¹³² En så brutal behandlingsmåte hadde ikke dekning i forordningen av 1662. Påbud om hengning uten lov og dom finner vi i den første allmenne taterforordningen fra 1637, og der gjaldt det bare for mennene i taterfølgene. Forordningen av 1662 var betydelig mildere. Som vi seinere skal se, ble denne behandlingsmåten heller ikke fulgt når det gjaldt Hellbom-følget. Trolig var punktet om henging bare ment som avskrekking. En merknad i førsteutkastet til brevet hvor det heter at

¹¹²⁸ Carl Gustaf Hård (1674 -1744). Utnevnt til riksråd 1726/1727.

¹¹²⁹ Rådsprotokoll, inrikes civilärenden 9.juli 1728, Riksarkivet, Stockholm.

¹¹³⁰ Carl Gustaf Bielke (1683-1754). Landshøvding i Västernorrlands len 1727-1739.

¹¹³¹ Brev fra Kongen til Landtzhöfdingen Bielke. Inrikes civilexpeditionens registratur 1728, juli-dec. Riksarkivet, Stockholm.

¹¹³² Brev til Landtzhöfdingarne Gyllenkrok, Gyllenborg, Ribbing, Danckwardt, Grundel och Bielke. Inrikes civilexpeditionens registratur 1728, juli-dec. Riksarkivet, Stockholm.

straffen skal ”meddelas till skrämnel”, tyder på at det dreide seg om en trussel som myndighetene neppe hadde tenkt å iverksette.

I løpet av rådsbehandlingen hadde riksrådene tvilt og vaklet seg fram til et standpunkt som åpnet for en skjønnsmessig behandling med vurdering i hvert enkelt tilfelle. Taterfølger som kom over grensen fra utlandet skulle kontant avvises. Men i andre saker skulle det å være svenskfødt eller ha langvarig tilknytning til Sverige kombinert med å ha vært i tjeneste eller hatt borgerskap i en by tillegges vekt. Forutsetningen for å få bli i Sverige var imidlertid å gi opp den mobile livsformen og dermed også de tradisjonelle tateryrkene.

9.2.4 Hellboms søknad om nåde

23.juli 1728 ble en nådesøknad fra Pehr Hellbom lest opp i Riksrådet.¹¹³³ På det tidspunktet var beslutningen om å undersøke Hellboms forhold i Västernorrland med tanke på eventuell bosetting der allerede fattet, og riksrådet fant ingen grunn til å endre sin beslutning.

Hellbom kan ikke ha vært kjent med riksrådets beslutning av 15.juli 1728 da søknaden ble skrevet. Han skriver at han og hans familie nå er i arrest og ”skohla förmehnas rijketz innewarelse”. Vi vet ikke hvor aktiv Hellbom kan ha vært i utformingen av nådeansøkningen. Han har helt sikkert ikke skrevet den selv. Fra generalmønsterrullene vet vi at han ikke kunne lese i bok.¹¹³⁴ Under forhøret opponerte Hellbom skarpt mot diskriminering på grunn av sin ”zigeuner”-opprinnelse. I nådeansøkningen framsto han betydelig mer avdempet. Hans hovedstrategi her var å framstille seg som en god og nyttig undersått. Hellbom vektla at han hadde tjent som soldat i Hälsinge regemente i 11 år, at han hadde skikket seg vel, og at han hadde deltatt i alle felttog regimentet hadde tatt del i under ”Ofreden”¹¹³⁵, også i felttogene i Norge som var hans fosterland. Han understreket at også sønnene hans var villig til å gå inn i hæren. Han hadde innplantet et undersåttlig sinnelag i dem. Hellbom uttrykte et sterkt håp om at Kongen ville la den militære innsatsen veie mer enn det at han var ”zigeuner”. Han kalte seg selv for ”gamla soldaten” og bad om at han ikke skulle bli ansett som ”Zeugenere”, men

¹¹³³ Acta Miscellanea (s.k. Palmsköldska saml.) Riksarkivet, Stockholm. Her sitert etter transkribert avskrift i Volym 2 F/sa Allan Etzler 38/1981, Nordiska museets arkiv.

¹¹³⁴ Generalmönsterrullor Hälsinge regemente 1716, Alfta Kompani, KrA. Sitert etter Etzler 1944, s. 146.

¹¹³⁵ Den store nordiske krig 1700-1721.

få tillatelse til å bosette seg og betale skatt - ”...få blifwa en rätt inwånare, på den ort iag finner läglig,...”.

Religiøs tro og praksis var et annet sentralt punkt i nådesøknaden. Hellbom framhevet at han ikke bare var født ”i de Evangeliske Länder”, men også var en ”rätt Evangelisk eller Lutersk till tro og Relion” og hadde gått regelmessig til alters sammen med hustru og barn.

Pehr Jönsson Hellbom var en talefør person som sto opp for sin rett. Under forhøret opponerte han mot forskjellsbehandling og diskriminering på bakgrunn av at hans foreldre ”warit Ziguener”. Han angrep majoritetssamfunnets oppfatning av hva det innebar å være av tateravstamning. I nådeansøkningen gikk han inn i en dialog på majoritetens og maktas premisser. Han satte tateridentitet opp som en form for motpol til undersåttlig troskap, evangelisk-luthersk religion og fast bosetning. Her speiler han de vanlige karakteristikkene som ble tillagt tater og framstiller seg selv som den rake motsetning. Vi ser imidlertid av nådesøknaden at Pehr Hellbom ikke hadde tenkt å oppgi sin omreisende livsform. Han bad om å få tillatelse til å drive ”Wästergiöte Handell”, det vil si omreisende småhandelsvirksomhet.

Vedlagt nådesøknaden lå et brev fra Hellboms overordnede ved Hälsinge regemente, Alfta kompani, kaptein H. Phaleen. Brevet er datert 26. oktober 1725. Det bekrefter Hellboms opplysninger i forhør og nådesøknad. Hellbom ble avvist fra kompaniet ”för den orsak skull at denne är en Zeugener eller Tattare”. I henhold til Phaleens opplysninger hadde Hellbom tjenestegjort ved kompaniet i elleve år. Phaleen bekrefter også at Hellbom hadde vært en god soldat som ”...hållit sig wäll utij alle de stycken som honom befalt blifwit...”.¹¹³⁶

Et brev til Krigskollegiet fra oberst von Buddenbrock, datert 11.9.1725, forteller noe mer om bakgrunnen for Hellboms bortvisning fra hæren. Von Buddenbrock skrev til Krigskollegiet og bad om å få anledning til å fjerne Hellbom fra tjenesten. I brevet karakteriserte han Hellbom som en ”vanartig och liderlig karl” og som ”en af dhe TARTHARE här i landet plägar stryka och färdas af och an”. Han viste til en klage fra Bollnäs sogn hvor Hellboms soldatrote lå. I klagen heter det at Hellbom har med seg ”et löst anhang” som er sognet til ”mycken last”. Trolig ble

¹¹³⁶ Volym 2 F/sa Allan Etzler 38/1981, Nordiska museets arkiv. Transkribert avskrift.

Hellboms soldattorp brukt som overnattings- og møtested for slektninger og andre tatere på gjennomreise. Sognet ville bli kvitt Hellbom og tilbød seg å skaffe en annen rotesoldat i hans sted. I en påskrift fra krigskollegiet heter det at hvis Hellbom er ”af Tartarare eller Zigeunerne” burde han aldri ha vært antatt som rotesoldat. Han bør sparkes fra regimentet uten lovlig avskjed og behandles i henhold til de kongelige forordningene om tatere og sigøynere.¹¹³⁷

Hellboms overordnede har tydeligvis hatt ulikt syn, både på Hellbom personlig og trolig også i forhold til bruk av tatere som soldater generelt. Det er verdt å merke seg at for Krigskollegiet var det Hellboms tateridentitet som var avgjørende, ikke klagen fra lokalmiljøet.

9.2.5 Utvist, pågrepet og utvist igjen. Forhørene i Norge

Hellbom og hans følge ble under bevoktning transportert fra Stockholm til Gävle. Av seinere forhør framgår det at Hellbom må ha fått et tilbud om bosetting i Västernorrland, men at han avslo det. Årsaken kjenner jeg ikke. Hellbom selv sa i et seinere forhør at det var fordi han regnet med å få bli i Norge. Kanskje var de strenge bestemmelsene om at bosatte tatere ikke skulle få reisepass, utslagsgivende. Uten reisepass ville han være avskåret fra sitt vanlige levebrød som hekemaker og handelsmann. Kanskje var plassering av barna i rasphus eller spinnhus et element i bosettingstilbudet. Slik bortsetting av barn ved bosetting var blant de tiltak som ble drøftet i riksrådet. Med Hellboms avslag var deportasjon til Norge uunngåelig. Den 4. august 1728 ble følget sendt fra Gävle, og etter en ferd nord- og østover som tok nær en måned, ble fangene forvist over grensen til Norge den 2.9. 1728.¹¹³⁸ På grensen ble trusselen om at de ville bli hengt hvis de vendte tilbake, lest opp for dem. Fra grensen tok Hellbom og hans følge veien til Trondheim. Vi vet at de var der den 11. oktober. Denne dagen oppsøkte de Stiftsamtmann Benzon og fikk utstedt et reisepass til Christiania for fire personer, Hellbom, hans kone og hans to eldste sønner, Johan og Axel. Reisen gikk videre til Melhus rett sør for Trondheim. Der oppholdt de seg i gjestgivergården da de den 14.10. ble stoppet av løytnant Christian From som bad dem visse reisepass. From fant at følget som da talte 18 personer

¹¹³⁷ Krigskoll. Brevbok 1725, 1, s. 127, Krigsarkivet. Her er brukt transkribert avskrift i Volym 2 F/sa Allan Etzler 38/1981, Nordiska museets arkiv.

¹¹³⁸ Reisepass fra Gävle Landskanselli datert 7.8.1728. Trondhjem Stift og Amt, Sorenskriverbrev Fj6, Gauldal 1708-1754, "Documenter over de Tartarers examination", Statsarkivet i Trondheim.

med stort og smått, bare hadde gyldig pass for fire personer. Han lot stodderfogden anholde følget, og ved ransakning ble det funnet et reisepass fra Gävle hvor det framgikk at gruppa var ”ziguener” og at de var utvist fra Sverige. I tillegg hadde de et reisepass utstedt i Örebro den 12.1.1728. Dette passet gjaldt for de samme fire personene som hadde fått pass i Trondheim, og var blitt forevist ved passutstedelsen der. Løytnant From innberettet saken i brev til stiftsamtmann Benzon i Trondheim samme dag.¹¹³⁹

Da stiftsamtmann Benzon fikk melding om taterfølget var han mest opptatt av de tre reisepassene følget hadde.¹¹⁴⁰ Ett av dem hadde han selv utstedt. Her hadde han garantert fri og ubesværet reise for fire personer. Ifølge Benzons pass dreide det seg om fire svenske personer som reiste i ærlig ærend, ikke et truende taterfølge.¹¹⁴¹ Ved passutstedelsen i Trondheim hadde Hellbom lagt fram et pass utstedt i Örebro av landshövding Ribbing. I henhold til dette passet skulle Hellbom med kone og to sønner få reise ubehindret og forsørge seg med messing- og stålarbeid.¹¹⁴² Løytnant From i Melhus hevdet at dette passet var et falskneri. Men det er egentlig lite som tyder på det. Passet fra Ribbing var i alle fall akseptert både i Vesterås og i Uppsala ifølge påskrifter fra landskanselliene der. Passene fra Trondheim og Örebro viser snarere det dobbelte i både norske og svenske myndigheters behandling av tatere. Trolig skjønnte både stiftsamtmann Benzon og landshövding Ribbing at det dreide seg om tatere når de utstedte passene. Men små grupper ble ikke ansett som et problem. Det var først når store følger ble anholdt, at det ble tatt opp omfattende forhør og rapportert til høyere myndighetsnivåer. Stiftsamtmann Benzon var også svært opptatt av passet han ikke hadde fått se da Hellbom kom til ham for å få utstedt pass – passet fra landskanselliet i Gävle datert 4.8.1728. Dette passet var utstedt i forbindelse med deportasjonen til Norge og her stod det svart på hvitt at Hellbom og hans følge var ”zigeuner”.¹¹⁴³

¹¹³⁹ Brev fra løytnant Christian From til stiftsamtmann Benzon, datert 14.10.1728. Trondhjem Stift og Amt, Sorenskriverbrev Fj6, Gauldal 1708-1754, "Documenter over de Tartarers examination", Statsarkivet i Trondheim.

¹¹⁴⁰ Brev fra Stiftsamtmann Benzon til fogd Hans Ibsen og sorenskriver Jens Randulf i Gauldal, datert 16.10.1728.

¹¹⁴¹ Pass fra Stiftsamtmann Benzon datert 11.10.1728. Trondhjem Stift og Amt, Sorenskriverbrev Fj6, Gauldal 1708-1754, "Documenter over de Tartarers examination", Statsarkivet i Trondheim.

¹¹⁴² Pass fra landshövding Ribbing i Örebro datert 12.1.1728. Trondhjem Stift og Amt, Sorenskriverbrev Fj6, Gauldal 1708-1754, "Documenter over de Tartarers examination", Statsarkivet i Trondheim.

¹¹⁴³ Pass fra Gävle landskanselli av 7.8. 1728. Trondhjem Stift og Amt, Sorenskriverbrev Fj6, Gauldal 1708-1754, "Documenter over de Tartarers examination", Statsarkivet i Trondheim.

Kristian 5.s norske lov av 1687 var gjeldende norsk lov angående tatere i 1728. I § 3-22-3 heter det at ”Tatere, som omløbe og besvige folk med deris Bedrægeri, Løgn, Tyveri og Troldom skulle af Stædets Øvrighed paagribis, hvor de kunde befindis...” Anførere skulle få dødsstraff og de øvrige utvises. Hvis noen kom tilbake etter utvisning, skulle de også straffes med dødsstraff. Personer som ga tatere nattelosji skulle betale bøter. Stiftsamtmann Benzon hadde etter denne lovbestemmelsen forsømt seg når han ga tatere reisepass. Vi vet imidlertid at lovbestemmelsene sjelden eller aldri ble praktisert fullt ut etter lovens bokstav.

Stiftsamtmannen oppsummerte i fem punkter hvilke spørsmål han ønsket klarlagt ved forhørene av Hellboms følge. Han ville vite hvorfor bare fire personer hadde søkt reisepass når følget besto av 18 personer. Han ønsket klarlagt på hvilken måte Hellbom hadde skaffet seg passet fra Örebro som var blitt forevist ved passutstedelsen i Trondheim, og hvorfor de ikke hadde vist ham det seinere passet utstedt i Gävle. Videre ville han ha opplysninger om navn, alder og fødested på samtlige i følget som var tilstede og hvor de øvrige var som var nevnt i passet fra Gävle, men ikke blant de anholdte på Melhus. Etter å ha listet opp disse spørsmålene i fem nummererte punkter, la han til at han også ville ha beskjed om allmuens klagemål.¹¹⁴⁴

Et av de sentrale punktene under forhøret på Melhus var årsaken til at følget ble forvist fra Sverige. Her var det bare Pehr Hellbom selv som oppga den reelle årsaken. Han svarte: ”bare for det at de sagde at hand var af Cigeners Nation som de holte ham for”. På spørsmål om han var ”af dend Nation”, svarte han nei, han var født ved ”Wennisborg”.¹¹⁴⁵ Han benektet også at kona var ”af de Cigener”. Hun var født i ”Christiania ved Gammelbyen”, sa han. Her spilte Hellbom igjen på tvetydigheten i begrepet ”nation”, slik han også gjorde det under forhøret i Stockholm. Hellbom knyttet ordet ”nation” opp mot fødested, mens de norske myndighetene i dette tilfellet brukte ordet på en måte som vil tilsvare den moderne termen ”etnisk gruppe”. Han benektet sin etniske identitet og erstattet den med en nasjonal identitet. Seinere i forhøret forklarte Hellbom at hans far var fransk og hadde drevet med messingarbeid. Hellboms sønn

¹¹⁴⁴ Brev fra Stiftsamtmann Benzon til fogd Hans Ibsen og sorenskriver Jens Randulf i Gauldal, datert 16.10.1728. Trondhjem Stift og Amt, Sorenskriverbrev Fj6, Gauldal 1708-1754, "Documenter over de Tartarers examination", Statsarkivet i Trondheim.

¹¹⁴⁵ Trolig Vänersborg i Västergötland.

Johan ble også spurt om hvorfor de ble kalt "cigenerer" i passet fra Gävle. Han forklart det med at faren var franskmann. Det samme svarte sønnen Fredrich. Han benektet eksplisitt at de var utvist fordi de var "cigener".¹¹⁴⁶

Under resten av forhøret ble gruppemedlemmenes etniske identitet ikke berørt. Slik skiller dette forhøret seg markert fra forhøret i Stockholm noen måneder før. Det er mulig at de norske myndighetene anså spørsmålet som avklart i og med at det var opplyst i passet fra Gävle at følget var "zigeuner". Spørsmålet om hvorfor de var utvist, ble derimot stilt til alle fangene. Med litt variasjoner svarte alle at det var fordi de var på vei til Norge for å besøke slekt og venner. Flere sa også at forvisningen skyldtes at de var født i Norge. Fangene må ha hatt forhåpninger om at det ville være hensiktsmessig å spille på nasjonsmotsetningene mellom Norge og Sverige. Innen Hellboms familie hadde man trolig blitt enige om å benekte tater/sigøneridentiteten og i stedet hevde at Pehr Hellbom var av fransk avstamning. Bare datteren Juliana hadde tydeligvis ikke fått med seg at faren skulle være fransk.

Samtlige medlemmer av følget ble spurt om hvor de var født. På dette området hadde gruppa nå skiftet strategi. Med unntak av Hellboms kone og hans ene svigerdatter Annicka Hindricksdotter, fortalte alle nå at de var født i Sverige. Her virker gruppa lite samkjørt. I det ene øyeblikket forklarte de at de var uglesett i Sverige på grunn av norsk bakgrunn og norske kontakter. I det neste øyeblikket oppga de å være født i Sverige. Det er uklart hvorfor de valgte denne strategien. De må ha regnet med at utvisning til Sverige ville bli det sannsynlige utfallet når de oppga å være født i Sverige. På grensen mellom Sverige og Norge hadde de svenske myndighetene truet med dødsstraff hvis de vendte tilbake. Kanskje fryktet de at dansk-norsk taterpolitikk likevel var mer hardhendt og konsekvent enn den svenske. Kanskje fant de det tryggere å oppgi fødesteder som var vanskelig å kontrollere for norske myndigheter.

Det som framstår som aller viktigst for de norske myndighetene under forhøret var å få klarlagt om følget har drevet noen form for lyssky virksomhet og trakassert og truet folk. I

¹¹⁴⁶ Forhørsprotokoll. Trondhjem Stift og Amt, Sorenskriverbrev Fj6, Gauldal 1708-1754, "Documenter over de Tartarers examination", Statsarkivet i Trondheim.

løytnant Froms innberetning til stiftsamtmannen ble Hellboms følge betegnet som ”een Complot af Tartarer”. From skrev at taterne hadde truet til seg mat og fôr til de tre hestene de hadde med seg. Han la til at ”...samme slags folk ej alleene graverer almuen men og ventelig som Tartarer driver atskillige konster iblant den gemeene Mand baade ved Løfter og Trusler, ...”¹¹⁴⁷ Han tegnet et bilde av den truende og lumske tateren. Dette ble fulgt opp under forhøret. Det kan virke som om myndighetene forsøkte å bekrefte at Hellboms følge var slik taterne ble beskrevet i Kristian 5.s norske Lov – at de drev med bedrageri, løgn, tyveri og trolldom.

Bortsett fra at taterne ganske sikkert løy friskt i forhørssituasjonen, var Hellbom og hans følge trolig relativt lovlidige. Allmuens vitnemål slik de ble framlagt på tinget samsvarte verken med løytnant Froms eller lovtekstens skremmebilde. Tre bønder hadde gitt følget nattelosji. Fra dem forelå det korte skriftlige innberetninger på tinget. Ingebrigt Gismo skrev: ”Som ieg kan sige om de Svendske, dem lag 6 stycher i mit huus, og dem forholdt sig sichelig.” Enka i Roen hadde også hatt seks stykker på overnatting. Hun meddelte at de hadde tigget etter mat, men ”Andet kand hund ej sige”. Mest negativ var Jonn Søreberg. Han skrev at de hadde lovet å betale for mat og fôr, men hadde stukket av uten å gjøre opp for seg. Dessuten hadde de stjålet en hatt og latt en gammel hatt henge igjen.¹¹⁴⁸ Den bortkomne hatten viste seg å sitte på hodet til Hellboms ti år gamle sønn Petter. Han påsto at han ikke hadde stjålet den. Under selve tingmøtet ble det rapportert om en litt røff henvendelse om hestebytte. Rapporter om trusler begrenset seg til en opplysning fra Sivert Leer. Han fortalte at hvis følget ikke fikk det de tigget om, hadde de sagt ”i morgen skal du faa Tandpiin;”. Det virker som om representantene for myndighetene malte bildet av taterfølgets framferd i betydelig mørkere farger enn det var dekning for. Interaksjonen med bygdefolket i Melhus var ikke preget av frykt og trusler. Det er verdt å merke seg at de heller ikke ble omtalt som taterer i de skriftlige innberetningene fra bygdas folk. Ingebrigt Gismo kalte dem for ”de Svendske”.

¹¹⁴⁷ Brev fra løytnant Christian From til stiftsamtmann Bazon, datert 14.10.1728. Trondhjem Stift og Amt, Sørenskriverbrev Fj6, Gauldal 1708-1754, "Documenter over de Tartarers examination", Statsarkivet i Trondheim.

¹¹⁴⁸ Trondhjem Stift og Amt, Sørenskriverbrev Fj6, Gauldal 1708-1754, "Documenter over de Tartarers examination", Statsarkivet i Trondheim.

Følget ble også grundig forhørt om den kontakten de hadde hatt med en Christian Pedersen i Trondheim. De hadde oppsøkt ham på Bakklandet, fått en bit mat der og gitt ham noen klær. Hellboms kone fortalte at de var kommet til Trondheim for å besøke ”sin slægt Christian Pedersen”. Hellbom selv sa bare at han hadde kjent Christian Pedersen i Stockholm og at han ikke hadde stort å tale med ham om. Her virker det som om myndighetene mistenkte en eller annen form for lyssky virksomhet. Det kommer fram at Christian Pedersen var blitt fengslet.¹¹⁴⁹

Etter forhørene på Melhus ble Hellboms følge ført med vakt til Trondheim. Der satt de fengslet en måned på vann og brød. Deretter ble de transportert over grensen til Sverige igjen.

9.2.6 Nye forhør i Sverige

Nesten umiddelbart etter at Hellboms følge var blitt tvangsendt over grensen til Sverige – 27.november 1728, ble de pågrepet på nytt. Dette var den tredje pågripelsen i løpet av sju måneder, og nye forhør ventet. Denne gangen bestod følget av bare elleve personer. Trolig hadde de splittet seg opp for å unngå å vekke myndighetenes oppmerksomhet. Og taktikken var delvis vellykket. Hellboms to voksne sønner, Johan og Axel, med koner og småbarn, hadde valgt en annen vei og unngikk arrestasjon denne gangen.¹¹⁵⁰ De elleve som ble fanget – fem voksne, sju medregnet Hellboms sønn Fredrich på 17 år og hans datter Juliana på 15 år og fire yngre barn, ble ført til Frösö i Jämtland. Det ble umiddelbart sendt beskjed til Stockholm om at følget hadde vendt tilbake, men forhøret ble foretatt i Jämtland.¹¹⁵¹

Et sentralt punkt under dette forhøret var hvordan de hadde dristet seg til å bryte de kongelige bestemmelsene. Hellbom svarte at han var fullt klar over den kongelige forordningen og straffen som ventet dem hvis de vendte tilbake til Sverige. Bestemmelsene hadde blitt lest opp

¹¹⁴⁹ En mulig gjetning er at Christian Pedersen var identisk med Pehr Hellboms sønn Christian som trolig var blant dem som klarte å rømme under transporten til Stockholm. Han kan ha hatt med seg passet fra Örebro som Hellbom trengte for å skaffe seg et nytt pass i Trondheim. Dette passet er ikke nevnt i forhørene på svensk side. Overleveringen av klær kan også tyde på det. I så fall har følget trolig avtalt å møtes i Trondheim. Det kan også forklare at så mange av dem under forhørene i Sverige oppgav å være født i Trondheim.

¹¹⁵⁰ Axel Hellbom må ha reist over grensen til Norge igjen og oppholdt seg der noen år. I november 1732 hadde han og kona Annika Pettersdatter en sønn til dåpen i Strøm i Odal. Paret er kalt ”omvandrende folk” (kirkebok for Strøm (Odalen) 1732, s. 438). Barnet døde i Asker året etter. Takk til Arnvid Lillehammer som gjorde meg oppmerksom på disse kildene. Seinere finner vi Axel som rotesoldat i Småland.

¹¹⁵¹ Landshövdingars skrivelser til Kung. Maj:t. Västernorrlands län. 1728-1729. Riksarkivet, Stockholm.

for dem på grensen. Han ville gjerne ha blitt i Norge, men var blitt tatt til fange der rett etter ankomsten og siden holdt i fengsel på vann og brød i en måned i Trondheim. Deretter ble de tvangssendt over grensen til Sverige med trussel om en straff på ni runders gateløp hvis de vendte tilbake. Han hevdet at norske myndigheter hadde fått rede på at han hadde deltatt i felttoget til Norge under ”Ofredstiden” og derfor ikke ville ha ham i landet. Samtlige av de andre som ble forhørt, bekreftet Hellboms historie om tvangsutsendelsen fra Norge. Jeg antar at de her anga det faktiske forløpet, men tviler på at Hellboms deltakelse i det svenske felttoget i Norge har spilt noen rolle i saken. Denne opplysningen var i alle fall ikke framme under forhørene på Melhus. Hellbom forsøkte å spille på det spente forholdet mellom nabolandene. Som han også hadde gjort på Melhus, framstilte han myndighetenes forfølgelse som et resultat av nasjonalitetskonflikter, ikke etnisitetskonflikter. Han appellerte til nasjonale interesser hos myndighetene på begge sider av grensen.

Fangene måtte igjen fortelle hvor de var født, og denne gangen skiftet de fleste over til fødesteder i Norge. Hellbom selv oppga nå å være født i ”Gammelbyen” ved Christiania, men fortalte at han som ganske liten hadde kommet til Sverige med sin far Jöns. Faren hadde slått seg ned som borger i Hjo i Västergötland. Det virker ikke som om de som stod for forhøret i Frösö, hadde tilgang til forhørsprotokollen fra Stockholm. I alle fall reagerte de ikke på skiftet av fødested. Derimot ble de svært opptatt av motstridende opplysninger som kom fram under forhøret av Stina Erichsdotter. Hun fortalte nå at hun var født i Göteborg ved Hisingen. Hennes søskenbarn, Kerstin Pehrsson, kunne imidlertid fortelle at Stina var født i Hønefoss i Norge. Dette førte til at Stina ble innkalt til forhør på nytt. Hun fikk hard pågang både i forhold til fødested og at det var oppgitt varierende patronymer for henne. Myndighetene mistenkte henne for å være av svensk avstamning og antydte sterkt at hun hadde slått seg sammen med ”desse zigeuner” på grunn av dovenskap og trang til et utsvevende liv. Det ble også bemerket at hun snakket godt svensk. Stina holdt seg imidlertid til sin forklaring og benektet sterkt de andre påstandene. Stina kunne trolig ha unngått deportasjon hvis hun hadde gått med på myndighetenes klassifisering som svensk, men tilhørigheten til gruppa må ha vært sterk. Hun ville tydeligvis ikke skilles fra sitt følge og defineres som annerledes enn dem. Igjen kommer vi nær den individuelle orden – det som gikk for seg i Stinas hode. Fra myndighetenes side er det nok frykten for taternes smitteeffekt – at de kunne lokke svensker med seg ut på landeveien – som gjenspeiles i forhøret av Stina.

Bortsett fra avhøret av Stina Erichsdotter var etniske problemstillinger og termer nesten fraværende under dette forhøret. Det eneste unntaket var at det ble nevnt at faren til Anna Christensdotter var ”af Tartare nation”. I stedet for de etniske problemstillingene som stod så sentralt under forhøret i Stockholm i mai 1728, konsentrerte man seg nå om å stille spørsmål rundt bosetting og arbeidsdyktighet. Hellbom ble sterkt bebreidet for at han ikke hadde tatt imot tilbudet om fast bosetting i Västernorrland. Han svarte at han hadde regnet med å få bli i Norge, men at han nå gjerne ville over til Finland. Der ville han slutte med å reise rundt. Han ville bosette seg fast eller også gå i krigstjeneste igjen hvis myndighetene ville tillate det.

Hellboms 17 år gamle sønn Fredrich ble grundig forhørt om arbeidsevne. Han fortalte at han hadde tjent et år for kost og losji hos en bonde i Bollnäs, men at bonden ikke ville ha ham i tjeneste lenger etter at faren fikk sparken som rotatesoldat. Han ble videre spurt om han hadde lyst til å ta tjeneste, og om han kunne noe annet arbeid enn å lage hekker. Til dette svarte han at han nok kunne ta tjeneste, hvis faren fikk lov til å slå seg ned fast. Han kunne både ”hugga, slå och kiöra i skogen med mera”, men helst hadde han lyst til å ta tjeneste som soldat. 15 år gamle Juliana Hellbom fikk samme type spørsmål. Hun fortalte at hun noen ganger om sommeren hadde hjulpet til hos bøndene i Bollnäs, men at hun ingenting hadde lært, og at hun ville være hos sine foreldre. Stina Erichsdotter ble også spurt om hvorfor hun som et ungt og friskt menneske ikke hadde tatt seg tjeneste. Hun svarte at ingen hadde villet ansette henne.

Under forhøret i mai 1728 ble gruppas etniske identitet knyttet til avstamning og utseende. Under dette forhøret er det den omstreifende livsformen som framheves. Hellboms følge står dermed fram som en motpol til den arbeidsomme og bofaste svenske allmuen. Myndighetene kartlegger følgets nytteverdi som svenske undersåtter.

9.2.7 Deportasjon til Pommern

Ved andregangs pågripelse i Sverige var beslutningsprosessen rundt hva som skulle gjøres med Hellbom og hans følge betydelig raskere. Trusselen om å henge følget uten lov og dom hvis de vendte tilbake, ble åpenbart ikke vurdert realisert. Allerede 15. januar 1729 forelå Kong Fredriks beslutning. Hellbom og hans følge skulle deporteres til Pommern så snart det

ble isfritt og det fantes høvelig skipsleilighet.¹¹⁵² Samme dag ble det sendt brev til Generalguvernøren for Pommern, grev Meijerfeldt. Han skulle sørge for at de deporterte ble drevet ut av svensk Pommern.¹¹⁵³ De praktiske problemene rundt overføringen til Pommern var imidlertid store. Det var vanskelig å finne høvelig skipsleilighet fra Gävle og det ble akkordert om prisen for transporten.¹¹⁵⁴

I mellomtida var det også innkommet et nytt taterfølge på i alt 15 personer til Gävle. Landshøvding Bielke slo fast at dette var samme slags folk som Hellboms følge og foreslo utvisning til Pommern også for disse. Dette ble besluttet i Riksrådet i februar måned.¹¹⁵⁵ Oversikten over de nye fangene viste flere berøringspunkter til Hellboms følge. Blant dem var Hellboms sønn Christian, 18 år gammel. Han var trolovet med Brita Pehrsson. Hun var datter av Petter Lorensen. Resten av følget besto i hovedsak av Petter Lorensens nærmeste familie, hans kone og barn, en svigerdatter og flere barnebarn. Navnet Petter Lorensen har vi støtt på før. Enka Kerstin Pehrsson, som reiste med Hellboms følge, oppga Petter Lorensen som sin far. Hun hevdet riktignok at han var død, men som vi seinere skal se, var Kerstin ikke snau med å opplyse om dødsfall i sin nærmeste familie under forhørene. Trolig var det en form for beskyttelsesstrategi slik at slektningene ikke skulle bli ettersøkt. Mye taler altså for at dette følget besto av Kerstin Pehrssons nærmeste familie. Kerstin var i følge forhørene søster av Annicka Petersdotter, en av Hellboms svigerdøtre. Her var det altså sterke familiebånd til Hellboms gruppe. I tillegg finner vi en Johan Staffansson Grönhult, 15 år som trolig var en sønn av Staffan Grönhult som ble forvist sammen med Hellbom over grensen til Norge. Det er ikke usannsynlig at dette følget i hovedsak bestod av personer som rømte fra den første fangetransporten fra Örebro til Stockholm i mai 1728.

Ettersom det viste seg svært vanskelig å skaffe skipsleilighet fra Gävle til Pommern, ble det bestemt at alle fangene – nå 26 i tallet – skulle sendes fra Gävle til Stockholm. Først i juli 1729 var alt klart for transport fra Stockholm til Wollgast i Pommern. Men bare 23 av de 26 ble deportert. Kerstin Pehrsson, som i alle forhør hadde oppgitt å være enke, viste seg å ha

¹¹⁵² Inrikes Civilexpeditionen B1a 15, Riksarkivet, Stockholm.

¹¹⁵³ Brev til R.R. och GeneralGouverneuren Gr. Mejerfelt angd. 11 stk Zigeuner som til Pommern warda öfverförde wid öpet wattn. Inrikes Civilexpeditionen B1a 15, Riksarkivet, Stockholm.

¹¹⁵⁴ Allan Etzler har en utførlig beskrivelse av problemene rundt skipstransporten. Se Etzler 1944, s. 98- 102.

¹¹⁵⁵ Brev til landshövding Bielke. Inrikes civil exp.reg. 13. febr. 1729, Riksarkivet, Stockholm.

en høyst levende ektemann. Gardesoldaten Jacob Helsing meldte seg for øvrigheten og fortalte at Kerstin Pehrsdotter var hans hustru og Kerstins to små døtre hans barn. Han bad om å få ta dem til seg. Overstattholderen grep inn i saken og Kerstin og hennes døtre fikk bli i Sverige.¹¹⁵⁶ Avgjørelsen speiler at det til tross for hardhendte lovbestemmelser og deportasjoner var rom for individuell behandling og en form for menneskelige hensyn. Både Kerstin og hennes mann ble imidlertid deportert noen år seinere.¹¹⁵⁷

Selv om det var deportasjonslinja som vant fram i Hellbom-saken, valgte myndighetene også andre løsninger. I Riksrådet hadde man drøftet å sende tater til de byene hvor de tradisjonelt hadde hatt borgerskapsrettigheter. Samtidig med vedtaket om å deportere Hellboms følge til Pommern ble det besluttet å sende et annet taterfølge til byen Hjo for bosetting.¹¹⁵⁸

9.2.8 Tilbakevending

Hvordan gikk det med Hellbom og hans følge i Pommern? Vi må anta at de kongelige retningslinjene ble fulgt, det vil si at generalguvernøren sørget for at de ble drevet ut av svensk Pommern. Det finnes imidlertid sterke indikasjoner på at Hellbom og familie raskt kom tilbake til Sverige. Det tidligste funnet er fra januar 1732 – to og et halvt år etter deportasjonen. Da fikk Christian Hellbom og Brita Pettersdotter en datter som ble døpt i Odensjö i Kronobergs län. I kirkeboka heter det at paret kom fra Göteborg. Seinere finner vi Christian som rotesoldat i Hinneryd i Småland.¹¹⁵⁹ Også broren Axel (som unnslopp deportasjonen) var rotesoldat der.

I Sverige har det gjennom en årrekke vært drevet grundig og systematisk slektsgranskning på taterslekter. To av nestorene i dette miljøet, Håkan Skogsjö og Bo Lindwall, mener å ha identifisert Pehr Hellbom under navnet Pehr Lindgren. Familieopplysningene om Pehr Lindgrens far og hans barn og barnebarn stemmer overens med Pehr Hellboms biografi. Pehr Lindgren var først soldat i Göteborg ved oberst Zanders regiment. Derfra ble han dimmitert i 1737. I 1741 ble han anholdt på en reise til Småland for å besøke sine sønner. Da reiste han

¹¹⁵⁶ Överståthållaren (skrivelser til Kung.Maj:t) 1728-1750. 20 maj 1729 s.264-266. Riksarkivet, Stockholm.

¹¹⁵⁷ Etzler 1944, s. 101.

¹¹⁵⁸ Inrikes Civilexpeditionen B1a 15, Riksarkivet, Stockholm.

¹¹⁵⁹ Dopbok Odensjö, Kronobergs län C:1 s 365, år 1732. Takk til Niclas Rosenbalck og Gabriel Wallgren som gjorde meg oppmerksom på denne kilden.

sammen med sin kone, de tre yngste barna Petter, Anna og Giert samt en sønnesønn, Axel som også er nevnt i forhørene fra 1728. Følget var mistenkt for kirketyveri, men gikk klar av mistanken. Det heter i forhøret at Pehr Lindgren først ble ”mycket häpen” (forskrekket), men senere glad da han fikk vite hva mistanken gjaldt.¹¹⁶⁰ Trolig har han - 12 år etter deportasjonen – fortsatt levd i sterk frykt for å bli avslørt. Pehr Lindgren kalles ”affskiedade soldaten” i forhøret i 1741, men gikk på nytt i militær tjeneste, denne gangen i Hamiltonska regimentet som var kjent for å ha mange tatersoldater. Der sto han i tjeneste fra 1742-1747. I rullene fra dette regimentet er det nok en opplysning som tyder på at Lindgren var identisk med Hellbom. Her heter det at Lindgren tidligere hadde tjent 10 år i Hälsinge regemente.¹¹⁶¹ Også Lindgrens yngste sønn, Giert, gikk inn i hæren. I seinere kilder finner vi ham igjen som soldat, hestehandler, glasshandler og borger i Skanør.¹¹⁶²

Indikasjonene på at det virkelige var Pehr Hellbom og hans familie som vendte tilbake og fortsatte sin livsform, denne gangen i Vest- og Sør-Sverige, er sterke. Vi vet også at det slett ikke var uvanlig at taterfølgene kom tilbake etter deportasjon over Østersjøen. For eksempel finns det en opplysning fra Ystad 1724 om at ” ett parti zigenare och tattare” som hadde blitt deportert i 1721, hadde vendt tilbake.¹¹⁶³

9.2.9 Identitet og motstand

Historien om Pehr Hellbom og hans følge er på mange måter en elendighetshistorie. Den handler om et taterfølge som ble arrestert og deportert gjentatte ganger, en familie som for å bruke Pehr Hellboms egne ord. ”allastädes så bortjagas”. Men den handler også om personer med stor oppfinnsomhet, pågangsmot og handlekraft i vanskelige situasjoner. Som Hellbom også sa kunne han ”ju icke med hustru ock barn krypa under jorden”. På tross av deportasjonspolitikken ser det ut som om Hellbom lyktes med å sikre den livsformen han helst ønsket for seg og sine sønner – soldattjeneste kombinert med omreisende virksomhet.

¹¹⁶⁰ Gudhems häradsrätt vol. A 1 a:13, Urtima ting 1741 21/8. Göteborgs Landsarkiv.

¹¹⁶¹ Göteborgs Landsarkiv, Håkan Skogsjöes samlingar.

¹¹⁶² Göteborgs Landsarkiv, Håkan Skogsjöes samlingar.

¹¹⁶³ Överpostdirektörens arkiv, Ystad /postmästaren, Riksarkivet, Stockholm. Takk til Gunnar Ståhl som gjennom innlegg på nettstedet Anbytarforum 22.11.2003 gjorde meg oppmerksom på denne kilden.

Sånn sett handler historien også om en form for minoritetsmotmakt og i en viss grad avmakt hos myndighetene.

Ved å nærlese kildene om Pehr Hellbom og hans følge gjennom et drøyt år, fra våren 1728 til sommeren 1729, har jeg forsøkt å nærme meg en forståelse av taternes etniske identitet slik den utspilte seg og hvordan den ble forhandlet og fortolket både av taterne selv og av majoritetssamfunnet. Jeg har fått små glimt av den individuelle orden – det som gikk for seg i hodene på enkeltpersoner, det vil si hvordan tateridentiteten ble opplevd av taterne selv. Pehr Hellbom utfordret myndighetenes syn på hva det ville si å være tater, dels åpenhjertig i protest mot det han oppfattet som grov urett, dels mer subtilt når han i interaksjonen med myndighetene spilte med nasjonsbegrepets tvetydighet. Gjennom forhøret av Stina Erichsdotter har jeg fått et innblikk i hvor sterk tateridentiteten kunne være både innafor den individuelle orden og relasjonelt i gruppesamholdet. Oppfatningene av etnisitet har blitt synliggjort i den interaksjonelle orden, gjennom møtene mellom tater og myndigheter ved arrestasjoner og forhør og gjennom møter mellom tater og lokalbefolkning i Bollnäs og på Melhus. Referatene fra riksrådet har vist at makta verken var samstemmig eller monolittisk. Også innafor majoritetssamfunnet dreide det seg om individer som tolket taternes annerledeshet på forskjellige måter, valgte ulike forholdssett og møysommelig forhandlet seg fram til svar innafor den institusjonelle orden.

De tre forhørsprotokollene som har vært hovedkildene mine, vektlegger ulike sider ved tateridentiteten. Under det første forhøret i Stockholm ligger hovedvekten på en form for etnisitet som er knyttet til opprinnelse og utseendemessige særtrekk. Ved forhøret i Norge møter vi oppfatningen av tateren som tigger, småkriminell tuskhandler og trolldomskyndig. I det siste forhøret markeres taternes avvikende livsform i forhold til fast bosetting og tjenesteplikt. Sett samlet gir de tre forhørene et bilde av majoritetssamfunnets oppfatning av hva en tater var. Men vi får også et bilde av taternes motstandsstrategier og livsformer som kan gi oss et visst innblikk i hva som konstituerte deres egen identitetsoppfatning. Pehr Hellbom kunne i enkelte tilfeller benekte sin tateridentitet, og han kunne protestere mot konsekvensene av å bli tilskrevet en slik identitet. Han kunne vanskelig fraskrive seg sine foreldre ”af ziguenisk extraction”, men han opponerte mot at en slik identitet skulle nedarves. Tateridentiteten besto imidlertid av mer enn arv og stigma. Det dreide seg også om en livsform. Livsformen kunne til en viss grad og i enkelte tilfeller være valgbar. Pehr Hellbom fikk et tilbud om å bosette seg fast i Västernorrland, men avslo det. Han var ikke villig til å gi

opp de delene av tateridentiteten som var knyttet til en fri levemåte, til å reise, drive med småhandel og hestebytte og noen ganger tigge og trikse seg fram hvis det viste seg nødvendig.. Sånn sett holdt han fast ved en annerledeshet. Familie- og gruppesamholdet som var nødvendig innafor en slik livsform, ble forsterket av majoritetens – ”de andres” - holdninger og handlemåter.

9.3 En gruppe i grenseland

I forhørene av Pehr Jönsson Hellbom og hans følge så vi at etnisk tilhørighet var et sentralt tema. Men det er bare i enkelte tilfeller vi finner så eksplisitte drøftinger av etnisitet. Den familiegruppa jeg skal behandle her ble ofte betegnet som svensker, men aldri som tatere. Hvorvidt de faktisk hadde en etnisk tilhørighet som tatere er usikkert. Det dreier seg om en familiegruppe som kom fra Sverige til Norge i 1720-1730-åra. I Sverige hadde de tilknytning til byene Hjo og Bogesund som var kjent for å ha mange taterborgere. Der tilhørte de en gruppe av omreisende kremmere, hestehandlere, hektemakere og andre håndverkere. I Norge livnærte de seg først i yrker som kopper- og messingsmeder og omvandrende kremmere. Etter hvert ble de bofaste eller semibofaste i bygdene Stokke og Sem i det nåværende Vestfold.

Noen av familiemedlemmene er registrert i manntallet over svensker som norske myndigheter tok opp i 1734. For øvrig blir denne gruppas levesett belyst gjennom en tyverisak som kom opp på tinget i Sandsvær i 1739 og fikk et etterspill på tinget i Stokke i 1740-1741 og 1744. Med god hjelp fra en gruppe svenske slektsgranskere som har spesialisert seg på taterslekter, har det i enkelte tilfeller latt seg gjøre å finne opplysninger om gruppemedlemmenes bakgrunn i Sverige.¹¹⁶⁴ Jeg vil først gi et riss av retts sakene som gruppa var involvert i. Deretter vil jeg presentere de enkelte gruppemedlemmene i en form for biografier. Her vil de sentrale problemstillingene i tilknytning til tatertilhørighet, overgang fra omvandrende til bofast og sosial mobilitet bli nærmere utdypet. På bakgrunn av biografiene vil jeg se nærmere på myndighetenes rettsanvendelse i forhold til gruppa og drøfte gruppemedlemmenes posisjon som grensekryssere.

¹¹⁶⁴ En særlig takk til Gabriel Wallgren ved Arkiv Digital og arkivar Niclas Rosenbalck ved universitetet i Växjö som har bidratt både med kildeopplysninger og synspunkter.

9.3.1 Forhør og dommer fra Sandsvær og Stokke

Rettsreferatene fra Stokke 1740-1741 gir det rikeste bildet av levesett og familiebånd, men startpunktet var en sak fra tinget i Sandsvær i 1739.¹¹⁶⁵ De tiltalte der var to unge menn som hadde begått tyveri på gården Bøe. Begge hadde svensk bakgrunn. Den ene opererte med flere navn. Han kalte seg både for Tobias Nicolaysen, Tobias Hageberg og Thomas Larsen og fortalte at han var født i "Asrum i Blechingen nær Carlshavn".¹¹⁶⁶ Den andre het Anders Fredrichsen. Han var født i Botne (i det nåværende Vestfold) av svenske foreldre, Maria Danielsdatter og Frederich Didrichsen som i Norge ofte ble omtalt med tilnavnet Svendske. Begge de tiltalte tilstod tyveriet, og begge ble dømt til døden under henvisning til forordningen av 1690 "Om Tyves og utroe Tieneres Straf i Danmark og Norge".¹¹⁶⁷ Under rettssaken er det tydelig at de to tiltalte ble sett på som særlig ondsinnede forbrytere. Betegnelser som "tater" eller "omstreifer" er imidlertid ikke benyttet. Det framgår av forhørene at de tiltalte drev kremmervirksomhet. Hos Tobias Hageberg ble det i tillegg til tyvegodset fra gården Bøe funnet typiske kramvarer som stoffer og bånd og manns- og kvinnehansker. Vi får også et visst inntrykk av reisevirksomheten hans. Han fortalte at han hadde skaffet seg varene i Christiania, Bragernes og Tønsberg. Noen av dem hadde han fått i mellombytte ved hestehandel. Hesten og sleden som han reiste med, hadde han kjøpt i Røyken. Anders Frederichsen fortalte at han var sendt til Sandsvær av faren for å kreve inn

¹¹⁶⁵ Numedal og Sandsvær sorenskriverembete. Rettergang. Tingbok 8.9.1738 – 17.2.1739 og 19.02.1739 - 15.02.1741. Riksarkivet, Oslo.

¹¹⁶⁶ Det må dreie seg om Asarum i Blekinge. Kirkeboka for Asarum er undersøkt for årene rundt 1720. Dåpen til Tobias Hageberg er ikke funnet der. Han kan være sønn av en Nicolay Larsen Wittenberg eller Wetterberg som oppgav å være født i Skövde. Ifølge Arnvid Lillehammer kom Nicolay Larsen Wetterberg fra Sverige til Sande i Jarlsberg Grevskap rundt 1720. Han reiste rundt med kramvarer. I 1728 ble han arrestert for et drap, men klarte å rømme (Lillehammer 2005, s. 75ff). Nicolay Larsen Wetterberg er også kjent fra Sverige. I 1713 ble han forhørt ved herredretten i Gillberg i Värmland på grunn av mistanke om tyveri. Da fortalte han at han var soldat. (Göteborgs Landsarkiv, Håkan Skogsjös samlingar)

¹¹⁶⁷ Schou 1795, s. 293.

noen penger. Det kan ha dreid seg om kramhandelsgjeld (kramvarer ble ofte solgt mot etterskuddsbetaling) eller om pengeutlånervirksomhet.

Under rettssakens gang klarte Tobias Hageberg å rømme. Han søkte tilflukt i Stokke i Jarlsberg grevskap forsommeren 1739. Her hadde han et miljø av kjentfolk. Tobias hadde oppholdt seg i nabobygda Sem i mai 1738 og blant annet deltatt i bryllupet til Anders Fredrichsens søskenbarn, Anders Andersen.¹¹⁶⁸ Trolig var det også han som i november 1738 under navnet Tobias Vetterberg sto fadder til datteren til Anders Fredrichsens morbror, Christopher Danielsen.¹¹⁶⁹ Tobias Hagebergs opphold i Stokke i 1738 og sommeren 1739 er grundig belyst gjennom saken som ble behandlet på tinget i Stokke i 1740-1741.¹¹⁷⁰ Da hadde Tobias selv for lengst rømt videre. I rettsreferatene fra 1741 ble det opplyst at han hadde reist sørover gjennom Sverige og over til Helsingør.

I 1740-1741 var myndighetenes søkelys rettet mot personer som var i kontakt med Tobias Hageberg da han oppholdt seg som rømling i Stokke og begikk nye tyverier der. Flere var mistenkt for medskyldighet og heleri. Saken ble behandlet i en rekke rettsmøter og strakte seg over nærmere to år. Den endte med dom i desember 1741. Før dommen falt hadde en av de tiltalte, kopperslageren Jacob Olsen Faldberg, rømt fra arresten. Han ble dømt til dødsstraff etter forordningen av 1690 for tyveri. For de øvrige klarte ikke myndighetene å bevise noen direkte deltakelse i tyveriene. Tre personer, Fredrich Erichsen, Kirsten Jacobsdatter og Ingeborg Thoresdatter, ble dømt til landsforvisning som ”Tyvis medvidne” og etter bestemmelsene i Norske Lov av 1687 om ”fremmede Kræmmere” som forbød omreisende kremmerhandel for alle som ikke hadde borgerskap i en by.¹¹⁷¹

Landsforvisningen ble imidlertid aldri iverksatt. De landsforviste ble rett og slett boende i Stokke. I forbindelse med den store inkvisisjonen etter omstreifere i Akershus stift i juni

¹¹⁶⁸ Kirkebok for Sem. Vielse 28.5.1738. Opplysningen om at Tobias Hageberg deltok i bryllupet stammer fra forhør i 1740.

¹¹⁶⁹ Kirkebok for Stokke. Døpte 5.11.1738.

¹¹⁷⁰ Søndre Jarlsberg Sorenskriveri. Tingbok nr. 15 28.2.1738 – 7.4.1742. Riksarkivet, Oslo.

¹¹⁷¹ Kong Christian den femtes Norske Lov av 15de april 1687. Tredie Bog, Cap. 8. 1. Art.

1744, anmeldte sognepresten i Stokke de tre landsforviste til lensmannen.¹¹⁷² De ble pågrepet, og saken deres ble behandlet i ekstrarett i Stokke den 22.6. 1744.¹¹⁷³ De ble dømt til tukthusstraff. Oppholdet på tukthuset ble imidlertid svært kortvarig. De ble innsatt på tukthuset 6.juli 1744. Saken ble behandlet i tukthuskommisjonen den 27. juli 1744 og dagen etter ble de løslatt.¹¹⁷⁴

30. august 1744 måtte de tre løslatte møte til offentlig skriftemål i Stokke kirke. I kirkeboka har presten notert følgende:

Friderich Erichsøn og hans Hustrue Kirsten Jacobsdaatter, tillige med Qvinden Ingebor Thoresdaatter; hvilke 3 personer havde som Tyvis Medvider været greben og dømte til at fare av landet, men da de lang tid havde været i arrest, og siden lang tid formedelst mangel av deres doms execution vare hengangne i denne meenighed, uden at blive antagne til Guds Bord, var de dog omsider efter H^t Biskopens resolution publice absolverede, og derpaa til Guds bord antagne.¹¹⁷⁵

Fredrich Erichsen og hans kone Kirsten Jacobsdatter samt deres barn forsvant trolig fra Stokke etter absolusjonen. Jeg har ikke funnet spor av dem i kirkeboka etter 1744. Ingeborg Thoresdatter, derimot, ble boende i Stokke. Hun døde der i 1747.¹¹⁷⁶

Jeg skal se nærmere på rettsanvendelsen som ble brukt i disse sakene i et seinere avsnitt (se 2.2.3). Først vil jeg imidlertid presentere noen av de sentrale personene som er nevnt i rettsreferatene. Det dreier seg om et tett sammenvevd slektsnettverk med to svenske søskengrupper som sentrum.

9.3.2 Et slektsnettverk

For å tegne et bilde av de sentrale personene i rettssaken i Stokke har jeg samlet små og store opplysninger. Kontrollerbare detaljopplysninger som for eksempel hvor barn var døpt, er tatt med fordi slike opplysninger kan indikere hvorvidt personene var fastboende eller omreisende. Det er mange brikker som mangler. Av og til må jeg gjette ut fra usikker

¹¹⁷² Termen "Inquisition" er brukt både i denne saken og i Tugthusforordningen. Det dreier seg om en samordnet aksjon med arrestasjoner over et større område. Betegnelsen "Fantejagt" er også brukt, men som vi ser av dette tilfellet betyr det ikke nødvendigvis en form for klappjakt på omstreifere.

¹¹⁷³ Søndre Jarlsberg Sorenskriveri, Tingbok nr. 16 1742-1748 fol. 175-176b. Ekstrarett 22. juni 1744. Riksarkivet, Oslo.

¹¹⁷⁴ Christiania Tugthus. Fangeprotokoller. Nr. 1 1741 – 1763, s. 183f. Sta. Oslo

¹¹⁷⁵ Kirkebok for Stokke. Publice absolverede 30. august 1744.

¹¹⁷⁶ Kirkebok for Stokke. Begravede 19.12.1747.

informasjon. Opplysninger gitt i forhør må generelt betraktes med mistenksomhet. I forhørene av denne gruppa er opplysningene om fødesteder ofte upresise eller direkte feilaktige. Informasjon om slektskapsrelasjoner mellom de ulike aktørene har jeg regnet som pålitelig. Der hvor slike opplysninger er kontrollerbare, viser de seg som regel å være korrekte. Bakgrunnshistoriene fra svenskemantallet i 1734 må selvfølgelig betraktes ut fra den gitte konteksten. Personene møtte til forhør og var i en presset situasjon. I ett av tilfellene har jeg imidlertid lyktes med å dokumentere bakgrunnshistorien ved hjelp av svenske kilder.

9.3.2.1 Anders Danielsen Swart og hans kone Maria Jacobsdatter

Historien til den svenske hekemakeren og kremmeren Anders Danielsen Swart er et eksempel på en tilpasning som etter hvert førte til fast bosetting og i neste generasjon til betydelig sosial mobilitet. Han ble registrert av myndighetene under kartleggingen av svensker i Akershus Stift som ble foretatt i 1734. Da bodde han i Sem i Jarlsberg grevskap. I svenskemantallet er han omtalt slik:

Anders Danielsen Swart. Boer paa Pladsen Laschen sammesteds, holder Øl- og Brendevins Sall, hvoraf hand sig ernærer. Ere her til Landet indkommen i September Maanet 1716. Aarsagen dertil, beretter at være at hand i Sverige er kommen i Mands skade. Foregiver at Salig Vice Stadtholder Kragh og Salig General Lieutenant Lutzau hafver bevilget hannem at forblive her. Har paa Strømsøe Bye Ting den 28 May 1718 aflagt Æed, som borger sammesteds.¹¹⁷⁷

En slik forhistorie som denne, er ikke helt uvanlig i svenskemantallet. Det er flere eksempler på at personer som hadde begått til dels alvorlige forbrytelser i Sverige, fikk tillatelse til å bli i Norge. Av de i alt 1105 registrerte i mantallet oppga vel en fjerdedel (280) at de hadde rømt fra Sverige. Det dreier seg i de fleste tilfellene om rømninger fra militærtjeneste, men også om rømninger på grunn av leiermål og slagsmål. Atten personer fortalte i likhet med Anders Danielsen Swart, at de hadde rømt fordi de hadde begått drap.¹¹⁷⁸

I Anders Danielsen Swarts tilfelle har det vært mulig å nøste opp deler av bakgrunnshistorien fra Sverige. Hans ”Mands skade” er omtalt i Falköpings Rådhusrätt och magistrat dombok for

¹¹⁷⁷ Spesifikasjon og forklaring over svenske personer som befinner seg i Jarlsberg grevskap, 29. november 1734. Statsarkivet i Oslo, **Akershus stiftamt**, Realistisk ordnet avdeling, Utlendinger i Akershus stift, eske 2, 1734-1735. Her sitert etter transkribert versjon på Innvandrerarkivet

<http://www.vigerust.net/immigrant/immigrantindex.html> (22.4.2008).

¹¹⁷⁸ Sogner 2003, s. 353.

1716. Her beskrives han som en hektemaker fra Bogesund (nåværende Ulricehamn i Västergötland). Den 24. August 1716 var han på vei til Bartholomeus-markedet i Falköping. Rett utenfor byens tollport møtte han en ung og høygravid soldathustru, Brita Larsdotter, som leide med seg en hest hun skulle selge på markedet. Anders Danielsen Swart var interessert i å kjøpe hesten. Under kjøpslåingen oppstod det et munnhuggeri. Brita Larsdotter var ikke fornøyd med prisen Anders Danielsen Swart tilbød og sa han kunne kysse hesten bak. En slik fornærmelse ble for mye for Anders Danielsen Swart. Han slo til henne og traff henne med knokene i venstre tinning. Slaget viste seg å være fatalt, Brita Larsdotter falt død om. Anders Danielsen Swart flyktet straks fra stedet, og det hadde ikke vært mulig å finne ham, heter det i rettsreferatet. Det virker ikke som det ble forsøkt med videre rettsforfølgelse av saken. Retten konstaterte at den avdøde verken hadde merker etter slag, blåmerker eller blødninger. Det ble også slått fast at hun bare hadde noen uker igjen av svangerskapet.¹¹⁷⁹

Anders Danielsen Swart er innført i manntallslistene for Bogesund i tidsrommet 1714 - 1717 som ”dräng Anders Swart”. I lista for 1715 står det at han giftet seg det året. I lista for 1716 står bare hustruen med en tilleggsbemerkning om at Anders selv hadde rømt. I 1717-lista er det notert at både han og hustruen har rømt.¹¹⁸⁰

I rettsprotokollen fra Falköping ble Anders Danielsen Swart betegnet som hektemaker. Det framgår også at han drev med hestehandel. Ved dåpen til sønnen Jonas i Hjo 1714 kalles han "krämare från Bogesund". Som vi har sett i kapittelet om betegnelser, kunne hektemaker brukes nærmest som synonym for tater. Termene ”tattare” eller ”zigenare” er ikke brukt i noen av kildene vi kjenner fra Sverige og heller ikke i norske kilder som omhandler Anders Danielsen Swart.

I tillegg til hektemakerbetegnelsen kan navnet Swart være en indikasjon på at Anders Danielsen var tater. Både i Sverige og Finland på denne tida kan vi finne personer med

¹¹⁷⁹ Falköpings Rådhusrätts dombok 27.8. 1716. Göta Hovrätts arkiv. Takk til Gabriel Wallgren som gjorde meg oppmerksom på denne kilden, og til Göta Hovrätts arkiv for svært god og rask hjelp med å skaffe til veie kilden.

¹¹⁸⁰ Takk til Niclas Rosenbalck som undersøkte manntallslistene for meg.

slektsnavnet Swart karakterisert som tatere og sigøynere.¹¹⁸¹ Men navnet brukes også av soldater og bergverksarbeidere og i enkelte tilfeller av bondefamilier. I Norge er Swart-navnet bare brukt i svenskemantallet. Ellers kalles han gjennomgående Anders Danielsen eller Anders Laschen etter plassen Lasken hvor han bodde.

I landskapet Västergötland hvor Anders Danielsen hørte hjemme, var omførselshandel en viktig næringsvei. Bondebefolkningen i området hadde ervervet seg rettigheter til å selge egenproduserte varer uten å bruke handelsborgerne i byene som mellommenn. Lokal produksjon av metallvarer som for eksempel sakser, dreide tregjenstander og tekstiler ble solgt av omreisende ”gårdfarihandlere” eller såkalte ”vestgötaknaller”.¹¹⁸² Det kan være vanskelig å trekke et skarpt skille mellom disse omførselshandlerne og omreisende tatere. “Wästergiöte Handell” var et begrep som vi har sett at Pehr Jönsson Hellbom brukte, når han skulle beskrive hvordan han ønsket å tjene til livets opphold. Men ett skille var trolig at knallene ikke reiste i familiegrupper og at de hadde sine røtter i bygdebefolkningen, mens det blant taterne var slik at kremmervirksomheten var knyttet til byborgerskap, blant annet i byene Hjo, Bogesund, Mariestad og Alingsås. Karakteriseringen av Anders Danielsen Swart som hektemaker og hans tilknytning til byen Bogesund og også til byen Hjo hvor han hadde to barn til dåpen, kan tyde på at han hørte til den siste gruppa.

I svenskemantallet oppga Anders Danielsen Swart at han hadde fått borgerskap i Strømsø¹¹⁸³ den 28. mai 1718. Jeg har imidlertid ikke funnet ham i borgerrullene på dette tidspunktet og har ikke funnet noe tingmøte på den oppgitte datoen. Han er heller ikke oppført i en oversikt over personer som mener at de er borgere av Strømsø fra 1720.¹¹⁸⁴ Det er altså uavklart om han faktisk har vært borger i byen. Jeg tror imidlertid ikke at det er sannsynlig at

¹¹⁸¹ En ”såkallad Ziegeuner”, Anders Swartz, er omtalt i en forhørsprotokoll fra 1728. Han fikk tillatelse til å slå seg ned i byen Hjo i Skaraborgs län. Det er imidlertid ikke noe som tyder på at han har noen nærmere forbindelse med Anders Danielsson Swart. Överståthållarämbetets skrivelser til Kungl. Maj:t. Brev av 19.12.1728 med vedlagt forhørsprotokoll av 7.12.1728, Riksarkivet, Stockholm. I den finske kirkeboksdatabase HisKi har jeg funnet en rekke personer med slektsnavnet Swart beskrevet som ”zigenare”.

¹¹⁸² Rosander 1980, s.38-42, Sterner 1970, s. 74ff. Lundqvist 2008, s. 97-138.

¹¹⁸³ Strømsø er i dag en del av byen Drammen.

¹¹⁸⁴ Mandtal over alle de under Strømsøe oc desen District Sorterende Jndwaanere som formeener at være Borgere forfattet 1720. Stattholderarkivet D X. Ymse pakkesaker 1574-1770, pk 56 (1719-1720), legg 4. Jeg har benyttet Tore Vigerusts transkriberte versjon: <http://www.vigerust.net/by/stroemsoe1720.html> (24.4.2008).

opplysningene som han ga manntallsførerne om borgerskapet var grepet ut av lufta. Det var en opplysning som kunne la seg kontrollere, og han hadde mye å tape på å la seg gripe i løgn. De eneste mulige sporene jeg har funnet etter Anders Danielsen Swart i Strømsø er i en oversikt over Strømsø bys faste beboere fra 1722. Her finner vi en Anders Danielsen som er bjelkehugger og i tillegg nærer seg av annet arbeid.¹¹⁸⁵ I kommunikantlistene for Strømsø har jeg funnet en ”Anders Danielsen med Qv.” som har vært til nattverd i november 1725 og 1726.¹¹⁸⁶ Hvis bjelkehuggeren som er nevnt i 1722 var identisk med Anders Danielsen Swart, må det andre arbeidet som det er opplyst at han også ernærte seg ved, ha vært mer innbringende. Fra 1716 til 1728 må ha tjent relativt gode penger. I 1728 kjøpte han nemlig bygningene på plassen Nordre Lasken i Sem for 136 riksdaler. Bygningene er beskrevet slik: Et våningshus som i første etasje hadde en stue med en ”Jern wind ovn”, et kammers og et kjøkken med en bakerovn. I annen etasje var det en stue med to kammers og loft. Uthusene bestod av hestestall, fjøs, lade, låve, svinestall og en halvdel i en ”Kiølne” (et tørkehus for korn eller malt).¹¹⁸⁷

Fra tida i Sem er kildene betydelig rikere. Her virker det som om Anders Danielsen Swart bodde fast. I tillegg til øl- og brennevinssalget som er nevnt i svenskemantallet, drev han med kjøp og salg av gårdeiendommer og pengeutlåning mot pant i jordegods. Han eide blant annet en part i gården Aulerød. I bygdeboka beskrives han som en mann som satt i gode økonomiske kår. I 1743 skal han etter egne opplysninger ha hatt en netto formue på 200 riksdaler.¹¹⁸⁸ Av kirkeboka for Sem framgår det at Anders Danielsen og kona Maria Jacobsdatter relativt ofte ble brukt som faddere blant annet for fire barn av lensmannssønnen Hans Jacobsen Wiig på gården Vik.¹¹⁸⁹

¹¹⁸⁵ Specification paa de udi Strømsøe Bye og dessens District befindende boefaste Folck, med underdanigst forklaring om enhvers brug og Næring. Stattholderarkivet D X. Ymse pakkesaker 1574-1770, pk. 58 (1722), legg 3. Jeg har benyttet Tore Vigerusts transkriberte versjon: <http://www.vigerust.net/by/stroemsoe1722.html> (24.4.2008).

¹¹⁸⁶ Kirkebok for Strømsø. Kommunikantlister.

¹¹⁸⁷ Johnsen, 1945. Jeg har benyttet Høgskolen i Vestfolds vevutgave (2001-2004) som er upaginert. Omtale under plassen Nordre Lasken.

¹¹⁸⁸ Johnsen, 1945.

¹¹⁸⁹ Kirkebok for Sem. Dåp 11.12.1735, 9.12.1736, 16.2.1738 og 27.4.1740.

Anders Danielsen og Maria Jacobsdatter hadde to barn til dåpen i Sem, en sønn kalt Daniel i 1730 og en datter kalt Lisken i 1732.¹¹⁹⁰ Fire eldre barn må være født før familien kom til Sem, Anders, Kirsten, Mathias og Christopher.¹¹⁹¹ Ingen av dem er funnet døpt i Strømsø hvor faren skal ha hatt borgerskap, men dåpsinnføringer fra Strømsø er først bevart fra 1726.

Rundt 1753 flyttet Anders Danielsen til nabosognet Stokke. Her eide han gården Stein som han solgte for 550 riksdaler i 1761.¹¹⁹² Anders Danielsen døde i Stokke i 1773. Hans kone, Maria Jacobsdatter, døde i 1775. Ved begge ektefellenes begravelser er det langvarige ekteskapet framhevet i kirkeboka. Det er notert at de hadde vært gift i henholdsvis 71 år og fire måneder og 72 år.¹¹⁹³

Anders Danielsen var ikke blant de tiltalte i saken i Stokke. Han ble heller ikke innkalt som vitne, men han nevnes stadig i forhørene. Han har tydeligvis hatt noe usnakket med Tobias Hageberg. Flere vitner fortalte at Anders Danielsen sammen med Fredrich Svendske (den dødsdømte Anders Fredrichsens far) kom til plassen Kjelderer og spurte etter Tobias Hageberg. Tobias ble redd og gjemte seg, og de to måtte gå igjen med uforrettet sak. Hva det dreide seg om er vanskelig å si, siden retten unnlot å gå nærmere inn på episoden. Det går også fram av forhørene at Tobias Hageberg hadde bodd på Lasken i 1738, og at Anders Danielsen var klar over at Tobias var ettersøkt for tyveri i Sverige. En kan spekulere på om det var Anders Danielsens virksomhet som pengeutlåner som beskyttet ham mot nærmere gransking i denne affæren.

Vi har sett at Anders Danielsen framtrer som en velholden mann i Sem og Stokke. Den sosiale mobiliteten fortsatte i neste generasjon i hvert fall for to av barnas del. Datteren Liskens ektemann var saltmester på Vallø saltverk. Familien flyttet seinere til Tønsberg og

¹¹⁹⁰ Kirkebok for Sem. Dåp 9.7.1730 og 7.5.1732.

¹¹⁹¹ Et annet mulig barn av Anders Danielsen og Maria Jacobsdatter er Elias Andersson Laschen som var lensmann i Sauherad. Han døde i 1779, 54 år gammel og må altså være født ca 1724. Takk til Leif Hansen som sendte meg disse opplysningene.

¹¹⁹² Berg 1928. Jeg har brukt nettutgaven av bygdeboka som er upaginert. Omtale under gård nr. 60 Stein.

¹¹⁹³ Kirkebok for Stokke i Vestfold. Begravede 1773 s. 169 og begravede 1775, s. 170a. Vi ser at det er plussset på minst ti år på varigheten av ekteskapet. Vi må regne med at en liknende påplusing også er foretatt i forhold til de avdødes alder. Maria Jacobsdatter skal ifølge kirkeboka ha blitt 92 år og Anders Danielsen 91 år. For mennesker som ble svært gamle, er det vanlig at aldersopplysningene ved dødsfallet er satt betydelig for høyt.

hadde byens kondisjonerte som faddere for de to barna som ble født der.¹¹⁹⁴ Sønnen Mathias ble underoffiser (sersjant). Ifølge bygdeboka for Stokke var han også gjestgiver og drev i tillegg en mangeartet forretningsvirksomhet med utlån av penger, gårdhandel, trelasthandel og litt skipsrederi. På denne virksomheten tjente han gode penger.¹¹⁹⁵ Stort sett kan vi vel si at Mathias Andersen Laschen fulgte i farens fotspor, bare i større målestokk. Sønnene hans klatret enda noen hakk lengre opp i det sosiale hierarkiet. To av dem ble lensmenn, to ble jurister og arbeidet som prokuratorer.¹¹⁹⁶

Når sønnesønnene til en rømt svensk hekemaker havnet i juriststanden, må vi kunne karakterisere det som en ganske bratt klassereise. Vi vet ikke om Anders Danielsens bakgrunn var kjent i Sem og Stokke. I bygdeboka står det bare at man for øvrig vet lite om familien.¹¹⁹⁷

Til tross for det sosiale og økonomiske avansementet opprettholdt Anders Danielsen kontaktene med sitt tidligere miljø. Det dreide seg både om kontakt med slektninger av ham selv og kona Maria og med tilreisende svenske vandringsfolk. Blant annet kan forhørerne fra 1740 fortelle om flere gjester av denne typen i forbindelse med bryllupet til sønnen Anders i 1738; det gjelder i tillegg til Tobias Hageberg for eksempel også en hestehandler som kalles Ludvig Svendske. Litt tidligere på året hadde Anders Danielsen besøk av kona til soldaten Abraham Rollin. Besøket er kjent fordi soldathustruen hadde med seg et lite barn som døde på Lasken.¹¹⁹⁸ Soldaten Abraham Rollin (Rolin) tilhørte en kjent svensk taterslekt.¹¹⁹⁹

9.3.2.2 Christopher Danielsen

I svenskemantallet fra 1734 finner vi også Anders Danielsen Swarts bror, Christopher Danielsen, I 1734 bodde han i Ramnes i det nåværende Vestfold. I mantallet er han omtalt slik:

¹¹⁹⁴ Kirkebok for Tønsberg, Vor Frue. Dåp 10.2.1767 og 21.10.1769.

¹¹⁹⁵ Berg 1928. Mathias Andersen Lasken er omtalt under gård nr. 51 Sundbye som han eide fra 1753 til sin død i 1788.

¹¹⁹⁶ Berg 1928.

¹¹⁹⁷ Blom Svendsen 1959

¹¹⁹⁸ I kirkebok for Sem 25.3.1738 står det: "Abraham Rollin, soldat ved Capitain Schulzis Compagnie under General Major Frølichs Regiment og hans Kone Maria Falchins barn Dorothe. Gl:1 aar mindre to Maaneder. Død hos Anders Laschen som var her med hendes Moder."

¹¹⁹⁹ Lindwall 2003, s. 91-94.

Christopher Danielsen, tiener hos Svendske Anders Axelsen paa Gaarden Leerstang, er her til Landet indført af hands Moder, da hand ickun var et Baren, og har saa ingen Aarsage til hands Andkomst her til Landet, har tient for Dragun under afgangene Her General Maior Ötkens Gevorbne Draguner Regimente, og har ej anden Tilladelse at forblifve her end hvis hands afskeeds Pas derom kand bevilge, og ej heller videre Troskabs Æed aflagt, en den hand som Dragon har giort.¹²⁰⁰

I 1738 giftet Christopher Danielsen seg i Sem med Anders Danielsen som kausjoneringsmann.¹²⁰¹ At de to var brødre framgår av en sak som kom opp på tinget i 1739.¹²⁰² Da prøvde Christopher Danielsen å gå i mellom under en slåsskamp mellom Anders Danielsen og de to brødrenes svoger Fredrich Didrichsen. Ellers ser det ut som om Christopher Danielsen har styrt unna saker som kunne havne på tinget. Han er den eneste i Anders Danielsens store slektsnettverk som ikke på en eller annen måte var innblandet i den omfattende saken fra Stokke 1740.

I tidsrommet 1741-1748 hadde Christopher Danielsen og hans kone, Kirsten Pedersdatter, fem barn til dåpen i Sem. Det ser altså ut som om de har vært mer eller mindre bofaste, men i følge dåpsopplysningene har de bodd på forskjellige gårder i bygda, dels på Søndre Låne, dels på Aulerød, som broren Anders Danielsen eide en part av, og dels på gården Skollerød.¹²⁰³ Det yngste barnet jeg har funnet, er født i Hillestad i Botne, her står det i kirkeboka at foreldrene var hjemmehørende i Sem.¹²⁰⁴

Hva Christopher Danielsen egentlig livnærte seg av er uklart. Jeg har ikke funnet kilder som gir noe svar på det. Kanskje bisto han broren Anders med øl- og brennevinssalget i den tida han bodde i Sem. Vi ser av svenskemantallet at han hadde tjent som vervet soldat. I 1734 var han tjener hos en svenske, Andreas (Anders) Axelsen, på gården Lerstang i Ramnes. Han skal ha vært hestehandler.¹²⁰⁵ Andreas Axelsen nevnes flere ganger under rettssaken i 1740-

¹²⁰⁰ Spesifikasjon og forklaring over svenske personer som befinner seg i Jarlsberg grevskap, 29. november 1734. Statsarkivet i Oslo, **Akershus stiftamt**, Realistisk ordnet avdeling, Utlendinger i Akershus stift, eske 2, 1734-1735. Her sitert etter transkribert versjon på Innvandrerarkivet <http://www.vigerust.net/immigrant/immigrantindex.html> (22.4.2008).

¹²⁰¹ Kirkebok for Sem 4.1.1738.

¹²⁰² Underrettsprotokoller Søndre Jarlsberg. Tingbok nr. 15 (28.8.1738 – 7.4.1742). 7.9. 1739, fol 124-128. Riksarkivet, Oslo.

¹²⁰³ Kirkebok for Sem. Dåp 1738, 1740, 1741, 1745 og 1748.

¹²⁰⁴ Kirkebok for Botne 12.11.1751.

¹²⁰⁵ Unneberg 1970, s. 660.

1741. Tobias Hageberg bodde hos ham på Lerstang i en periode i 1738, og flere av de tiltalte i 1740-1741 fortalte at de hadde bodd på Lerstang under sine handelsreiser i området.

9.3.2.3 Maria Danielsdatter og hennes ektemann Fredrich Didrichsen Svenske eller Wimmercrantz

Om Danielsen-brødrenes søster, Maria, vet vi ikke stort mer enn det hennes mann Fredrich Didrichsen Svenske (også kalt Wimmercrantz) har fortalt i et forhør. Ifølge ektemannen var hun kremmer- og borgerdatter fra Bogesund. Han fortalte at de hadde levd sammen i femten år og at hun hadde født tolv barn. Sønnen Anders fortalte under forhøret i Sandsvær i 1739 at hun var død på Strømsø, og her finner vi trolig begravelsen hennes i kirkeboka. I 1733 ble ”Frederich Didrichsens Qvinde” begravet i Strømsø.¹²⁰⁶

Ektemannen Fredrich Didrichsen finnes det langt flere opplysninger om. Han forklarte seg detaljert om sin livshistorie under et forhør i Medelstad i Blekinge i 1747.¹²⁰⁷ I den grad det har vært mulig å kontrollere opplysningene, viser det seg at han forklarte seg relativt sannferdig. Men Fredrich Didrichsens forklaring inneholder også en blanding av sant og usant, som det er vanlig i slike forhør. Han fortalte at han var født i Jämjö i Blekinge og at faren hadde vært borger i Vimmerby og hadde reist rundt med kramvarer.

Fødselsopplysningene har vært umulig å kontrollere. Kirkeboka for Jämjö har en lakune i 1690-åra, nettopp i den perioden Fredrich Didrichsen bør være født etter aldersopplysningene fra forhøret. Den oppgitte faren, Didrich Wimmercrantz, har det ikke vært mulig å finne i Vimmerby, men Fredrich Didrichsen fortalte også at han selv hadde hatt borgerskap i byen. Og det stemmer. Av registeret til Vimmerby stads dombok framgår det at Fredrich Didrichson fikk borgerskap i Vimmerby i 1713.¹²⁰⁸ Han opplyste videre at han hadde vært dragon ved

¹²⁰⁶ Kirkebok for Strømsø. Begravede 11.4.1733.

¹²⁰⁷ Medelstad Dombok (Blekinge) 16.-17.juli 1747. Transkribert versjon publisert av Niclas Rosenbalck på Anbytarforum under Släkter, Wimmercrantz 27.1.2005.

¹²⁰⁸ Opplysning fra Niclas Rosenbalck, hentet fra Gunnar L. Björkmans register til Vimmerby stads dombok.

generalmajor von Fersens regiment og deltatt i felttoget i Norge.¹²⁰⁹ Etter å ha blitt dimittert reiste han tilbake til Norge. Her finner vi ham først i Botne hvor han fikk en sønn i 1720. I 1726 fikk han borgerskap i Strømsø, og her har han tydeligvis bodd noen år og livnært seg som handelsmann.¹²¹⁰ To barn ble født i Strømsø.¹²¹¹ Han finnes også på en skatteliste fra 1729 hvor det framkommer at han har betalt tre riksdaler til ”Kjøbenhavns brannstyr”.¹²¹²

Noen mønsterborger kan han ikke ha vært, og borgerskapet i Strømsø ble kortvarig. I svenskemantallet fra 1734 omtales han slik:

End derforuden befindes udj strand Pladsen **Strømmen**, en svendsk Persohn ved Navn **Friderich Svendske**, som for nogen tid siden, sig der hafver nedsat, efter hand nyelig før var flyttet fra Strømsøe Bye, hvor hand skal have vundet sit Borgerskab. Men som samme Persohn icke paa nogen tid haver været at finde, udj sit iboende Huus, saa kand ieg herved for denne gang icke give den anbefahlede forklaring om hannem. Kand ellers efter almindelig, og mig vell beckiendte Rygte og adskillige Klagemaal, give dette Widnesbyr om hannem, at hand saa vel efter her i Grevskabet tiltagne boelig, som og før, da hand ofte har reist her igiennem, har forholt sig u-tilbørlig med Hug, Slag og Overlast etc som vell ofte skall være skeed, uden at kunde beviiße det, men dog i sig selv sandferdig. Saa det var at ønske, at mand saadan u-skickelig persohn kunde blive endtlediget.¹²¹³

Hans kone nr. to, Sirena Andersdatter, fortalte under forhøret i 1747 at han hadde holdt kro og vertshus for sjøreisende i Svelvik i Hurum og at han siden hadde flyttet til Tallakshavn i Botne hvor han drev med samme typen virksomhet.¹²¹⁴ Trolig drev han også med handel og pengeutlåning på samme måte som svogeren, Anders Danielsen. Som nevnt fortalte sønnen Anders under forhør i Sandsvær i 1739 at han var sendt dit av faren for å kreve inn noen penger.

¹²⁰⁹ Det er uklart om han var med både i 1716 og i 1718. En datter, Anna Catharina ble døpt i Uddevalla 27.7.1716. Da ble det notert i kirkeboka at han var dragon i generalmajor von Fersens regiment.

¹²¹⁰ Drammen Magistrat Borgerskapsrulle 1700-1829. 21.12.1726, s. 47. Riksarkivet, Oslo.

¹²¹¹ Kirkebok for Strømsø. Døpte 19.9.1728 og 18.11.1731.

¹²¹² Allerunderdanigst Regnskab for Hans Kongel: Maists. Allernaadigst paabudne og av Strømsøe Bye indkomne Kiøbenhavns Brandstyr udi Aarene 1729, 1730 og 1731. Riksarkivet. Rentekammeret Skatteregnskaper. Pakke 24 1727 -1731. Her har jeg brukt Tore Vigerusts transkriberte versjon på Innvandrerkivet <http://www.vigerust.net/by/stroemsoekilder.html> (26.4.2008).

¹²¹³ Spesifikasjon og forklaring over svenske personer som befinner seg i Jarlsberg grevskap, 29. november 1734. Statsarkivet i Oslo, **Akershus stiftamt**, Realistisk ordnet avdeling, Utlendinger i Akershus stift, eske 2, 1734-1735. Her sitert etter transkribert versjon på Innvandrerkivet <http://www.vigerust.net/immigrant/immigrantindex.html> (22.4.2008).

¹²¹⁴ Han ble viet til Sirena Andersdatter i Strøm (Hurum) 23.11.1734. Oppholdet i Botne er belagt ved dåp av tre barn og begravelse for to av dem. Kirkebok for Botne døpte 23.6.1735, 22.11.1737 og 12.1.1739. Begravelser 11.4.1736 og 30.1.1739.

Rundt 1739/1740 vendte Fredrich Didrichsen tilbake til Sverige. Ved den tidligere nevnte saken i Medelstad i 1747 var han under mistanke for tyveri og anklaget for å reise rundt i skogsbygdene og drive med bedrageri, overtro og helbredelsesvirksomhet. Selv fortalte han at han handlet med ”fabrique godz och annat smått”. Varene var blant annet trøyer, strømper, lerret og bomullsstoffer.

Fredrich Didrichsen og Sirena Andersdatter klarte å rømme fra arresten i 1747, men i 1748 ble paret igjen pågrepet. Denne gangen ble Fredrich Didrichsen dømt til døden ved halshogging og deretter skulle kroppen settes på steile og hodet på en stake. Opptakten til det hele var fyllebråk på et vertshus. Etter at Fredrich Didrichsen ble nektet brennevinsservering på vertshuset, uttalte han seg først sterkt negativt mot kongens brennevinsforordninger. Så må det ene ordet ha tatt det andre. Han fortsatte med å kritisere landets myndigheter og hevdet blant annet at kongen var død, men at myndighetene skjulte dette for folket. Han skulle også ha spredt rykter om opprørsplaner hos smålendinger og dalkarler.¹²¹⁵ Arkivaren Niclas Rosenbalck som har publisert dommen på nettstedet Anbytarforum, har påpekt at den meget strenge dommen må ses i sammenheng med bondeopprøret i Dalarna i 1743. I noen år etter dette var myndighetene svært engstelige for nye opprør. Fredrich Didrichsens hustru, Sirena Andersdatter, ble dømt til piskestraff og landsforvisning.

Fredrich Didrichsen hadde en livsform som var temmelig vanlig blant en del svenske tatere på denne tida. Han var soldat, i perioder hadde han byborgerskap og han drev omreisende kremmervirksomhet, tydeligvis kombinert med litt helbredelsesvirksomhet, bedragerier og tyveri. Som vi har sett i underkapittel 8.7.2, ble navnet Wimmercrantz som han brukte i Sverige, også brukt av etterkommere av Johan Henrichsson Swarzhaupf som ble eksplisitt nevnt som medlem av et ”Tartare partie”. Det finnes imidlertid ikke belegg for noen slektsforbindelse mellom Fredrich Didrichsen Wimmercrantz og Johan Henrichsson Swarzhaupfs slekt.

¹²¹⁵ Hällestad härad's ting 18.5.1748, Göta hovrätts arkiv. Utdrag av dommen er publisert av Niclas Rosenbalck på nettstedet Anbytarforum under Släkter. Wimmercrantz. 18.4.2008.

9.3.2.4 Anders Jacobsen

Rundt Anders Danielsen Swart finner vi også en slektskrets som består av hans kone Maria Jacobsdatters søsken. Det dreier seg om hennes to brødre Elias og Anders Jacobsen og hennes søster, Kirsten eller Kirsti Jacobsdatter.

Anders Jacobsen var kopperslager. I svenskemanntallet fra 1734 er han omtalt på denne måten:

Anders Jacobsen. Tilholdende paa Gaarden Ullenrød og ernerer sig med hands Handtverck Kaaber- og Messing-Arbeyde. Eer her i Landet indkommen dend 7 November 1720. Aarsagen dertil, beretter at være denne: Hans broder Elias Jacobsen, skall udj Sverrige være kommen i Mands skade, som derfor begav sig her til Landet, hvilken hands broder tog hannem herhid med sig. Haver ingens Tilladelse at forblive her. Haver og ikke heller aflagt nogen Troskabs Æed.¹²¹⁶

Gården Ullenrød er den samme som i dag kalles Aulerød. Svogeren Anders Danielsen eide en part i denne gården. Ankomsten til Norge i 1720 stemmer med de opplysningene som ble gitt om hans bror Elias under rettssaken i 1740. De første ti åra i Norge har han trolig reist rundt. Vi finner ham først gang i Sem i 1730, altså omtrent samtidig med at svogeren Anders Danielsen kom dit. Da hadde han og kona Helene eller Lene Andersdatter en sønn til dåpen i Sem. I kirkeboka står det at han var fra Sverige og at han var ”Anders Laschens Broder”.¹²¹⁷ To eldre barn må være født før familien slo seg ned i Sem. En 12 år gammel sønn, Elias, ble begravet i Sem i 1736, en sønn Jacob, elleve år gammel, ble nevnt under forhørene i 1740.¹²¹⁸ Trolig hadde paret også en eldre sønn ved navn Elias som ble døpt i Høyland på Jæren i 1721. Her står det om faren at han var kommet fra Sverige og hadde gode pass med seg. Morens navn er ikke nevnt, hun står bare omtalt som et ”Qvindfolk som han siger sig at være trolovet

¹²¹⁶ Spesifikasjon og forklaring over svenske personer som befinner seg i Jarlsberg grevskap, 29. november 1734. Statsarkivet i Oslo, **Akershus stiftamt**, Realistisk ordnet avdeling, Utlendinger i Akershus stift, eske 2, 1734-1735. Her sitert etter transkribert versjon på Innvandrerarkivet <http://www.vigerust.net/immigrant/immigrantindex.html> (22.4.2008).

¹²¹⁷ Kirkebok for Sem. Dåp 24.6.1730. Bror må her være brukt synonymt med svoger.

¹²¹⁸ Alderen til Elias Andersen ble oppgitt som 12 år ved begravelsen i 1736. Kirkebok for Sem 19.2.1736.

med”. De lovet presten at de skulle gifte seg med det første. Blant fadderne finner vi en Ingebor Torsdatter som kan være identisk med Elias Jacobsens kone.¹²¹⁹

I tingboka kalles Anders Jacobsen oftest for Anders Wadum. Vadum er en gård i Stokke, ikke langt fra plassen Kjeldereren hvor den dødsdømte rømlingen Tobias Hageberg losjerte. Anders Jacobsen bodde på en plass under Vadum og må ha flyttet dit fra Aulerød i Sem en gang mellom 1736 og 1739. Det var han som sørget for at Tobias Hageberg fikk innkvartere seg på Kjeldereren. Anders Jacobsen og hans kone Lene var etter vitneforklaringene som ble avgitt i 1740-1741, tungt involvert i samhandling med Tobias Hageberg. Retten mente at Anders Jacobsen hadde deltatt sammen med Tobias Hageberg og Jacob Olsen Faldberg i et tyvetokt på gårdene Skjeland i Andebu og Omdal i Skee i mai 1739. Da myndighetene begynte å grave i kontaktene med Tobias Hageberg, fant Anders Jacobsen det klokest å stikke av til Sverige. Sammen med kona og de to sønnene, Jens og Jacob, skal han ha reist til Karlstad. Han tok også med sin søsterdatter, Maria Fredrichsdatter. Hun vendte seinere tilbake til Stokke.

9.3.2. 5 Elias Jacobsen og hans kone Ingeborg Thoresdatter

Maria Jacobsdatters andre bror, Elias Jacobsen, hører vi om i avhøret av hans enke, Ingeborg Thoresdatter. Han var død før familien kom til Stokke. Enka fortalte at de hadde kommet til Norge, først til Trondheim i 1720, seinere hadde de vært i Bergen og så hadde de reist rundt i østlandsområdet. De hadde vært på Hedemarken, i Østerdalen, i Solør og på Toten. Elias hadde livnært seg som kopperslager. Han skulle være født i byen Hjo i Vestergötland.

Det finnes en opplysning om en hekemaker Elias Jacobsson i domboka for Hjo fra 1692. Her heter det at han reiste fra Hjo i 1690 for å verve seg som soldat ”uthij Elfzborgz lähn”.¹²²⁰ Det er imidlertid usikkert om dette er den samme som kopperslageren Elias Jacobsen som reiste til Norge. Jeg har også funnet en dåpsinnføring fra Fläckebo i Västmanland 1714. Den gjelder dåpen til ”Elias Jacobsons barn ifrån Hio stad, och Wästergötland natus under bemälte

¹²¹⁹ Kirkebok for Høyland. Dåp 11.9.1721. Takk til Arnvid Lillehammer som gjorde meg oppmerksom på denne dåpen.

¹²²⁰ Hjo rådstuga 5.5.1692, Hjo stadsarkiv AI:1; Göteborgs Landsarkiv.

borgarens Jacobsons wandrings tijd”.¹²²¹ Morens navn er ikke nevnt i kirkeboka, så det er vanskelig å si med sikkerhet at det gjelder den samme Elias Jacobsen, men jeg anser det som sannsynlig. Ingeborg Toresdatter fortalte nemlig under forhøret i Stokke at familien hadde tre barn da de kom til Norge, en sønn som var død før 1740, en datter som nå var gift og en sønn Johannes som skal ha vært ca 1 ½ år i 1720.

Jeg har ikke funnet andre mulige spor etter Elias Jacobsens liv i Sverige. Broren Anders fortalte i svenskemanntallet at årsaken til at Elias reiste til Norge var at han var ”kommen i Mands skade”, altså samme forklaring som Anders Danielsen oppga. Utover det enka fortalte om reisene i Norge, er det heller ikke funnet annen informasjon om denne familiens opphold i Norge i tidsrommet 1720-1738.

Omkring 1738 kom Ingeborg Thoresdatter med tre barn til Stokke. Sønnen Johannes Eliassen var da rundt 20 år og tjente som soldat. Han var født i Sverige. Døtrene Margrethe og Maria var begge var født under familiens reiser i Norge, Margrethe ca 1723 og Maria ca 1727. Ingeborg Thoresdatter fortalte under forhørene at hun selv var født i ”Vaxioo” (Växjö i Småland). Thore er et ganske sjeldent navn i det området, så en gjetning kan være at hun var datter av hektemakeren Thore Persson i Vexjö.¹²²²

Familien flyttet inn på plassen Bruserød hvor Elias Jacobsens søster bodde.

Vitneforklaringene under rettssaken viser imidlertid at denne familien fortsatt var omreisende, men brukte Bruserød som et fast holdepunkt. Ingeborg livnærte seg ved kramhandel. Sønnen Johannes hadde også drevet med hestehandel. Under rettssaken ble det beslaglagt en kiste med kramvarer som Ingeborg eide. Den inneholdt blant annet stoff, bånd og kniplinger og også litt anis. Verdien av varene ble satt til 20 riksdaler. Ingeborg fortalte under rettssaken at hun hadde lånt 60 riksdaler av svogeren Anders Danielsen da hun først kom til Stokke. En mulig forklaring kan være at Anders Danielsen kan ha fungert som en slags bakmann i den ulovlige kremmerhandelen. Men dette ble det ikke gått nærmere inn på under forhøret.

¹²²¹ Födelselängd for Fläckebo i Västmanland. Döp nr. 2 10.1.1714. Barnet ble døpt Jacob.

¹²²² Opplysning fra Niclas Rosenbalck.

Av vitneforklaringene og de tiltaltes egne forklaringer går det fram at Ingeborg og hennes barn foretok flere reiser til Christiania og Bragernes, rundreiser i Vestfold og lengre reiser til Hedemarken. Flere av reisene ble foretatt i større følger, blant annet reiste de en gang sammen med Tobias Hageberg og flere ganger sammen med slektningene på Brusørød, Fredrich Eriksen og Kirsten Jacobsdatter og deres barn. På de kortere reisene i Vestfold ser det ut som om de som regel splittet seg opp i mindre grupper og reiste to og to sammen.

Forhørene viste at Ingeborg Thoresdatter og hennes tre barn hadde nær kontakt med Tobias Hageberg i den tida han oppholdt seg i Stokke. De kan ha drevet helervirksomhet, men Tobias kombinerte tydeligvis tyveritokter med kremmerhandel, så det kan også ha vært en form for foretningsfellesskap.

Ingeborg Thoresdatter døde i Stokke i 1747.¹²²³ I kirkeboka beskrives hun som ”et Svensk Quinde-mennesche holdende til paa Balsrød.” De tre barna hennes ble boende i bygda. Sønnen Johannes ble i 1742 tiltalt for å ha fått to barn med sitt søskenbarn Maria Fredrichsdatter. Utfallet av saken for hans del er uklart. Han var ikke til stede i Stokke da saken ble tatt opp på tinget.¹²²⁴ I 1751 giftet han seg med enka Maren Andersdatter som eide en part av gården Gravdal i Stokke.¹²²⁵ Anders Danielsen var kausjoneringsmann ved giftermålet. Paret bodde på Gravdal og fikk fem barn der i tidsrommet 1751-1759.

De to døtrene til Elias Jacobsen og Ingeborg Thoresdatter giftet seg også i Stokke. Datteren Margrethe fikk først et barn utenfor ekteskap som ble oppkalt etter den straffedømte moren, Ingeborg. Seinere giftet hun seg med husmannen Anders Isachsen og fikk sju barn med ham i tidsrommet 1750-1764.¹²²⁶ Paret bodde på forskjellige husmannsplasser i Stokke i denne perioden. Maria Eliasdatter giftet seg i 1754 med enkemannen Christopher Andersen som

¹²²³ Kirkebok for Stokke. Begravede 19.12.1747.

¹²²⁴ Søndre Jarlsberg Sorenskriveri. Tingbok nr. 15 28.2.1738 – 7.4.1742, s. 461-462. Riksarkivet, Oslo.

¹²²⁵ Berg 1928. Gravdal er omtalt under gård nr. 95 Holt.

¹²²⁶ Kirkebok for Stokke: Døpte 8.11.1744, 20.9.1750, 12.12.1751, 13.9.1754, 8.2.1756, 1.11.1760, 5.11.1762, 22.11.1764

eide en tredjepart av gården Gjelstad.¹²²⁷ Dette paret fikk fire barn i Stokke i tidsrommet 1756-1762.¹²²⁸

Kopperslageren Elias Jacobsens tre barn var vokst opp på landeveien. Ut fra giftermål og barnefødsler ser det ut som om de i voksen alder ble bofaste i Stokke. Om de fortsatte å drive med kramhandel på si slik de trolig var lært opp til fra barnsben av, er ukjent, men lengre reiser har de neppe foretatt. Vi finner ikke den samme sosiale mobiliteten som hos Anders Danielsens barn. Alle tre hørte nok til det mindre bemidlede sjiktet i Stokke. Anders Danielsen, hans sønn Mathias, og i noen tilfeller begge to samtidig, var faddere for de fleste av Johannes Eliasens barn.¹²²⁹ Det kunne indikere et sterkt slektsamhold på tvers av ulik økonomi og sosial status. Men siden vi ikke finner de samme fadderskapsrelasjonene for Margrethe og Maria Eliasdatters barn, er det kanskje mer nærliggende å tenke seg et slags forretningsfellesskap. Johannes Eliasens kremmerferdigheter kan ha kommet til nytte i Anders Danielsens og Mathias Andersens mangeartede forretningsvirksomhet. Fadderskapsrelasjonene var i dette tilfellet også gjensidige. Johannes Eliassen stilte som fadder for en datter av Mathias Andersen Laschen i 1755 og for en dattersønn av Anders Danielsen i 1747.¹²³⁰

9.3.2.6 Kirsten Jacobsdatter og hennes mann Fredrich Erichsen

Kirsten Jacobsdatter og hennes mann Fredrich Erichsen kom til Norge rundt 1730. De slo seg ned i Stokke. I svenskemantallet fra 1734 er Fredrich Erichsen omtalt slik:

Friderich Erichsen, boende paa Pladsen Bruserhaugen og ernerer sig med sit Mesßinge og Smede Handtverck, samt Fiskerie. Er her til Landet ankommen for 4 Aars Tid siden, af den Aarsage, at hand udj Sverige skall have begaaet Mandrab. Har Sal Stiftamtmand Tonsbergs Tilladelse at hand maa forblive her, men har icke aflagt sin allerunderdanigste Troskabs Æed.¹²³¹

¹²²⁷ Berg 1928. Gård nr. 86 Gjelstad.

¹²²⁸ Kirkebok for Stokke. Viede 3.7.1754. Dåp 15.2.1756, 29.1.1758, 12.7.1760 og 30.11.1762

¹²²⁹ Kirkebok for Stokke: Vielsen mellom Johannes Eliassen og Maren Andersdatter Gravdal 10.3.1751. Dåp av parets fire barn: 21.11.1751, 13.4.1753, 9.3.1755, 13.3.1757 og 30.9.1759. Johannes Eliassen døde i 1759 noen uker før det yngste barnets fødsel.

¹²³⁰ Kirkebok for Stokke: Dåp 6.1.1755 Mathias Andersens datter Ingeborg Maria. Dåp 21.7.1747 Kirsten Andersdaatter og Jens Wernersøns datter Inger Maria. Ved den siste dåpen var Johannes Eliassen bosatt på Lasken.

¹²³¹ Spesifikasjon og forklaring over svenske personer som befinner seg i Jarlsberg grevskap, 29. november 1734. Statsarkivet i Oslo, **Akershus stiftamt**, Realistisk ordnet avdeling, Utlendinger i Akershus stift, eske 2,

Vi ser at Fredrich Erichsen anga samme årsak for flytting til Norge som sine to svogere, Anders Danielsen og Elias Jacobsen. Han hadde ”begaaet Mandrab”. Ellers er lite kjent om Fredrich Erichsens liv i Sverige. Døtrene Maria og Anniche oppga under forhør i 1740 at de var født i henholdsvis Hjo og ”Gogard”. Det siste stedsnavnet er trolig Godegård sogn i Östergötland. Ingen av dem er funnet døpt på de oppgitte stedene. En Fredrich Erichsen fra Hjo døde imidlertid et barn i Godegård i 1723. Det kan altså se ut som om han med utgangspunkt i byen Hjo har reist rundt som messingsmed. Han kan være identisk med ”drängen Fredrich Erickson” som fikk borgerskap i Hjo i 1714.¹²³²

Kirsten Jacobsdatter drev i likhet med svigerinnen, Ingeborg Thoresdatter, med kramhandel. Under rettssaken i 1740-1741 ble det beslaglagt en kiste med stoffer, bånd og kniplinger hos henne. Varene i kista ble vurdert til en verdi av 26 riksdaler. Familiens reiser med kramvarer er beskrevet i forhørene. Og vi hører også om at Kirsten Jacobsdatter drev ”commerce” med rømlingen Tobias Hageberg både i 1738 og 1739.

I 1740 hadde familien tilhold på plassen Bruserød, som var en husmannsplass under Stokke prestegård. Under gjenopptakelsen av saken i 1744 bodde de ifølge rettsreferatet på en avsidesliggende plass under gården Fossnes i Arendal sogn, som var en del av Stokke prestegjeld. Parets fire eldste barn var trolig født i Sverige.¹²³³ Den eldste datteren, Maria Fredrichsdatter, som ble innstevnet på tinget i 1742 fordi hun hadde fått to barn med sitt søskenbarn Johannes Eliassen, døde samme år.¹²³⁴ Resten av familien har trolig forlatt Stokke nokså kort tid etter det offentlige skriftemålet i 1744. Jeg har ikke funnet spor etter dem verken i Norge eller Sverige.

1734-1735. Her sitert etter transkribert versjon på Innvanderarkivet <http://www.vigerust.net/immigrant/immigrantindex.html> (22.4.2008).

¹²³² Hjo rådhusrätts dombok 24.9.1712. Transkribert versjon ved Niclas Rosenbalck, publisert på Anbytarforum 2.5.2008 under Särskilda forskningsområden, resandesläkter, historia, Hjo.

¹²³³ De to døtrene, Maria og Anniche, måtte forklare seg for retten. To sønner, Anders og Erich, er omtalt i forhøret. For øvrig hadde paret tre barn som var født i Stokke – et tvillingpar født i 1736 som døde i første leveår, og en datter, Magrethe, født i 1737. Kirkebok for Stokke. Dåp 13.1.1736 og 3.11.1737.

¹²³⁴ Stokke kirkebok. Begravede 9.9.1742.

9.3.2.7 Jacob Olsen Faldberg

Jacob Olsen Faldberg var kopperslager som flere av de andre involverte i saken,. Under forhør i Stokke 1740 oppga han at han var 36 år gammel og ”barnfød i Vester Jytland i Sverrig udi en liden Købstad Joe.”¹²³⁵ Han fortalte at han var kommet til Stokke to år tidligere, altså i 1738. Jacob Olsen Faldberg er kjent fra Sverige under navnet Jacob Olofsson Fahlberg. Han fikk borgerskap i Hjo i 1720. I 1727 ble han pågrepet under Valborgsmessemarkedet i Skänninge i Östergötland og tiltalt for tyveri. Han ble dømt til piskestraff.¹²³⁶ Mellom 1727 og fram til han dukker opp i Stokke i 1738 har jeg ikke funnet noen spor etter ham. I Stokke hadde han forsommeren 1739 tett kontakt med rømlingen Tobias Hageberg og også med de øvrige involverte i saken.

Etter at Jakob Olsen Faldberg rømte fra arresten i september 1740, ble det gjort et forsøk på å oppspore ham. Av rettsreferatene fra 1741 framgår det at retten hadde fått opplysninger om at han var blitt pågrepet i Helsingborg for løsgjengeri og bruk av falsk pass. I den forbindelsen ble han dømt til seks måneders festningsarbeid på Kronborg slott og deretter landsforvisning.

Vi har sett at de fleste av de involverte i saken i Stokke var knyttet sammen ved slektskapsbånd eller ekteskapsrelasjoner. Når det gjelder Jacob Olsen Faldberg finner vi ingen opplysninger om slektskap i avhørene. Men vi har noen indikasjoner på at han kan ha vært beslektet med søskenflokkene av Jacobsdøtre og Jacobsønner fra Hjo. Jacob Olsen Faldbergs foreldre er kjent og kildebelagt. Han var sønn av kremmeren Olof Jönsson i Hjo og hans hustru Ingrid Håkansdotter.¹²³⁷ Olof Jönsson hadde en bror som het Jacob Jönsson. Flere av hans barn kalte seg Fahlberg (i noen tilfeller også Fahlgren). Ved begravelsen til Anders Danielsen Swarts kone, Maria Jacobsdatter, dukker slektsnavnet Fahlberg opp. Hun er innført i kirkeboka som Anna Maria Falberg.¹²³⁸ Bruken av navnet Falberg kan altså knytte de fire søsknene Jacobsdatter/Jacobsøn til Jacob Jönsson fra Hjo. For tre av søsknene har jeg ikke

¹²³⁵ Søndre Jarlsberg Sorenskriveri. Tingbok nr. 15 28.2.1738 – 7.4.1742, s. 259b. Riksarkivet, Oslo.

¹²³⁶ Hjo rådhusrätt 13.mai 1727. Göta hovrätts arkiv E VII BAA: 3027. Saken er også beskrevet i Bergstrand 1970, s. 70-73. Bergstrand oppgir feilaktig årstallet 1728.

¹²³⁷ Opplysninger om slektskapsforholdet finnes blant annet i Hjo rådhusrätts protokoll av 13.4.1723. Göta hovrätts arkiv E VII BAA: 3026.

¹²³⁸ Stokke kirkebok. Begravede 23.2.1775.

funnet dåpsopplysninger som kan bekrefte det, men Anders Jacobsens dåp *kan* være funnet. Et barn som kalles Anders ifrån Hioo” ble døpt i Sandhem i Västergötland 2.2.1702. Farens navn var Jacob Jönsson.¹²³⁹ Det er også andre forbindelseslinjer. Ved dåpen til Anders Danielsens og Maria Jacobsdatters sønn Jonas i Hjo i 1714 var ”Ingrid Oluf Jönssons” gudmor. Hvis det stemmer at Jacob Jönsson var far til de fire søsknene Jacobsdatter/Jacobsøn, var de søskenbarn til Jacob Olsen Faldberg.¹²⁴⁰

9.3.3 Rettsanvendelsen i sakene

I tillegg til den biografiske gjennomgangen av noen av de sentrale aktørene vil jeg se nærmere på rettsanvendelsen i sakene fra Sandsvær og Stokke og tukthuskommisjonens behandling av saken i 1744. På tinget i Sandsvær ble Tobias Hageberg og Anders Fredrichsen dømt etter forordningen av 1690 "Om Tyves og utroe Tieneres Straf i Danmark og Norge". Denne forordningen var en skjerping av de noe mildere straffene i Norske Lov. Forordningen foreskrev dødsstraff ved henging for første gangs tyveri hvis det dreide seg om innbrudd begått om natta eller tyveri av husdyr på beite.¹²⁴¹ Jacob Olsen Faldberg ble dømt etter den samme forordningen på tinget i Stokke. Både Tobias Hageberg og Jacob Olsen Faldberg unndro seg straffen ved å rømme. Det ser heller ikke ut som om dødsstraffen over Anders Fredrichsen ble eksekvert. Jeg har ikke fulgt saken videre til høyere rettsinstans, men dommen ble trolig omgjort. Fra midten av 1720-tallet var det svært vanlig at dødsstraffene for tyveri ble omgjort til livstidsstraff.¹²⁴²

I dommen over Fredrich Erichsen, Kirsten Jacobsdatter og Ingeborg Thoresdatter i Stokke 12.12.1741 blir det henvist til et reskript av 31.10.1729 og Norske Lov 3. bok, 8. kap. 1.artikkel. Et reskript med den angitte dateringen har jeg ikke lyktes med å finne. Kanskje er det en feildatering i rettsreferatet. Det er nærliggende å tenke seg at det dreier seg om et reskript av 6.juli 1729 ”Ang. Deserteurer og deres Hæleres eller Hjelperes Straf, samt

¹²³⁹ Kirkebok for Sandhem. C:2, s. 145. Takk til Gabriel Wallgren som fant denne dåpen.

¹²⁴⁰ Meddelelse fra Niclas Rosenbalck. Slektskapsrelasjonen må selvsagt betraktes som usikker.

¹²⁴¹ Schou 1795, s. 293.

¹²⁴² Erichsen 1993, s. 105 og s. 119.

Belønning for deres Opbringere”.¹²⁴³ Kapittel åtte i tredje bok i Norske Lov dreier seg om ”Omløbende Kræmmere”. I artikkel 1 heter det:

Al Giæsteskid, som fremmede Kræmmere give i Kiøbstæderne, at de maa med deris Kram og Vare at sælge udstaa, skal over alt Riget være afskaffet, og ingen være tilstæt med nogen Kramvare at omløbe fra een Kiøbstæd til en anden, eller og nogen Stæd dermed at udstaa, og i Alne, Lod, eller Pund, at sælge, med mindre hand Borger er, under de hos sig havende Varis Confiscation anden Straf, efter Sagens befunden Beskaffenhed.¹²⁴⁴

Under rettssaken var ulovlig kramhandel ikke noe sentralt punkt. I forhørene får vi mange opplysninger om de tiltaltes kremmer-reiser, men rettens interesse når det gjaldt disse reisene, var knyttet til de tiltaltes og vitnenes kontakter med Tobias Hageberg og deres delaktighet i tyveriene i Vestfold. Det er mulig at kremmerparagrafen fra Norske Lov i hovedsak ble brukt for å legitimere beslagleggelsen av Ingeborg Thoresdatters og Kirsten Jacobsdatters kister med kramvarer. Beslaget ble brukt til å dekke utgiftene ved å holde de tiltalte i arrest. Disse utgiftene var ikke ubetydelige. De tiltalte satt i arrest i nærmere to år, og også barna deres ble pågrepet for å forhindre flukt. Midlene fra beslaget skulle i tillegg dekke utgiftene i forbindelse med utvisningen til Sverige. I tukthusprotokollen heter det at de skulle ”henføres til Sverrig paa Actor Procurator Ole Anholts Bekostning, til hvilken han udaf deres Midler havde faaet sin Betaling.”¹²⁴⁵ I seinere omtale av dommen ved ekstrarettssaken i 1744 og ved det offentlige skriftemålet samme år var det de dømtes rolle som ”Tyvis medvider” som ble trukket fram.

Pågrepelsen av de dømte ved inkvisisjonen i juni 1744 var initiert av sognepresten i Stokke, Jesper Achton.¹²⁴⁶ Han var tilsatt som sogneprest året før og var nok mer nidkjær enn sin forgjenger. Den forrige sognepresten hadde latt Ingeborg Thoresdatter innskrive som fadder ved dåpen til hennes sønnesønn Elias i 1742.¹²⁴⁷ Achton var mer restriktiv, han fant det umulig å motta de dømte til nattverd. Han hadde også fanget opp rykter om at de dømte huset ”urigtige” personer. På dette punktet hadde han foretatt nærmere undersøkelser, men hadde

¹²⁴³ Fogtman, 1793, s.688

¹²⁴⁴ Kong Christian den femtes Norske Lov av 15de april 1687. Tredie Bog, Cap. 8. 1. Art.

¹²⁴⁵ Christiania Tugthus Fangeprotokoller. Nr. 1 1741-1763, s. 183.

¹²⁴⁶ Jesper Jakobsen Achton, sogneprest i Stokke 1743-1752.

¹²⁴⁷ Kirkebok for Stokke. Dåp 13.1.1742. Dette er det andre av de to barna til søskenbarna Johannes Eliassen og Maria Frederichsdatter.

ikke funnet noen slike personer hos dem. Acton foreslo for retten at de dømte burde innsettes på tukthuset etter tukthusforordningens kapittel 3 artikkel 12 og 13.

Artikkel 12 i Tukthusforordningens kap. 3 omhandler ”Qvindfolk som for begangne Tyverie, Horerie og andre Forseelser, ere dømte enten til Tugthuset eller Forviisning af Landet, over hvilke Dommerne ikke er exequerede..” Det slås fast at slike kvinner skal tas inn på tukthuset. Videre heter det at ”...ingen maa effterdags dømmes til Forviisning, paa det at Landet ey skal vorde betyngtet med slige skadelige folk, om de skulde komme tilbage.” Artikkel 13 omhandler ”...Mandfolk, som tilforne ere blevne dømte til Arbeide i Fæstninger, eller til Forviisning, og ere ei did blevne henførte, men løbe om paa Landet,...” Disse skal sendes på festningsarbeid og ikke til tukthuset.¹²⁴⁸

Fredrich Erichsen, som etter art. 13 skulle ha vært sendt på festningsarbeid, ba under ekstrarettssaken i 1744 om å bli sendt på tukthuset sammen med sin kone. Han på beropte seg at han siden dommen i 1741 hadde oppført seg lovlydig og at han hadde fast bopel og ikke som ”een løsgænger løbet om i Landet”. I den forbindelsen viste han til et skussmål fra bygdevekteren og også til sogneprestens uttalelser. På bakgrunn av dette dømte ekstrarettens i Stokke alle tre til tukthusstraff.¹²⁴⁹

Tukthusforordningen av 1741 innebærer et klart brudd med bruken av forvisning som straffereaksjon. Bakgrunnen for endringen var problemet med at mange forviste vendte tilbake etter kort tid, og at forvisningsdommer heller ikke ble iverksatt i alle tilfeller. For lokale myndigheter var det selvsagt langt enklere å sende dømte til tukthuset enn å organisere en tvungen utreise.

Som vi har sett, ble de dømte løslatt etter bare noen ukers opphold på Tukthuset.

Tukthuskommisjonen vektla at de ikke hadde gjort noe straffbart i tida som var gått etter domfellelsen i 1742 og viste til attestene fra sognepresten og bygdevekteren i Stokke.¹²⁵⁰ Det kan se ut som om tukthuskommisjonen her handlet i strid med forordningen, i alle fall når det

¹²⁴⁸ Tukthusforordningen av 2.12.1741. Fogtman 1793, s.252.

¹²⁴⁹ Tingbok nr. 16 Søndre Jarlsberg. Ekstrarett 22.6.1744. Riksarkivet, Oslo.

¹²⁵⁰ Christiania Tugthus Fangeprotokoller. Nr. 1 1741-1763, s. 183f. Sta. Oslo

gjaldt de to kvinnene. Fredrich Erichsen burde vel i henhold til art. 13 ha vært oversendt til festningsarbeid. Årsaken til løslatelsen var nok at kommisjonen var i en svært presset situasjon. Etter inkvisisjonen den 1. juni var det innbrakt et så høyt antall personer at Tukthuset var fullstendig sprengt. Bare 150 av de pågrepne kunne tas imot som tukthuslemmer, resten måtte settes fri igjen.¹²⁵¹ Det går ikke klart fram om kommisjonen mente at landsforvisningsdommen skulle iverksettes. Trolig var kommisjonens medlemmer i første rekke opptatt av å fraskrive seg ansvaret for de dømte og overlate dem til lokale myndigheter. Lokalt ser det ut som om det bare var sognepresten som tok noe initiativ overfor de dømte etter hjemsendelsen. I samråd med sin biskop lot han dem stå offentlig skrifte og deretter bli mottatt til nattverd.

Hvordan skal vi forstå myndighetenes forholdsett som veksler mellom harde dommer i rettsbehandlingen og en ”la det skure”-politikk i gjennomføringen? Det var ikke uvanlig at forvisningsdommer ikke ble iverksatt. Det ser vi blant annet av tukthusforordningen som spesielt nevner slike tilfeller. Hvilken betydning hadde de tiltaltes gruppetilhørighet? At de var svenske, bidro nok til at forvisningsstraff var nærliggende å gripe til, selv om forvisning også ble brukt som straffereaksjon mot innfødte undersåtter. De tiltalte livnærte seg som omreisende kremmere og kopperslagere. De hadde kontakter med ”urigtige” personer. Vi vet imidlertid ikke om de ble ansett som tatere eller bare som en av bygdas marginalgrupper. Forvisningsstraffen og den seinere omgjøringen til tukthusstraff kan imidlertid virke svært streng hvis vi sammenlikner den med behandlingen av de andre personene som hadde kontakt med Tobias Hageberg. Beboerne på plassen Kjeldereren hvor Tobias Hageberg hadde hatt losji, ble dømt til pengebøter. Forhørene viser også at det var langt flere enn de dømte som hadde hatt tett kontakt med Tobias Hageberg og i perioder hadde hatt ham boende hos seg. Det gjelder blant annet Anders Danielsen og bonden på gården Vik i Sem, Hans Jacobsen. De hadde også kjent til at han var rømt fra tyveritiltale og dommer både i Norge og Sverige. Ingen av dem ble innkalt til forhør.

¹²⁵¹ Reskript til Stiftsbefalingsmanden og Biskopen over Aggershuus Stift av 31.7.1744. Fogtman 1793, s.593ff.

9.3.4 Grensekryssere

Ved å samle bakgrunnsopplysninger og opplysninger fra forhørene har jeg forsøkt å tegne et bilde av livsformen til de tiltalte og deres nære slektninger og kontaktnett. Det dreier seg om en livsform som lå i grenselandet mellom omreisende og fastboende og i grenselandet mellom lovløshet og kriminalitet. Utgangspunktet for alle personene var omreisende virksomhet som hektemakere, kopperslagere, kremmere og hestehandlere. Båndene til det fastboende samfunnet var imidlertid hele tida tette og i en del tilfeller institusjonalisert ved byborgerskap og soldattjeneste.

Gruppen må karakteriseres som bofast eller semibofast. For myndighetene var det å ha en fast bopel et avgjørende punkt. Ingeborg Thoresdatter, Fredrich Erichsen og Kirsten Jacobsdatter skaffet seg et fast bosted, men fortsatte likevel sin tradisjonelle omreisende virksomhet. Under forhøret i 1744 fortalte Fredrich Erichsen at han livnærte seg med messingarbeid og med å forsinne kopper. Trolig var kjeleflikking en vesentlig del av virksomheten. ”Kjedelflikkere” er spesielt nevnt i tukthusforordningen som en gruppe som skal settes inn på tukthuset, men det presiseres at det gjelder ”de uden vis Bopæl og Pas omløbende”.¹²⁵² Som vi har sett, framhevet Fredrich Erichsen under forhøret i 1744 at han hadde en fast bopel og ikke var ”omløbende”. Det plasserte ham i en annen og mer akseptabel kategori enn de øvrige kjeleflikkerne.

De fleste av disse personene tilhørte åpenbart en marginalgruppe som ble sett på med generell mistenksomhet av øvrigheten og trolig også av sambygdinger. Vi har sett at de kunne bli karakterisert som en ”u-skickelig persohn” eller som ”urigtige personer”. Ved Ingeborg Thoresdatters begravelse ble hun beskrevet med den nedsettende betegnelsen ”Quinde-mennesche”, ikke som enke som hun selv kalte seg. Forholdet mellom Ingeborgs sønn, Johannes, og hans søskenbarn Maria Fredrichsdatter må også ha gitt familien et utgruppestempel i bygda.

¹²⁵² Tukthusforordningen. Kap. 3, art. 9. Fogtman s.251.

Vi bør være forsiktige med å ta standpunkt til skyldspørsmål i 1700-tallets rettssaker, men det er rimelig godt belagt at enkelte av personene i denne gruppa kombinerte omreisende yrker som kremmere eller kopperslagere med kriminell virksomhet som tyverier eller bedragerier. Det gjelder åpenbart både for Tobias Hageberg, Jacob Olsen Faldborg og Fredrich Didrichsen Svenske. Det kan virke som om denne livsformen hadde aksept også blant de øvrige personene i gruppa. Vinningskriminaliteten var kjent, men tette personlige relasjoner ble opprettholdt. Rundt de dømte tyvene var det et nett av hjelpere og trolig også helere. Medvitere må alle ha vært, selv om bare noen av dem ble dømt for det.

Vi møter en gruppe som plasserer seg dels utenfor, dels i ytterkanten av det rådende normsystemet. Vi har imidlertid sett at det var mulig å legge utgruppestatusen bak seg. Hektemakeren Anders Danielsen bygget seg et økonomisk fundament som muliggjorde et markert sosialt avansement i de etterfølgende generasjonene. Johannes Eliassen krysset også grensen over til majoritetssamfunnet. Fra å ha levd som omreisende fram til 20-årsalderen ble han gjennom giftermål gårdeier i Stokke.

Medlemmene av denne gruppa var grensekryssere også i bokstavelig forstand. En del av dem la kriminelle handlinger bak seg ved å krysse grensen mellom Sverige og Norge. Andre benyttet denne grensen som en mer permanent rømningsvei. Når det ble hett under føttene i det ene landet, kunne man alltid stikke over til nabolandet. Flere av personene kom til Norge i forbindelse med den store nordiske krig. Fredrich Didrichsen hadde deltatt i felttoget i Norge. En av de andre som flere ganger nevnes under forhørene i Stokke, Anders Axelsen, fortalte under svenskemanntallet i 1734 at han kom til Norge fordi han ikke ville gjøre krigstjeneste. Den spente situasjonen mellom Danmark-Norge og Sverige gjorde det lettere å slippe unna rettsforfølgelse ved å rømme over grensen.

Kan vi også karakterisere denne gruppa som etniske grensekryssere? Jeg har ikke funnet noen av dem omtalt med betegnelsen ”tater” verken i svenske eller norske kilder. Etniske markører knyttet til språk eller utseende er ikke nevnt i de omfattende forhørene fra Stokke i 1740-1741. I Norge var det den nasjonale tilhørigheten som svensker som ble framhevet, både ved bruk av tilnavnet ”Svenske” og i omtale ellers. Alle hadde imidlertid livnært seg ved omreisende virksomhet innafor yrkesgreiner som regnes for typiske taterprofesjoner – som hektemakere, kopper- og messingsmeder, hestehandlere og kremmere. I Sverige tilhørte de et miljø av omreisende kremmere og håndverkere, ofte med status som borgere eller

kontingentborgere i små byer. Noen i dette miljøet blir omtalt som ”tattare eller ”zigenare”, eller har forfedre som ble karakterisert på den måten. For andre har en ikke funnet slike opplysninger. Det trenger ikke være avgjørende. Bruken av taterbetegnelsen var varierende. Det finnes mange eksempler på at en person karakteriseres som tater i noen kilder, men ikke i andre. Vi har også eksempler på at ett medlem av en slekt omtales som tater, men ikke de andre i samme slekt. Det er altså vanskelig å si noe sikkert om hvor stor andel av denne gruppa av omreisende byborgere som kan ha hatt taterbakgrunn. Jeg kan heller ikke med sikkerhet slå fast at Anders Danielsen Swart og hans slektskrets hadde slik bakgrunn.

Tilsynelatende framtrer medlemmene av denne gruppa som svært forskjellige fra Pehr Jönsson Hellbom og hans følge som vi møtte i forrige kapittel. Men det finnes noen likhetspunkter og forbindelseslinjer. Det bofaste eller semibofaste livet var ikke helt fremmed for Pehr Jönsson Hellbom. I de ti årene han gjorde tjeneste i Alfta kompani var han såkalt rotesoldat eller inndelt soldat, det vil si at han disponerte et soldattorp som fast bosted. Før han startet sin militære løpebane hadde han trolig borgerskap i byen Södertälje. Her finner vi i manntallslistene for 1710 to hektemakere, Per Jönsson og Christian Larsson, som kan være identiske med Pehr Jönsson Hellbom og hans svigerfar.¹²⁵³ I så fall hørte de med blant de hektemakerne som ble jaget fra byen i 1712.¹²⁵⁴

Som vi har sett, ble heller ikke Pehr Jönsson Hellbom alltid omtalt med taterbetegnelsen. Én av bøndene i Melhus omtalte følget hans som ”de Svendske”, og stiftamtmanden i Trondheim skrev ut et pass hvor han betegnet familien som ”svenske persohner”.¹²⁵⁵ Tater- eller sigøynerbetegnelsen ble heller ikke brukt i forhøret fra Gudhem i 1741.

I to forhør fortalte Pehr Jönsson om sin tilknytning til byen Hjo og at hans far Jöns hadde vært borger der og bodd i Sörgården. Han nevnte også to halvbrødre som bodde i Hjo.¹²⁵⁶ Opplysningene må behandles med forsiktighet. Som vi har sett forklarte Pehr Jönsson

¹²⁵³ Opplysning fra Bo Lindwall, Anbytarforum 19.6. 2007.

¹²⁵⁴ Etzler 1944, s. 84f.

¹²⁵⁵ Trondhjem Stift og Amt, Sorenskriverbrev Fj6, Gauldal 1708-1754, "Documenter over de Tartarers examination", Statsarkivet i Trondheim.

¹²⁵⁶ Forhør i Frösö 1729, Riksarkivet, Stockholm. Landshövdingars skrivelser til Kung. Maj:t. Västernorrlands län. og forhør i Gudhems heradsrett urtima ting 21.8.1741.

Hellbom seg svært varierende om sitt opphav i de mange forskjellige forhørene han gjennomgikk. Men i manntallslistene for Hjo finnes det en hektemaker ved navn Jöns Jönsson som bodde i Sörgården. Hans sønner het Olof og Jacob Jönsson. Den ene var far til Jacob Olsen Faldborg, den andre kan ha vært far til gruppa av Jacobssønner og Jacobsdøtre som vi kjenner fra rettsaken i Stokke 1740-1741.

Det er flere usikre ledd i denne slektskjeden. Slektskapsrelasjonene mellom Pehr Jönsson Hellbom og søskenflokket i Stokke er inntil videre bare en gjetning. Men vi må kunne konkludere med at Pehr Jönsson Hellbom og den svenske gruppa i Vestfold i utgangspunktet tilhørte samme miljø, og at livshistoriene deres viser at det var mulig å veksle mellom livet som reisende og en tilværelse som bofast eller semibofast. Det fantes overgangsformer og muligheter til å krysse grensene over til majoritetssamfunnet på permanent basis.

Kapittel 10. Taterne forstått som etnisk gruppe

10.1 Problemstillinger

Tradisjonelt har forståelsen av taterne som et eget folkeslag tatt utgangspunkt i kildene som forteller om fremmedartede innvandrergupper som kom til Norden i begynnelsen av 1500-tallet. Disse gruppene må utvilsomt forstås som nordlige utløpere av sigøynerinnvandringene til Vest-Europa på 1400-tallet.

Innafor en essensialistisk etnisitetsforståelse er innvandringshistorien langt på vei tilstrekkelig til å forklare taternes særpreg. Det dreier seg om et sett av stabile kulturtrekk som videreføres fra generasjon til generasjon. Underliggende her er en oppfatning om at det eksisterer noen trekk ved sigøynerkulturen som framstår som nærmest uforanderlige.

Forståelsen av etnisitet som en sosial konstruksjon innebærer at vi må forkaste slike enkle forklaringer. Vi må analysere byggesteinene og rammeverket for konstruksjonen, det vil si at vi må analysere kriteriene for etnisk klassifisering, konteksten etnisitetsmarkeringene utspilles i, og hvilke handlingsmønstre de førte til.

I kapittel 7 så vi hvordan taterne ble skilt ut som en egen gruppe i lovverk og forordninger. På 1500-tallet beskrives de oftest som utlendinger som har trengt inn i de nordiske rikene, seinere beskrives de som en særgruppe av omstreifere, men plasseres også i kontekst med folkegrupper som jøder og samer. Lovverket gir imidlertid ingen klart avgrensende definisjon av hvem som skal anses som tater. De beskrives ut fra en levemåte (omvandring) og et sett av lovbrudd som antas å være typiske for gruppa.

For å komme nærmere innpå hvordan taterbetegnelsen ble forstått og brukt, må vi gå utover de normative kildene og se på lovverket i sammenheng med rettspraksis. I forrige kapittel ble dette belyst i gjennomgangen av saken som gjaldt Pehr Jönsson Hellbom og hans familie. I dette kapitlet vil jeg utvide kildegrunnlaget. Ved gjennomgang av et knippe danske og svenske rettssaker vil jeg forsøke å nærme meg en utdypet forståelse av hvilke kriterier som ble lagt til grunn for å bestemme tatertilhørighet på 1600-tallet og i begynnelsen av 1700-tallet. Dreier det seg om kriterier som vi vanligvis knytter til etnisitet, som avstamning og kulturelle særtrekk, eller er taterbetegnelsen en form for sosial kategorisering som brukes mer generelt om omstreifere?

Vi har sett at taterbetegnelsen nærmest gikk ut av bruk i en lang periode fra ca 1740 til ca 1840 i Danmark og Norge. Et sentralt spørsmål er hvordan dette kan forklares. Ble taterne ikke lenger oppfattet som en særegen gruppe? Hvorfor ble taterbetegnelsen fortsatt brukt i Sverige på samme tid? Jeg vil undersøke hvorvidt forskjeller i de to landas lovverk og rettspraksis kan gi en nøkkel til svaret. Ved å gjennomgå kilder som omhandler en familiegruppe som flyttet mellom Norge og Sverige, vil jeg se nærmere på variasjonene i bruken av taterbetegnelsen i andre halvdel av 1700-tallet. Viktige spørsmål her dreier seg om i hvilke sammenhenger taterbetegnelsen ble brukt og om betydningsinnholdet var endret. Et annet sentralt spørsmål er hvorfor taterbetegnelsen igjen fikk en slags renessanse i Norge fra 1840-tallet og framover.

Kildene fra før 1850 gir få opplysninger om særegne trekk ved taterkulturen. Litteratur om dagens tater og enkelte biografier kan imidlertid fortelle om kulturtradisjoner som kan ha lange røtter. Jeg vil drøfte i hvilken utstrekning slike beskrivelser fra moderne tid kan komplettere det historiske bildet av taternes etniske særpreg.

Startpunktet for dette kapittelet er en analyse av rettssaker fra 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet hvor spørsmål rundt etnisitet blir godt belyst.

10.2 Etnisitetsforhandlinger i danske og svenske rettssaker

10.2.1 Ringsted på Sjælland 1640: Må en tater være født i ”Taterlandet”?

I august 1640 sto fem menn for retten i Ringsted på Sjælland. Deres navn var Hans Christoffersen, Henneman, Hans von Hamborg, Hans Henriksen og Peder Nielsen.¹²⁵⁷ Ridefogd Nils Matzen åpnet forhandlingene med å spørre de tiltalte hvor de kom fra og ”paa hva Steder og Landskab” de var født. Hans Christoffersen var den første som ble kalt fram. Han fortalte at han var født i Nakskov på Lolland. Deretter la han fram en imponerende samling av pass og attester. Til sammen var det ti pass. Et av passene viste at han hadde tjent

¹²⁵⁷ Ringsted herreds tingbog 20.8.1640. Landsarkivet for Sjælland Lolland-Falster og Bornholm.

som gefreiter (underkorporal) i den danske hæren. Åtte pass var utstedt av offiserer og borgermestere i det tysktalende området, blant annet fra Greifswald, Bremen og Strasbourg. Det nyeste passet var to måneder gammelt. Det var utstedt i Aastrup som lå i underkant av tre mil fra Ringsted, og undertegnet av ridefogden der. Videre fortalte han at én av de andre tiltalte, Henneman, var hans bror, og at broren var født i nærheten av Hamburg. Han fortalte også at moren var død; hun var gravlagt i Fåborg på Fyn.

Ridefogd Matzens neste spørsmål var hvorfor Hans Christoffersen og hans følge utga seg for "Tattere" når de ikke var det. Hans Christoffersen svarte at de var tater fra den tid "di ehre bleffuen fødde aff Moders Liffue"; hans mor var "kommen af Taterland". Ridefogden godtok imidlertid ikke svaret. Han spurte igjen hvorfor de streifet rundt i landet og spådde folk når de ikke var født i "Tatterland, men "udi Danmarch och i Tyschland". Hans Christoffersen svarte at de ikke hadde noe fast bosted og at de måtte ernære seg med det de hadde lært "eftersom deres Forfædre det før dennem gjort haver."

I det videre forhøret gjentok ridefogden de samme spørsmålene som han hadde stilt til Hans Christoffersen. Hans von Hamborg fortalte at han var født i Hamburg. Han hadde tjent som gefreiter i Friesland og la fram et pass som dokumenterte det. Deretter opplyste han at han alltid hadde vært "hos forskrevne Personer og fulgt dennem og den slags Folk". Hans Henrichsen fortalte at han var født i nærheten av Erfurt. Han hadde tjent under en løytnant von Rosenberg og hadde kommet sammen med de andre for tre år siden. På ridefogdens spørsmål om hva hans far var for "en landsmand" og hvor han var født, svarte Hans Henrichsen at faren hadde vært gefreiter og hadde falt i slaget ved Lützen. Moren var født i "Palsøverst" (Oberpfalz) i Tyskland. Ridefogden fulgte opp med å spørre hvorfor han reiste sammen med tater når han ikke var født i "Taterland". Hans Henrichsen svarte at han var "af Taterafkom, og hans forældre af samme Afkom og vandrede ligesaa omkring; derfor haver han begivet sig i dette Selskab."

Den eneste i følget som ikke selv oppga å være tater, var Peder Nielsen. Han fortalte at han var født i Norge, "i Kroger indenfor Jomfrueland", og at han hadde hatt "den slemme

syge”.¹²⁵⁸ Han hadde truffet resten av følget i Vejle i Jylland. En av kvinnene i følget hadde lovet å kurere ham for sykdommen hvis han ville bli hos dem et halvt år. Nå hadde han reist med dem siden påsketid.

Etter at forhørene var avsluttet, synes det som om ridefogden til slutt var blitt overbevist om at følget likevel var tater. Han konkluderte med at følget burde straffes etter kongelige forordningen av 31. mai 1589. Forordningen slo fast at det var forbudt for tater å oppholde seg i det danske riket. De skulle fratas alt de eide og forvises. Lederen for et følge skulle straffes ”paa Livet uden al Naade”. Ridefogden mente at Hans Christoffersen var følgets leder, han skulle altså få dødsstraff. De øvrige skulle sendes til straffarbeid på Bremerholm.

Hans Christoffersen fikk igjen ordet og ba for sitt liv. Han viste til at han hadde tjent kongen som gefreiter, ærlig og vel. Siden hadde ingen klaget på ham. Han hadde forholdt seg ærlig og kristelig som det passet seg for en soldat.

Saken skulle nå opp til doms. De åtte oppnevnte domsmennene og herredsfogden kom til en helt annen konklusjon enn ridefogd Matzen. De mente at Hans Christoffersen ikke hadde vært leder for følget. Han kunne derfor ikke dømmes til døden. Ridefogden foreslo da at nordmannen Peder Nielsen skulle straffes med tukthus og de øvrige fire sendes til Bremerholm. Og slik ble den endelige dommen. Peder Nielsen ble dømt til tukthus, det ble lagt vekt på at han hadde sluttet seg til taterne fordi han var syk. De øvrige fire ble dømt til å arbeide på Bremerholm i seks måneder. Den relativt milde dommen ble begrunnet med at de ”intet ondt haver gjort, ej nu heller nogen dennem beskylder for noget uærligt i nogen Maade at have gjort;”. Videre slo retten fast at det ikke var bevist etter forordningen av 1589 ”enten de er Taterer eller ikke, eller Soldater, Stoddere, eller hva det kan være for nogen.”

Det er to forskjellige oppfatninger av hva det vil si å være tater som kolliderer her. Begge parter mener tydeligvis at tater er et *folkeslag*. Men for myndighetene og domsmennene er tilhørigheten til et folk knyttet til et *fødested*. En tater må være født i ”Taterlandet”, ikke i Danmark eller Tyskland. For de tiltalte er oppfatningen om å være tater knyttet til

¹²⁵⁸ Kroger er trolig Kragerø. ”Den slemme syge” var et vanlig navn på syfilis, men det kan også dreie seg om andre former for kjønnssykdom.

avstamning. De oppgir at de er født av taterforeldre. Hans Christoffersen la riktignok til at hans mor var født i ”Taterlandet”. Det kan ha vært en konsesjon til rettens oppfatning av hva det ville si å være tater.

De tiltaltes soldatbakgrunn har trolig også forvirret retten. Den stemte ikke overens med hvordan taterne skulle være ifølge forordningen av 1589. I forordningen beskrives taterne som en gruppe som drev med ”Bedrageri, Løgn, Tyveri og Trolddom”. Her sto retten overfor fire menn med lang militær erfaring, én av dem hadde også tjent i den danske hæren. Passene viste ikke noen form for uregelmessigheter. I dommen heter det da også at de ikke hadde gjort noe ”ondt” og at ingen hadde beskyldt dem for ”noget uærligt”. Under forhørene ble det riktignok hevdet at de hadde spådd folk, og ingen i følget benektet det. Ett trekk ved levemåten stemte også overens med beskrivelsen i forordningen av hvordan taterne ”alle Vegne omstripper og omløber”. Heller ikke dette ble benektet av de tiltalte. De beskrev det som en levemåte som var nedarvet, de levde slik som de hadde levd fra barnsben av, og slik forfedrene deres hadde gjort før dem.

Hvorfor insisterte fire av de tiltalte på at de var tater? En kunne kanskje tenke seg at en slik tilståelse var blitt tvunget fram. Men i denne saken kan det ikke ha vært tilfelle. Ridefogdens påstander om at de ikke kunne være tater, ga dem jo alle muligheter til å benekte det. Det er også verdt å merke seg at Hans Christoffersen ikke gjorde noe forsøk på å trekke tilbake sin forklaring om at han var tater da aktor la ned påstand om dødsstraff. Det kan virke som om de tiltalte anså tatertilhørigheten som gitt og selvfølgelig, et faktum som de ikke engang av taktiske grunner kunne benekte. Kanskje har de også kjent til at vanlig rettspraksis var at taterne ble forvist. I dette tilfellet ble det i stedet festningsstraff ettersom retten var i tvil om tatertilhørigheten. Det var en form for straff som nok kunne oppleves langt hardere enn forvisning for en gruppe som førte et omreisende liv.

Hvor særegen var denne saken i forhold til andre kjente rettssaker mot tater på samme tid? I en sak fra Nyborg på Fyn tre år seinere finner vi flere fellestrekk med saken fra Ringsted, men også en viktig forskjell i hvordan taterbetegnelsen ble forstått.

10.2.2 Nyborg på Fyn 1643: Født av taterforeldre

Saken fra Nyborg på Fyn gjaldt et følge på 14 personer som besto av menn, kvinner og barn. På samme måte som i Ringsted betegnet flere av de tiltalte seg selv som ”Tattere” og viste til at deres foreldre hadde vært ”Tattere”.¹²⁵⁹ Retten beskrev dem som ”Tattere och lædigegiengere” og anførte at de hadde oppholdt seg i området en stund og livnært seg ved ”Betleri og Landstrygeri”. Følget var kommet til Fyn fra Sjælland, men etter de oppgitte fødestedene å dømme må de ha reist over hele Norden. Tre av de tiltalte var født i Danmark, tre i Sverige og én i Norge. To små gutter var født i henholdsvis ”Lapland” og ”Findland”. Bare én i følget oppga å være født utenfor Norden. Det var en mann som kalte seg Falck. Han fortalte at han var født i Stettin.

De oppgitte fødestedene førte ikke til samme tvil rundt de tiltaltes tatertilhørighet som vi så i Ringsted. Det må altså ha vært forskjellige oppfatninger om hvordan en tater skulle defineres. For retten i Nyborg var avstamning det sentrale kriteriet, ikke fødested. Men kanskje kan vi gjenfinne noe av tenkningen fra Ringsted i formuleringene som er brukt om to av de danskfødte kvinnene i Nyborg-følget. Om Karen Hansdatter, som er beskrevet som ”en gammell Tatter quinde”, heter det at hun var ”barneföd i Store Heedenn i Sielland, *dog* hindis forelldre waare Tattere”, samme formulering er brukt om en kvinne som kalles Kirstine, hun var ”barneföd i Kolding, *dog* hindis forelldre waare Tattere” (mine uthevninger). Liknende formuleringer er ikke brukt om de andre i følget. Kanskje syntes retten at det var nødvendig med en slik tilleggsforklaring for de danskfødte?

Som i Ringsted var det også en person i Nyborg-følget som ikke betegnet seg selv som tater. Hans navn var Christen Nielsen. Under forhøret fortalte han at han var født i Haderslev og at han hadde bakgrunn som soldat. Under soldattjenesten hadde fått den ene armen sønderskutt slik at han var blitt tjenestedyktig. Det var årsaken til at han hadde sluttet seg til ”...disse Thattere, at hand hos dennem med Betlerj sin föde och ophold kunde anlange.” Han hadde også funnet seg en kone blant dem. Hvorvidt det dreide seg om en taktisk tilpasning i

¹²⁵⁹ Nyborg Lensregnskaber 23. januar 1643, Rigsarkivet, København. Her er brukt en skanning av originalkilden fra fynhistorie.dk <http://www.fynhistorie.dk/node/13911> (3.1.2009).

forhørssituasjonen eller om han virkelig var tater, er vanskelig å avgjøre. Men ut fra formuleringer i rettsreferatet som for eksempel ”de andre Tattere hans medföllgere”, får en inntrykk av at retten anså ham for å være tater.

Under forhøret omtalte flere av de tiltalte Christen Nielsen som sin anfører. Retten viste til forordningen av 1589, og la ned påstand om at anføreren skulle dømmes til døden og de øvrige forvises under trussel om dødsstraff hvis de vendte tilbake. I rettsreferatet beskrives det hvordan følget ba for sin anførers liv:

Huor Jmod forn: Anföreeer med alle forn: de andre Tattere smaa och store, med stor Raab och anskrig, bade for Gudz skýlld, at deris anföreeer denne gang, paa domb paa hans Liff maatte blifue forskonet, eller och de alle med ham maatte miste deris lif: eller och tillsammans nu strax at römme Landet, och dennem derhoss strengelig forpligtade, alldrig meer at lade dennem finde her i Landet, wnder deris Lifuis fortabellsse: Huis Ringe de hafde med at fare, wille de gierne miste och werre quit.

Det er en sterk gruppeidentifikasjon som kommer til uttrykk her, men som i Ringsted kan følget i Nyborg ha kjent til at vanlig rettspraksis ikke var dødsstraff, men forvisning. Retten lot seg også påvirke. Utfallet av saken i Nyborg ble som i Ringsted, mildere enn den opprinnelige påstanden. Hele følget ble dømt til forvisning samt tap av alle sine eiendeler. De beslaglagte eiendelene besto av tre hester som ble beskrevet som ”et gammelt Ögh, en liden Klaad¹²⁶⁰ och ett föll”, den samlede verdien av hestene ble vurdert til ”Thi slette daller”.

10.2.3 Skövde i Västergötland 1700: Fødeland versus avstamning

En sak fra Skövde i Västergötland viser noe av det samme mønsteret som vi så i de to danske sakene. Også denne saken endte med at en dødsdom ble omgjort til en mildere straff. De tiltalte i saken var Pähr Larsson og Oluf Hindrichsson. I rettsreferatet heter det at de to kom til Skövde sammen med ”ett stort fålcke föllie, af qvinfolck och Manfolck, som sigh kalla Tartare”.¹²⁶¹ Følget hadde drukket tett, og etterhvert utviklet det seg til et stort slagsmål hvor medlemmene av følget gikk løs på hverandre med kniver og stokker. Da to av byens vektere prøvde å gripe inn, ble de knivstukket og slått. Under tumultene hadde Pähr Larsson også

¹²⁶⁰ ”Klaad” betyr en unghest.

¹²⁶¹ Göteborgs Landsarkiv, Skövde stads dombok, rådhusrätten, rådstuga 8.oktober 1700. Her er benyttet en transkribert versjon fra Håkan Skogsjös samlingar, vol. 12, Göteborgs Landsarkiv.

angrepet byens borgermester og påført ham et kraftig stokkeslag i hodet. Pähr Larsson tilsto alt, men unnskyldte seg med at han hadde vært full og ikke klart å styre seg. Han bekjente også for retten at han var ”född af tartare extraction” og oppga fødestedet sitt som Bottnaryd i Västergötland,

Den andre tiltalte, Oluf Hindrichsson, betegnet seg ikke som tater. I rettsprotokollen beskrives han slik: ” Oluf Hindrichsson som elliest icke af Tartare ort född som han säjjer, uthan mäst af Barn domb them fölgdt och nu af theras folck taget sigh hustru,...” Ifølge retten hadde han ikke vært like aktiv i slagsmålet som Pähr Larsson. Han hadde ikke selv knivstukket vekterne, men det var hans kniv som var blitt brukt. Den hadde han gitt til Pähr Larsson da denne hadde mistet sin kniv under tumultene.

Rådhusretten i Skövde dømte Pähr Larsson til døden med henvisning til *Placat om Tartares fördrifwande* av 1662. Oluf Hindrichsson ble dømt til ni gateløp og kirkeplikt.¹²⁶² Deretter skulle han med henvisning til plakaten av 1662 utvises fra landet sammen med resten av følget.

Da saken gikk videre til Göta Hovrätt, ble det imidlertid reist tvil om det var riktig å dømme Pähr Larsson etter bestemmelsen av 1662. Hovrätten anførte at denne bestemmelsen syntes å gjelde ”the tartare och zigeuner som hijt in i rijket från deras fädernesland inkomma”. Pähr Larsson var riktignok ”af tartare extraction”, men han var født ”här i rijket”. Hovrätten henstilte til kongen om å avgjøre hvorvidt det faktum at Pähr Larsson var født i Sverige kunne være en grunn til å omgjøre dødsstraffen. Konklusjonen ble at Pähr Larssons dødsdom ble opphevet. Han ble dømt til sju gateløp og straffarbeid på livstid i Marstrand. Dommen over Oluf Hindrichsson ble opprettholdt.¹²⁶³

Også i denne saken finner vi oppfatningen om et tater-fedreland. Videre ser vi hvordan myndighetene gjennomgående nøler med å ta de strengeste lovbestemmelsene i bruk. Retten trakk ikke Pähr Larssons tatertilhørighet i tvil, men kom fram til at dødsstraffsbestemmelsene i taterlovgivningen egentlig ikke gjaldt for ham siden han var født i Sverige.

¹²⁶² Ved avstraffing med gateløp måtte den dømte løpe fram og tilbake mellom en rekke av menn som alle slo med stokker.

¹²⁶³ Etzler 1944, s.82f.

10.2.4 Forestillingene om ”Taterlandet”

En oppfatning om at det fantes et ”taterland” som var taternes egentlige hjemsted, kom også til uttrykk i en litt eldre sak fra Sverige. Det dreier seg om en rettssak fra Uppvidinge härad i 1624 hvor et følge var tiltalt for en rekke kirketyverier. Hovedmannen, Hans Eriksson, oppga å være født i Finland. Han hadde med seg sin mor som var ”barnfödd i Halland af tatterska föräldrar”, samt sin kone og sine søsken. I rettsreferatet sies det om følget at de ”alldrig sett tattareland uthan aff barndom stulet och röffuat”.¹²⁶⁴

Formuleringen ”af tartersk ort” som forekommer i enkelte svenske kilder, tyder også på en oppfatning om at det til en folkegruppe må høre et hjemsted eller et hjemland. Vi finner uttrykket i en dåpsnotis fra kirkeboka for Ringarum sogn i 1691: ”Twenne gåßar, som woro födda i Julerum, wandringz folckz ifrå Gränna, mannen war af Tartersk ort: Jacob och Casper.”¹²⁶⁵

Ingen av de eldste kildene sier noe om hvor ”taterlandet” skulle være. Kanskje har man tenkt på Tatariet som dels ble brukt som betegnelse på området rundt Krim og de russiske steppene, dels om hele det indre Asia (Store Tatariet). Kanskje var det et forestilt land – et land det var nødvendig å forestille seg fordi et folk nærmest pr. definisjon måtte ha et land.

Omtalen av taterlandet peker mot en oppfatning av taterne som en innvandrerguppe slik de gjennomgående er beskrevet i kilder fra 1500-tallet. Både i Ringsted-saken og i saken fra Skövde ser vi at myndighetene er usikre på hvordan en skal forholde seg til innenlands fødte tatere. Skal man følge prinsippet om at de som er født i riket er kongens undersåtter (jus solis) eller er avstamningen avgjørende (jus sanguinis)? Rettspraksisen på dette punktet er vaklende både i Sverige og Danmark i første del av 1700-tallet. Problemet reises i flere saker, men konklusjonene varierer.¹²⁶⁶

¹²⁶⁴ Uppvidinge dombok 1624, s. 20ff. Göta Hovrätts arkiv.

¹²⁶⁵ Ringarum CI:1, s.236.

¹²⁶⁶ Se omtale av diskusjonene rundt dette spørsmålet i det svenske riksrådet i underkapittel 9.2.3 og ekempler fra Danmark i underkapittel 10.5.

10.2.5 Utseende, klesdrakt og språk

I tillegg til vektleggingen av avstamning kan vi i enkelte saker også finne andre kjennetegn som ble brukt for å identifisere tater. Det gjelder blant annet saken fra Skövde 1700. Som i de to danske sakene fortalte de tiltalte selv at de var tater. Men i Skövde la retten til at gruppas klesdrakt og utseende også var et bevis på det. Kvinnene i taterfølget beskrives slik: "...med hængiande Swart hår på qwijnfolken och med stora Wapor eller Ryor öfwertächte, som är en aff samma folck frånskild habit". Beskrivelsen er nærmest identisk med Christfrid Gananders beskrivelse av finske sigøynerkvinnens utseende og klesdrakt åtti år seinere:

Deras qvinfolck äro på et för dem egit sätt ajusserade. På hufwudet hafwa de et kläde ombundit eller någon gammal bindmyssa: deras swarta hår hänga dem kring öronen och i ansigtet. Öfwer axlarne skuldrerne och bröstet häfta de på et besynnerligt sätt en swart-randig yllewepa som tjenar dem på en gång til koft, tröja och Chaloppe; och til wagga, däri de bära och dangla sina barn och grisar både fram och bak: ty den är så sydd och häftad, at den så wäl fram på bröstet, som bak på skuldrerne står öppen och armarna äro frie.¹²⁶⁷

Kvinnedrakten er også nevnt i en svensk rettssak fra 1632. Saken gjaldt en gruppe som ble beskrevet som "tartare" og "af Thartare föräldrar". De var tiltalt for kirketyverier, og i rettsreferatet heter det at kvinnene hadde gjemt tyvegodsset "under deras underlige Mantlar".¹²⁶⁸

Denne drakten hadde åpenbart lange tradisjoner. Fra de eldste kildene som forteller om sigøynere i Vest-Europa, har vi beskrivelser som samsvarer med opplysningene fra de nordiske kildene. Fra Colmar i 1418 ble det fortalt at kvinnene var kledd i filler som liknet tepper.¹²⁶⁹ Fra Arras i 1421 heter det at kvinnene hadde på seg en slags kittel som var åpen foran. Utenpå den bar de et grovt teppe som var festet på skulderen. Dette teppet pleide de å bære barna i.¹²⁷⁰ Liknende beskrivelser finnes fra Bologna 1422 og Paris 1427.¹²⁷¹

Kvinnedrakten er avbildet av flere kunstnere, blant annet i illustrasjonene til Sebastian

¹²⁶⁷ Ganander 1780, § 14.

¹²⁶⁸ Västra härads dombok 1632, s. 28-31. Göta Hovrätts arkiv. Jeg har benyttet en transkribert avskrift fra Allan Etzlers samlinger i Nordiska Museets arkiv. Følget ble dømt til døden etter gjeldende lovgivning for tyveri. På dette tidspunktet hadde ikke Sverige særlover for tater.

¹²⁶⁹ Fraser 1995, s. 68.

¹²⁷⁰ Gilsenbach 1997, s. 60. Fraser 1995, s. 71.

¹²⁷¹ Fraser 1995, s. 72 og 77. Gilsenbach 1997, s. 62 og 68.

Münsters *Cosmographia Universalis* fra 1550.¹²⁷² Ulrich Friedrich Opfermann har i enkelte tilfeller funnet omtale av en særskilt sigøynerdrakt i rettskilder. I 1712 ble to kvinner som var arrestert for tyveri spurt om hvorfor de hadde endret klesdrakt og gikk i vanlige bondeklær. Begge svarte at det var vanskeligere å tigge hos bøndene hvis de gikk i sine vanlige klær og hadde håret hengende løst. Drakten ble beskrevet som en kappe eller et teppe (Mäntell oder Tücher).¹²⁷³

Også andre trekk ved taternes utseende kunne brukes til å identifisere dem i rettssaker. Som vi har sett fra rettssaken mot Pehr Hellbom og hans følge, ble de tiltaltes utseende nokså inngående beskrevet med vektlegging av svart hår og mørk eller svartaktig hudfarge. Under forhør innrømmet de fleste i følget at de var av tateravstamning. I disse tilfellene ble utseendebeskrivelsene brukt som en ytterligere bekreftelse av de tiltaltes egne opplysninger. Noen få benektet at de var tater, og retten brukte utseendebeskrivelsene som et bevis på at de ikke snakket sant.¹²⁷⁴ Det samme ser vi i en rettssak i Malmö i 1734. Her benektet de tiltalte at de var tater, men retten mente at utseendet deres tydet på det. På spørsmål om ”hwad Landzman” hans far hadde vært, svarte Swen Pettersson at han hadde hørt at han var fransk og at moren var tysk. I rettsreferatet heter det at de tiltalte ”...en will ej tillstå uppå rättens föreställning, at de härstämma af tartare-folkslaget, hwilket dock deß Physionomie tyckes gifwa tillkienna”.¹²⁷⁵ I dette tilfellet er det ingen nærmere opplysninger om hva retten mente var et typisk taterutseende, men trolig var det de samme kjennetegnene som ble beskrevet i forhøret av Pehr Hellbom og hans følge.

I en rettssak fra Danmark i 1732 ble både trekk ved utseende og språk brukt for å identifisere tater. Saken gjaldt en mann og to kvinner som ble funnet drept i en skog på Fyn. Bøndene som fant likene, antok at de var ”af Tatter Complot” fordi de hadde ”tovet Haar” og fordi

¹²⁷² Bildet er blant annet gjengitt i Fraser 1995, s. 64 og Gronemeyer 1987, s. 34.

¹²⁷³ Opfermann 2007, s.75f.

¹²⁷⁴ Slottskansliets skrivelser til Kung. Mai:t 1728-1730. Forhørsprotokoll vedlagt. Riksarkivet, Stockholm. Dette forhøret og flere andre med samme følge ble grundigere gjennomgått i underkapittel 9.2. Under forhøret brukes betegnelsen ”Ziguener” i korrespondansen rundt anholdelsen brukes også formen ”Tartare och Zigeuner”.

¹²⁷⁵ Malmö kämnärsrätt A1a:21 14.12.1734, Malmö stadsarkiv . Transkribert versjon ved Niclas Rosenbalck. Swen Petterssons hustru, Sara Jönsdotter, var datter av Johan Hindrichsson Swartzhaupf som ble omtalt som medlem av et ”Tartare partie” da han fikk borgerskap i Vimmerby i 1696. Se underkapittel 8.7. Hennes søster, Maria var også med i følget.

både mannen og kvinnene hadde fletter.¹²⁷⁶ Trolig dreide denne saken seg om et internt oppgjør. Flere personer med tilknytning til de drepte ble avhørt. Noen av dem benektet at de var tatere. Retten forhørte seg da om hvordan det kunne ha seg at både de selv og barna deres kunne det språket som ”de omløbende Tatere bruger imellom sig”. En av dem svarte at han ikke visste ”hvad det er for et sprog de bruge i mellom dem men hand og hans børn har lært det af de andre som de kalder Tater-maal”.¹²⁷⁷

Retts sakene viser at det fantes oppfatninger om en særskilt taterklesdrakt og et egenartet taterutseende som kunne brukes til å identifisere taterne som folkegruppe. I ett enkelt tilfelle er også språket nevnt, men slike kjennetegn er relativt sjelden omtalt.

10.3 Rekruttering fra majoritetsbefolkningen og kontakter med majoritetssamfunnet

En vanlig innvending mot å forstå de nordiske taterne som en etnisk gruppe har vært at gruppa verken var lukket eller strengt endogam. I kildene som er presentert i dette kapittelet, har vi sett eksempler på at personer fra majoritetsbefolkningen kunne slutte seg til tatergruppene, og at det ble inngått giftermål med personer som ikke var tatere. Når det gjelder følgene fra Ringsted og Nyborg dreier det seg om personer som fortalte at de hadde hadde søkt seg til taterne fordi sykdom eller skade gjorde det vanskelig å fungere på annen måte. Vi må regne med at en viss rekruttering fra majoritetsbefolkningen fant sted allerede på 1500-tallet. I et dansk kongebrev fra 1589 heter det at det blant taterne fantes „forskellige løsagtige og tjenesteløse Folk, der ere fødte her i Riget, men ikke have Lyst til at bruge nogen ærlig Haandtering.”¹²⁷⁸ Ut fra kildene jeg har presentert her, ser det ut som om personer fra majoritetsbefolkningen ganske raskt ble akseptert som en del av gruppa. Og vi ser at den etniske grensen mellom taterne og majoritetsbefolkningen besto selv om grensekryssinger forekom.

¹²⁷⁶ Sund-Gudmes herredsting 5.6.1732, fol. 349b, Landsarkivet for Fyn.

¹²⁷⁷ Sund-Gudmes herredsting 3.7.1732, fol. 370, Landsarkivet for Fyn.

¹²⁷⁸ Knudsen 1924.

Tradisjonelt har sosial isolasjon blitt ansett som en sentral faktor når grupper opprettholder en avvikende kulturell identitet. I moderne etnisitetsteori framheves tvert imot samspillet mellom grupper som en viktig faktor. Vi har sett at taternæringsveiene var basert på kontakt med majoritetssamfunnet. Vi har også tidlige rettskilder som gir informasjon om sosial kontakt mellom landsbygdsbefolkningen og taterne.

Den eldste kjente saken av denne typen er en herredagsdom fra Skåne 1630.¹²⁷⁹ Saken gjaldt 17 bønder som dels hadde innkvartert taterne, dels bistått dem med skyss. Bøndene ble dømt for forholdet i birkeretten, men dommen ble underkjent av landsdommeren Henrik Gyldenstjern. Han begrunnet det med at bøndene ikke var kjent med de kongelige forordningene mot å huse og skyss taterne. Bøndene brukte til dels samme argumentasjon, men hevdet også at de ikke hadde skjønt at de dreide seg om taterne. Mennene i taterfølget hadde fortalt at de hadde fripass siden de hadde tjent under den danske kongen i krigen. Derfor hadde de ikke våget å nekte dem overnatting. Noen argumenterte også med at de ikke selv hadde skyss taterne, blant annet fortalte bonden Anders Bendsen at han hadde vært i kirken sammen med sin kone. Bare barna hadde vært hjemme, og det var de som hadde kjørt taterne. Barna var trolig for unge til å bli dømt. På herredagen ble imidlertid birkefogdens dom opprettholdt. Det ble påpekt at ingen kunne være uvitende om de gjeldende forordningene.

I en annen sak av samme type fra Skåne 1724 var også en stor gruppe bønder tiltalt, og de brukte noen av de samme argumentene. Dels fortalte de at de ikke hadde skjønt at det dreide seg om taterne, dels hevdet de at bare kvinner og barn hadde vært hjemme og at disse i mennenes fravær ikke hadde våget å nekte taterne husly. For eksempel fortalte Gunne Stephansson i Deralycke at han ikke hadde noe ansvar for innkvarteringen fordi hans enfoldige hustru hadde vært alene hjemme, og hun hadde ikke våget å nekte dem husrom. Bonden Carl Nilsson i Högahult fortalte at følget som hadde bodd hos ham hadde utgitt seg for å være ordentlige folk. En av dem hadde fortalt at han hadde tjent som soldat og nå drev

¹²⁷⁹ Herredagsdommen er gjengitt in extenso i Dyrland 1872, s. 369-373.

med hestehandel. Han hadde også vist fram et pass. Flere av bøndene innrømmet at de hadde kjøpt hester av taterne eller byttet hester med dem.¹²⁸⁰

Slike kilder har blitt tolket på forskjellig måter. Den danske arkivaren Merete Dahlerup har i en tolkning av kilden fra 1630 vektlagt bøndenes utsagn om at de ikke skjønnte at det dreide seg om taterne. Hun mener at taterbetegnelsen ble brukt om nordiske omstreifere og konkluderer slik: ”Havde det i dette tilfælde drejet sig om så fremmedartede folk som zigeunere, havde de nok ikke været i tvivl og næppe vovet at undskylde sig med, at de ikke vidste, hvem de havde med at gøre.”¹²⁸¹ Birgitta Svensson framhever bondebefolkningens redsel for taterne. Hun mener at bøndene kan ha latt seg presse til å gi taterne husrom av frykt for trolldom og hevnaksjoner.¹²⁸²

Etter mitt syn må bøndenes argumentasjon i rettssakene fra 1630 og 1724 forstås ut fra de harde straffebestemmelsene. Straffen for å huse taterne var høye pengebøter. For å gi dem skyss var straffen tap av halvparten av all eiendom. Bøndenes påstander om at de ikke skjønnte at det dreide seg om taterne, må derfor behandles med atskillig skepsis. Det kan se ut som om denne typen kontakt med taterne var relativt vanlig, både ved det høye antallet av bønder som var tiltalt og ved landsdommer Gyldenstjernes milde behandling av saken i 1630.

10.4 Etnisk gruppe og innvandrergruppe?

Kan vi ut fra de gjennomgåtte kildene fra 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet karakterisere taterne som en etnisk gruppe? Vi har sett at gruppa selv betegnet seg som en særgruppe og begrunnet det med en oppfatning om en felles tateravstamning.

Gruppeidentiteten var også knyttet til en levemåte som ble ansett som en del av gruppas tradisjoner. Om gruppeidentiteten var bygget på andre kulturelle særtrekk, får vi ikke innblikk i gjennom disse kildene. Språk er for eksempel sjelden nevnt. Kjennetegn ved utseendet som myndighetene framhever, kan imidlertid ha vært anvendt av gruppa selv som en grensemarkør. Det gjelder både kvinnenenes klesdrakt og den mørke hud- og hårfargen. Som

¹²⁸⁰ Konga härads dombok 17.dec. 1724. Transkribert avskrift i Allan Etzlers arkiv, volym 3. Nordiska museets arkiv.

¹²⁸¹ Dahlerup 1989, s. 117.

¹²⁸² Svensson 1993, s. 90f og s. 95ff.

omtalt i underkapittel 7.3.1.4 er betegnelsen kalo – de svarte – kjent som egenbetegnelse både i Finland og Norge.

Også myndighetene så på taterne som en folkegruppe. Bakgrunnen for sakene som er behandlet her, var normbrudd som omvandrende levesett, tigging, voldsbruk og vinningskriminalitet. Slike normbrudd var imidlertid ikke tilstrekkelig til å klassifisere lovbrysterne som tater og anvende de særlige lovene som gjaldt for dem. Myndighetene la vekt på å avklare de tiltaltes tatertilhørighet, og avstamning var det viktigste kriteriet de brukte. Ofte bygget myndighetene på de tiltaltes egne forklaringer om gruppetilhørighet. Men vi kan også finne saker hvor de tiltalte benektet at de var tater. Da kunne tilleggs-kriterier som utseende og klesdrakt bli trukket inn. Konflikten mellom avstammingskriteriet og fødestedskriteriet ble ofte brukt aktivt av taterne selv. I en sak fra Malmö 1734 forsøkte retten å få de tiltalte til å innrømme at de var tater: ”Rätten förestälte deße Personer alfvarsamligen, at rent ut säija om de icke härstamma af Tartare slaget Swarade Ney, ock betygade högeligen sig wara här i rijket födde.”¹²⁸³

Tatergruppene var verken lukket eller sosialt isolert. De samhandlet nært med majoritetsbefolkningen og var også åpne for å ta imot personer utenfra. I moderne etnisitetsteori framheves interaksjon mellom grupper som avgjørende for etnisitetsformasjoner. Som Fredrik Barth har påpekt, er ikke etniske distinksjoner avhengig av fravær av mobilitet, kontakt og informasjon. Det er nettopp slike relasjoner som genererer etniske gruppedannelser. Etniske grenser blir opprettholdt selv om enkeltpersoner krysser de etniske grensene.¹²⁸⁴

Var taterne som vi har møtt i disse kildene en del av den vest-europeiske sigøynerbefolkningen? Merete Dahlerup har i en analyse av saken fra Nyborg i 1643 konkludert med at de ikke var det. Hun begrunner det med at gruppe-medlemmene gjennomgående hadde nordiske navn og med ett unntak var født i Norden. Videre peker hun på at forhørsrapporten ikke viser til noen form for språkproblemer. Hun mener at de tiltalte

¹²⁸³ Malmö kämnärsrätt A1a:21 13.12.1734, Malmö stadsarkiv . Transkribert versjon ved Niclas Rosenbalck. Dette dreier seg om et annet følge enn det tidligere nevnte som møtte for retten dagen etter.

¹²⁸⁴ Barth 1969, s. 9f.

ble karakterisert som tatere fordi de vandret over et større område enn lokale løsgjengere og fordi vitneforklaringene tyder på en omstreifende livsform gjennom flere generasjoner.

Dahlerup antar at taterbetegnelse i dansk lovverk var inspirert av sigøynerfrykten lenger sør i Europa, men konkluderer med at det er tvilsomt om det forekom sigøynere i Danmark på 1500- og 1600-tallet. Hun kommenterer ikke at medlemmene av følget selv omtalte seg som tatere.

Dahlerups argumentasjon bygger på den samme forutsetningen om kulturell konstans som vi blant har sett hos Adam Heymowski og Kaspar Flekstad. Taterfølget på Fyn mangler de eksotiske kjennetegnene som er beskrevet hos de første følgene i Norden som ble kalt tatere. Fra grev Antonio med sin grevinne (Stockholm 1512), til taterfølget fra Nyborg på Fyn (1643) er det kulturelt sett et langt sprang. Spranget i tid er imidlertid også langt – 130 år, minst fire generasjoner. Vi vet ikke om taterfølget på Fyn 1643 var etterkommere av de første sigøynerinnvandrerne i Norden, men vi må forvente at slike grupper, som alle andre, gjennomgikk kulturelle endringsprosesser. De tilpasset seg leveforhold og levemåte i Norden. Det var en forutsetning for livsformen at de lærte seg nordiske språk. De ble mer lik majoritetsbefolkningen og mindre fremmedartede.

Tilsvarende tilpasning og kulturelle endringsprosesser finner vi også blant sigøynergruppene i de øvrige vesteuropeiske landa. Som vi har sett i kapittel 8, var det mange fellestrekk i levesett mellom vesteuropeiske sigøynergrupper og nordiske tatere på 1600- og 1700-tallet. Historikerne Ulrich Friedrich Opfermann og Florike Egmond har analysert forhold av sigøynere fra de vestlige delene av det tysktalende området og Nederland i denne perioden. Beskrivelser av fremmedartede kulturtrekk ble relativt sjelden brukt som kriterium for å fastsette sigøynertilhørighet. Som i Norden var identifikasjonen av og til knyttet til et særskilt utseende og en spesiell klesdrakt. I noen tilfeller finner en også henvisninger til et eget språk og til et dobbelt navnesett med kristne navn og sigøynernavn. Både Egmond og Opfermann peker på at myndighetene stort sett tok sigøyneridentiteten for gitt. Den var ikke nødvendig å begrunne ved å liste opp faste kriterier knyttet til utseende eller kulturelle særtrekk. Karakteristikk som "wie ein Zigeuner" eller "Zigeunerisch" ble brukt uten nærmere

forklaring. Det dreier seg om en oppfatning av annerledes gruppetilhørighet som var så selvfølgelig at det ikke var behov for nærmere konkretisering.¹²⁸⁵

Vi må kunne oppsummere at de nordiske taterne på 1600-tallet og i 1700-tallets første desennier faller inn under definisjonen på en etnisk gruppe både med utgangspunkt i gruppas egenoppfatninger og når det gjelder omverdenens syn. Det er også rimelig å forstå dem som en nordlig utløper av den vest-europeiske sigøynerbefolkninga. Utover 1700-tallet blir bildet av taterne som etnisk gruppe mer utydelig i kildene. I Norge og Danmark forsvinner taterbetegnelsen nesten helt fra rettssaker og forhør. I Sverige brukes betegnelser som ”tartare” og ”zigenare” fortsatt, men langt mer sjelden og ofte uten henvisning til avstammingskriteriet som tidligere sto så sentralt i rettslige forhør.

10.5 Den store tausheten. Hvorfor går taterbetegnelsen i enkelte områder nærmest ut av bruk?

Fantes taterne når man ikke lenger talte om dem? Eller var det slik som den svenske etnologen Birgitta Svensson har hevdet, at : ”Själva talet om dem er en förutsättning för deras existens”?¹²⁸⁶ Var taterne som den norske soknepresten Jakob Nikolai Wilse skrev i 1779 ”nu uddøde”?¹²⁸⁷

Jeg vil belyse spørsmålet komparativt, dels ved en sammenlikning med forholda i det tysktalende området, dels ved en sammenlikning mellom lovgivning og rettspraksis i Danmark og Norge versus Sverige.

Perioden fra ca 1730 til ca 1835 har i Nederland og det tysktalende området blitt karakterisert som ”das grosse Schweigen”, den store tausheten.¹²⁸⁸ Etter en periode med intensive sigøynerforfølgelser i de første tiåra av 1700-tallet, ble det merkbart stille rundt sigøynerne. I deler av Nederland ble det ikke utstedt noen dekreter eller proklamasjoner mot sigøynere etter 1730. Mange hadde blitt henrettet, fengslet eller utvist i den harde forfølgelsesperioden.

¹²⁸⁵ Opfermann 2007, s. 72-75 og Egmond 1993, s.87.

¹²⁸⁶ Svensson 1993, s. 62.

¹²⁸⁷ Wilse 1991 [1779], s. 387.

¹²⁸⁸ Lucassen 1996, s. 2.

Andre hadde trolig flyktet til tryggere områder. Det har blitt hevdet at det ikke lenger fantes sigøynere i Nederland etter ca 1730. Florike Egmonds omfattende undersøkelse av rettsmateriale fra denne tida har imidlertid dokumentert at dette ikke var tilfelle.¹²⁸⁹

En tilsvarende situasjon finner vi i de tyske statene. Fra 1730-åra av, og mest markert i andre halvdel av 1700-tallet, er det en tydelig nedgang i forordninger rettet mot uønskede fremmede generelt, og spesielt synker andelen av forordninger som nevner sigøynere. I de vestlige delene av det tysktalende området ble det i tidsrommet fra 1750 til 1799 bare utstedt én forordning som eksklusivt var rettet mot sigøynere. I stedet er det ”Betteljuden” – omstreifende fattige jøder – som har myndighetenes oppmerksomhet rettet mot seg i denne perioden.¹²⁹⁰ Rettskilder fra de siste tiåra av 1700-tallet viser også at myndighetene ikke lenger var så opptatt av å skille mellom sigøynere og andre omstreifere, de ble ikke lenger sett på som en spesielt farlig gruppe.

I Norge og Danmark finner vi en liknende utvikling fra ca 1740. I embetsmennes innberetninger fra 1735-1736 om tiggerproblemet i Norge er taterne oftest omtalt i rapporter og forslag fra østlandsområdet og Rogaland. Her beskrives de som en særlig farlig og truende gruppering blant omstreiferne. Det er imidlertid bare 18 av i alt 48 rapporter som anvender betegnelsene tater eller fant. Men trolig finner vi også tatere under dekke av andre betegnelser. I flere rapporter nevnes hekemakere, hesteskjærere, kjeleflickere og liknende. For eksempel skriver fogden i Lund om kjeleflickere, hekemakere og svarvere som farer om i hopetall med hester og griser, kvinner og barn. Presten i Ullensaker skriver om følger på opptil 20 personer som også har med seg hester. Flere av embetsmennene foreslår at det må opprettes tukthus og nevner taterne spesielt som en aktuell målgruppe.¹²⁹¹ Men i Tukthusforordningen for Christiania av 1741 er taterbetegnelsen ikke brukt. Derimot nevnes omstreifere som reiser under dekke av kjeleflikking og liknende sysler.¹²⁹²

Også i lovverket unngikk man å bruke taterbetegnelsen. En mildere praksis, nærmest en legalisering av taternes reisevirksomhet, kom inn i norske lov ved en form for ”omgående

¹²⁸⁹ Egmond 1993, s. 105 og s. 129-151.

¹²⁹⁰ Opfermann 2007, s. 114-117 og s. 358.

¹²⁹¹ Dyrvik 1982, s. 121.

¹²⁹² Tukthusforordningen av 2.12.1741, Cap III, Art.9.

bevegelse". I tjenestetvangsforordningen av 9.8.1754 omtales i §19 "Kjedelflikkere, Heglemagere, Grydesmede, Hesteskjærere og andre deslige, som kan ansees at stryge Landet igjennem". Paragrafen er negativt formulert. Disse gruppene må ikke oppholde seg på landet uten amtmannens tillatelse. Men i realiteten dreier det seg om en form for kontrollert aksept av taternæringsveiene. Alle yrkesbetegnelser som blir nevnt, er typiske tateryrker, og næringsutøverne får tillatelse til å reise innafor et amt til visse tider av året hvis de har gyldig amtmannspass og er bosatt i amtet. Taterparagrafen i Kristian 5.s Norske Lov var formelt ikke satt ut av kraft. Men for en hektemaker eller hesteskjærere var det ikke noe problem å få gyldig pass og dermed reise på legalt vis. Kravet om en form for bosted innafor amtet synes heller ikke å ha blitt håndhevet strengt.

Som vi så under behandlingen av bruken av taterbetegnelsen i kirkebøker, har det blitt lansert forskjellige forklaringer på den norske varianten av "den store tausheten". Ett svar har vært det ikke fantes tater i Norge på denne tida. Et annet synspunkt er at gruppa besto, men at den ikke lenger ble oppfattet som en distinkt etnisk gruppe. Denne oppfatningen finner vi hos Eilert Sundt. Han skriver:

Fra nu af gik det vel her som i andre lande, at taterne vare usynlige som tater, undtagen kanske for den enfoldige almue; de gik ud og ind i bygderne og behandledes af øvrigheden som andre landstrygere, som vel kunde straffes strængt nok, men ikke just dræbes. Rigtignok opfriskedes, som man har seet, den gamle taterlov endnu en tidlang i politiforordninger, men dette var kun ligesom af gammel vane og fandt vistnok alene sted på papiret; her, ligesom i andre lande, holdt man op med at tænke sig de underlig omstreifende, sortladne mennesker som et eget folkefærd; man anså dem som finner eller andre fanter, men ikke for de i den gamle lov så ilde omtalte tater.¹²⁹³

Sundt skriver her om tida etter ca 1740. Henvisningen til forholdene i andre land viser at Sundt var godt oppdatert i europeisk sigøynerlitteratur. Han var klar over at Norge fulgte et nord-europeisk mønster.

Arnvid Lillehammer har på grunnlag av sine omfattende studier av passprotokoller og kirkebøker kommet til samme konklusjon som Sundt. Han mener at årsaken til den sjeldne bruken av taterbetegnelsen er knyttet til myndighetenes oppfatning av gruppa. Myndighetene

¹²⁹³ Sundt 1974 [1852], s. 66f.

på 1700-tallet var opptatt av de omreisende gruppene som et potensielt sosialt problem, ikke som et etnisk problem.¹²⁹⁴

Både Sundt og Lillehammer har trolig rett i at taterne i andre halvdel av 1700-tallet i mindre grad enn tidligere ble oppfattet som en distinkt folkegruppe. Lillehammer sammenlikner oppfatningen av taterne på 1700-tallet med den økende etnifiseringen av gruppa fra annen halvdel av 1800-tallet og framover. Men han forklarer ikke avstigmatiseringen eller av-etnifiseringen på 1700-tallet. Her er flere forklaringer mulige. Vi kan vektlegge endringer i gruppa selv. Kanskje ble de kulturelle skillelinjene gradvis mer utvisket, kanskje ble gruppa mer oppblandet med andre omstreifergrupper? Men vi kan også se endringer i lovverk og rettspraksis som styrende for hvilke betegnelser myndighetene valgte å bruke. Sundt er inne på en slik tankegang når han skriver at man ikke kunne anse fantene for ”de i den gamle lov så ilde omtalte tater”. De drakoniske bestemmelsene i Kristian 5.s Norske Lov var ikke opphevet, men i praksis ble de ikke etterlevd. Kanskje kan vi trekke en parallell til bruken av hektemakerbetegnelsen i Sverige i åra etter 1662? Når myndighetene ikke ønsket å følge lovens bokstav, kunne de heller ikke bruke lovtekstens betegnelser (jf. underkapittel 7.4.5).

Hva var så bakgrunnen for de store endringene i lover og rettspraksis? Igjen er flere forklaringer mulige. Vi kan se endringene som et ledd i en generell humanisering av rettsvesenet. Og vi kan anta at den humane trenden ble styrket ved at taterne etter hvert framsto som mer hjemlige og nordiske. Jeg vil ikke avvise disse forklaringene, men vil framheve to alternative forklaringer. Den første knytter seg til problemene med det eldre lovverkets utvisningsbestemmelser. Den andre er relatert til den økende vektleggingen av behovet for arbeidskraft hvor også uønskede eller kriminelle elementer skulle settes i arbeid og tjene den økonomiske utviklingen.

Utvisning var myndighetenes hovedvirkemiddel mot taterne i de første tiåra av 1700-tallet. I Sverige ble det gjennomført en utstrakt deportasjonspolitik hvor pågrepne taterne ble sendt over grensen til Norge og Danmark eller sjøveien over Østersjøen til de svenske besittelsene i

¹²⁹⁴ Lillehammer 2004, s. 150f.

Pommern for å bli utvist videre derfra til de tyske statene.¹²⁹⁵ Utvisning var også vanlig praksis i Danmark. Etter 1708 må bestemmelsene om dødsstraff anses som opphevet i Danmark. I Norge sto Kristian 5.s Norske lov med bestemmelser om dødsstraff fortsatt ved lag, men utvisning var trolig også her hovedvirkemiddelet.

Deportasjon var, som vi har sett, et dyrt, tidkrevende og lite effektivt virkemiddel. Pågrepne taterfølger måtte fraktes over lange strekninger. De måtte holdes under kontinuerlig vakthold, ikke rent sjelden klarte de å rømme. Tatere som ble deportert kom ofte tilbake igjen etter kort tid. Både fra Sverige og Norge har vi eksempler på at embetsmenn på lavere nivå stilte seg tvilende til deportasjonspolitikken og nølte med å iverksette det store apparatet som skulle til for å få gjennomført en deportasjon. For Sveriges del er tvilen rundt deportasjonspolitikken belyst i saken mot Pehr Jönsson Hellbom og hans følge som ble behandlet i underkapittel 9.2. Fra Norge har vi et illustrerende eksempel fra 1737. Amtmann Benzon i Trondheim fikk innbrakt et følge på åtte personer – to menn som hadde ”sværtet sig som Syaner” og en kvinne med fem barn. Benzon skrev til Regjeringen i København og spurte hvordan han skulle forholde seg. Han argumenterte med det nytteløse i å utvise gruppa til Sverige. De ville lett kunne komme inn i landet igjen over fjellet. Benzons hadde plassert kvinnen og de fem barna på tukthuset og sendt de to mennene i følget på straffarbeid på Christianstens festning.¹²⁹⁶ Han skrev til Regjeringen i København og ba om aksept på denne handlemåten. Benzons anmodning ble avvist. Han fikk beskjed om å forholde seg etter bestemmelsene i Kristian 5.s Norske lov. Eilert Sundt har kommentert denne saken. Han peker på at Benzon fortsatte å henstille til Regjeringen om å få benytte festningsarrest og tukthus mot omstreifergrupper, men termene ”tater” eller ”syaner/sigener” ble ikke lenger benyttet i henvendelsene.¹²⁹⁷ Sundt antar at resultatet i 1737 ble en ”blodig eksekusjon”. Det ble imidlertid ikke foretatt noen henrettelser i Trondheim i 1737 eller i de nærmeste åra. Ett av

¹²⁹⁵ Etzler 1944, s.87.

¹²⁹⁶ Brev til Obber Secretair von Holsten av 1.6.1737, Statsarkivet i Trondheim. Kopibok B50 s.234-236.

¹²⁹⁷ Sundt 1974 [1852], s. 66.

barna i følget, den 13 år gamle Maria Andersdatter , har det vært mulig å følge videre i tukthusprotokollene. Der omtales hun som ”tatterpige” og foreldrene som ”tarter”.¹²⁹⁸

Utviklingen i rettspraksis i Danmark er også illustrerende. Her ble utvisningspolitikken gradvis forlatt. Folmer Dyrland nevner i alt elleve saker som gjelder tatere over et tidsrom på tretti år, fra 1711-1741.¹²⁹⁹ Jeg har sett nærmere på noen av disse kildene og i tillegg har jeg funnet en sak fra Københavns magistrat i 1716.¹³⁰⁰ Ut fra de relativt få kildene som er kjent, får en inntrykk av at utvisningspolitikken aldri ble håndhevet konsekvent. Det kan se ut som myndighetenes avgjørelser var forholdsvis pragmatiske og nytteorientert. Sterke og arbeidsføre menn ble i en del tilfeller satt i straffarbeid, mens kvinner og barn som hovedregel ble utvist. Det ble skilt mellom danskfødte og utenlandsfødte, men også i slike tilfeller spilte nyttevurderinger og arbeidskraftsbehov inn. I saken fra 1716 ble kvinner og barn og utenlandsfødte menn deportert til Lübeck. Om de danskfødte mennene heter det i kongens beslutning at ”saa mange som ere tienlige, ville vi allernaadigst at skal antages under militien eller til arbeide i fæstningen”. I en seinere sak fra 1732 som gjaldt et følge på fire kvinner og tre små barn (mennene hadde klart å rømme ved pågripelsen), ble det i forhøret opplyst at de alle sammen var født i Danmark. Det ble ikke tillagt vekt, og alle ble utvist.¹³⁰¹ Et klart brudd med utvisningspolitikken også når det gjaldt kvinner og barn, finner vi i en sak fra Viborg 1740. Her ble mennene satt i straffarbeid med bygging av Viborg Tukthus. Kvinnene og barna skulle sendes til rasphuset i København.¹³⁰² Men de ble bedømt som lite dugelige til rasphusarbeid og fikk derfor oppholde seg i Viborgs børnehus inntil tukthuset var ferdigstilt, og de kunne overføres dit. Dette er, ifølge Dyrland, den siste tatersaken som er kjent fra Danmark. I andre halvdel av 1700-tallet omtales ikke lenger tatere i offentlige dokumenter. I

¹²⁹⁸ Trondheim tukthus 64.1. Fangeprotokoll. Statsarkivet i Trondheim. Av tukthusprotokollen framgår det at Maria Andersdatter var født i Sverige, og at hun ble innsatt på tukthuset sammen med sine foreldre ”som er Tarter en heel Complot”. Innsattelsesdatoen er oppgitt som 25.mai 1737,altså samme dag som Benzon i brevet til Regjeringen fortalte at han hadde plassert enken og de fem barna på tukthuset.

¹²⁹⁹ Dyrland 1872, s. 301- 309. Dyrlands arkivundersøkelser begrenset seg til sentralmyndighetenes arkiver.

¹³⁰⁰ Københavns Diplomatarium 1887, bind VIII, s.398.

¹³⁰¹ Danske kancelli, Sjællandske tegnelser, Folio 383. Brev av 7.1.1732 fra amtm. Gram. Svar av 26.1.1732. Rigsarkivet, København.

¹³⁰² Danske kancelli, Jyske tegnelser 1740, folio 176. Reskript til stiftsbefalingsm. Gyldenchrone i Viborg av 23.9.1740. Rigsarkivet, København. Fangene i rasphuset ble satt til å raspe tre som ble brukt til farging.

stedet var det omstreifende ”natmandsfolk” og (som i de tyske statene) såkalte ”betteljøder” myndighetene var opptatt av.

I Sverige ble liberaliseringen gjennomført i lovverk som eksplisitt nevnte tater. Her ble taterbetegnelsen fortsatt brukt i bestemmelser og forordninger fram til begynnelsen av 1800-tallet. Den siste taterforordningen av allmenn karakter i Sverige var, ifølge Allan Etzler, et rundskriv til landshøvdingene av 17.11.1772. Rundskrivet behandler tater som var oppvokst i Sverige, men ikke hadde fast bosted og lovlig arbeid. Kongen oppfordret landshøvdingene til å sørge for fast bosetting innen seks måneder. I rundskrivet uttrykkes en forventning om forbedring når tatergruppene ble skilt fra hverandre og fikk leve sammen med andre mennesker. De som ikke ville bosette seg, skulle sendes på festningsarbeid. Først hvis de igjen ble pågrepet, skulle piskestraffen komme til anvendelse.¹³⁰³ I dette rundskrivet er gruppa nærmest blitt vanlige vanartede svensker. Taterbetegnelsen ble også brukt i den svenske tukthusforordningen av 1804 om ”Allmänna arbetställen för Swea- och Götha Riken samt Stor-Förstendömet Finland”. Blant flere grupper som kunne settes inn på tukthusene på ubestemt tid, nevnes bl.a. ”kringstrykande tatarer och zigenare”.¹³⁰⁴ I seinere forordninger om landsstrykere brukes ikke betegnelsen. Det vakte imidlertid en viss misnøye. I 1826 beklaget landshøvdingen i Stockholms len seg over at betegnelser som ”wallackare, hästskoijare, tartarer och ziguenare” ikke lenger ble særskilt nevnt i forordningene. Som høyst skadelige for den offentlige sikkerheten burde disse gruppene framheves og nevnes ved navn.¹³⁰⁵

Vi har sett at rettspraksisen ble liberalisert i Norge, Sverige og Danmark omtrent på samme tid, rundt 1740-1750. Utvisningspolitikken ble forlatt. Den ble erstattet med tvangsmidler rettet inn mot å nyttiggjøre seg omstreifernes arbeidskraft - tukthus og straffarbeid. Taternes tilhørighet til riket ble tillagt mer vekt. Som undersåtter måtte de settes i arbeid. I Sverige og Norge ble det også innført bestemmelser som legaliserte en begrenset reisevirksomhet. Framgangsmåtene som ble brukt ved liberaliseringen var imidlertid forskjellige. I Sverige ble lovene eksplisitt endret, i Danmark foregikk liberaliseringen gradvis gjennom endret rettspraksis, og i Norge ved en lovparagraf som ikke anvendte taterbetegnelsen, men nevnte

¹³⁰³ Etzler 1944, s. 114.

¹³⁰⁴ Etzler 1944, s. 125.

¹³⁰⁵ Etzler 1944, s. 126.

de vanligste tatersystemene. Det er trolig at disse forskjellene i framgangsmåte fikk betydning for bruken av betegnelsen tater. I Danmark og Norge ville bruk av taterbetegnelsen peke direkte tilbake til den eldre og langt hardere lovgivningen som fortsatt sto ved kraft. I stedet unngikk man å bruke betegnelsen og gjennomførte en mildere praksis som var felles for alle omstreifere.

10.6 Forskjeller i bruken av taterbetegnelsen i Norge og Sverige ca 1740-1800 belyst ved et konkret eksempel

I det følgende vil jeg belyse forskjellene i bruken av taterbetegnelsen i Norge og Sverige empirisk gjennom å følge en familiegruppe som er omtalt både i norske og svenske kilder, fra 1740-åra og fram til begynnelsen av 1800-tallet. Framstillingen bygger på en sammenstilling av opplysninger fra Jonny Lyngstads bygdebøker for Eide på Nordmøre og slektshistoriske artikler av Arnvid Lillehammer og Sebastian Casinge. En av mennene i følget, Ditlev Pettersen, er også en nøkkelperson i Adam Heymowskis genealogier (jf omtale i underkapittel 6.3.2).

10.6.1 Reinholtfolket og Ditlev Pettersen i norske kilder

I bygdeboka for Eide på Nordmøre og i flere artikler i det lokalhistoriske tidsskriftet *Eide-Minne* har lokalhistorikeren Jonny Lyngstad behandlet en omstreifergruppe som besto av en søskenflokk, Reinholt og Ludvig Kaspersen og Berit eller Brita Kaspersdatter, deres mor Martha Kristiansdatter og deres stefar Ditlev Pettersen.¹³⁰⁶ Lyngstad har særlig interessert seg for Reinholt Kaspersen som etter hvert slo seg ned mer eller mindre fast i Eide og fikk en stor etterslekt der. Slekta gikk under navn av reinholtfolket eller reinholdtætta. Reinholt Kaspersen var født rundt 1710-1720. Lyngstad har funnet fram til flere forhør og rettssaker hvor Reinholt og broren Ludvig og deres familier var involvert. Den første er fra desember 1745. Klagemålene mot de to brødrene var at de ikke hadde fast bopel og ingen ”lovlig håndtering”. De ”strippet rundt i landet, var til byrde, frykt og skade for folket”, og de førte et ”forargelig

¹³⁰⁶ Navna skrives på litt forskjellige måter i kildene. Berit Caspersdatter kalles alltid Brita i svenske kilder. Ditlev Pettersen kalles i svenske kilder Ditloff Petterson med litt varierende stavemåter. Jeg har brukt en normert stavemåte for å gjøre teksten enklere å lese.

og mistenkelig levnet”.¹³⁰⁷ De ble dømt til å sendes til fiskeleiene Odden og Brattvær på Nordmøre, hvor de skulle settes i strengt arbeid og holdes under oppsyn. Seinere ble Reinholt dømt som ”medviter” i en tyverisak.¹³⁰⁸ I 1781 ble han og broren jaget fra bygda Hemne i Sør-Trøndelag etter at bygdefolket hadde klaget på dem som ”skadelige og høyst farlige folk”.¹³⁰⁹

Bildet av den omstreifende og rettsforfulgte Reinholt Kaspersen er imidlertid ikke éntydig. Han var kirkelig gift med i hvert fall to av de tre konene som han i løpet av livet reiste sammen med. Altergangslistene viser at han ble mottatt til nattverd i kirken. I perioder hadde han også en fast bopel, han fikk flere ganger bygselsbrev til små plasser som han brukte som et fast utgangspunkt for sin reisevirksomhet. I en stor del av livet reiste han på legalt vis med myndighetenes velsignelse utstyrt med bevillinger som hesteskjærer.

Arnvid Lillehammer har behandlet den samme familiegruppa i artikkelen ”Grisilla og folket hennar”.¹³¹⁰ Det dreier seg om en kartlegging av slekta til Grisilla Nikolaisdatter, som Eilert Sund omtalte som ”stammemoderen for et af de talrigeste taterfølger i det Nordenfjeldske”.¹³¹¹ Hun var en datterdatter av Reinholt Kaspersen. Lillehammer har supplert Lyngstads funn med flere nye opplysninger om medlemmene av følget og deres bevegelser.

Ikke i noen av de mange norske kildene som er gjennomgått av Lyngstad og Lillehammer, blir familien betegnet som tattere. De omtales som ”Landstrygere”, ”Løsgængere” eller ”Omstrippere”.

10.6.2 Reinholtfolket og Ditlev Pettersen i svenske kilder

Arnvid Lillehammer har koplet Reinholt Kaspersens søster, Berit, og hans stefar Ditlev Pettersen opp mot to personer som forekommer i svenske kilder. Lillehammer tar forbehold om mulighetene for at det dreier seg om en tilfeldig navnelikhet. Seinere har det imidlertid kommet fram nye kildeopplysninger fra Sverige som gjør identifikasjonen rimelig sikker.

¹³⁰⁷ Lyngstad 2000, s. 191f.

¹³⁰⁸ Lyngstad 2000, s. 197f.

¹³⁰⁹ Lyngstad 2000, s. 198.

¹³¹⁰ Lillehammer 2005, s. 62-65.

¹³¹¹ Sundt 1974 [1852], s. 89.

I 1752-1753 finner vi Ditlev Pettersen og hans kone Martha Kristiansdatter registrert i husforhørslistene i den lille festningsbyen Vaxholm i skjærgården utafor Stockholm.¹³¹² Av de militære rullene framgår det at Ditlev Pettersen var vervet som håndlanger i artilleriet. Han trådte inn i tjenesten i februar 1752 og fikk avskjed på grunn av sykdom i juni 1753. Deretter må han ha vært tilbake i Norge en periode. Arnvid Lillehammer har funnet et reisepass utskrevet for Ditlev Pettersen, Martha Kristiansdatter og Berte Kaspersdatter fra Christiania til Trondheim. Familien hadde kommet til Christiania fra Molde. I passet er Ditlev Pettersen omtalt som hesteskjærer. I 1760 var imidlertid Ditlev Pettersen igjen i Sverige. Nå befant han seg i bygda Klabböle i Umeå landsforsamling. Ifølge husforhørslista derfra bodde han hos sin bror som kalles ”knektemnet Fredrik Petersson frå Norje”.¹³¹³ Marta Kristiansdatter er ikke nevnt i denne kilden.

Fram til nå er taterbetegnelsen ikke brukt i de svenske kildene, men i rettskilder fra 1762-1764 omtales familien som ”ziguener” og tatere. Martha Kristiansdatter og sønnen Peter Detlofsson ble pågrepet i Närke høsten 1762.¹³¹⁴ De inngikk i et følge på seks personer som ble beskrevet av myndighetene som ”af the såkallade Ziguener”.¹³¹⁵ Følget var mistenkt for ”olovligt kringstrykande” og mindre tyverier. Kvinnene i følget skulle også ha lurt allmuen med spådomsbedragerier. De ble dømt til piskestraff i henhold til forordningen av 1748 som gjaldt ”de såkallade Tartarer och Zieguener samt annat löst folks och Lättingars strykande omkring landet”.

Høsten 1763 var Ditlev Pettersen under rettslig forfølgelse i Sundsvall i Västernorrlands län. Han reiste da i et følge som besto av broren Fredrik, dennes kone, sønnen Peter og hans kone og stedatteren Brita (Berit) Kaspersdatter som nå omtales som Ditlevs hustru. Flere mindreårige barn var også med i følget. Av forhørsrapportene går det fram at følget var fra Norge, at mennene hadde fått avskjed fra artilleriet, og at de nå var tjenesteløse og uten fast bosted. De reiste med seks hester. Følget hadde fått utstedt et reisepass fra landskanselliet i

¹³¹² Vaxholm A1:1 Husförhör 1747-1758, s. 67. Her er navneformen Detlou Pettersson brukt.

¹³¹³ Umeå Landsforsamling AI:6, Husförhör 1757-1767, s. 93.

¹³¹⁴ For Ditlev Pettersens sønn, Peter, har jeg valgt å bruke den navneformen som er den vanligste i svenske kilder. Han er ikke funnet navngitt i kilder fra Norge. Trolig er han ett av barna som er nevnt i det norske reisepasset fra 1758 og i et forhør fra 1745.

¹³¹⁵ Casinge 2008, s. 79f.

Sundsvall i september 1763. Men ifølge myndighetene hadde de brutt med bestemmelsene i reisepasset. De hadde ikke fulgt ”stora wägen”, men ”struckit omkring i byarna på biwägar”.¹³¹⁶ Følget var mistenkt for flere tyverier. Noen av tyveriene var knyttet til veksling av penger hos lokale bønder. Det framgår av forhøret at Fredrik Pettersson arbeidet som sølvsmed. Han laget ringer, skospenner og liknende. I den forbindelsen var han interessert i å bytte til seg eldre sølvpenner som kunne smeltes om.

Retten i Sundsvall fant tyveriene vanskelig å bevise. I stedet ble følget dømt etter den nevnte forordningen av 1748 for ”kringstrykande i Landet och allmogens betungande”. I november 1763 ble de straffet med ”spö och ris”. Deretter ble det bestemt at de skulle ”under bewakning drifwas utur Riket til Norrige, thet de angifwit wara deras födelse ort”.¹³¹⁷ Først skulle de imidlertid sendes til Jämtland hvor de også var mistenkt for tyverier.

I kildematerialet fra Västernorrland omtales Ditlev Pettersen og hans følge som ”Ziguenerne”, i noen tilfeller er også betegnelsen ”Tartareparti” brukt. Betegnelsene brukes helt uproblematisert. Det framgår ikke om de tiltalte selv har betegnet seg som ”Ziguenere” eller ”tartarer”, og heller ikke på hvilket grunnlag myndighetene brukte betegnelsen.

Følget ble trolig forvist til Norge etter forhørene i Jämtland 1764. Sommeren 1765 var de imidlertid tilbake i Sverige. Da er Ditlev Pettersen og Brita Kaspersdatter samt Peter Detlofsson og hans kone innført i husforhørslistene fra Uppsala. De bodde i skarpretterens hus, og Ditlev er registrert som ”trädgårdsarbetare”.¹³¹⁸ Men hagearbeidet i Uppsala var bare en kortvarig beskjeftigelse. Seinere finner vi Ditlev Pettersen (av og til også kalt Pettersson Rosenberg) som hestedoktor (”hästbotare”) og hesteskjærer (”valackare”). Han reiste på legalt vis med pass utskrevet av svenske myndigheter. Passprotokoller fra Gävleborgs landskansli viser at han drev sin virksomhet over et vidstrakt område fra Stockholm og nordover til Lappland. Han må også ha kombinert hesteskjærerarbeidet med salg av glassvarer. Ett av

¹³¹⁶ Västernorrlands läns landskansli arkiv AIV:1, No 622. Härnösand Landsarkiv. Transkribert versjon ved Niclas Rosenbalck. Takk også til Sebastian Casinge som sendte meg transkripsjonene fra Västernorrland.

¹³¹⁷ Västernorrlands läns landskansli DIVa:7. Transkribert versjon ved Niclas Rosenbalck.

¹³¹⁸ Uppsala Domkyrkoförsamling AIA:2 Husförhör 1749-1779, s. 303. Se kapittel 6 for en kritisk vurdering av Adam Heymowskis bruk av denne kilden og omtalen av Ditlev Pettersen i Heymowskis genealogier.

reisepassene er skrevet ut for en reise til Kungsholmens glasbruk i Stockholm.¹³¹⁹ I kildene fra tida etter 1764 er han aldri omtalt som tater eller ”ziguener”.

I artikkelen ”Om resandesläkter i Östhammar och rättgångarna mot ett tjuvband av skojare 1801” har Sebastian Casinge kartlagt det videre livsløpet til Ditlev Pettersens og Martha Kristiansdatters sønn, Peter.¹³²⁰ Han var manntallsført som glasshandler i Södertälje fra ca 1770 til 1785. Trolig var Peter og hans familie omreisende mesteparten av denne tida. I husforhørslistene er de ofte notert som ”bortfarna”. I 1785 flyttet de til den lille kystbyen Östhammar. Her hadde Peter Detlofsson fram til 1801 status som kontingentborger. I denne perioden er han aldri nevnt som tater i rettskilder eller i andre offisielle kilder. Betegnelsen ble heller ikke brukt i rettergangsreferatene fra 1801, da Peter Detlofsson og hans familie sto tiltalt i en større tyverisak.

10.6.3 Var Ditlev Pettersen og hans familie tater?

Kan vi ut fra kildegrunnet karakterisere Ditlev Pettersen og hans familie som tater i etnisk forstand? Regnet de seg selv som ”tatterske folk” eller ”af tartarisk extraction”? Kildene gir dessverre ingen opplysninger om gruppas egenoppfatninger. Ble de ansett som tater av majoritetssamfunnet? Vi har sett at de ble omtalt som tater av svenske myndigheter i 1760-åra. Men det er nærliggende å spørre om betegnelsen her mest ble brukt som en form for negativ etikettering av uønskede grupper. Ingen form for etniske kjennetegn er trukket fram i disse sakene.

Det finnes imidlertid kildeopplysninger som viser at medlemmer av familiegruppa ble ansett som å ”härstamma från Zigenare”. Presten Johan Erik Forsström besøkte Östhammar og nabobyen Öregrund sommeren 1801 mens tyverirettssaken mot Peter Detlofsson og hans familie pågikk. Forsström skrev følgende i reisedagboka si:

Några hushåll hafva här äfven borgarrätt, som aldrig vistas härstädes, utan stryka landet omkring och handla med hästar, glas och porslin samt vanligvis äro kände under namn af skojare. Desse måste dock hvarvt fjärdedels år förskrifva pass ifrån borgmästaren, hvilket utgör en af dess betydligare sportler. Det är

¹³¹⁹ Gävleborgs landskansli C1:2 Passjournaler 1783-1789. HLA. Jeg har brukt avskrifter av disse journalene fra Håkan Skogsjös samlinger, vol 13. Göteborgs Landsarkiv.

¹³²⁰ Casinge 2008.

icke utan anledning, som man tror desse härstamma från zigenare och af sine förfäder ärft begäret att aldrig vistas på ett ställe. Ut i Öregrund är dock antalet af sådana kringstrykande hushåll långt mindre än uti Östhammar, hvarest deras stamhåll egentligen är. Nyligen har där af detta folk blifvit upptäckt ett tjufband af icke mindre än nitton personer. Den mörkgula hyn och egna utseende, som man finner hos större delen af sämre folket, torde mera härledas från deras descendance af någon egen folkstam än från hafsluften, som då borde hafva samma verkan vid de öfriga kusterne kring hafvet.¹³²¹

Forsström beskriver gruppa ut fra avstammingskriterier. Han trekker også fram kjennetegn som hudfarge og andre trekk ved utseende. Vi må anta at Forsström har hentet sine opplysninger fra samtaler med lokalbefolkningen i Östhammar og Öregrund, og at dagboksnotatet gjenspeiler en vanlig oppfatning i de to byene.

Liknende oppfatninger er beskrevet i tyskeren F.W. von Schuberts reisebeskrivelse fra tidsrommet 1817-1820. von Schubert skriver:

Här träffar man i de små städerna Öregrund och Östhammar ännu lemningar af Ziguenare, utmärkta genom sin mörkgula färg, för öfrigt rättande sig helt och hållet efter statens allmänna lagar, ehuru de i hemlighet skola bibehålla många besynnerligheter, samt hafva en slags egen styrelse under en så kallad drottning. Så berättade man i Upland. Någon säker erfarenhet härom kunde jag icke erhålla, då jag ej kom till dessa städer. De resa omkring landet såsom småhandlande.¹³²²

Også i denne beskrivelsen er hudfargen vektlagt som en etnisk markør. Ifølge von Schuberts hjemmelsmenn levde gruppa nærmest et dobbeltliv, tilsynelatende med en tilpasning som vanlige svensker, men med hemmelige gruppeinterne skikker. Vi ser at oppfatningen om tatere som annerledes og fremmedartede var levende blant majoritetsbefolkningen.

Fra Norge har vi ikke samtidige beskrivelser av denne typen. Vi vet altså ikke om Ditlev Pettersen og hans familie ble oppfattet som tatere av lokalbefolkningen. Seinere nedtegnet tradisjonsmateriale kan kanskje tyde på det. Læreren og lokalhistorikeren A.M. Magerøy (1879-1956) samlet stoff om den såkalte reinholdtætta. Noe av dette stoffet ble etter Magerøys død publisert i det lokalhistoriske tidsskriftet *Eide-Minne*. Arne Magerøy betegner slekta som tatere og skildrer dem som ”hissige og hemnfusne... svartherde og mørkleitte”. Han forteller at han ”har skrive dette etter det gamle folk har fortalt, samanlikna med gamle

¹³²¹ Johan Erik Forsströms dagboksnotat ble publisert i 1917 under tittelen *I norrlandsstäder och lapplandsbygd år 1800*. Her sitert etter Casinge 2008, s. 78.

¹³²² Von Schuberts reisebeskrivelse ble publisert i 1823-1825 under tittelen *Resa genom Sverige, Norrige, Lapland, Finland och Ingermanland, åren 1817, 1818 och 1820*. Her sitert etter Casinge 2008, s.78. Peter Ditlevsen og hans familie bodde ikke i Östhammar da von Schubert besøkte området. Etter rettsaken i 1801 ble Peter Ditlevsen fratatt sitt borgerskap og tvunget til å forlate byen.

protokollar.¹³²³ Magerøys framstilling er dramatisk og fargerik, og, som Jonny Lyngstad seinere har påvist, inneholder den en god del faktiske feil og udokumenterte påstander.¹³²⁴ Tidsspennet mellom hendelsene og nedskrivningen av fortellingene er langt, og fortellingene kan ha blitt påvirket av den økende interessen for tater på 1800-tallet. Den muntlige tradisjonen fra Eide må altså behandles med forsiktighet.

Det finnes imidlertid også en annen type kildebelegg som gir sterke indikasjoner på at Ditlev Pettersen og hans familie var etniske tater. Både fra Norge og Sverige har vi opplysninger om at familiemedlemmene talte et fremmedartet språk seg imellom. I et referat fra et forhør som ble tatt opp i Hevne tinglag i det nåværende Sør-Trøndelag i desember 1745, heter det at brødrene Reinholt og Ludvig Caspersen seg imellom ”talede et fremmet ubekiendt findsk Sprog”.¹³²⁵ Ingen språkprøver er gjengitt, men det er grunn til å anta at det har dreid seg om en variant av romani. Fogden som foretok forhøret koplet ikke det fremmede språket opp mot taterspråk. Han antok at det måtte dreie seg om en form for finsk. Det er imidlertid ingen spor i kildene som peker mot at denne gruppa hadde tilknytning til finnskogsområdet.

Under rettssaken mot Peter Detlofsson og hans familie i Sverige i 1801 ble det nevnt at han og hans kone hade ”talat wid hwarannan på skojarespråk”.¹³²⁶ Peter Detlofssons tjener, som trolig ikke selv var tater, nevnte også ”skojare språk” under forhøret. Retten grep fatt i utsagnet og spurte den tiltalte om ”glasförare eller så kallade skojare” hadde et ”ifrån Svenska språket afwikande talesätt”. Den tiltalte bekreftet at ”skojare hafwa sitt säskilta språk, hwilket någon annan än de ej kunna tala eller förstå”. På rettens oppfordring oppga han noen eksempler på språket, og fem gloser ble notert i rettsreferatet.¹³²⁷ Sebastian Casinge som har analysert rettsreferatet, har konkludert med at fire av glosene er ren romani, den femte er kjent fra yrkesjargongen månsing, men inneholder et romaniledd.¹³²⁸ Han bygger blant annet

¹³²³ Magerøy 1976

¹³²⁴ Lyngstad 1980 og 1986.

¹³²⁵ Statsarkivet i Trondheim, Trondhjem stift og amt. 30, Stiftamtman Nissen, Dons, Stochflet, 55, Delinkventbekostninger. Fogd Ruberg 11.12.1745. Takk til Jonny Lyngstad som sendte meg en transkribert versjon av denne kilden.

¹³²⁶ Casinge 2008, s. 90.

¹³²⁷ Casinge 2008, s. 88f. De fem glosene var ”summa” (snyte folk for penger), ”kurras (å slå), ”schärnubben” (å tie), piben (øl eller drikke) og ”katschali” (brennevin).

¹³²⁸ Glosene Casinge karakteriserer som ”djupa” rommaniord er ”summa”, ”kurras”, ”piben” og ”katschali”. I ”schärnubben” mener han at leddet ”nubben” eller ”noben” er romani for ”intet”. Casinge 2008, s. 98f.

på ordlistene som ble utarbeidet av Sundt og Etzler og på Roger Johanssons rommaniordliste fra 1977. Jeg har spurt lingvisten Peter Bakker om hans vurdering av glosene. Han mener at bare tre av de fem glosene kan karakteriseres som romani. Ordene ”summa” og leddet ”noben” mener han er eksempler på språklig påvirkning fra rotvelsk i para-romanispråket svensk romani.¹³²⁹ Ifølge Ragnvald Iversens lingvistiske undersøkelse, *The Romany Language in Norway*, forekommer ”summa” imidlertid også i finsk romani med betydningen ”øve trolldom, hekse”, altså temmelig nær betydningen snyte eller lure som ble oppgitt under rettssaken i Östhammar.¹³³⁰

10.6.4 Hvordan ble taterbetegnelsen brukt og forstått i siste halvdel av 1700-tallet?

Bruken av taterbetegnelsen i Sverige synes å være utpreget kontekststøttet. Den forekommer ikke i kirkebokinnføringer som gjelder Ditlev Pettersen og hans familie, verken i husforhørslistene eller ved dåp og velser er tater eller liknende termer anvendt.¹³³¹ Med unntak av reisepass utstedt for fangetransport er det heller ikke gjort anmerkninger om tatertilhørighet i det relativt store materialet av reisepass som er utskrevet for familien. Dette er for så vidt i tråd med eldre praksis. Taterbetegnelsen forekommer i svenske kirkebøker, men svært sjelden (jf underkapittel 7.4.3). I vanlige reisepass har jeg aldri sett betegnelsen brukt.

Derimot finner vi familien omtalt som ”Ziguenere” og ”tartarefolk” i rettskilder. Dette gjelder imidlertid bare sakene fra 1760-åra, da familien betegnes som omstreifende, og ikke i saken fra Östhammar i 1801, da de hadde fast bopel. Det kan se ut som om betegnelsen bare brukes i tilknytning til et bestemt levesett, karakterisert ved omstreifende livsførsel og kriminalitet. Når taterbetegnelsen ikke ble brukt under tyverisaken i Östhammar, hadde det sannsynligvis sammenheng med at Peter Detlofsson hadde fast bopel og var knyttet til byen som kontingentborger. Hans yrkestilhørighet som glasshandler har trolig også spilt inn. I kapittel 8

¹³²⁹ E-post fra Peter Bakker ved Universitetet i Århus 7.1.2009. ”Noben” finnes i Iversens undersøkelse av språket Rodi i betydningen ”nei” eller ”ikke”. Også Iversen peker på at ordet brukes i rotvelsk. Iversen 1945, s. 124.

¹³³⁰ Iversen 1944, s. 188.

¹³³¹ Ditlev Pedersen og Berthe Caspersdatter hadde flere barn til dåp i Sverige. Ved disse dåpshandlingene er han omtalt som ”norriska mannen” (dåp i Älvkarleby 5.6.1761) eller med en yrkesbetegnelse ”hovslagaren och valackaren” (dåp i Bro 7.5.1770).

så vi at de omreisende glasshandlerne ble sidestilt med ”tartarer” og ”ziguenare”, men likevel omtalt som ”ett annat slags folk, ej oliket det förra, lika skadligt för sederna och lika onyttigt för landet.” Glasshandlerne hadde en formalisert tilknytning til glassverkene og kunne ikke direkte likestilles med taterne slik de ble beskrevet som en form for omstreifende løsgjengere i forordningen av 1748.

I de eldre rettssakene var kartleggingen av tateravstamning en del av grunnlaget for å komme fram til hvilke deler av lovverket som skulle brukes. I den svenske lovbestemmelsen fra 1748 er ”Tartare och Ziegeuner” eksplisitt nevnt, men i forhold til straffutmålingen var de likestilt med ”annat löst folk och Lättingar”. Dermed ble en klarlegging av en eventuell tateravstamning ikke lenger avgjørende for domsutfallet. Bruk av taterbetegnelsen hadde ikke juridisk betydning. I Norge hvor de gamle taterlovene fortsatt var rettskraftige, men ikke ble brukt, glimrer taterbetegnelsen ved sitt fravær uavhengig av kontekst. Også i saker av samme karakter som sakene fra Västernorrland og Närke brukte de norske myndighetene gjennomgående etnisk nøytrale betegnelse som ”omstrippere” og ”landstrykere”. Et eksempel fra Norge viser hvordan retten unnlot å følge opp utsagn om tatertilhørighet. Ved et forhør av en omstreifergruppe i Kristiansund i 1786 karakteriserte en av kvinnene et annet medlem av gruppa, Lars Akselsen, som ”tater”. Ifølge rettsreferatet fortalte hun at Lars Akselsen var ”luset og sort som en tater hvilket hun og har hørt han skal være,...”. Retten lot imidlertid dette utsagnet ligge ukommentert. Det ble verken fulgt opp i forhøret av Lars Akselsen eller i dommen. Lars Akselsen ble dømt for å ha reist rundt uten pass og tigget, for å ha forevist en falsk presteattest og for ugift samliv”.¹³³² Taterlovgivningen ble ikke trukket inn.

Som vi så i underkapittel 7.3.2.1, virker det som om betegnelse ”skojare” eller ”skøyer” særlig i daglig tale ble brukt i stedet for taterbetegnelsen både i Norge og i Sverige. Selv om betegnelse tilsynelatende brukes som et synonym for ”tater”, synes de å ha et noe annet betydningsinnhold. Klarest kommer dette til uttrykk i en norsk kilde. I et topografisk verk fra 1779 beskrev presten Jacob Nicolaj Wilse omstreiferne i prestegjeldet Spydeberg:

”Nu holdes aarlig i November Maaned et slags Jagt eller *Inquisition* efter Betlere og Landstrygere, Fante-Jagt kaldet. De egentlig saa kaldte Taterere ere nu uddøde, i deres Sted slaae andre got Folk af de pag:

¹³³² Lyngstad 1987, s. 34f.

274¹³³³ ommeldte Haandverkere sig sammen med Kone og Børn, hvoriblant nogle af Tater-Herkomst, og saaledes med eller uden Prætext stryge Landet om, snar bruge de Tigger-Haandverket, snart det andet, tør og ranne noget iblant sær hvor Folk er uskiønsomme: De bære navn af Skøyere og faae gierne først Stadighed paa sig i Tugthuuset.”¹³³⁴

Vi ser at Wilse skiller mellom de ”egentlig saa kaldte Taterere” som han regner som utdødd, og en større samlegruppe av ”Skøyere”. Selv om noen av dem var ”af Tater-Herkomst”, ville ikke Wilse regne dem som ”egentlige” taterere. Antakelig har Wilse sammenliknet omstreiferne i Spydeberg med lovverkets beskrivelse av taterere. Samme oppfatning skinner også gjennom i presten Forsströms dagboksopptegetninger fra Östhammar i 1801. Gruppen som kalles ”skojarer” *nedstammer* fra ”zigenare”, men *er* ikke ”zigenare”.¹³³⁵ De etniske grensene som framsto så markant i det eldre kildematerialet, har, sett fra omverdenens side, blitt mindre tydelige.

10.7 Ny oppmerksomhet rundt taterne i Norge på 1840-tallet

I kapittel 7 så vi at myndighetene i Nederland og de tyske statene fra ca 1835 igjen satte ”sigøynerproblemet” høyt på dagsordenen. En liknende utvikling finner vi i Norge. Her har renessansen for taterbetegnelsen og interessen for taterne som en særegen gruppe ofte blitt knyttet til Eilert Sundts bok om fantefolket som kom ut første gang i 1850. Sundt har nærmest blitt beskrevet som en *konstruktør* av tateridentiten.¹³³⁶ Men som vi skal se, var majoritetssamfunnets interesse for taterere økende lenge før Sundts bok kom ut. Teorien om at taterne var en del av sigøynerfolket og at de stammet fra India, var heller ikke ukjent.

Interessen for taterne blusset opp i forbindelse med arbeidet med en ny fattiglov, og trolig var den også påvirket av utenlandske strømminger. Det ble hevdet at problemet var økende, og det ble blant annet vist til forholdene ”i andre Lande med Zigøinere og i Danmark med de saakaldte Natmandsfolk”.¹³³⁷ I Fattigloven av 1845 ble taterne likevel ikke eksplisitt nevnt, men loven omtaler betlere ”som vandre om fra Sted til sted i Flok og Følge”. Slike grupper

¹³³³ På side 274 beskriver Wilse disse gruppene som ”Kiedelflikkere, Hesteskierere, Hegle- og Kardemagere, Skiebindere, Skorsteensfeyere og Hesteflaaere”.

¹³³⁴ Wilse 1991 [1779], s. 387.

¹³³⁵ Se også omtale av betegnelsen skøyere/skojare i underkapittel 7.3.2.1.

¹³³⁶ Se for eksempel Flekstad 1949, Midbøe 1968, s. 91-103 og Lillehammer 2004.

¹³³⁷ Se uttalelse fra Stavanger Amtsformannskap av 18.6.1844 referert i Midbøe 1968, s.22f.

skulle straffes strengere. For disse gruppene ble lovens bestemmelser om varigheten av opphold i tvangsarbeidshus doblet.

Både i offentlig debatt og ved en direkte henvendelse til Finansdepartementet ble myndighetene oppfordret til å gjennomføre en særskilt kartlegging av taterne i forbindelse med folketellingen som skulle gjennomføres i 1845. I et langt avisinnlegg i Morgenbladet 28.10.1845 med overskriften ”Noget om de saakaldte Tatere og Opfordring til Regjeringen om at foranstalte Undersøgelser om deres Antal m.M.” ble det foreslått at folketellerne skulle sørge for en særskilt oversikt over ”alle saadanne omvandrende Folk, som de støde paa i deres District, hvis bopæl ikke er stadig og som kunne klassificeres under det almindelige Begreb Tatere eller henhørende til Fantefølger, ...”.¹³³⁸ Den anonyme artikkelforfatteren la ikke bare fram et konkret forslag om å gjennomføre en telling. Han beskrev også taterne som gruppe og presenterte teoriene om indisk opprinnelse. Han skriver at man ”i Modsætning til den øfrige Nation” må anse taterne som:

... en egen Klasse, der ikke alene ved deres eensartede Bedrift og Sædvaner temmelig bestemt lade sig afsondre fra alle øvrige Samfundsklasser; men som ogsaa meget ofte i dere Ydre bære Præget af at være en fra den norske aldeles forskjellig Folkestamme. En stor del af disse omvankende Mennesker have nemlig alle udvortes Kjendemerker paa at henhøre til de saakaldte Zigeunere, og derfra henter man vel ogsaa det almindelige Navn ”Tatere”, hvorved Almuesmanden allerede i Benævnelsen tilkjendegiver at han ikke anseer dem for at høre til Nationen.¹³³⁹

Vi ser at artikkelforfatteren selv regner taterne som en særegen gruppe med tilknytning til sigøyerne og at han også antar at vanlige mennesker oppfattet dem som en gruppe som sto utenfor nasjonen. Videre slår artikkelforfatteren fast at det er ”aldeles kjendeligt” at en meget stor del ”af de her omhandlede vandrende Folk ere af orientalsk herkomst”. Han gjengir også teorien om at sigøyerne ”henhøre til de fra Indien fordrevne eller udvandrede Parias”. Denne teorien var presentert for Morgenbladets lesere også tidligere. I et kort inserat fra 1828 heter det at sigøyerne er et asiatisk folk som ble fordrevet ”ved Tamerlans Erobringer”, og at de i de nordiske land kaldes ”Tatarer eller Tatere”.¹³⁴⁰ I innlegget henvises det også til bestemmelsene mot taterne i Kristian 5.s lov. Foranledningen til artikkelen var en notis fra dagen før om ”en fra Sverige hidkommen Zigeunerpige” som var blitt døpt og konfirmert på

¹³³⁸ Morgenbladet 28.10.1845, s. 3.

¹³³⁹ Morgenbladet 28.10.1845, s. 1.

¹³⁴⁰ Morgenbladet 10.9.1828, s. 1f.

tukthuset.¹³⁴¹ I tukthuset kirkebok identifiseres hun som tater ved hjelp av trekk ved utseendet. Her står det at hennes gulbrune ansiktsfarge, svarte hår og svarte øyne ”kan lede til formodning om at hun henhører til Taterslægten”. Selv fortalte hun at hun var fransk av fødsel.¹³⁴² Men navnet hennes, Anne Fredrikke Carlsdatter Rullin, tyder på tilknytning til svenske tater. Rullin eller Rolin er navnet på en kjent svensk taterslekt.

Eilert Sundt omtaler begge avisinnleggene i boka om ”Fantefolket”, men bagatelliserer dem. Avisinnlegget fra 1828 er bare nevnt i en fotnote¹³⁴³, og omtalen av avisinnlegget fra 1845 er både knapp og misvisende. Sundt hevder at artikkelforfatteren ”oppgav håbet, om at man nogensinde skulde komme på spor efter disse besynderlige menneskers herkomst og historie;...”.¹³⁴⁴ Trolig var det om å gjøre for Sundt å framstå som selve oppdageren av taternes orientalske opprinnelse.

10.7.1 Tatertellingen og ”taterparagrafen”

Tatertellingen som ble gjennomført i 1845, økte interessen for tatergruppa, både i den allmenne opinionen og fra myndighetenes side. Resultatet av tellingen ble sammenfattet i ”Tabell over Fantefølger og Tater den 31. December 1845”.¹³⁴⁵ En rekke av prestenes innberetninger ble i løpet av året 1846 trykket i Morgenbladet, Den første innberetningen ble publisert allerede 10.2.1846 under overskriften ”Liste over Omstrippere, Tater, Splinter eller Fanter, som jevnlig pleie at gjennemvandre det Thronhjemske”. Sommeren 1846 utga Justisdepartementet et hefte kalt *Fortegnelse over Tater 1845*.¹³⁴⁶ Det ble sendt til alle politiembetsmenn og lensmenn sammen med et rundskriv hvor Justisdepartementet innskjerpet at gjeldende bestemmelser om ”Løsgænger, pasløs Omstreifen og hva dermed

¹³⁴¹ Morgenbladet 9.9.1828, s. 1.

¹³⁴² Kirkebok for Christiania Tugthus. Konfirmerte 7.9.1828.

¹³⁴³ Sundt 1852 [1974], note 123, kap. 15 og s. 221.

¹³⁴⁴ Sundt 1852 [1974], s. 221. Det eneste Sundt roser artikkelforfatteren for er at han har gitt ”omsteriferne” deres rette navn, ”fanter”. Artikkelforfatteren bruker imidlertid gjennomgående betegnelsen ”Tater”.

¹³⁴⁵ Materialet fra tellingen er grundig analysert blant annet i Midbøe 1968, Moe 1975 og Niemi 2003.

¹³⁴⁶ Når tellingen seinere gikk under navn av *Fantefortegnelsen*, skyldes det trolig Eilert Sundts bruk av betegnelsen ”fant” i boka *Fante- eller landsstrygerfolket i Norge*. Einar Niemi har antydnet at Sundt valgte denne tittelen på boka fordi betegnelsen *tater* var så vidt lite brukt på 1840-tallet at den kunne gi opphav til misforståelser. Men som vi har sett, ble taterbetegnelsen brukt både i offisielle dokumenter og i avisinnlegg, og vi finner den også anvendt i skjønnlitteraturen, for eksempel i J. Storm Wang, *Taterqvinden*, 1833 og Peter Chr. Asbjørnsen, ”Tater” i *Norske Huldre-Eventyr og Folkesagn*, 1848.

staaer i forbindelse...”, måtte overholdes. I et seinere rundskriv ble det innskjerpet at nummeret i fortegnelsen skulle innføres i reisepass.¹³⁴⁷ Vi finner også disse numrene i tukthuslister, og i noen tilfeller har presten notert nummeret ved vanlige kirkelige handlinger som dåp. Taterfortegnelsen ble altså både bredt publisert og aktivt brukt.

Tatertellingen dannet opptakten til en strafferettslig offensiv mot taterne. Vi har tidligere sett at paragraf 19 i Tjenestetvangsforordningen av 1754 til en viss grad legaliserte taternes reisevirksomhet. I 1840-åra fikk paragrafen en restriktiv funksjon, og nå ble den også omtalt som "taterparagrafen". I 1830-1840-åra ble allmenne restriksjoner knyttet til handel, håndverk og reisevirksomhet dels opphevet, dels betydelig liberalisert. Ved liberaliseringen ble det problematisk at de nye frihetene også skulle gjelde for taterne. Paragraf 19 ble derfor brukt som en restriktiv særregel for dem. Nå var det yrkene som ble nevnt der, som krevde særskilte tillatelser og strengere behandling enn annen form for omreisende virksomhet.

Nils Rune Langeland har kommentert denne rettsanvendelsen i *Siste ord. Høyesterett i norsk historie 1814-1965*. Han konkluderer med at høyesterett dreide den rettslige definisjonen av straffbart løsgjengeri i etnisk retning.¹³⁴⁸ Langeland viser til to dommer, én fra 1846 og én fra 1847, hvor høyesterett drøftet den såkalte taterparagrafen i tjenestetvangsforordningen opp mot det generelle lovverket for handel og håndverksdrift på landsbygda. Begge saker gjaldt personer som utvilsomt ble karakterisert av omverdenen som taterne og trolig også regnet seg selv til denne gruppa.

I den første saken møter vi en 24 år gammel selvlært dyrlege og blikkenslager, Fredrik Fredriksen. Han hadde fått en dom for å ha gjort voldsom motstand mot en politibetjent, men var i lavere rett frikjent for det andre tiltalepunktet, ulovlig ”Omstreifen”. Påtalemyndigheten anket frifinnelsen inn for høyesterett. Fredriksen hadde gyldig pass og hadde ernært seg ved sitt håndverk. Høyesterett dømte han likevel for ulovlig omstreifing. Også i den andre saken ble de tiltalte dømt for løsgjengeri. Det dreide seg om et ektepar i 60-åra, Abraham Hultin og Christiane Christiansdatter. De oppga at de var født i Finland og hadde livnært seg ved

¹³⁴⁷ Midbøe 1968, s. 33.

¹³⁴⁸ Langeland 2005, s. 292-299.

kurvbinding og småhandel. I denne saken ble det diskutert om kurvbinding kunne sies å være et yrke som falt inn under taterparagrafen. Kurvbinding var ikke eksplisitt nevnt der, men høyesterett konkluderte med at dette yrket måtte komme inn under paragrafens formulering ”...og andre deslige”.¹³⁴⁹ I et rundskriv fra Justisdepartementet av 2.7. 1847 ble det henvist til disse høyesterettsdommene og understreket at omstreifere kunne straffes etter paragraf 19 i Tjenestetvangsforordningen av 1754 selv om de hadde gyldig pass og avholdt seg fra å tigge.¹³⁵⁰

I en sak fra 1846 som ble behandlet i ekstrarett, ble de gamle taterbestemmelsene i Kristian 5.s Norske Lov brakt inn i rettens diskusjoner.¹³⁵¹ Den saken gjaldt blant annet Christian Fredriksen, som seinere ble Eilert Sundts første informant. Retten slo fast at de tiltalte hørte til ”de saakaldte Tater eller Fantefølger”. Det ble videre vist til at de hadde tjent til livets opphold ved samme slags yrker som var omtalt i paragraf 19 i Tjenestetvangsforordningen. De tiltalte hadde reisepass, men retten slo fast at de ikke hadde fast bosted. Det var en forutsetning for å kunne livnære seg som håndverker på landsbygda uten å bli ansett som ”Løsgjænger”. Retten trakk fram paragrafene i Kristian 5.s lov, men konkluderte ut fra politianordningen for Christiania av 1701 og reskriptet av 1737 at dette lovverket behandlet ”Zigeunere” og at de tiltalte ikke kunne ansees som det selv om de hadde en liknende levemåte.¹³⁵² De måtte derfor behandles etter den alminnelige lovgivningen som gjaldt løsgjengeri. Eilert Sundt kommenterte denne sakens henvisninger til Kristian 5.s lov slik:

”... og om loven end kan ansees faktisk afskaffet, så spøger den dog idetmindste igjen endnu; i et aktionsindlæg har jeg således for et par år siden seet den påstand fremsat mod en sorthåret, gulbrun hesteskjærer og såkaldet tater, at han vel egentlig burde behandles efter hin lovparagraph, og det var kun ved et sophisteri, ved den antagelse, at lovens tater skulde være hedninger, og at denne mand rimeligvis var døbt, at aktor fandt udvei for sig og dommeren til at komme fra den barbariske lov.”¹³⁵³

¹³⁴⁹ Langeland 2005, s. 292-299.

¹³⁵⁰ Midbøe 1968, s. 33.

¹³⁵¹ Ifølge Sølvi Sogner sto taterparagrafene i Kristian 5.s Norske Lov ved lag inntil innføringen av ny Straffelov i 1842. Sogner 2003, s. 363. Ekstraretten i 1846 må imidlertid ha ment at disse lovene fortsatt var gyldige.

¹³⁵² Ekstrarettsmøte 15.9.1846. Justisstevningen er gjengitt i Flekstad 1949, s. 76f. Flekstad mener at rettens avgjørelse var et bevis på at Christian Fredriksen ikke var av sigøyneravstamning.

¹³⁵³ Sundt 1974[1852], s. 225. Sundt skriver videre at Christian Fredriksen ikke var døpt og at han var ”tater af ublandet race”. På det første punktet vet vi nå at Sundt tok feil. Christian Fredriksen var døpt i i Fosnes i Nord-Trøndelag 1.4.1807. Han ble døpt for annen gang på Tukthuset i 1847. Trolig ble det foretatt ganske mange slike dobbeltdåper.

Vi ser at retten slo fast at samtidas taterne var en annen gruppe enn fortidas taterne slik de var beskrevet i lovverket. Om dette var en reell oppfatning eller bare juridisk ”sophisteri”, slik Eilert Sundt hevder, er imidlertid et åpent spørsmål.

10.7.2 Årsaker til den nye interessen for taterne. Hvordan ble gruppa forstått av majoritetssamfunnet?

Hva kan være årsakene til den økende oppmerksomheten av taterne i 1840-åra. Vi har sett at internasjonale strømninger trolig spilte inn. Det er neppe tilfeldig at et skarpere søkelys på taterne i Norge inntreffer omtrent samtidig med at ”sigøynerproblemet” ble sterkere vektlagt i det tysktalende området. Men også andre faktorer har hatt betydning. Sundt-biografen Øyvind Midbøe har blant annet pekt på at den omfattende interessen for hedningemisjon også ble rettet mot hjemlige forhold og fattigforsorg.¹³⁵⁴ Taternes ”mangel på kristendom” er et sentralt punkt hos de fleste av dem som tar opp taterspørsmålet. Vi vet ikke sikkert om antallet av folk som levde på landeveiene hadde økt. Men første del av 1800-tallet var en periode preget av store fattigdomsproblemer. Trolig var den omvandrende delen av befolkninga i vekst, og taterne ble dermed mer synlige.

Interessen for taterne må også ses i sammenheng med kartlegging av minoritetsgrupper generelt. Ved folketellinga i 1845 ble samer, kvener og skogfinner for første gang registrert på grunnlag av etnisk tilhørighet.¹³⁵⁵ I likhet med taterne var også disse gruppene negativt stigmatisert. De ble ansett som marginale grupper sosialt og kulturelt. Men tellingen av taterne hadde nok likevel en annen karakter. Registreringen av taterne var i all hovedsak ikke en telling på etnisk grunnlag, men en kartlegging på bakgrunn av antatt kriminalitet og sosial mistilpassning. Det dreide seg om myndighetenes behov for kontroll med ikke-bofaste avvikere. Som vi så i underkapittel 8.8.1, ble mennesker uten fast bosted oppfattet som en trussel mot sivilisasjon og dannelse, idealer som det var viktig for den nye norske staten å leve opp til.

¹³⁵⁴ Midbøe 1968, s. 23f.

¹³⁵⁵ Niemi 2003, s.162.

Rettsvesenets revitalisering av taterbetegnelsen og henvisningene til de gamle taterlovene må trolig sees i lys av den generelle tendensen til liberalisering av nærings- og reisevirksomhet. Det ble nødvendig å trekke en skillelinje mellom nærings- og reisevirksomhet som ble ansett som nyttig for utviklingen av økonomien, og nærings- og reisevirksomhet som ble oppfattet som unyttig og kriminalitetsfremmende.

Vi har sett at det fantes oppfatninger om taterne som en egen folkegruppe med tilknytning til sigøynerne lenge før Eilert Sundts bok kom ut. I kirkeboka fra 1828 ble tatertilhørigheten knyttet til mørk hud-, hår- og øyenfarge på samme måte som i tidlige 1700-tallskilder. Den anonyme innsenderen i Morgenbladet i 1845 la på samme måte vekt på kjennetegn ved utseendet. Han hevdet også at "almuesmanden" mente at taterne ikke hørte til "Nationen". Hvor utbredt slike oppfatninger var i første halvdel av 1800-tallet, er imidlertid vanskelig å si ut fra det begrensede materialet jeg har gjennomgått. Utvilsomt ble synet på taterne som folkegruppe med utenlandske røtter betydelig styrket ved utgivelsen av Sundts bok, som fikk mye oppmerksomhet og en relativt bred leserkrets. Men påstanden om at Sundt konstruerte tateridentiteten er betydelig overdrevet.

Når det gjelder taternes egenopplevde gruppeidentitet i første halvdel av 1800-tallet har jeg ikke kilder som kan belyse det fra tida før Sundt startet sine undersøkelser i 1847. Sundt beskriver markerte oppfatninger av en identitet som tater hos en del av dem han møtte. Hvor representative slike identitetsoppfatninger kan ha vært for tatergruppa som helhet, er vanskelig å si. Men det er trolig at det fantes en sterk gruppeidentitet av etnisk karakter.

10.8 Kulturelle særtrekk

Den økonomiske tilpasningen med vekt på ambulerende næringsvirksomhet er det fremste kulturelle særtrekket vi finner i de eldre kildene. Et slikt levesett er imidlertid ikke unikt verken for tatere eller sigøynere. Som vi har sett, finner vi spredte opplysninger om språk og klesdrakt i kildene fra tida før 1850. Dette er kulturtrekk som knytter de nordiske taterne til sigøynerne.

Vi har sett at en del av slektsnavna er navn som også brukes av sigøynerbefolkningen i det tysktalende området. Men jeg har ikke funnet spor av en navneskikk med dobbelte fornavnssett i form av ett navn som ble brukt gruppeinternt og et annet som ble brukt i kontakten med majoritetsbefolkninga, slik Opfermann har dokumentert for sigøynerne i det

tysktalende området og slik det var vanlig blant andre minoritetsgrupper i Norden som samer og skogfinner. I Norden bruker taterne som regel vanlige nordiske fornavn. Men en del navn, som for eksempel Vidrik, Modvik og Grisilla, har et umiskjennelig særpreg. Dette er fornavn som svært sjelden brukes av den fastboende befolkninga. På 1700-tallet er dobbeltnavn som Carl Fredrik eller Johanna Lovisa langt mer vanlige blant taterne enn blant befolkninga for øvrig. Utover 1800-tallet tar også den nordiske allmuebefolkninga opp denne navneskikken og skillet mellom taternes og de fastboendes navneskikk blir mindre skarpt.

Finnes det andre kulturtrekk som kan indikere forbindelseslinjer mellom tatere og sigøynere? Hva med de såkalte tabuene rundt rent og urent som er så utpreget blant dagens engelske romanichals og også blant finske romaseele.¹³⁵⁶ I det historiske kildematerialet har jeg ikke funnet spor av slike oppfatninger rundt rent og urent. Det er for så vidt ikke overraskende. Så vidt jeg kan se finnes heller ikke slike oppfatninger beskrevet i historiske kilder som gjelder sigøynere på kontinentet. Dette er en type kulturtrekk som ble holdt gruppeinternt. Imidlertid kan vi finne noen kulturelle elementer som kan oppfattes som spor av eldre tradisjoner både i biografisk litteratur og i etnologiske samtidsstudier.

Sosialantropologen Judith Okely har analysert urenhetsstabuer blant engelske romanichals. Hun beskriver tabuene som elementer i en symbolsk grensedragning mot majoritetssamfunnet. Slike tabuer både uttrykker og forsterker den etniske grensen. Det dreier seg blant annet om oppfatninger knyttet til vask av klær, matlaging, personlig hygiene og barnefødsler. Slike oppfatninger var knyttet sammen med et syn på den bofaste befolkninga som skittenferdig og uren.¹³⁵⁷

Etnologen Gunborg A. Lindholm beskriver hvordan hun i begynnelsen av sitt feltarbeid blant svenske resande på 1990-tallet aldri hørte om særegne oppfatninger i tilknytning til hva som var rent og urent. Etter hvert som hun ble godt kjent og akseptert blant de resande, fikk hun imidlertid opplysninger om renhetstenking som hadde klare fellestrekk med Judith Okelys

¹³⁵⁶ Se Okely 1983, Lindholm 1995, s.256, Grönfors 1977, s. 47ff og Grönfors 1997. .

¹³⁵⁷ Okely 1983, s. 77-104 og s. 206-213. Se også beskrivelser av tilsvarende oppfatninger blant franske manouche i Rao 1975.

beskrivelser. Hun fant den samme tankegangen om at majoritetsbefolkninga, ”buroen”, var skitten og ikke kunne vaske seg ren. En burde helst unngå å drikke av samme glass som en ”buro” og valgte heller en plastkopp enn familiens eget servise.¹³⁵⁸

Oppfatninger om kvinners urenhet, spesielt i forbindelse med fødsler, og tabuer rundt den nyfødte er omtalt i biografiene til to taterkvinner, Jenny Emilie Pettersen (”Tater-Milla”) og Marie Lovinie Oliversen, begge var født i slutten av 1800-tallet. Marie Lovinie Oliversen forteller at en kvinne som hadde født et barn ikke måtte koke mat før det hadde gått et par måneder. Hun måtte aldri vaske seg i samme vaskevann som barnet, og barnetøyet måtte ikke vaskes i rennende vann etter solnedgang.¹³⁵⁹ Jenny Emilie Pettersen fortalte at hun aldri kastet ut barnets vaskevann før hun hadde sluppet en glo ned i det. Det hadde hun lært av sin mor.¹³⁶⁰ Judith Okely forteller om samme skikker hos engelske romanichals. Både barselskvinnene og de nyfødte barna ble sett på som urene. Kvinnene måtte ikke lage mat, og både spebarna og klærne deres måtte vaskes i et eget fat.¹³⁶¹

Det spesielle forholdet til hesten går igjen i flere av fortellingene fra Norge. I Britt Karin Larsens samling av intervjuer med tater fra 1991, forteller en eldre kvinne at en kvinne aldri måtte skreve over draget til kjerra, i hvert fall ikke hvis hun var gravid. Da kunne hesten bli lam.¹³⁶² Både Marie Lovinie Oliversen og Jenny Emilie Pettersen forteller om skikken med å la hesten snuse på barselskvinner.¹³⁶³ ”Det fantes ingenting urent ved en hest”, sier en av Britt Karin Larsens informanter.¹³⁶⁴ Judith Okely beskriver det samme synet på hesten som et usedvanlig rent dyr.¹³⁶⁵

Både forfatteren Britt Karin Larsen og etnologen Gunborg A. Lindholm ser og kommenterer fellestrekkene mellom taternes og sigøynernes oppfatninger rundt rent og urent. Lindholm forklarer det som ”förvånansvärt stora likheter” som kan oppstå når grupper lever under like

¹³⁵⁸ Lindholm 1995, s. 218f.

¹³⁵⁹ Møller 1974, s. 84.

¹³⁶⁰ Grønset 1974, s. 36f.

¹³⁶¹ Okely 1983, s. 210.

¹³⁶² Larsen 1991, s. 56.

¹³⁶³ Grønset 1974, s. 36. Møller 1974, s. 86.

¹³⁶⁴ Larsen 1991, s. 38.

¹³⁶⁵ Okely 1983, s. 91.

sosio-økonomiske forhold. Hun understreker at hun ikke er ute etter å påvise slektskap mellom de svenske resande og sigøynere eller andre omvandrende grupper. Til det trengs grundigere studier.¹³⁶⁶

Flere forskjellige forklaringer har vært brukt når det gjelder å forklare taternes oppfatninger rundt rent og urent. Ragnhild Schlüter har gitt en rent instrumentell forklaring. Hun skriver at taterne alltid var nøye med å ha med seg eget sengetøy og dekketøy fordi de fryktet lus og smittsomme sykdommer. Derfor var hygieneregler basert på pinlig renslighet en nødvendighet.¹³⁶⁷ Oppfatningene om majoritetsbefolkningas urenheter kan også ses som en speilvendning av omverdenens syn på taterne som skittenferdige.¹³⁶⁸ Med denne forklaringen trenger ikke kulturell likhet dreie seg om kulturell kontakt. Det *kan* være fellestrekk i livssituasjonen som er avgjørende. Men sett i sammenheng med andre fellestrekk mellom taterne og sigøynere er det grunnlag for å reise spørsmålet om det kan dreie seg om en felles kulturell arv. Jeg er imidlertid enig med Lindholm i at området er for lite undersøkt. Det er selvfølgelig også grunn til å sette spørsmålsteget ved hvorvidt vi kan projisere slike oppfatninger bakover i tid.

10.9 Var synet på taterne som etnisk gruppe en nykonstruksjon på 1800-tallet?

I artikkelen ”Møte mellom reisende og fastbuende mellom 1700 og 1850: Ei etterprøving av nåtidens forestillinger” har Arnvid Lillehammer reist spørsmålet om hvilken betydning ”det etniske” hadde i myndighetenes syn på taterne før 1800. Han konkluderer med at spørsmålet om etnisitet først ble viktig for myndighetene rundt midten av 1800-tallet, og kopler det etniske orienterte synet på taterne opp mot framveksten av rasetenking i denne perioden.¹³⁶⁹ I denne

¹³⁶⁶ Lindholm 1995, s. 246.

¹³⁶⁷ Schlüter 1993, s.26.

¹³⁶⁸ Et liknende fenomen er beskrevet i en artikkel av sosialantropologen Harald Eidheim om sjøsamer i Vest-Finmark. Eidheim forteller om husmødre med en form for renslighetsmani. De kunne snakke i timesvis om hvordan de ivaretok god hygiene i husholdet. Eidheim forstår den nærmest overdrevne vektleggingen av renslighet som et svar på norske oppfatninger om skittenferdige samer. Eidheim 1994[1969] s.42.

¹³⁶⁹ Lillehammer 2004, s. 141-145 og s. 150f. Lillehammers artikkel er kommentert i forskningsrådets evaluering av norsk historiefaglig forskning fra 2008. Her heter det blant annet: ”Etnisitet viser seg knapt å ha noen forklaringsverdi i den perioden Lillehammer retter sin oppmerksomhet mot. Med elegante punkterer artikkelen en myte, og den viser historieforskningens potensial fordi Lillehammer synliggjør innstillinger som var, i forhold

sammenhengen framhever han Eilert Sundts betydning for at taterne ble oppfattet som en etnisk gruppe. Han viser hvordan den sterke innflytelsen fra Eilert Sundt har ført til at seinere framstillinger av taternes historie har fått en utpreget slagside mot forfølgelses- og elendighetshistorie. Den historiske delen av Sundts arbeid bygger i all hovedsak på normative kilder. Opp mot Sundts presentasjon av det repressive lovverket, setter Lillehammer empiri som viser fredelige samhandlingsrelasjoner mellom taterne og det bofaste samfunnet.

Lillehammer viser til at taterne ”i så godt som alle tilfelle” er nevnt i ”sama andedrag som andre grupper: som berre ei av fleire grupper”. Han trekker fram en amtmannsinstruks fra 1757 hvor det heter at alle ” landsstrygere, *tartarer*, jøder og deslige folk, som uden pas og uden besked kun omstrippe landet og under et skin af betleri ofte begå store laster og Guds fortørnelse” straks må jages ut av amtet.¹³⁷⁰ I tolkningen av instruksjonen legger han hovedvekten på ordet ”betleri”. Han mener at det i første rekke var frykten for plagsomme tiggere som var retningsgivende for myndighetenes politikk. Lillehammer konkluderer slik: ”Hovudproblemet med gruppa var ikkje det etniske. Det var fattigdommen. Problemet var først og fremst sosialt.”¹³⁷¹ Norsk kildemateriale fra 1740-åra og videre ut over 1700-tallet, slik vi blant annet har sett eksempler på i rettssakene mot Reinholt og Ludvig Kaspersen, støtter opp under Lillehammers vurdering. Som vi har sett, var det samlebetegnelser som landstrykere eller tilsvarende termer som gjennomgående ble brukt ved forhør og rettergang i Norge, og særlovgevingen for taterne ble verken anvendt eller nevnt.

Konklusjonen om at etnisitet spilte en liten rolle, er imidlertid svært tvilsom når den utvides til å gjelde en lengre tidsperiode, slik Lillehammer gjør når han seinere i artikkelen hevder at de normative kildene fra 1600- og 1700-tallet viser at lovene ikke primært var rettet mot tatergruppa ”fordi dei var tater eller romani, men fordi dei vart oppfatta som vanlege omstreifarar.”¹³⁷²

til våre holdninger, helt avvikende oppfatninger.” Lillehammer selv er neppe enig i en så bastant konklusjon. I artikkelen ”Kari med kjeften, Per hesteskjerar og slektstilhøva deira” fra 2007 drøfter han blant annet endogami som etnisk markør hos taterne på 1700-tallet og tidlig på 1800-tallet.

¹³⁷⁰ Lillehammer 2004, s. 144.

¹³⁷¹ Lillehammer 2004, s. 144.

¹³⁷² Lillehammer 2004, s. 145.

I tolkningen av amtmannsinstruksen fra 1757 kan vi ikke bare vektlegge fenomenet betling. Vi må også stille spørsmålet om hvorfor ”tartarer” og ”jøder” nevnes særskilt. Ut fra rettspraksis på dette tidspunktet dreier det seg trolig om et utslag av konservatismen i det juridiske språket slik Eilert Sundt har beskrevet det:

Rigtignok opfriskedes, som man har seet, den gamle taterlov endnu en tidlang i politiforordninger, men dette var kun ligesom af gammel vane og fandt vistnok alene sted på papiret; her, ligesom i andre lande, holdt man op med at tænke sig de underlig omstreifende, sortladne mennesker som et eget folkefærd; man anså dem som finner eller andre fanter, men ikke for de i den gamle lov så ilde omtalte tater.¹³⁷³

Termene ”tartarer” og ”jøder” peker direkte tilbake til bestemmelsene i Kristian 5.s norske lov fra 1687. Her er de to gruppene omtalt i et eget kapittel (Kap. 22 i 3.bok) under en felles overskrift ”Om jøder og tater”.¹³⁷⁴ Kapittel 22 kan neppe forstås på annen måte enn som en særlov rettet mot to folkegrupper.

Taterlovgivningen fra 1600-tallet og tidlig 1700-tall består, som vi har sett i kapittel 7, dels av rene særlover og dels av lovbestemmelser hvor taterne er omtalt sammen med landstrykere eller løsgjengere. Konteksten taterne nevnes i og sammenstillingen med andre vagranter, indikerer at taterne ble sett som en del av et større omstreiferproblem. Det er imidlertid verdt å merke seg at de omtales i egne paragrafer og at straffebestemmelsene var langt hardere enn for vanlige omstreifere. Rettspraksis viser at myndighetene var opptatt av å fastslå den etniske tilhørigheten for å kunne vurdere hvilket lovgrunnlag som skulle anvendes.

Det er neppe fruktbart å forsøke å trekke et skarpt skille mellom synet på taterne som et etnisk eller et sosialt problem i de eldste kildene. 1600-tallets lovverk viser at myndighetene både så på taterne som en egen folkegruppe og som en del av et generelt omstreiferproblem. Lovbestemmelsene mot taterne som folkegruppe er alltid kombinert med en beskrivelse av et levesett som myndighetene oppfattet som farlig og truende. Det samfunnskadelige ved gruppa ble tilordnet tateropprinnelsen, og i lovtekstene framstår de to elementene som uløselig knyttet sammen. For myndighetene var atferd som ”omstrippen” og ”betleri” en del av en tateridentitet som også ble sett på som nedarvet gjennom avstamning.

¹³⁷³ Sundt 1974 [1852], kap. 4.

¹³⁷⁴ Kristian 5.s Norske Lov, 3.bok, kap 22.

Lillehammers avvisning av etnisitetens betydning før 1800-tallet har likhetstrekk med de nederlandske historikerne Wim Willems og Leo Lucassens sosialkonstruktivistiske syn på sigøynernes etniske identitet. På samme måte som Lillehammer beskriver Eilert Sundt som en konstruktør av tateretnisitet, framhever Willems Grellmanns arbeid fra slutten av 1700-tallet som avgjørende for at sigøynere ble fortolket som en egen folkegruppe.¹³⁷⁵ Leo Lucassen forstår sigøyrerbetegnelsen som en ren konstruksjon fra myndighetenes side. Han hevder at det ikke finnes noen form for historisk kontinuitet mellom grupper myndighetene karakteriserte som sigøynere og grupper som fikk samme betegnelsen fra ca 1830 og framover, da sigøyrerbetegnelsen igjen ble tatt i aktiv bruk. Både Willems og Lucassen skriver i en tradisjon som ser etnisitetsoppfatninger som et moderne fenomen. Som flere har påpekt er mangelen på empiriske studier av sigøyrergruppene en av de åpenbare svakhetene ved teoriene til Willems og Lucassen.¹³⁷⁶

I motsetning til Willems og Lucassen har Arvid Lillehammer gjort omfattende empiriske undersøkelser. Han har samlet et stort og svært interessant kildemateriale om norske tatere, og han plasserer seg da heller ikke blant de mest ytterliggående konstruktivistene. Lillehammers grundige genealogiske undersøkelser viser en klar kontinuitet mellom grupper som i andre halvdel av 1700-tallet ble beskrevet som landstrykere eller løsgjengere, og grupper som utover 1800-tallet karakteriseres som tatere. At den kjente ”taterkvinden” Grisilla var et barnebarn av ”omstripperen” Reinholt Kaspersen, er bare ett av mange eksempler på en slik kontinuitet. Lillehammer mener at oppfatningen om at det fantes en egen gruppe som ble kalt tatere, også var levende i det tidsrommet da betegnelsen på det nærmeste forsvinner fra kirkebøker og rettsmateriale.¹³⁷⁷

Men når det gjelder etnisitetens betydning for lovverk og rettspraksis, er undersøkelsene som Lillehammer bygger på både for grunne i tid og for begrenset geografisk. De eldste kildene fra 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet som er presentert i dette kapittelet, kan vanskelig leses på annen måte enn som klare vitnemål om at myndighetene så på taterne som

¹³⁷⁵ Willems 1997.

¹³⁷⁶ Se for eksempel Opfermann 2007, Matras 1998 og 2005 og Hancock 1998 og 2006. Kritikken er nærmere behandlet i underkapittel 1.3.5.

¹³⁷⁷ Lillehammer 2004, s. 143.

en egen folkegruppe med spesielle etniske kjennetegn og også behandlet dem som det. Dermed blir henvisningen til rasetenkingens framvekst for enkel. Det vi står overfor er først en form for av-etnifisering av tatergruppa i løpet av 1700-tallet og deretter en re-etnifisering på 1800-tallet. 1800-tallets syn på taterne var sterkt preget av tidas rådende tankestrømninger, knyttet til nasjonalitet og moral og sedelighet, men oppfatningen av dem som en egen folkegruppe som skulle behandles på en særskilt måte, var ikke ny.

10.11. Sammenfatning

Gjennomgangen av rettssaker og forhør fra Danmark, Sverige og Norge viser at vektlegging av etniske kjennetegn ved taterne varierer betydelig både over tid og fra land til land. Av rettsreferatene fra 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet ser vi at taterne ble forstått som et eget folkeslag. Det var viktig å avklare tatertilhørigheten i forhold til bruk av de gjeldende særlovene for taterne. Avstamning var et sentralt kriterium. I enkelte tilfeller vektla myndighetene i tillegg trekk ved utseendet, særpreget klesdrakt og bruken av ”taterspråk”. Rettsreferatene gir også et bilde av taternes egenoppfatninger. De beskrev seg selv som en særegen gruppe og framhevet avstammingsprinsippet. Kildene viser imidlertid at det ikke var uvanlig at personer fra majoritetsbefolkningen sluttet seg til og giftet seg inn i tatergruppene.

Taterne ble på denne tida forstått som en innvandrerguppe. I enkelte av rettssakene møter vi oppfatninger om at det fantes et eget ”taterland”. Når det gjaldt innenlandsfødte taterne, var myndighetenes politikk usikker og varierende. Vi finner diskusjoner om hvorvidt en person som ikke var født i ”taterlandet”, virkelig var en tater, og diskusjoner om innenlandsfødte taterne skulle behandles mildere enn taterne som var født utenlands.

I andre halvdel av 1700-tallet forekommer ikke lenger samme type detaljerte forhør med kartlegging av avstamning og beskrivelser av etniske særkjennetegn. I Danmark og Norge forsvinner taterbetegnelsen nærmest fullstendig fra rettsmaterialet. I Sverige ble betegnelsen fortsatt brukt, men i mer avgrensede kontekster, som regel i saker som gjaldt bostedsløse og personer som brøt med bestemmelsene om reisepass. Jeg har belyst variasjonene i bruken av taterbetegnelsen ved å følge en familie som reiste både i Norge og Sverige. Forskjellene kan i hovedsak forklares ut fra endringer i lovverk og rettspraksis. I det svenske lovverket var taterne fra 1748 likestilt med andre omstreifere. Kartlegging av tateravstamning var dermed ikke avgjørende for lovanvendelsen, og betegnelsen ble ikke brukt om personer med en form

fast bosted og legalisert reisevirksomhet. I Norge og Danmark var særlovene fortsatt gjeldende, men myndighetene fant det ikke lenger hensiktsmessig å bruke dem. Derfor unnlot de også å bruke taterbetegnelsen.

Myndighetenes interesse for taterne som et samfunnsproblem økte igjen utover 1800-tallet, og taterbetegnelsen ble igjen aktivt brukt. Flere faktorer kan forklare dette fenomenet. I Norge kan vi blant annet knytte det til debattene rundt fattigforsorg og en økende interesse for kartlegging av minoritetsgrupper generelt. Den begynnende liberaliseringen av handels- og håndverksvirksomhet har trolig også spilt inn. Det ble nødvendig å trekke et skarpt skille mellom nærings- og reisevirksomhet som var samfunnsnyttig og taternes levemåter som ble ansett som kriminalitetsfremmende. Kronologisk følger endringene i bruken av taterbetegnelsen samme mønster som bruken av sigøynerbetegnelsen i det tysktalende området. Det dreier seg altså om en felles nordeuropeisk trend.

Det har vært hevdet at tateridentiteten var en nykonstruksjon på 1800-tallet inspirert av nasjonalismens og rasetenkingens framvekst. Sett i et lengre tidsperspektiv og i et videre geografisk perspektiv er det riktigere å beskrive myndighetenes oppfatninger og praksis som en av-etnifisering fra ca 1740 og en re-etnifisering fra ca 1840.

Kapittel 11. Sosio-økonomiske faktorerers betydning for gruppeidentitet

11.1. Problemstillinger

Spørsmålet om hva som konstituerte taterne som en særegen gruppe har svært ofte blitt stilt som et spørsmål av *enten-eller* typen. Var det sosiale utstøtingsmekanismer som skapte gruppa eller kan gruppas særpreg knyttes til sigøynerinnvandringene på 1500-tallet? Noen av svarene som er gitt på dette området, har tida løpt fra. De er med rette plassert på historieskrivningens skraphaug. Ingen vil i dag hevde at de nordiske tatergruppene kan forklares ut fra en medfødt ”sigøynerbestemmelse”. Gruppeidentiteten er formet gjennom et langt historisk forløp hvor levesett, yrkestilpasning og majoritetssamfunnets holdninger er viktige faktorer.

I dette kapitlet vil jeg foreta en kritisk gjennomgang av et sett av sosio-økonomiske eller sosial-konstruktivistiske teorier som tar sikte på å forklare omvandrende gruppers opprinnelse og utvikling av gruppeidentitet. Et av siktemålene er å undersøke hvorvidt elementer fra disse teoriene lar seg kombinere med en fortolkningsmodell som også vektlegger etnisitet. Jeg vil se nærmere på hvilken betydning sosiale utstøtingsmekanismer og rettslig forfølgelse kan ha hatt for utviklingen av den særegne tateridentiteten. Ett sentralt punkt er taternes tilknytning til uærlige yrker. Jeg vil også behandle mer generelle utstøtingsmekanismer knyttet til fattigdom, normbrudd og straffeforfølgelse.

11.2 De uærlige yrkene og uærlighetstigmaet som opphavsforklaring for omvandrende grupper

Som vi har sett, var arbeidsoppgaver som ble betraktet som uærlige et viktig fellestrekk i den økonomiske tilpasningen til Nordens omvandrende grupper. De sosiale konsekvensene av uærlighetstabuene er utførlig behandlet av Folmer Dyrland og H.P. Hansen, og i nyere tid av den svenske etnologen Brita Egardt og den danske historikeren Tyge Krogh.¹³⁷⁸

¹³⁷⁸ Dyrland 1872, Hansen 1921-1922, Egardt 1962, Krogh 1994 og 2000b. For det tysktalende området se Danckert 1963.

Stigmatiseringen rammet ikke bare yrkesutøveren, men hele hans familie og hans etterkommere i flere generasjoner. Uærligheten kunne også smitte over på enhver som hadde sosial kontakt med dem. De samme forfatterne har også drøftet årsakene til at enkelte yrker ble belagt med uærlighetstabuer. Slike mer grunnleggende spørsmål i tilknytning til uærlighet og uærlige yrker vil ikke bli tatt opp her. Mitt siktemål er å se nærmere på betydningen av uærlighetsstigmaet i relasjon til gruppedannelser og kollektive identiteter med spesiell vekt på omvandrede grupper.

Uærlighetsfenomenet har blitt vektlagt som selve den konstituerende faktoren bak framveksten av tatergruppa. Dette synet er oppsummert av etnologen Carl-Herman Tillhagen under oppslagsordet ”Tattare” i *Kulturhistorisk Lexicon för nordisk medeltid*. Tillhagen skriver at taterne ”utan tvekan är avkomlingar till pariasgrupper i samhället: bödlar, rackare, valackare, hudavdragare, förrymda soldater, kringvandrande försäljare med mer.” Disse gruppene gjennomgikk ifølge Tillhagen en ”förtattringsprocess” som samfunnet selv igangsatte:

Mekanismen deri var följande. Den ur samhället utstötta (på grund av brott, fattigdom, bohemi, rastillhörighet m.m.) måste för att försörja sig ägna sig åt allsköns föraktade yrken dem inga andra ville ha (kastning, slakt av hästar och hundar, tiggeri m.m.) Detta gjorde honom i samhällets ögon föraktad och ”oärlig”, vilket i sin tur tvingade honom att slå sig samman med andra utstötta, gifta in sig bland dylika och på så sätt skapa en från samhället i övrigt isolerad grupp.¹³⁷⁹

Den såkalte ”förtattringsprocessen” som Tillhagen postulerer her, er omtalt i litteraturen i to litt forskjellige varianter. I én variant blir uærlighet sett som en avgjørende faktor ved overgang fra majoritetssamfunnet til omstreiferlivet. I en annen variant framheves rekruttering fra henholdsvis fastboende nattmenn og skarprettere som avgjørende for gruppedannelsene. I det følgende vil jeg foreta en nærmere gjennomgang av disse opphavsforklaringene. Til slutt vil jeg drøfte uærlighetens betydning i relasjon til kollektiv identitet.

11.2.1 Uærlighet som forklaring på overgang fra majoritetssamfunnet til omstreiferlivet

Fra folkelig fortellingstradisjon har vi flere eksempler på at ufrivillig påført uærlighet kunne bli framstilt som selve inngangsporten til omstreiferlivet. Kaspar Flekstad gjengir en

¹³⁷⁹ Tillhagen 1974, s. 139f.

opplysning han har fått fra en lokal folkeminnesamler i Høland. Ifølge tradisjonen ble det fortalt at Kristian Hansen Hakabru var blitt skjenket full og narret til å flå en gamp. Etter det var han blitt skydd av de fastboende og havnet på fantestien. Flekstad peker imidlertid på at Kristian Hansen Hakabru var født av omstreiferforeldre. Da Hakabru ble døpt i 1790 omtales faren som ”omvandrende mand”. Hvis det er noe sant i tradisjonen, kan det kanskje være faren som ble omstreifer på denne måten, mener Flekstad.¹³⁸⁰

En liknende historie er gjengitt av Birgitta Svensson. Her blir det fortalt om Johan Brolin, som regnes som stamfar til den store svenske taterslekta Brolin. Johan Brolin hadde vært sersjant, men ved et uhell hadde han kommet til å slå i hjel en menig soldat og måtte rømme for å unngå straff. Etter å ha gjemt seg i skogen i lengre tid kom han utsultet fram til en bondegård. Bonden tilbød ham mat og husrom mot at han flådde en død hest. Etter det ble Brolin regnet som uærlig, og han var dermed tvunget til å fortsette å arbeide som hesteflåer. Også i dette tilfellet er fortellingen langt på vei avkreftet av kildeundersøkelser. Ved Johan Brolins dåp i 1785 ble hans mor omtalt som ”kringvandrande pigan”, han tilhørte altså omstreifergruppa fra fødselen av. Brolin ble dessuten omtalt som ”häradsnatman” allerede da han var 20 år og hadde neppe vært sersjant. I likhet med Flekstad vil heller ikke Svensson avvise historien helt selv om den har karakter av et vandresagn eller en klassisk opphavsfortelling. Hun mener at fortellingen kan handle om Johan Brolins morbror.¹³⁸¹

H.P. Hansen gjengir også flere historier av samme type. Han forteller blant annet om en soldat som fikk permisjon fra regimentet sitt for å ”ernære sig i Jylland og Holsten ved sin Glarmester-Proffession”. I Jylland traff han en ”Rakker-Tøs” som han reiste rundt med. Hun forførte ham til å hjelpe til med flåingen av en hund. Etter det var han blitt uærlig og kunne like gjerne ta skrittet fullt ut og praktisere som rakker.¹³⁸² I dette tilfellet indikerer soldatens glassmesterarbeid at han på forhånd tilhørte en omvandrende gruppe.

De folkelige fortellingene kretser rundt uærlighet påført nærmest av vanvare eller i rus, enten det nå dreier seg om alkohol eller kjærlighetsrus. Fortellingene sier trolig mest om de sosiale

¹³⁸⁰ Flekstad 1949, s. 135 og s. 140f.

¹³⁸¹ Svensson 1993, s. 107 og note 20, s. 229.

¹³⁸² Hansen 1921, s. 106f.

barrierene mellom ærlige og uærlige. Vi ser en underliggende oppfatning om at det var utenkelig at noen kunne krysse disse barrierene frivillig. Det finnes imidlertid et relativt rikt kildebelegg for at personer valgte å gjøre seg uærlige for å unngå straff. En uærlig person kunne ikke dømmes etter militær strafferett. Soldater som ville unngå det brutale strafferegimet i hæren kunne fortelle at de tidligere hadde hatt tjeneste hos en nattmann eller søke tilflukt hos en nattmann ved rømming.¹³⁸³ Det er imidlertid lite som tyder på at uærlighet spilte en vesentlig rolle ved grensekryssinger fra den bofaste befolkningen til de omvandrende gruppene.

Av Adam Heymowskis genealogiske undersøkelser framgår det at yrkene som hestegjeldere og huddragere som oftest gikk i arv fra far til sønn. Men vi finner også hestegjeldere som var sønner av omreisende glasshandlere (glasförare) og fillesamlere. Med utgangspunkt i Heymowskis undersøkelse kan vi slutte at hestegjeldere og huddragere ofte ble rekruttert fra taterslekter. Hypotesen om at de uærlige yrkene var utgangspunktet for tatergruppa lar seg imidlertid ikke bekrefte ved hjelp av dette materialet. I genealogiene har jeg bare funnet ett eneste eksempel på en hestegjelder som var sønn av en bonde. Det gjelder en person som var født så seint som i 1806.¹³⁸⁴ Nærmere undersøkelser har vist at han kom fra en familie av soldater og småbønder. Han startet som omreisende hestehandler og giftet seg inn i en taterfamilie.¹³⁸⁵

11.2.2 Rekruttering fra fastboende nattmenn?

Ifølge H.P. Hansen var de omvandrende ”natmandsfolkene” i Danmark i de fleste tilfeller direkte etterkommere av fastboende nattmenn. De var født inn i uærlighet og hadde ingen mulighet til å etablere seg i det bofaste samfunnet. Som vi har sett i underkapittel 4.3, er Hansens belegg for denne teorien relativt spinkelt. Med utgangspunkt i seinere norske, danske og svenske undersøkelser vil jeg se nærmere på forbindelseslinjene mellom de fastboende nattmennene og omvandrende grupper.

¹³⁸³ Se Krogh 2000 b, s. 342-348.

¹³⁸⁴ Nr. 22 i Heymowskis genealogi V₄. Hans navn var Gustaf Johansson eller Jansson.

¹³⁸⁵ Takk til Sebastian Casinge og Theresa Johansson for opplysningene om Gustaf Johansson.

Tyge Krogh har beskrevet et nattmannsmiljø med en rettsak fra Kalundborg 1734-1735 som hovedkilde.¹³⁸⁶ Han viser hvordan uærlighetsoppfatningene førte til sosial isolasjon, og hvordan denne isolasjonen fungerte som et skjul for kriminalitet. Nattmennene hadde sitt eget lukkede sosiale miljø som dels besto av nattmenn i nærliggende byer, dels av omvandrende mennesker som besøkte og fikk husvære i nattmannsboligen.

Ingeborg Flood og Tore Lande Moe har beskrevet et tilsvarende miljø i Christiania rundt århundreskiftet 1600/1700. De tar utgangspunkt i opprullingen av en større tyverisak hvor nattmannen og nattmannshuset stod sentralt.¹³⁸⁷ Av rettsreferatene fra nattmannssaken framgår det at nattmannshuset fungerte som innkvarteringssted for kramhandlere, feiere og kjeleflikkere. Nattmannens barn slo seg på liknende virksomhet. De reiste rundt som kjeleflikkere, feiere og messingsmeder.¹³⁸⁸ Arnvid Lillehammer har identifisert to av Christiania-nattmannens sønnesønner, Sivert og Rommert (Rummel) Jochumsen, i Sverige. Sivert omtales som ”vallackare” i 1723 og i 1734 som båtsmann i Norrköping fra ”danska Norge”. Broren Romert søkte seg også til militærtjeneste. Da han døpte sønnen Bolvin i Värmland 1731, betegnes han som volontør, det vil si vervet soldat. I kirkeboka har presten tilføyd betegnelsen ”vandringsfolk”.¹³⁸⁹ Sivert og Rommert Jochumsens barn giftet seg inn i svenske skarpretter- og taterslekter.¹³⁹⁰ Her har vi altså et eksempel på rekruttering fra bofaste nattmenn til omvandrende grupper.

Tore Lande Moe har undersøkt rekrutteringa til nattmannsstillinga i Trondheim i tidsrommet 1739-1786. Et flertall av dem som ble ansatt som nattmenn var tidligere fanger eller festningsslaver. Tre av dem er også omtalt som omstreifere. Av disse nevner Lande Moe Peder Nielsen, som rømte fra stillingen i 1751, som det klareste eksempelet på rekruttering fra ”fantefolket”. Peder Nielsen ble pågrepet under en fantejakt på Nordmøre i 1744 og innsatt

¹³⁸⁶ Krogh 2000a.

¹³⁸⁷ Flood 1952. Moe 1975, s. 100ff. Floods framstilling er litterær, men kildebasert. Tore Lande Moe har gjennomgått originalkildene og sammenholdt dem med Floods framstilling.

¹³⁸⁸ Moe 1975, s. 101.

¹³⁸⁹ Kirkebok for Nedre Ullerud, Värmland, dåp 7.12.1731.

¹³⁹⁰ Det dreier seg om de kjente svenske ”resande”- eller taterslektene Dunder, Leijon og Lund.

som festningsslave sammen med 15 andre omstreifere. Tidligere hadde han reist rundt og ernært seg med smedarbeid.¹³⁹¹

Alan Dufbergs artikkel ”Nattmännen i Malmö” gir et litt annet bilde av rekrutteringsgrunnlaget. Fra 1680-åra og fram til ca 1770 kom over halvparten av nattmennene i Malmö fra Danmark. I alt var ti av 14 født utenlands. I tillegg til åtte danskfødte var to født i Tyskland, én av dem kom til Sverige via soldattjeneste i Danmark. Noen av dem var sønner av danske nattmenn eller hadde selv tjent som nattmenn i Danmark, andre hadde bakgrunn som soldater.¹³⁹²

Fellestrekket i undersøkelsene er at de faste nattmannsstillingene ble besatt av personer som stod utenfor det sosiale fellesskapet og derfor hadde lite å tape på å påta seg slike oppgaver. Profesjonen var tungt stigmatisert, men den ga legal beskyttelse og et relativt trygt levebrød. De norske undersøkelsene viser at rekrutteringen kunne gå begge veier – fra omstreifer til nattmann og fra nattmannsfamiliene til omstreiferlivet. Men trolig var det bare en begrenset del av omstreiferpopulasjonen som var direkte etterkommere av fastboende nattmenn.

11.2.3 Skarprettere i tatergenealogiene

I Adam Heymowskis genealogiske undersøkelser har fire av de i alt 23 R-probandene en skarpretter i slekta. Heymowski konkluderer med at skarpretter-anene ”...must be considered most relevant to the pariah stigma attached to the travellers.”¹³⁹³ Skarpretterne i Heymowskis materiale tilhører alle samme slekt, skarpretterslekta Meijer. Nyere genealogiske undersøkelser har imidlertid vist at en rekke taterslekter har tilknytning til skarprettere. Det gjelder blant annet slektene Almin, Fogelgren, Lindström og Friman. Det kan altså se ut som om teorien om sosial utstøting knyttet til uærlige yrker er styrket. I denne forbindelsen er det imidlertid nødvendig å se nærmere både på rekrutteringen til skarpretterstillingene og på endringer i uærlighetsoppfatningene. Ett sentralt spørsmål er om en del av skarpretterne kan ha tilhørt tatergruppa i utgangspunktet. Arkivar Ulf Andersson ved landsarkivet i Göteborg,

¹³⁹¹ Moe 1975, s. 102f.

¹³⁹² Dufberg 2001. Min sammenfatning bygger på manuskriptet til artikkelen (upaginert) som Alan Dufberg har vært så vennlig å sende meg.

¹³⁹³ Heymowski 1969, s. 40f.

som har arbeidet med undersøkelser av skarpretterslekter gjennom en årrekke, mener at de svenske skarpretterne fram til slutten av 1700-tallet ofte tilhørte såkalte ”resande släkter” som av omverdenen ble benevnt som tatere.¹³⁹⁴

På 1500-tallet og tidlig på 1600-tallet ble skarpretterne ofte rekruttert fra forbrytersjiktet.¹³⁹⁵ Rundt midten av 1600-tallet startet rekrutteringen av faglærte skarprettere fra det tysktalende området. I Danmark-Norge ble skarpretterprofesjonen dominert av tyske skarpretterslekter som for eksempel Mühlhausen, Pflug og Lædel. Yrket ble oppgradert både sosialt og økonomisk i denne perioden. Skarpretterskiftene viser solid velstand. Uærlighetsstigmaet ble også betydelig nedtonet. Selv om far ofte fulgte sønn i yrket, ble det mer vanlig både for yngre sønner og for døtre å etablere seg og gifte seg utafør profesjonen.¹³⁹⁶

De tyske skarpretterslektene hadde ikke samme dominerende posisjon i Sverige, selv om vi også finner dem der.¹³⁹⁷ Fra slutten av 1600-tallet hadde de svenske skarpretterne ofte håndverkerbakgrunn, og de var også gift med håndverkerdøtre.¹³⁹⁸ Som i Danmark-Norge vitner skiftene om borgerlig velstand.¹³⁹⁹ I de mindre svenske byene og skarpretterdistriktene i utkantområdene finner vi imidlertid en gruppe skarprettere som har få likhetstrekk med representantene for de tyske bøddeldynastiene og heller ikke med skarpretterne som var rekruttert fra svensk håndverkerstand. De hadde et levesett som var svært likt taternes, og det er denne gruppas etterkommere vi som oftest finner i tatergenealogiene.

En sak i rådstuprotokollen fra Gränna 1678 kan illustrere både rekrutteringen av skarprettere og levesettet. Skarpretteren Svän Mattesson bad om å få et pass til sin bror, Jahan, slik at han uhindret kunne ”wandra effter sin Näring”. Det framgår at Jahan var skarprettersønn, og at hans næring var ”wallackary” (hesteskjæring). Han fortalte at han ville livnære seg med det

¹³⁹⁴ Intervju med arkivar Ulf Andersson i Populär Historia nr. 2 1996 samt opplysninger fra samtale med Ulf Andersson ved mitt besøk på Göteborgs Landsarkiv i oktober 2008.

¹³⁹⁵ Hedenqvist 2004

¹³⁹⁶ Se Berg 1945, Matthiessen 1962, Snorrason 1994 og Krogh 1994.

¹³⁹⁷ I Stockholm arbeidet den tyske skarpretteren Karl Kristian Helmschläger fra 1728 til 1751 (Hedenqvist 2004). Et medlem av skarpretterdynastiet Mühlhausen var skarpretter i Kristianstad 1706-1732 (Snorrason 1994).

¹³⁹⁸ Hedenqvist 2004.

¹³⁹⁹ Se eksempler på skarpretterskifter i Ljungström 1996, s.29-34.

inntil det ble en skarprettertjeneste ledig.¹⁴⁰⁰ Hesteskjæringen ble imidlertid ikke bare drevet i påvente av tilsetning som skarpretter. Mange skarprettere drev med hesteskjæring som bierverv. En serie reisepass for skarpretter Lindström i Gävleborgs len viser at biervervet og reisevirksomheten kunne være ganske omfattende. Lindström tok ut reisepass ni ganger for reiser fra 14 dager til en måneds varighet i tidsrommet 1785-1789. Det dreier seg ikke om reiser i embets medfør som skarpretter, han innvilges permisjon, og i de tilfellene hvor bakgrunnen til reisen er oppgitt, er det anført at han skal ”betjäna allmogen med hästens utskärande”.¹⁴⁰¹

Den samme kombinasjonsvirksomheten drev også skarpretteren i Gränna, Karl Fredrik Fogelgren som betegnes som ”skarprättare och valackare”.¹⁴⁰² En skarpretter fra Västerbotten, Peter Friström, omtales av myndighetene som uskikket til skarprettertjeneste på grunn av at han var ”högst liderlig och ständigt strykande kring landet”.¹⁴⁰³ Han reiste også i Norge. I 1808 ble han tatt inn til forhør to ganger, først i Bodø og deretter i Alstahaug. Han presenterte seg som forhenværende skarpretter og fortalte at han siden hadde arbeidet med å skjære hester.¹⁴⁰⁴ Barn av Karl Fredrik Fogelgren og Peter Friström livnærte seg som omreisende hesteskjærere og glasshandlere.¹⁴⁰⁵ Den sosiale plasseringen kan, som Heymowski antyder, knyttes til uærlighetsstigmaet ved å være barn av en skarpretter. Men etterkommerne i disse skarpretterfamiliene foretok ikke noe skarpt brudd i sin sosio-økonomiske tilpasning. De overtok sine foreldres levesett. En alternativ forklaring kan være at disse slektene i utgangspunktet var tatere. I så fall kan ansettelse som skarpretter ha spilt samme rolle som et byborgerskap eller tjeneste i hæren. Skarpretterposisjonen gjorde det mulig å reise og drive tradisjonelle næringer på legalt vis.¹⁴⁰⁶

¹⁴⁰⁰ Göta Hovrätts arkiv.Gränna rådstugorätt 5. juni 1678. Transkribert versjon ved Niclas Rosenbalck. Publisert på Anbytarforum 19.7.2005 under Yrken. Skarprättare.

¹⁴⁰¹ Reisepass Gävleborgs landskansli C1:2. Her er brukt excerpter fra Göteborgs Landsarkiv, Håkan Skogsjös samlingar, volym 12.

¹⁴⁰² Lindwall 2005, s. 45.

¹⁴⁰³ Lindwall 1995, s. 174. Lindwall oppgir kilden Norrbottens läns landskansli A II c:4, skrivelse av 11.9.1813.

¹⁴⁰⁴ Salten sorenskriveris forhørsprotokoll nr.2 fol.9. Forhør 15.1 1808 på Bodø prestegård og forhør 22.9 1808 på Offersøy i Alstahaug.

¹⁴⁰⁵ Lindwall 1995 og 2005.

¹⁴⁰⁶ Opplysninger fra arkivar Ulf Andersson ved Göteborgs Landsarkiv (personlig meddelelse oktober 2008). Se også intervju med Ulf Andersson i *Populär Historia* nr. 2 1996 .

Slekts- og yrkesbakgrunnen til skarprettere av denne typen er imidlertid lite klarlagt. Ofte stopper genealogien nettopp ved skarpretteren, det har ikke vært mulig å finne slekta lengre bakover. Karl Fredrik Fogelberg var sønn av skarpretteren Nils Johansson Fogelberg. Hans bakgrunn er ikke kjent, men han var gift med en kvinne fra skarpretterdynastiet Mejer, så kanskje var det hans inngang til yrket.¹⁴⁰⁷ Peter Friström var trolig også skarprettersønn. En skarpretter Hans Friström er nevnt i kirkeboka for Piteå landsforsamling 1771.¹⁴⁰⁸ Han hadde sin bakgrunn i forskjellige typer av omvandrende yrker og finnes omtalt i kirkebøker blant annet som ”permitterad handtlangare” og ”glashandlare”.¹⁴⁰⁹ Bo Lindwall omtaler denne slekta som en ”djup resandesläkt”.¹⁴¹⁰

Blant norske tatere er to tilfeller av tilhørighet til skarpretterslekter kjent. Marja Meldals bakgrunn er behandlet i underkapittel 5.5.1. I tillegg har vi den kjente norske taterslekta Gripenfelt som er omtalt av Eilert Sundt. Denne slekta kan føres tilbake til en sønn av skarpretteren i Christiania, Frantz Gotskalk Lædel. Under avsnittet ”Gripenfelt’erne” skriver Sundt: ”Jacob Christian Lædel, Søn af Mesterman [Mesterman heder i Fanernes hemmelige Sprog Gripenfelt – deraf Slægtens navn] Lædel i Christiania.”¹⁴¹¹ Sundt forteller at Jacob Christian Lædel var møbelsnekker og bosatt i Arendal. Han forsvant fra Arendal og etterlot seg to barn som han hadde fått utenfor ekteskap med en kvinne som Sundt kaller Gunhild Marie Christiansdatter. Sundt beskriver ikke Jacob Christian Lædel som omstreifer, det er de to barna hans og deres mor som seinere opptrer i fanteflokkene. I 1805 ble Jacob Christian Lædel dømt til noen måneders tukthus. Saken gjaldt et tyveri av spiker som han hadde brukt i sitt arbeid som snekker. Heller ikke i rettsdokumentene fra denne saken betegnes han som omstreifer.¹⁴¹²

Navnet Gripenfelt synes først å være brukt av Jacob Christian Lædels sønn, Johannes, som var født i Tromøy sogn i 1804.¹⁴¹³ Sundts opplysning om tilknytningen til skarpretterslekta

¹⁴⁰⁷ Lindwall 2005, s. 54.

¹⁴⁰⁸ Piteå landsforsamling, dåp 4.5.1771

¹⁴⁰⁹ Opplysninger ved dåp: Jämshög i Blekinge. 9.12.1756, Närtuna, Stockholms len 18.4.1768.

¹⁴¹⁰ Lindwall 1995, s. 174.

¹⁴¹¹ Fantefortegnelsen 1862, nr. 203, s. 68.

¹⁴¹² Statsarkivet i Kristiansand. Domsakt i overrettssak 48/1805 (Kristiansand stiftsoverrett domsakter 1805, nr. 48).

¹⁴¹³ Kirkebok Tromøy. Dåp 9.3.1805.

Lædel er korrekt. Det dreier seg om et skarpretterdynasti i fire generasjoner med Frantz Gotskalk Lædels far, August Anthon Lædel som den første. Han ble ansatt i 1733. Før han kom til Norge hadde han vært skarpretter på Bornholm.¹⁴¹⁴ August Anthon Lædel var gift med Sophie Margrethe Mühlhausen. Hennes slektsnavn er et gammelt skarpretternavn. Rundt århundreskiftet 1700/1800 het skarpretteren i Bergen Mühlhausen. Vi finner også navnet blant tyskættede skarprettere i Danmark og Sverige.¹⁴¹⁵

Sundts forklaring om at navnet Gripenfelt skulle bety mestermann på romani er ikke korrekt.¹⁴¹⁶ Det finnes en stor taterslekt som bruker navnet Gripenfelt eller Grebbenfelt i Sverige. Navnet er funnet brukt fra første halvdel av 1700-tallet. Medlemmer av denne slekta reiste også i Norge, men foreløpig er det ikke funnet noen forbindelseslinjer mellom den norske og den svenske slekta.

Det er ingen ting som tyder på at skarpretterslektene Lædel og Mühlhausen hadde noen form for taterbakgrunn. Det er heller ikke rimelig å anta at det primært var stigmatiseringen ved å være barnebarn av en skarpretter som drev Johannes Jacobsen Lædel og hans søster Marthe Sophie ut på ”fantestien”. De øvrige etterkommerne av skarpretterdynastiet finner vi i solide borgerlige yrker.¹⁴¹⁷ Det er imidlertid mulig at moren til Johannes og Marthe Sophie var tater. Hennes slektsbakgrunn er ukjent.¹⁴¹⁸ Men livssituasjonen med to barn født utenfor ekteskap og en barnefar som hadde stukket av, kan i og for seg ha vært en tilstrekkelig grunn til å begi seg ut på landeveien.

11.2.4 Uærlighet og gruppeidentitet

Den profesjonsbestemte uærligheten som rammet nattmenn og skarprettere skapte et sterkt indre gruppesamhold og en markert gruppeidentitet. Et uttrykk for en slik gruppeidentitet som

¹⁴¹⁴ Snorrason 1994.

¹⁴¹⁵ Mathiessen 1962, s. 110.

¹⁴¹⁶ Jeg har konsultert lingvistene og romanispesialistene Kimmo Granqvist ved Research Institute for the Languages of Finland og Peter Bakker ved Universitetet i Århus. Ingen av dem kjenner til noe romaniord for skarpretter eller bøddel som kan bekrefte Sundts opplysning.

¹⁴¹⁷ Berg, 1945, s.152.

¹⁴¹⁸ Hun opererer med forskjellige patronymer og slektsnavn. Ved datteren Marthe Sophies dåp (Tromøy 16.5.1803) er hun kalt ”et quindemenniske Gunhild Westerbye”. Ved dåpen til sønnen Johannes er patronymet Johannesdatter brukt. I Fantefortegnelsen 1845 kalles hun Gunhild Knudsdatter (nr. 273).

omfattet både skarprettere og nattmenn, finner vi i en uttalelse i en rettssak fra Halland i 1704. ”Det folkaslag som vi äro av, bödelspartiet, har en svår dom över oss” sa den tiltalte Kerstin Månsdotter som var gift med en ”huddragare”.¹⁴¹⁹ Når Kerstin Månsdotter omtaler sin gruppe som et *folkeslag*, nærmer hun seg en form for etnisk kategorisering. Flere kjennetegn ved nattmannsgruppene har likhetstrekk med etniske formasjoner. Gruppene var utpreget endogame. Uærligheten ble ansett som arvelig. En person som var blitt påført uærlighetsstempelet, kunne vanskelig fri seg fra det. Vi har også kildebelegg for at nattmenn og skarprettere hadde et eget internt språk.

Opplysninger om en skarpretterfamilie som hadde et eget språk, kommer fram i et rettslig forhør fra Uppsala i 1669. Skarprettersønnen Lasse Jacobsson stod tiltalt for å ha overfalt to menn fra Dalarna og stjålet noen av eiendelene deres. De to dalkarlene fortalte at de var ukjent i Uppsala. En mann de traff på gata hadde anvist dem herberge. De hadde ikke skjønt at husverten var bøddel. Etter at de hadde sittet en stund og drukket øl sammen med vertsfamilien, gikk Lasse Jacobsson til angrep på dem. De rømte ut av huset og søkte tilflukt hos magistraten. Da de kom tilbake for å hente eiendelene sine, var sekken åpnet og noe tobakk og penger var borte. Under forhøret som fulgte fortalte dalkarlene at skarpretterfamilien ”tahlte och somofftast sig i mellan ett fremmande språk, som man pläger kalla hächtmakarespråket, ...”¹⁴²⁰

Fra de to tidligere omtalte nattmannssakene i Christiania og Kalundborg har vi liknende opplysninger. Av rettsreferatene fra saken i Christiania går det fram at noen av de tiltalte snakket sammen på et språk som ble omtalt som ”fantessprog”.¹⁴²¹ Under nattmannssaken i Kalundborg fortalte kona til den hovedtiltalte nattmannen at hennes mann og hans søsken hadde ”et fremmed ubekendt sprog, som de undertiden talte imellem sig, og de andre ikke forstod. De sagde at det var lige som tatersprog, og ellers kaldtes rotvelsk.”¹⁴²²

¹⁴¹⁹ Sitert etter Lindwall 2005, s. 19. Betegnelsen ”huddragare” ble brukt synonymt med nattmann eller rakker.

¹⁴²⁰ Uppsala rådhusrätts dombok 1669, Uppsala rådhusrätts och magistrats arkiv AI:7 (1667-1670). Takk til Niclas Rosenbalck som sendte meg en kopi av denne kilden.

¹⁴²¹ Flood 1952, s. 64. Moe 1975, s. 101.

¹⁴²² Krogh 2000a, s. 118f.

Betegnelsene hektemakerspråk og fantespråk som ble brukt i retten i Uppsala og Christiania, leder lett tanken mot at det kan dreie seg om en form for romani. Som vi husker, kunne yrkesbetegnelsen hektemaker bli brukt som et erstatningsord for tater. I kildene fra Uppsala og Christiania er ingen eksempler på språket gjengitt. Det er dermed ikke mulig å slå fast hva slags språk det faktisk var. I kilden fra Kalundborg heter det at nattmennene selv kalte språket for rotvelsk, men informanten sa også at språket var ”lige som tatersprog”. I dette tilfellet har vi språkprøver som kan si noe om hva slags språk det dreide seg om. Åtte ord fra språket er gjengitt i rettsreferatet. Det dreier seg ikke om romani gloser. De fleste av disse ordene kan gjenfinnes i N.V. Dorphs *Rotvelsk Lexicon* fra 1824. Vi kan ikke trekke alt for vidtgående slutninger på grunnlag av en så begrenset språkprøve, men kildene gir en indikasjon på at nattmannsmiljøet og deler av omstreiferpopulasjonen i Danmark kan ha hatt et felles hemmelig språk som må ha eksistert ved siden av det som i kilden omtales som ”tatersprog”.

Kan stigmatiseringen som det uærlige arbeidet medførte, også ligge bak utviklingen av den særskilte tateridentiteten, slik blant annet Carl-Herman Tillhagen har hevdet? Det er mye som taler mot en slik hypotese. I rettskildene fra 1600-tallet og det tidlige 1700-tallet som ble behandlet i underkapittel 10.2, er tateridentitet knyttet til avstamning og innvandring. Verken uærlighet eller uærlige yrker er nevnt i disse kildene. Utover 1700-tallet og på 1800-tallet er det vanlig å finne tatere som utøvere av uærlige yrker, men det gjelder ikke alle som betegnes som tatere. Det er mer nærliggende å se taternes tilknytning til det uærlige arbeidet som en følge av deres status som stigmatisert minoritetsgruppe. Også andre minoritetsgrupper utførte samme type arbeid. Fra enkelte områder i Sverige og Norge har vi opplysninger om at samer sto for arbeidet med hesteflåing og gjelding.¹⁴²³ Fra Sverige er det også kjent at skogfinner og russiske krigsfanger tok på seg slike uærlighetsbelagte arbeidsoppgaver.¹⁴²⁴ Det dreier seg altså om grupper som på forhånd stod utenfor de bofastes felleskap og hadde lite å tape i forhold til uærlighetsstempelet.

Profesjonsbestemt uærlighet kan imidlertid ha bidratt til å forsterke gruppeidentiteten og medvirket til at de skarpe etniske grensene ble opprettholdt over tid. I en analyse av de såkalte

¹⁴²³ Egardt 1962, Svanberg 1999, Bergsland 1996, s. 98. og Dunfjeld-Aagaard 2005, s. 120. Opplysningene om samer gjelder det sørsamiske området.

¹⁴²⁴ Egardt 1962, s. 196.

”sockenlapparna” i Sverige har etnologen Ingvar Svanberg vist hvordan et etnisk utgangspunkt ble aksentuert av profesjonsbestemt uærlighet.¹⁴²⁵ Sockenlappsinstitusjonen finner vi i de midtre delene av Sverige. Fra 1600-tallet og framover så de svenske myndighetene på utbredelsen av samer i dette området (utenfor den egentlige ”lappmarken”) som et stort problem. Samene ble beskrevet som ”tiggarlappar” eller ”strykarlappar”, og den offisielle politikken var at de skulle tvangsforvises nordover til det som ble oppfattet som de egentlige samiske områdene. Forvisningspolitikken ble imidlertid møtt med motstand både fra samene selv og fra lokalbefolkningen i området. Samene hevdet at de hadde tilhørighet til området og ingen forbindelser med de nordligere samegruppene. De lokale bøndene argumenterte ut fra økonomiske behov. Samene var nyttige som leverandører av kurver og rep og også som hesteslaktere. Konklusjonen ble at enkelte samer skulle få bli på betingelse av at de gikk over til fast bosetting fordelt på forskjellige kirkesogn. Sognet ansatte dem som en form for bygdehandverkere. I oppgavene inngikk særlig slakt og kastrering av hester, hunder og katter, altså uærlighetsbelagte oppgaver som bøndene selv ikke ville utføre.

I 1831 beskrev presten og samemisjonæren Petrus Læstadius ”sockenlapparna” slik:

Emmellertid har nu en avdragarnation bildat sig, som torde bli lika evig som judar och zigenare och, sedan den övriga delen av lapska nationen försvunnit, finns säkert denna kvar. Också lär den nog hålla sig så att den icke genom giften bortblandas med andra, ty sannolikt vill ingen annan människa befrynda sig med sockenlappsläktet.¹⁴²⁶

Læstadius’ framstilling ligger nær et moderne sosialkonstruktivistisk syn på etnisitet. Han beskriver hvordan en særegen etnisk gruppe har ”bildat sig”. Læstadius kopler nasjonsbegrepet mot profesjonen (hesteflåing), men sammenlikner med etniske grupper som jøder, sigøynere. Han regner ”sockenlapparna” som en del av den ”lapska nationen”, men framhever at deres gruppeidentitet var sterkere og av mer varig karakter enn de øvrige samenes.

¹⁴²⁵ Svanberg 1999.

¹⁴²⁶ Sitert etter Egardt 1962, s. 195. Petrus Læstadius (1802-1841) var en bror av den mer kjente Lars Levi Læstadius.

Ingvar Svanberg peker på at ”sockenlapparnas” etnisitet var nært knyttet sammen med deres yrkesmessige monopol på tjenester som hesteslakt og kastrering.¹⁴²⁷ Profesjonen gikk i arv, og gruppa hadde et utpreget endogamt giftermålmønster. Etniske grensekryssinger forekom, men etniske svensker som tok på seg ”sockenlapps”-oppgaver eller giftet seg inn i gruppa, ble selv karakterisert som ”sockenlappar”, og det samme gjaldt barna i slike ekteskap.

I ettertid vet vi at Læstadius tok feil når han proklamerte ”avdragarnationens” bestandighet. De kollektive identitetene knyttet til uærlige yrker forsvant sammen med uærlighetsoppfatningene. Da ”sockenlapps”-institusjonen opphørte i forbindelse med moderniseringen av den svenske landsbygda fra slutten av 1800-tallet, ble også ”sockenlapparna” som etnisk gruppe borte. Ingvar Svanberg framhever at de etniske grensene bare var meningsfulle så lenge de fylte en funksjon og var knyttet til en særskilt yrkesutøvelse. ”Sockenlapps”-institusjonen kan karakteriseres som en etnisk yrkesnisje hvor den samiske identiteten og yrkesidentiteten som uærlig gjensidig forsterket hverandre.¹⁴²⁸ Det er grunn til å anta at uærlighetsstigmaene fungerte på samme måte for taterne som for ”sockenlapparna”; det vil si at uærligheten bidro til å forsterke og bekrefte en annerledeshet som i utgangspunktet var av etnisk karakter.

11.3 Utstøtte fra bondesamfunnet?

Forklaringsmodeller knyttet til uærlighet står særlig sterkt innafor dansk forskning. I Norge og Sverige har taterne som gruppe blitt forbundet med mer generelle sosiale utstøtingsprosesser hvor uærlighetsfenomenet bare inngår som ett av flere elementer. Tatergruppa forklares som en subkultur frambrakt av fattigdom, kriminalitet og sosial arv.

Under behandlingen av de eldste rettskildene i kapittel 10 så vi eksempler på personer som på grunn av sykdom eller skade valgte å slå seg sammen med taterne. Myndighetene var fra et tidlig tidspunkt opptatt av at innenlandske fattigfolk sluttet seg til taterfølger. Det er verdt å merke seg at det i disse kildene alltid er brukt formuleringer som understreker at det dreier seg

¹⁴²⁷ Svanberg 1999

¹⁴²⁸ Et slikt gjensidig forsterkende samspill mellom yrkesidentitet og etnisk identitet finner vi også blant andre minoritetsgrupper og innvandrergupper, se for eksempel min undersøkelse av forholdet mellom yrkesidentitet og etnisk identitet blant innvandrede tyske og engelske glassblåsere i Norge. Minken 2002, s. 247-252.

om å slutte seg til en særegen og annerledes gruppe. Utvilsomt foregikk det en rekruttering til tatergruppene av sosialt marginaliserte personer fra bondesamfunnet. Som både Adam Heymowskis og Bo Lindwalls genealogier viser, var det heller ikke uvanlig at slike personer giftet seg med tater og fikk barn som seinere inngikk som likeverdige medlemmer av taterfellesskapet. Inngifte med personer fra det fastboende samfunnet må ha hatt betydning for utviklingen av kultur og språk, men synes å ha hatt beskjeden innvirkning i forhold til etnisk grensedragning. Det ser ut som om de inngiftede som regel overtok taternes økonomisk tilpasning og dermed også de etniske markørene som var forbundet med denne levemåten. Dette er en form for etnisk grensekryssing som vi trolig finner i alle etniske grupper.

Sult, fattigdom og sosiale avvik kunne drive medlemmer av de fastboendes samfunn ut på landeveien. I sosio-økonomisk baserte fortolkninger, som for eksempel Adam Heymowskis og Kaspar Flekstads, blir taternes ambulerende livsform forstått som svar på en nødssituasjon; Det underliggende premisset er at en ambulerende livsform aldri kan være selvvalgt og basert på rasjonelle økonomiske valg. På samme måte har et kulturtrekk som taternes endogame giftermålmønsteret blitt forstått som et resultat av en tvangssituasjon ved at den sosiale utstøtingen gjorde det vanskelig å finne andre ekteskaps partnere.

Denne formen for utstøtingsforklaring har blitt møtt med kritikk fra en framtrædende representant for den sosio-økonomiske eller sosial konstruktivistiske retningen. Leo Lucassens beskriver ambulerende yrkesvirksomhet som et økonomisk rasjonelt valg som ikke var drevet av fattigdom og nød. Han peker på at grupper som kjeleflikker, skjærslipere og kremmere kunne brødfø seg på en rimelig måte og ikke kan klassifiseres blant de fattigste. Noen av dem klarte seg bra økonomisk, andre hadde et mer beskjedent utkomme og enkelte livnærte seg av og til med ulovligheter. Men det samme gjaldt for lønnsarbeidere og også for befolkninga generelt. Lucassen har karakterisert forståelsen av de omvandrende gruppenes økonomiske rolle som en blind flekk i vesteuropeisk historiografi.¹⁴²⁹

Leo Lucassens går kanskje vel langt i å alminneliggjøre de omvandrende gruppene. Det er sannsynlig at det gjennomgående både var mer kriminalitet og mer fattigdom i den

¹⁴²⁹ Lucassen 1998a, s. 135-152.

omvandrende befolkninga enn i den bofaste. Men hans synspunkter har åpenbart relevans for den nordiske varianten av utstøtingsteorien.

I kapittel 8 så vi at taternes økonomiske status på 1600- og 1700-tallet var langt mer variert enn utstøting på grunnlag av fattigdom og nød skulle tilsi. Spesielt gjelder dette svenske forhold. Vi finner riktignok personer som betegnes som utfattige tiggere, men også hestehandlere, omreisende handelsmenn med byborgerskap og underoffiserer som trolig klarte seg bra økonomisk. Integreringstendensene fra slutten av 1600-tallet og gjennom store deler av 1700-tallet står i direkte motstrid til forklaringer basert på sosial utstøting. Det er imidlertid verd å merke seg at selv om det ble knyttet institusjonaliserte bånd mellom taterne og majoritetsbefolkningen, for eksempel gjennom tjeneste i hæren og byborgerskap, var dette tilpasningsformer som gjorde det mulig å opprettholde et omvandrende levesett. Tatere i slike posisjoner inngikk i det rådende normsystemet, men samtidig utfordret de det ved å tøye grensene for akseptert vandringsvirksomhet.

Utsøttingsforklaringen er basert på tradisjonell sosiologisk avviksteori. Avvik fra de sosiale normene i det tradisjonelle bondesamfunnet førte til sosial eksklusjon, utvikling av kulturelle særtrekk og etablering av en form for subkultur. Trolig fantes det en form for fellesskap og gruppeidentitet som omfattet de omvandrende gruppene generelt. Kanskje kan vi snakke om en felles vandringskultur, men innafor denne kulturen fantes det både klasseforskjeller og etniske forskjeller.

Vi har sett at tateridentiteten gjennomgående ble forbundet med et ambulerende levesett. Denne levemåten var imidlertid ikke særegen for taterne. Mange av de typiske tateryrkene ble også drevet av fastboende som tilhørte majoritetssamfunnet. Hestehandel og ambulerende kremmervirksomhet var langt fra en eksklusiv tatergeskjeft. Håndverksvirksomhet som knappestøping og produksjon av vevskjeer og blikkvarer var også attåtnæringer for husmenn som i perioder la ut på til dels lange salgsreiser.¹⁴³⁰ Blant de svenske glasshandlerne finner vi i tillegg til de mange taterne også personer med bakgrunn som glassverksarbeidere. Skillet mellom fastboende og omvandrende kan heller ikke trekkes sylskarpt. En del tatere må kunne

¹⁴³⁰ Moe 1975, s. 132f, s. 150f og s. 156.

karakteriseres som semibofaste. En plass eller stue ble brukt som utgangspunkt for reisevirksomheten.¹⁴³¹ Det samme gjelder for de finske sigøynere og de omvandrende gruppene i Danmark.¹⁴³²

Leo Lucassen har gjort samme type funn i sin undersøkelse av tyske og nederlandske sigøynere.¹⁴³³ Han har undersøkt næringsgreiner som regnes som typiske for sigøynere, og konkluderer med at det ikke finnes yrker som utelukkende ble drevet av sigøynere. Innafor ambulerende handels- og håndverksvirksomhet og innafor den økonomiske sektoren som han betegner som underholdningsvirksomhet (sektoren omfatter blant annet omreisende musikanter og spådoms- og helbredelseskunstnere), fant han også personer som ikke ble betegnet som sigøynere. Lucassen imøtegår også de tradisjonelle framstillingene av sigøynernes håndverks- og handelsvirksomhet som et rent skalkeskjul for tiggings og kriminalitet. Sigøynere utnyttet en etterspørsel etter varer og tjenester på landsbygda som ellers ikke ble dekket.¹⁴³⁴

11.4 Tateridentiteten forklart som et maktspill

Den svenske etnologen Birgitta Svensson hevder at tateridentiteten ble formet i møtet med rettsvesenet. Personer som ble kategorisert som tatere, levde opp til den identiteten som ble tilskrevet dem og utviklet den videre.¹⁴³⁵ På samme måte som Heymowski måtte rendyrke trekkene av marginalisering for å få sin forklaringsmodell til å gå opp, rendyrker Svensson bildet av taterne som kriminelle lediggjengere.

Ifølge Svensson var taternes økonomiske tilpasning i hovedsak basert på tiggings og kriminalitet. Her støtter hun seg på den tradisjonelle oppfatningen om at taterne egentlig ikke hadde noen næringsvirksomhet. I behandlingen av en rettssak fra 1764 hvor de tiltalte oppga å være soldater, omreisende glasshandlere og hestehandlere, kommenterer Svensson opplysningene slik: ”Tattarsällskapet vid rannsakingen i Glumslöv säger sig ha yrken som

¹⁴³¹ Lyngstad 2000, s. 192 og Lillehammer 2004, s. 148f.

¹⁴³² Dyrlund 1972, s. 218. Pulma 2009, s. 14.

¹⁴³³ Lucassen skriver her om mennesker ”labelled as gypsies”. Som vi tidligere har sett, regner han ikke sigøynere som en etnisk gruppe.

¹⁴³⁴ Lucassen, 1998b, s. 156-170.

¹⁴³⁵ Svensson 1993, s. 209-212.

soldater och glasförare. *Deras vardag tycks dock mera bestå i själva resandet – där man kräver mat och husrum hos folk under hot om hämd – än i något egentligt arbete.*” [Mine uthevinger]¹⁴³⁶

Det er også andre sider ved Svenssons framstilling som virker forenklet og ensidig basert på tradisjonelle overleveringer eller et for snevert kildeunderlag. Integreringstendensene på 1600- og 1700-tallet er ikke omtalt. Hun beskriver taterne som en gruppe som sto utenfor alle normsystemer. Kontakten med lokalbefolkningen karakteriserer hun som ensidig preget av de fastboendes frykt og aversjon. Svensson vektlegger taternes motstrategier og beskriver gruppas forhold til majoritetssamfunnet som et spill med rettsvesenet hvor tateren som regel kom seirende ut. Hun konkluderer med at det ikke var ”...många resolutioner som påverkade de här människornes liv under 1700-talet. Deras frihet blev möjligen naggad i kanten.”¹⁴³⁷ . Med tanke på den omfattende forvisningspolitikken som ble praktisert i 1700-tallets første desennier, er beskrivelsen av taternes frihet som ”møjligen naggad i kanten” mildest talt lite dekkende.¹⁴³⁸ Svenssons konklusjon må være bygget på den eneste 1700-talls rettssaken hun gjennomgår.¹⁴³⁹ Her ble det alvorligste punktet i tiltalen, mordbrann, frafalt på grunn av mangel på bevis, men to av de tiltalte ble dømt til 40 piskeslag hver for et hestetyveri som de hadde tilstått.¹⁴⁴⁰ De ble dømt etter vanlig strafferett. De øvrige i følget, også de små barna, satt flere måneder i festningsarrest før de ble sluppet fri.

Et ensidig kriminologisk perspektiv preger også Svenssons framstilling av 1800-tallets tater. Skam- og kroppsstraffer ble erstattet av fengselsstraff. Da inntreffer også en endring i taternes identitetsoppbygging, hevder Svensson: ”Statens normaliseringssträvanden tvingade tattarna att skapa sin identitet i förhållande til fångelser och andra institutioner.”¹⁴⁴¹ Verken særegne kulturtrekk eller gruppas egne oppfatninger om avstamningens betydning har noen plass i Svenssons framstilling. Det er majoritetssamfunnets kategorisering som i utgangspunktet

¹⁴³⁶ Svensson 1993, s. 80-84 og s.95. Se også for eksempel omtalen av yrkesvirksomhet som skalkeskjul på s. 103 og 135.

¹⁴³⁷ Svensson 1993, s. 209f.

¹⁴³⁸ Se nærmere behandling av forvisningspolitikken i underkapittel 9.2 og 10.5.

¹⁴³⁹ Det dreier seg om en sak fra Rönnebergs ting 1764. Det tidligere nevnte forhøret fra Glumslöv samme år gjelder samme sak.

¹⁴⁴⁰ Svensson 1993, s. 73.

¹⁴⁴¹ Svensson 1993, s. 210.

skaper tateridentiten. En kollektiv identitet vil trolig alltid være utformet i et samspill mellom sosial kategorisering utenfra og gruppas egenoppfatninger. Men i Svenssons analyse er kilder som kan fortelle om taternes egenoppfatning helt utelatt.

11.5 Etnisitet og sosio-økonomisk posisjon

Kan elementer fra de sosio-økonomiske fortolkningsmodellene knyttes sammen med en etnisk fortolkningsmodell? Satt opp mot tradisjonelle essensialistiske etnisitetsoppfatninger fungerer analysene av sosio-økonomisk tilpasning som et korrektiv. Etniske formasjoner kan verken ses uavhengig av sosiale og økonomiske forhold eller av omverdenens kategorisering. Hvis vi tar utgangspunkt i et innvandringshistorisk forløp, kan de sosio-økonomiske forklaringsmodellene gi nyttige bidrag til forståelsen av hvordan en særegen gruppeidentitet ble opprettholdt over tid.

I kapittel 10 så vi at majoritetssamfunnets holdninger til taterne som gruppe var skiftende over tid, i forhold til lovverk, rettspraksis og bruken av taterbetegnelsen. Trolig har også taternes egenoppfatning blitt preget både av endringene i majoritetssamfunnets oppfatninger og av giftermålsrelasjoner og annen kontakt med lokalbefolkningen. Taternes "ubegribelige seige nationalitet" slik Eilert Sundt beskrev den, dreier seg altså ikke om en statisk og uforanderlig kultur, men om en opprettholdt etnisk grense.

Hvilke faktorer kan så forklare taternes "seige" etnisitet? Migrasjonsforskeren Charles Westin og kulturhistorikeren Kustaa H.J. Vilkuna har med utgangspunkt i historiske kilder fra tida før 1850 listet opp noen faktorer som er av betydning for at en innvandregruppes kulturelle identitet skal bevares over flere generasjoner.¹⁴⁴² De historiske framstillingene Westin og Vilkuna bygger på, dreier seg om verksarbeidere og landbrukskolonister. Noen av faktorene de trekker fram har liten eller ingen gyldighet for tatere, men enkelte faktorer er i høy grad relevante.

Én viktig faktor er knyttet til innvandregruppenes kulturelle repertoar. Har gruppene formelle regler for eller forventninger om endogami eller andre kulturelle forsvarsmekanismer? Selv

¹⁴⁴² Westin og Vilkuna 1998, s. 128-136.

om giftermål med personer fra majoritetsbefolkningen ikke var uvanlig blant taterne, viser de genealogiske undersøkelsene en klar tendens til endogami.¹⁴⁴³ Hvorvidt det endogame giftermålmønsteret var et kulturtrekk gruppa hadde med seg ved innvandringstidspunktet, eller om det var et resultat av taternes sosiale situasjon i de nordiske landa er ikke avgjørende. I begge tilfeller vil det dreie seg om kulturtrekk som produserer grensedragninger av etnisk karakter.

Westin og Vilkuna peker på at det kan se ut som om innvandrergupper med særskilte yrkeskunnskaper markerte seg som etniske grupper over lengre tid enn andre innvandrergupper. Trolig dreier det seg om en kombinasjon av etnisk identitet og yrkesidentitet som gjensidig forsterket hverandre. Taternes yrkeskunnskaper var i første rekke knyttet til en fleksibel økonomisk tilpasning hvor ambulerende handel og tjenesteyting sto sentralt. Vi har sett at taterne selv opplevde levesettet som nedarvet og tradisjonsbestemt og at gruppa hadde en klar preferanse for yrker som kunne kombineres med vandring.¹⁴⁴⁴ Vektlegging av vandring som en viktig del av gruppeidentiteten gjenspeiles også i endonymer som ”reisende” og ”vandriar”. Enkelte av de typiske tateryrkene, som for eksempel hestegjeldere og hestedoktorer, krevde spesialkunnskaper, og på disse områdene etablerte taterne seg ofte i en form for monopolsituasjon. Kvinnearbeidet hadde en sentral plass i familieøkonomien. Når det gjelder kvinnenenes småhandel, spådomskunst og helbredelsesvirksomhet tyder kildene på at etniske markører kunne fungere som en form for konkurransefortrinn. Yrkesutøvelsen var en sentral del av tateridentiteten og bidro dermed til at det etniske særpreget ble opprettholdt.

Westin og Vilkuna peker videre på at diskriminering/segregering fra storsamfunnets side er en faktor som bidrar til å opprettholde etnisk identitet. Her tangerer Westins og Vilkunas analyse både forklaringsmodellen som er knyttet til uærlighet, Leo Lucassens teorier om etikettering og Birgitta Svenssons analyse av hvordan tateridentiteten ble konstruert gjennom et maktspill. Majoritetssamfunnets stigmatisering har utvilsomt ført til styrking av etniske særdrag gjennom utviklingen av en form for motkultur.

¹⁴⁴³ Se for eksempel Heymowski 1969 og Lillehammer 2007.

¹⁴⁴⁴ Se underkapittel 10.2.1 og beskrivelsene av økonomisk tilpasning og yrkespreferanser i kapittel 8 og 9.

Opprettholdelse av et eget språk kan knyttes både til den økonomiske tilpasningen og til represjonspolitikken. Språket kunne fungere som et hemmelig språk ved handelstransaksjoner og under rettslig forfølgelse. Nyinnvandring fra det tysktalende området har trolig hatt betydning både for utviklingen av språket og for bevaring av kulturelle tradisjoner.

11.6 Sammenfatning

De profesjonsbestemte uærlighetsoppfatningen skapte sosialt isolerte grupper med en sterk kollektiv identitet. Det er klare forbindelseslinjer mellom de fastboende nattmennene og omvandrende grupper. Rekrutteringen synes å ha gått begge veier, både ved at barn av fastboende nattmenn ble omstreifere og ved at omstreifere ble tilsatt som nattmenn. Tilsiget av nattmannsbarn til de omvandrende gruppene var imidlertid neppe så stort at det kan forklare oppkomsten av grupper som de danske ”natmandsfolkene”. Hypotesen om at uærlighetsstigmaet frambrakte tatergruppa er ikke forenlig med eldre rettskilder hvor tateridentiteten er knyttet til avstamning og innvandring, og den lar seg heller ikke bekrefte ved hjelp av Adam Heymowskis genealogiske undersøkelser. Selv om uærlige yrker var utbredt blant norske og svenske tater på 1700- og 1800-tallet fantes det også mange tater som ikke arbeidet innafor dette yrkesfeltet. Overgangen fra fastboende til omvandrende hesteskjærer forekommer svært sjelden. Hesteskjæerne og huddragerne ble som oftest rekruttert fra omvandrende grupper. Også andre minoritetsgrupper som samer og skogfinner utførte uærlighetsbelagt arbeid for bondesamfunnet.

I Sverige er det et betydelig innslag av skarprettere i tatergenealogiene. Det dreier seg imidlertid stort sett ikke om de mer etablerte skarpretterne som var tilsatt i større byer, men i all hovedsak om skarprettere i utkantdistriktene. Disse skarpretterne *kan* ha vært tater i utgangspunktet. Skarpretteryrket ga i likhet med soldattjeneste og byborgerskap rettslig beskyttelse for reisevirksomhet.

En rekke kilder kan fortelle om sosialt marginaliserte personer fra majoritetssamfunnet som sluttet seg til tatergruppene. Slike personer giftet seg ofte med tater og barna deres inngikk i taterfelleskapet. Det dreier seg om en vanlig form for etnisk grensekryssing. Den etniske grensen ble fortsatt opprettholdt selv om enkelte av grupped medlemmene hadde slektsrøtter blant de fastboende. Teorier som ser sosial utstøting som eneste forklaring på tatergruppas oppkomst, underkjenner at taternes økonomiske status var langt mer variert enn

utstøtingsteorien skulle tilsi. Slike teorier ser også bort fra at ambulerende næringsvirksomhet kunne være basert på rasjonelle økonomiske valg.

Elementer fra de sosio-økonomiske fortolkningsmodellene gir viktige bidrag til å forklare hvorfor den etniske grensen mellom majoritetsbefolkningen og taterne ble opprettholdt over tid. Både yrkestilpasningen, uærlighetsstigmaet og represjonspolitikken inngår som elementer i en slik forklaring. Men brukt som *eneste* forklaring på framveksten av taterne som en særegen gruppe kommer de sosio-økonomiske fortolkningene til kort.

Kapittel 12. Konklusjon

I avhandlingens del I har jeg analysert de lange linjene i fortolkningene av tater og sigøynere. Utgangspunktet for fortolkningene varierer, begrepsapparat og referanserammer er selvfølgelig preget av rådende oppfatninger i de forskjellige forfatternes samtid. Men grunntrekkene i fortolkningsmodellene framtrer som et stadig gjentatt mønster.

Både i den etniske og i den sosio-økonomiske fortolkningsmodellen dreier det seg om å ordne og klassifisere. Det ukjente og fremmedartede må ha et navn, en tilhørighet i en kategori og en forklaring. Gruppene sorteres i ”ekte” eller ”falske”, ”med sigøyneropprinnelse” eller ”hjemlige landsstrykere”. De sosio-økonomiske fortolkningene forholder seg tett til den etniske fortolkningsmodellen. De presenteres som ”avsløringer” eller dekonstruksjoner av tradisjonelle oppfatninger om at tater og sigøynere var særegne folkegrupper. I en variant av de sosio-økonomiske fortolkningene beskrives tater- og sigøyneridentiteten som en snedig egenkonstruksjon; gruppene *framstiller* seg som eksotiske fremmede, men *er* egentlig innenlandske omstreifere og kriminelle. I andre varianter rettes søkelyset mot representanter for majoritetssamfunnet. Her er det forskere og kunstnere som ”avsløres” som romantiske konstruktører av en falsk identitet.

Skiftende fortolkninger av tater og sigøynere har ofte blitt skrevet inn i en form for idéhistorisk skjema. Ifølge denne tankegangen etnifiseres gruppene som et resultat av nasjonalismens og seinere rasetenkningens framvekst. Innafor en slik skjematikk blir gruppeidentiteten fortolket som konstruert på grunnlag av de rådende oppfatninger om ”folk”, ”nasjoner” og ”raser”. Jeg har vist at både den etniske og den sosio-økonomiske fortolkningsmodellen har lange historiske røtter som bryter med dette skjemaet. Etnifisering veksler med av-etnifisering gjennom hele tidsrommet jeg har analysert. Oppfatningene om tater og sigøynere som egne folkegrupper finner vi også før nasjonalismens epoke. ”Avsløringene” av disse gruppene som innenlandske omstreifere er heller ikke et moderne fenomen.

Elementer fra den såkalte togruppe-teorien kan vi gjenfinne i både etniske og sosio-økonomiske fortolkninger. Det dreier seg om oppfatninger om at ”ekte” sigøynere eller ”ekte” tater var noe som fantes *før*, nå er de borte. Sentralt i denne teorien er både motsetningsparet ”ekte sigøyner” versus personer som bare likner på eller imiterer sigøynere og motsetningsparet ”ekte sigøyner” versus ”raseblandet og degenerert sigøyner”. Et typisk trekk

ved slike fortolkninger at ”den ekte sigøyneren” tilskrives positive karaktertrekk. I framstillingen av nordiske tater finner vi elementer av togruppe-teori hos representanter for den sosio-økonomiske fortolkningsmodellen som H.P. Hansen, Kaspar Flekstad og Adam Heymowski. I deres framstillinger fungerer bildet av ”den ekte sigøyneren” også som et argument mot de hjemlige gruppenes sigøynertilknytning. Vi finner tilsvarende oppfatninger hos representanter for den etniske fortolkningsmodellen som Eilert Sundt og Allan Etzler. Disse forfatterne beskriver ”den ekte tateren” som mer opprinnelig og mer høyverdig enn de degenererte gruppene som er blandet opp med ”skøiere” eller lokalbefolkning. Utgangspunktet for togruppe-teorien ligger i oppfatninger om kulturell konstans. Grupper som gjennomgår kulturelle endringer og tilpasser seg nye forhold, forstås som helt andre folkegrupper eller mindre ”ekte” varianter.

I Norden har den sosio-økonomiske fortolkningsmodellen støttet seg på Folmer Dyrlands analyse av uærlige yrker og de genealogiske undersøkelsene til H.P. Hansen, Kaspar Flekstad og Adam Heymowski. Konklusjonene fra disse undersøkelsene har i ettertid ofte blitt gjentatt på en ukritisk måte. Mange seinere forskere har unnlatt å gå empirien og argumentasjonen nærmere etter i sømmene. Jeg har vist at ingen av undersøkelsene kan brukes som dokumentasjon på at tatergruppa sprang ut av sosialt utstøtte fra majoritetssamfunnet. En del av argumentasjonen virker i dag nærmest kuriøs. Det dreier seg blant annet om den sterke vektleggingen av nordiske navneformer som et bevis på nordisk opprinnelse og om en form for sigøynerstereotyper som ser bort fra kulturelle endringsprosesser. Nyere og mer omfattende genealogiske undersøkelser har vist at taterne er en gruppe med en klar historisk kontinuitet. Flere norske og svenske taterslekter kan føres tilbake til personer som ble omtalt som tater eller ”zigenare” på 1600-tallet og i begynnelsen av 1700-tallet.

Tradisjonelt har de omvandrende gruppene i Norden blitt beskrevet innafor rammene av en nasjonal kontekst. Jeg har stilt spørsmålsteget ved de gjeldende nasjonale paradigmenes på dette området. I første rekke har jeg rettet et kritisk søkelys mot Adam Heymowskis teorier og den sterke innflytelsen Heymowski har hatt på svensk taterforskning. Adam Heymowskis konklusjon om at taterne ikke var en etnisk gruppe har blitt videreført uten å stille spørsmålsteget ved hans forståelse av etnisitetsbegrepet. Jeg har også pirket i de rådende oppfatningene om tater i Danmark og om finske sigøynere. Påstander om at taterne forsvant fullstendig fra Danmark i løpet av 1700-tallet er neppe holdbare. Framstillingene av finske sigøynere som vesensforskjellige fra norske og svenske tater har sitt utgangspunkt i Arthur

Thesleffs rendyrking av den ”ekte” og ”opprinnelige” sigøyneren”. På dette feltet trengs det imidlertid mer forskning. Det finnes åpenbart nasjonale forskjeller, men også klare fellestrekk og forbindelseslinjer mellom de nordiske gruppene.

I avhandlingens del II har siktemålet vært å etablere en utdypet forståelse av taterne som gruppe og taternes egne oppfatninger av gruppeidentitet. To metodiske grep har vært viktige i dette arbeidet. Jeg har arbeidet over et langt tidsspenn og på tvers av landegrenser. Det har gjort det mulig å kartlegge fellestrekk, variasjoner og endringer i økonomisk tilpasning, bruk av gruppebetegnelser, lovverk og rettspraksis som har betydning for forståelsen av taternes kollektive identitet.

I gjennomgangen av gruppebetegnelser (kapittel 7) har jeg konkludert med at endonymer i romani språkform er en viktig indikasjon på taternes tilknytning til sigøynergruppene. Et sett av slike endonymer ble brukt over store deler av Vest- og Nord-Europa. Endonymer i majoritetssamfunnets språkform som for eksempel ”skojare”, ”reisende” eller ”travellers” beskriver en levemåte. Endonymer av denne typen har blitt brukt og brukes fortsatt av grupper som også benytter romanispråklige endonymer. Slike endonymer kan altså ikke brukes som utgangspunkt for å sortere grupper i etniske eller sosio-økonomiske kategorier.

I lover og forordninger er taterne i noen tilfeller omtalt sammen med andre minoritetsgrupper som jøder eller samer, men ofte inngår bestemmelsene rettet mot tatere som en del av lovverket mot landstrykere og løsgjengere, og taterne beskrives med henvisning til en uønsket levemåte. Det er imidlertid ikke grunnlag for å hevde at myndighetene bare så på taterne som vanlige omstreifere. Fram til midten av 1700-tallet omtales de alltid i særskilte paragrafer og straffene for tatere var strengere enn for andre grupper med et omvandrende levesett.

I en gjennomgang av nordiske rettssaker fra 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet (kapittel 9 og 10) har jeg vist at myndighetene forsto taterne som en særgruppe basert på avstammingskriterier og oppfatninger om utenlandsk opprinnelse. I enkelte tilfeller vektla de også særtrekk ved utseende, klesdrakt og språk. Disse rettssakene viser at også taternes egen identitetsforståelse var knyttet til avstamning. De identifiserte seg selv som tatere eller ”zigenare” og vektla at de var ”født af tattersche folk” eller ”af zigenisk extraction”.

Kombinert med avstammingskriteriet finner vi imidlertid også oppfatninger om den særegne levemåten som konstituerende for gruppa. Det åpnet for at personer fra majoritetsbefolkningen som sluttet seg til tatergruppene og levde som dem, kunne bli

akseptert som gruppe-medlemmer. Jeg har konkludert med at både myndighetene og taterne selv i denne perioden utvilsomt oppfattet taterne som et eget folkeslag eller i moderne terminologi som en etnisk gruppe.

I andre halvdel av 1700-tallet er taternes etniske identitet langt mindre synlig i kildematerialet. I Danmark og Norge forsvinner taterbetegnelsen nærmest helt fra rettsmaterialet. I rettsmateriale fra Sverige brukes betegnelsen fortsatt, men vi finner vi ikke den samme eksplisitte kartleggingen av avstamning som i de eldre rettssakene. Min hovedforklaring på dette fenomenet er knyttet til endringer i lovgivning og rettspraksis. Med forordningen av 1748 om ”de såkallade Tartarer och Zieguener samt annat löst folks och Lättingars strykande omkring landet” var taterne likestilt med andre omstreifere i henhold til svensk lov. Tatertilhørigheten var ikke lenger avgjørende for lovanvendelsen. I Norge og Danmark var særlovene for taterne ikke opphevet, men de ble ikke lenger anvendt. Utvisningspolitikken var forlatt. Den ble ansett som lite effektiv, kostbar og tidkrevende. I disse landa valgte man å unngå å bruke taterbetegnelsen i rettslig sammenheng. Taterne ble betegnet som ”omstrippere” eller ”landstrygere” og dømt etter den alminnelige lovgivningen som gjaldt løsgjengeri.

Utover 1800-tallet finner vi en økende interesse for taterne som en særgruppe, dels ved at myndighetene retter søkelyset mot dem som et spesielt samfunnsproblem, dels i folkelivsskildringer av mer romantiserende karakter. I Norge har myndighetenes og majoritetssamfunnets økende interesse for taterne som gruppe ofte blitt beskrevet som et direkte resultat av Eilert Sundts bok om fantefolket fra 1850. Boka hadde utvilsomt sterk påvirkningskraft. Men ”taterproblemet” var satt på myndighetenes dagsorden allerede i 1840-åra, blant annet med den såkalte ”Tellingen av taterne” fra 1845. Tatertilhørighet ble igjen et tema i rettssaker i denne tida. Oppfatninger om taterne som en del av den europeiske sigøynerbefolkningen og gruppas indiske røtter var heller ikke ukjent før Sundts bok kom ut.

De norske myndighetenes økende oppfatning av taterne i 1840-åra kan ikke forklares i en særnorsk kontekst. Den tilsynelatende av-etnifisering av gruppa i andre halvdel av 1700-tallet er heller ikke et rent nordisk fenomen. Endringene i bruken av taterbetegnelsen følger samme kronologiske mønster som bruken av sigøynerbetegnelsen i det tysktalende området og Nederland. Fra ca 1740 og framover blir sigøynerne i dette området sjelden omtalt i lover og forordninger. Sigøynerforskere har karakterisert tidsrommet fra ca 1740 til ca 1835 som

”den store tausheten”. Fra ca 1835 settes imidlertid ”sigøynerproblemet” på dagsordenen igjen. Vi har altså et felles mønster av *etnifisering*, *av-etnifisering* og *re-etnifisering* både når det gjelder taterne og sigøynere i Nord-Europa.

Sett fra majoritetssamfunnets side framtrer de nordiske taternes etniske identitet som varierende over tid, situasjonsbestemt og kontekstavhengig. Når det gjelder taternes egne oppfatninger av gruppeidentitet, er det et problem at taternes egenoppfatninger bare blir synlige i kildene i de periodene hvor også majoritetssamfunnet behandler dem som en etnisk særgruppe. Vi har klare vitnesbyrd om etnisk egenbevissthet fra 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet. En tilsvarende etnisk bevissthet finner vi også blant taterne som Eilert Sundt møtte, rundt midten av 1800-tallet. Når det gjelder den mellomliggende perioden har jeg ikke funnet kilder som belyser taternes egenoppfatning. Oppfatninger om etnisk identitet skapes utvilsomt i et samspill mellom ekstern klassifisering og egenopplevd gruppetilhørighet. Taternes gruppeidentitet kan ha blitt mer utydelig i kantene når myndighetene i mindre utstrekning behandlet dem som en særgruppe. Men det er lite trolig at gruppeidentiteten nærmest ble skrudd av og på som et resultat av omverdenens kategorisering.

Genealogiske undersøkelser har vist at taterne er en gruppe med en klar historisk kontinuitet. Det er ikke dekning for å hevde at taterbetegnelsen har skiftet betydning eller at den utelukkende har blitt brukt som en stigmatiserende merkelapp for omstreifere generelt. Både språket, endonymene og rettskildene som vektlegger avstammingskriteriet, særtrekk ved utseendet og andre kulturelle kjennetegn gjør det rimelig å forstå taterne som en utløper av de vest-europeiske sigøynergruppene.

I dag er det brei enighet om at etnisitet er en form for sosial konstruksjon. Innafor denne konsensusen vektlegges analyser av de sosiale mekanismene som bidrar til å utvikle etnisk identitet, og etniske og nasjonale identiteters varighet og bestandighet tas ikke lenger for gitt. På denne måten har for så vidt alle ”ekte” folkeslag blitt dekonstruert. Når det gjelder taterne får imidlertid vektleggingen av det sosialt konstruerte en særegen betydning. Den inngår i en tradisjon som trekker gruppas autensitet i tvil og framhever identiteten som falsk. Bak teoriene om tatergruppa som et resultat av samfunnsmessige utstøtingsmekanismer ligger en idé om at etnisitet kan skapes så å si fra ”scratch” ved etikettering fra myndighetenes side, ved påvirkning fra forskere eller som en reint instrumentell overlevelsesstrategi for gruppa selv. I henhold til denne tankemåten finnes det ikke noe historisk utgangspunkt i form av et kulturelt

repertoar som de etniske grensene trekkes rundt. Jeg har rettet et kritisk søkelys mot slike oppfatninger av etnisk identitet generelt og av taternes etniske identitet spesielt. Min konklusjon er at de rent sosio-økonomiske fortolkningene ikke er tilstrekkelige til å forklare tatergruppas særpreg.

Men vi kan heller ikke forstå tatergruppas særpreg over tid uten å ta sosio-økonomiske faktorer med i betraktning. Etniske gruppedannelser har som regel også en materiell basis knyttet til særskilte levemåter og næringer. Både det omvandrede levesettet i seg sjøl og ikke minst kriminaliseringen av denne livsformen har uten tvil bidratt til å forsterke og opprettholde taternes gruppeidentitet. Stigmatiseringen knyttet til uærlige yrker er også en faktor av betydning. Uærlighetsoppfatningene ga opphav til isolerte grupper med et utpreget endogamt giftermålmønster og en medfødt plassering utafor det sosiale fellesskapet. Nattmanns- og skarpretterslektene hadde mange felles kjennetegn med etniske grupper og forbindelseslinjer til tatergruppene. De uærlige yrkene er rikt representert i tatergenealogiene. Men tatergruppas yrkesrepertoar var ikke begrenset til dette yrkesfeltet, og i rettskildene fra 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet inngår ikke uærlighet som en bestemmende faktor for tatertilhørighet. Disse kildene viser at fattigdom, sykdom og lyte og sosial utstøting generelt kunne føre til at personer fra majoritetsbefolkningen sluttet seg til taterne, men de gir ikke belegg for at slike faktorer genererte framveksten av tatergruppa.

Mitt siktemål har vært å etablere en teoretisk referanseramme som både åpner for et etnisk og et sosio-økonomisk perspektiv. Sosiale utstøtingsmekanismer kan bidra til å forklare utviklingen av tateridentiteten over tid. Men forståelsen av de nordiske taterne blir ufullstendig hvis man velger å se bort fra etnisitet som et sentralt element i gruppedannelsen.

Det er fortsatt mange hvite flekker og åpne spørsmål knyttet til taternes historie i Norden. Jeg har et håp om at denne avhandlingen både kan inspirere til videre kildestudier og bidra til nye perspektiv i fortolkningene av kildene.

Blant forskningsområder som peker seg ut vil jeg framheve:

1. Videre forskning om taterne i Danmark med spesiell vekt på tatergruppens forbindelseslinjer til "natmandsfolkene" og "glarmesterfolkene". Feltet er særlig interessant med henblikk på etnisitetsformasjoner.

2. En nærmere undersøkelse av kontakt og forbindelseslinjer mellom norske og svenske tater og finske sigøynere.

Her vil både den tidlige innvandringen til Finland og den seinere utviklingen av etniske skillelinjer mellom gruppene være viktige forskningsområder.

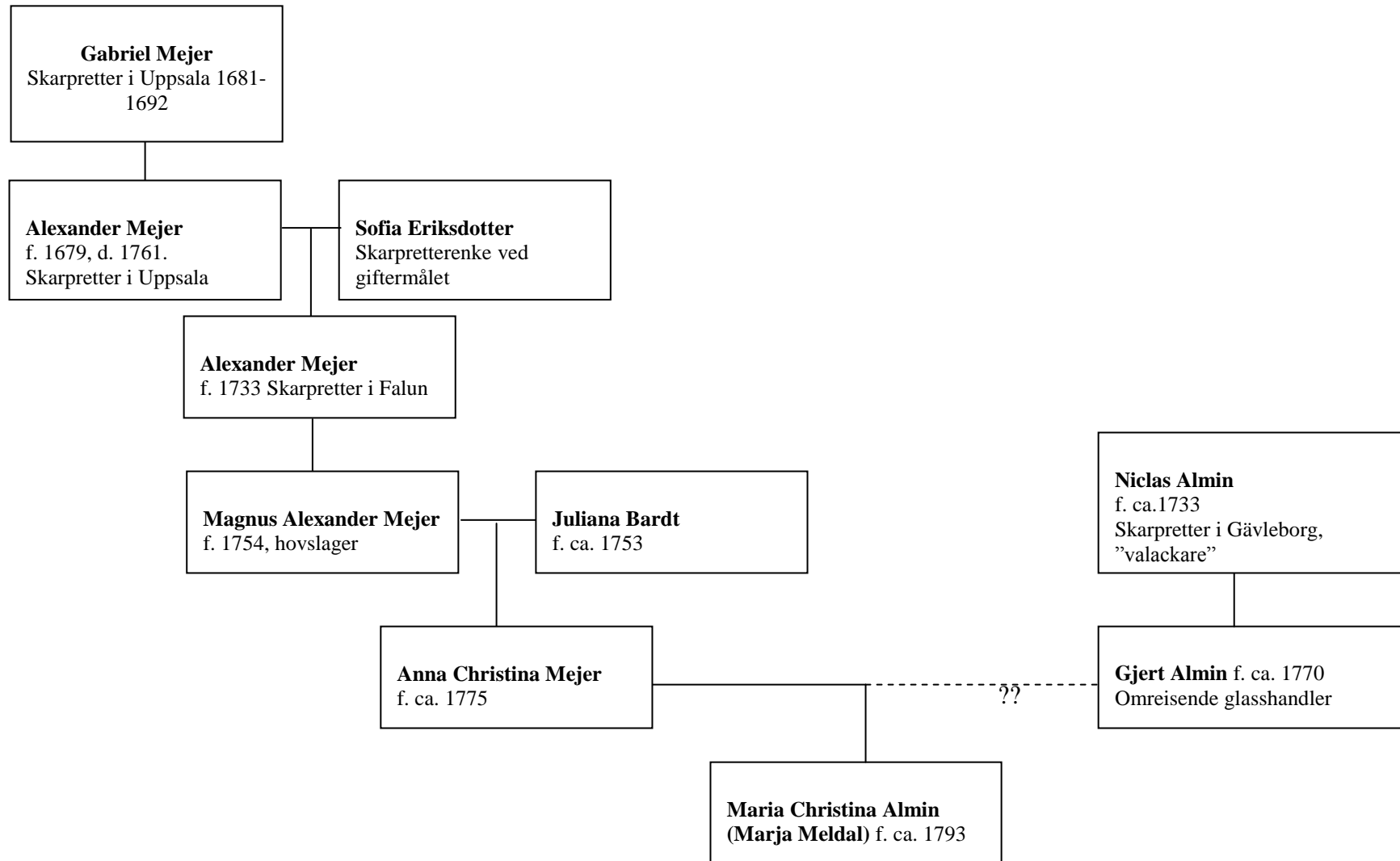
3. Mer omfattende komparative studier av nordiske tater og sigøynere i det tysktalende området.

Et siktemål vil være å etablere en utdypet forståelse av fellestrekkene i majoritetssamfunnets holdninger til gruppene både når det gjelder periodene med av-etnifisering og re-etnifisering og når det gjelder brytningene mellom forfølgelsespolitikk og nyttebasert integreringspolitikk. Et spesielt interessant felt kan være de sosiale utstøtingsprosessene som rammet både svenske tater og tyske sigøynere rundt overgangen til 1800-tallet.

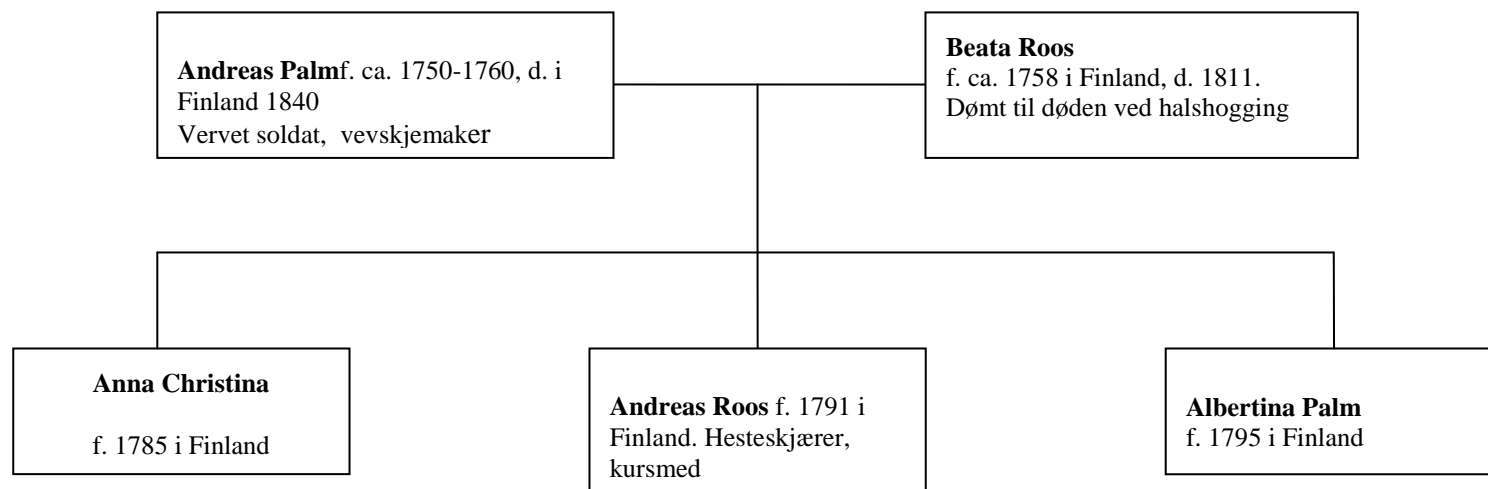
4. En nærmere undersøkelse av de direkte forbindelseslinjene mellom nordiske tater og sigøynere i det tysktalende området.

I taterfølgene fra 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet finner vi personer som oppgir at de er født i det tysktalende området eller i Baltikum. Her kan vi muligens finne en forklaring på utviklingen av de nordiske pararomanispråkene, jf Norbert Boretzkys teori om at disse språkene ble utviklet i et møte mellom grupper hvor språket langt på vei hadde gått i glemmeboka og nyinnvandrere som behersket språket bedre.

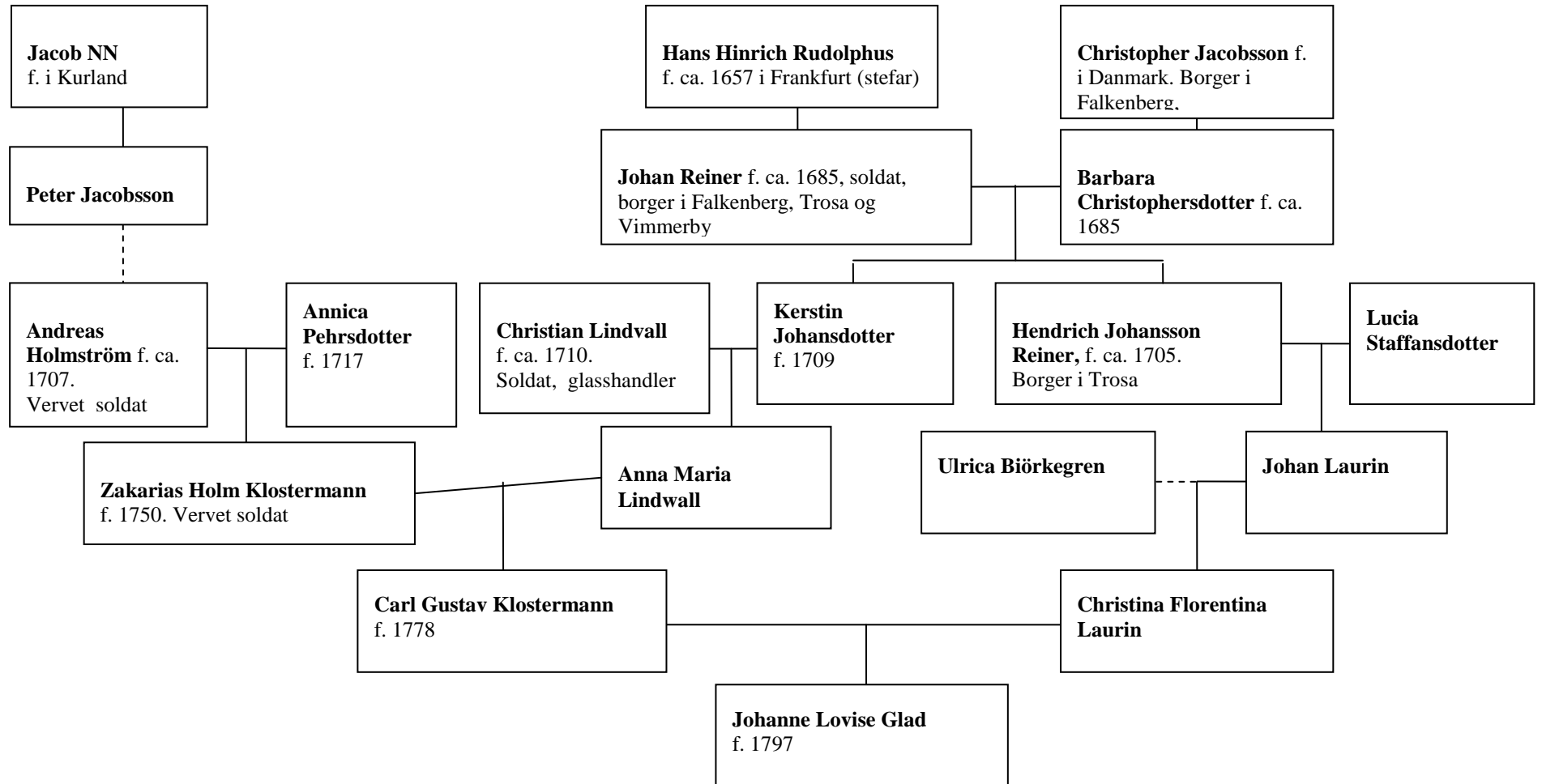
Vedlegg 1. Marja Meldal/Maria Lehna Kaisa Åman/Maria Christina Almin

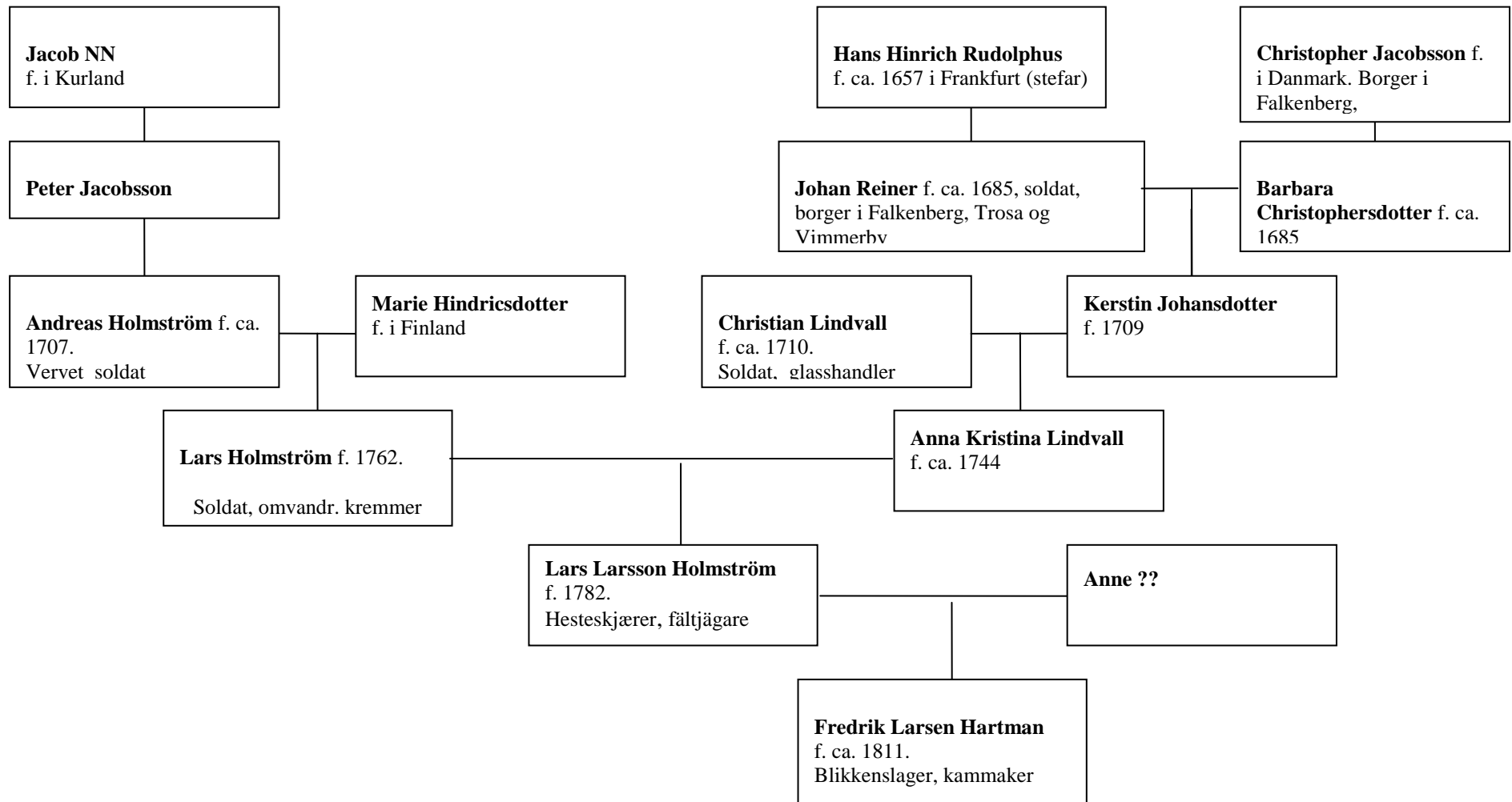
Vedlegg 2 Andreas Andreassen Roos

Vedlegg 4. Johanne Lovise Glad

Vedlegg 5. Fredrik Larsen Hartman

Kilder

I. Arkiver

Riksarkivet i Oslo

Numedal og Sandsvær sorenskriveri

Tingbok 08.09.1738 - 17.02.1739

Tingbok 19.02.1739 - 15.02.1741. (Mikrofilm MR 00024-134)

Søndre Jarlsberg sorenskriveri.

Tingbok nr. 15 28.02. 1738 – 07.04.1742. (Mikrofilm MR 0024 176)

Tingbok nr. 16 Tingbok nr. 16 09.04.1742 – 18.07.1748. (Mikrofilm MR 0024 177)

Drammen Magistrat Borgerskapsrulle 1700-1829 (Mikrofilm NOR 10-34)

Statsarkivet i Trondheim

Trondheim stift og amt. Stiftamtmannens kopibok B50.

Trondhjem stift og amt. 30, Stiftamtmann Nissen, Dons, Stochflet, 55,
Delinkventbekostninger. Fogd Ruberg 11.12.1745.

Trondhjem Stift og Amt, Sorenskriverbrev Fj6, Gauldal 1708-1754, "Documenter over de
Tartarers examination".

Trondheim tukthus. Fangeprotokoll.

Statsarkivet i Oslo:

Kristiania Tukthus Fangeprotokoller Rekke 2 Nr. 1 1741-1763

Statsarkivet i Kristiansand

Domsakter og fangeprotokoll ang. Jacob Christian Lædel.

Rigsarkivet, København

Danske kancelli, Jyske tegnelser 1712, folio 463 a. Memorial av 19. Desember 1711 fra etatsråd Ludvig Ernst v. Woyda, amtmænd over Koldinghus amt ”anlangende der af landet udjagede og sig igenfundene Tartare”. Svar av 16. Januar 1712.

Danske kancelli, Jyske tegnelser 1712, folio 524a Reskript av 26.juli 1712 til v. Woyda ang. ”anholdne Tartarer”.

Danske kancelli, Jyske tegnelser 1740, folio 176. Reskript til stiftsbefalingsm. Gyldenchrone i Viborg av 23.9.1740.

Danske kancelli, Jyske tegnelser 1741, Folio 293b-295a. Reskript til stiftsbefalingsm. Gyldenchrone og biskop Wøldike av 23.3.1741.

Danske kancelli, Fynske og smålandske tegnelser 1732 fol. 127 f. Memorial av 26. juli 1732 fra Kristian Rosencrantz, amtmænd over Nyborg og Tranekær med tingsvidner fra Sunds-Gudmes herredsting den 5. Juni og 3.juli. Svar til Kristian Rosencrantz i Kgl. Resolution av 8. august 1732. Resk. Til Kr. Rosencrantz av 8.8.1732.

Danske kancelli, Sjællandske tegnelser 1728 fol. 8b-9a og 19b til 21a. Brev av 29.12.1727 fra Fredrik Gram, amtmænd over Fredriksborg amt. Svar fra kongen av 9.1.1728 og nytt brev fra Gram av 14.1.1728.

Danske kancelli, Sjællandske tegnelser, Folio 826b-827a. Korrespondanse om tatere pågrepet i Jørlunde by.

Danske kancelli, Sjællandske tegnelser, Folio 383. Brev av 7.1.1732 fra amtm. Gram. Svar av 26.1.1732.

Landsarkivet for Sjælland Lolland-Falster og Bornholm

Ringsted Herreds Tingbog 1640.

Landsarkivet for Fyn

Sunds-Gudmes herredsting. Tingbog 1732.

Riksarkivet, Stockholm

Slottscancelliets skrivelser til Kung.Maj:t 1728-1730.

Rådsprotokoll, inrikes civilärenden, 1728.

Överståthållarämbetets skrivelser til Kungl. Mai:t 1728-1750.

Inrikes civil exp.reg. 1728 januar-juni.

Inrikes civil exp. reg. 1728, juli-deember.

Inrikes civil exp. reg. 1729.

Landshövdingens skrivelser til Kung. Maj:t. Västernorrlands län. 1728-1729.

Landsarkivet i Uppsala

Uppsala rådhusrätts dombok 1669, Uppsala rådhusrätts och magistrats arkiv AI:7 (1667-1670).

Göteborgs landsarkiv

Håkan Skogsjös samling rörande resandesläkter A543

Hjo rådstuga 5.5.1692, Hjo stadsarkiv AI:1.

Gudhems häradsrätt vol. A 1 a:13, Urtima ting 21.8. 1741.

Göta Hovrättsarkiv

Uppvidinge härads dombok 1624. (Volym: E VII AAD:10).

Falköpings rådhusrätts dombok 1716 (EVIIBAA:2005).

Hjo rådhusrätt 1720 og 1723 (E VII BAA:3026).

Vadstena landsarkiv

Hjo rådhusrätt 1727 (E VII BAA:3027).

Kungliga Vitterhetsakademiens arkiv, Stockholm

Ganander, Christfrid, *Undersökning om de såkallade Tattare eller Zigeuner. Cingari, Bohemiens. Deras härkomst, lefnadssätt, språk m.m. Samt om, när och hvarest några satt sig ner i Sverige*. Håndskrevet manuskript.

Kungliga Biblioteket, Stockholm

Adam Heymowskis samlinger.

Material rörande olika svenska resandesläkter.

Uppsatser och rapporter:

Heymowski, Adam de, *Slutrapport ang. s.k. tattares släktskapsrelationer och sociala rekrytering*, Stensil. Sociologiska institutionen, Uppsala, Hötsterminen 1952.

Nordiska museets arkiv, Stockholm

Allan Etzlers samlinger: Kopier av originalkilder, transkriberte kilder, korrespondanse,

Artikler og stensiler: Dahlberg, Gunnar, "Antropologisk undersökning af tattare i Sverige", stensil datert 22.februar 1944.

II. Kildedatabaser

Arkivverket, Digitalarkivet (<http://www.digitalarkivet.uib.no/>):

Skanna kyrkjebøker:

Digitaliserte folketellinger:

Genline.se – kyrkböcker på nettet (skannede originaldokumenter):

Genealogiska Samfundet i Finland (digitaliserte kirkebøker)

<http://hiski.genealogia.fi/hiski/1ocmqa?se>

Finlands släkthistoriska förening (FSHF). Digiarkisto (skannede kirkebøger)

http://www.digiarkisto.org/sshy/index_sve.htm

Rakkerdatabasen, Esbjerg Byhistoriske Arkiv <http://www.rakker.dk/>

Tingbokprosjektet

http://www.dokpro.uio.no/tingbok/tingbok_ramme.html

Tingbok Nordhordland, sak 45. Tingmøte Rådstuen i Bergen, 30.07.1678,.

Innvandrerarkivet (transkriberte kilder)

<http://www.vigerust.net/immigrant/immigrantindex.html>

Spesifikasjon og forklaring over svenske personer som befinner seg i Jarlsberg grevskap, 29. november 1734. Statsarkivet i Oslo, *Akershus stiftamt*, Realistisk ordnet avdeling, Utlendinger i Akershus stift, eske 2, 1734-1735.

Mandtal over alle de under Strømsøe oc desen District Sorterende Indwaanere som formeener at være Borgere forfattet 1720. Stattholderarkivet D X. Ymse pakkesaker 1574-1770, pk 56 (1719-1720), legg 4.

Specification paa de udi Strømsøe Bye og dessens District befindende boefaste Folck, med underdanigst forklaring om enhvers brug og Næring. Stattholderarkivet D X. Ymse pakkesaker 1574-1770, pk. 58 (1722), legg 3.

Allerunderdanigst Regnskab for Hans Kongel: Maists. Allernaadigst paabudne og av Strømsøe Bye indkomne Kiøbenhavns Brandstyr udi Aarene 1729, 1730 og 1731. RA. Rentekammeret Skatteregnskaper. Pakke 24 1727 – 1731.

Anbytarforum

<http://aforum.genealogi.se/discus/>

Transkriberte kilder og kildeutdrag fra svensk rettsmateriale.

Nasjonalbibliotekets avisdatabase <http://www.nb.no/avis/index.html>

Litteratur

- Acton, Thomas, 1974. *Gypsy Politics and Social Change*, London.
- Acton, Thomas, 1998. *Authenticity, Expertise, Scholarship and Politics: Conflicting Goals in Romani Studies*, http://www.gypsy-traveller.org/pdfs/acton_article.pdf (26.3.2009).
- Acton, Thomas, 2005. "Modernity, Culture and "Gypsies": Is there a Meta-Scientific Method for Understanding the Representation of "Gypsies"? And do the Dutch really exist?" i Saul, Nicholas og Susan Tebutt (eds), *The Role of the Romanies*, Liverpool.
- Agerup, Jens Lasse, 1991. *Redder du barnet, redder du slekten. Teori og praksis i Omstreifermisjonens omsorgsarbeid for barn og voksne 1900-1960*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Allvin, Jonas, 1859. *Beskrifning öfver Wista härad uti Jönköpings län*, Jönköping.
- Andersen, Lene, 2008. "Taterne i Jylland" i *Journalen, Lokal- og kulturhistorisk tidsskrift*, nr. 1. Odense
- Anderson, Benedict, 1996 [1983]. *Forestilte fellesskap*. Oslo
- Askerud, Audun, 1999. "Å være tater er det flotteste i verden". *Om norske tateres opplevelse og håndtering av egen identitet*, Hovedoppgave i etnologi. Universitetet i Oslo.
- Axelsson, Thom, 2007. *Rätt elev i rätt klass. Skola, begåvning och styrning 1910-1950*, Linköping Studies in Arts and Science, No. 379, Linköping.
- Bakker, Peter and Hein van der Woort 1991. "Para Romani languages: an overview and some speculations on their genesis" i Bakker, Peter and Marcel Cortiade (eds), *In the Margin of Romani. Gypsy languages in Contact*, Amsterdam.
- Bakker, Peter, 1995. "Notes on the genesis of Caló and other Iberian Para-Romani varieties" i Matras, Yaron (ed), *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*, Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, Series VI, Amsterdam/Philadelphia.

- Bakker, Peter 1998, "Para-Romani languages versus secret languages: Differences in origin, structure and use" i Matras, Yaron (ed), *The Romani Element in Non-Standard Speech*, Wiesbaden, Harrassowitz,
- Bakker, Peter 1999. "The Northern branch of Romani: Mixed and Non-mixed Varieties" i Halwachs, Dieter W. og Florian Menz (eds), *Die Sprache der Roma*, Klagenfurt.
- Bakker, Peter, 2000. "The genesis of Angloromani" i Acton, Thomas (ed), *Scholarship and the Gypsy Struggle*, Hertfordshire.
- Bakker, Peter, 2003. "An early vocabulary of British Romani (1616): a linguistic analysis" i *Romani Studies* 5,12.2.
- Banks, Marcus, 1996. *Ethnicity: Anthropological constructions*, London.
- Bartels, Erik og Gudrun Brun, 1943. *Gipsies in Denmark. A social-biological study*, København.
- Barth, Fredrik, 1955. "The social organization of a pariah group in Norway" i *Norveg* nr.5.
- Barth, Fredrik, 1982 [1969]. "Introduction" i Barth, Fredrik (ed), *Ethnic Groups and Boundaries*, Oslo.
- Barth, Fredrik, 1987. "Preface" i Rao, Aparna (ed), *The Other Nomads*, Köln-Wien.
- Barthelemy, Mary, 2006. *Fant-Karl : en vandring i tradisjon og historie etter spor av en elektriserende taterspellmann*. Masteroppgave i Tradisjonskunst. Høgskolen i Telemark
- Barthelemy, Mary, 2007. *Spellmann på dromen : på sporet av den legendariske "Fant-Karl"*, Røros.
- Bateson, Gregory, 1979. *Mind and Nature: A Necessary Unity*, Glasgow.
- Bastrup, Olav Rune Ekeland og Aage Georg Sivertsen, 1996. *En landevei mot undergangen. Utryddelsen av taterkulturen i Norge*. Oslo.

- Beier, A. L., 1987 [1985]. *Masterless Men. The Vagrancy Problem in England 1560-1640*, London.
- Berland, Joseph C. og Matt T. Salo (eds), 1986. *Peripatetic Peoples*, Nomadic Peoples nr. 21/22, special issue.
- Berland, Joseph C. og Aparna Rao, 2004. "Unveiling the Stranger: A New Look at Peripatetic Peoples" i Berland, Joseph C. og Aparna Rao (eds), *Customary Strangers. New Perspectives on Peripatetic Peoples in the Middle East, Africa and Asia*, Westport, USA.
- Berg, Arno, 1945. "Litt om skarpretterne i Oslo" i *St. Hallvard*, Oslo Byes Vel, Oslo.
- Berg, Lorens, 1928. *Stokke en bygdebok*, Oslo. Nettutgave: <http://www.vestfold-slekt.net/stokke/bygdebok/> (20.5.2008)
- Bergsland, Knut, 1996. *Bidrag til sydsamenes historie*, Skriftserie nr. 1, Senter for samiske studier, Tromsø.
- Bergstrand, Carl-Martin, 1942. *Tattarplågan. Tattarna i svensk folkliv*, Göteborg.
- Bergstrand, Carl-Martin, 1970. *Skövde, Hjo och Kåkind's Härad på 1700-talet*, Skövde.
- Biester, Johann Erich, 1791. "Ueber die Zigeuner; besonders im Königreich Preussen" i *Berlinische Monatsschrift*, nr. 1 og 2. Nettutgave ved Universität Bielefeld Bibliothek <http://www.ub.uni-bielefeld.de/cgi-bin/neubutton.cgi?pfad=/diglib/aufkl/berlmon/122931&seite=00000117.TIF> og <http://www.ub.uni-bielefeld.de/cgi-bin/neubutton.cgi?pfad=/diglib/aufkl/berlmon/122931&seite=00000386.TIF> (7.1.2008)
- Blicher, Steen Steensen, 1982 [1829]. "Kjeltringliv" i *Udvalgte Værker* bd.1. Arkiv for Dansk Litteratur, http://www.adl.dk/adl_pub/pg/cv/ShowPgImg.xsql?p_udg_id=193&p_sidenr=296&hist=fmK&nnoc= (13.9.2008).

Borenus, Tancred, 1943. „Arthur Thesleff: A friend's memoire” i *Journal of the Gypsy Lore Society*, 3. ser., 22.

Borge, Liv, 1998. *Solens og månens barn. En taterkvinnes beretning*, Oslo

Boretzky, Norbert, 1998. “Der Romani-Wortschatz in den Romani-Misch-Dialekten (Pararomani)” i Matras, Yaron (ed), *The Romani Element in Non-Standard Speech*, Wiesbaden.

Boretzky, Norbert, 2007. “The differentiation of the Romani dialects” i *Sprachtypol. Univ. Forsch. (STUF)* 60.

Borrow, George, 1843. *The Zinca; or, an account of the Gypsies of Spain*, Philadelphia.

Digitalisert utgave Google Books:

<http://books.google.no/books?id=figRAAAAIAAJ&printsec=frontcover&dq=zinca+li+borrow#PPA1,M1> (11.12.2007).

Brismark, Anna, 2008. *Mellan producent och konsument. Köpmän, kommissionärer och krediter i det tidiga 1800-talets Hälsingland*, Uppsala Studies in Economic History 83, Uppsala. <http://publications.uu.se/abstract.xsql?dbid=8500> (12.11.2008)

Bugge, Sophus, 1858. ”Vermischtes aus der Sprache der Zigeuner” i Kuhn, A. og A.

Schleicher (hrsg) *Beiträge zur Vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der Arischen, Celtischen und Slawischen Sprachen*, bind 1, Berlin Digitalisert versjon Google Books

http://books.google.no/books?id=FkcNAAAAYAAJ&pg=PA143&lpg=PA143&dq=Arwidsson+%2B+zigeuner&source=web&ots=XgUbjHQD2H&sig=1ZVXBMpCynxBe-sBe-fz0QWJAbow&hl=no&sa=X&oi=book_result&resnum=2&ct=result#PPP7,M1 (30.9.2008)

Carlsen, Ingvald B., 1928. ”Omstreifersaken i Norge” i *Socialt arbeid* 2, 1928

Casinge, Sebastian, 2008. ”Om resandesläkter i Östhammar och rättegångarna mot ett tjuvband av skojare 1801” i Skogsjö, Håkan (red), *Släktforskarnas årsbok '08*, Falköping.

- Christie, Nils, 1958 [1953]. *Eilert Sundt som fanteforsker og sosialstatistiker*, Instituttet for sosiologi, Universitetet i Oslo, stensilserie.
- Christophersen, H.O., 1979. *Eilert Sundt; en digter i kjendsgjæringer*, Oslo.
- Dahlerup, Merete, 1989. "En taterflocks anholdelse i Nyborg 1643" i *Fynske Årbøger*, Historisk samfund for Fyns stift.
- Danckert, Werner, 1963. *Unehrlige Leute. Die verfemten Berufe*, Bern.
- Dorph, Niels Vinding, 1975 [1837]. *De jydsk Zigeunere og en rotvelsk Ordbog*, (faksimileutgave), København.
- Dufberg, Alan, 2001. "Nattmännen i Malmö" i *Släktforskarnas Årsbok 2001*.
- Dunfjeld-Aagaard, Lisa, 2005. *Sørsamiske kystområder. Tolking av fortidig samisk tilstedeværelse i Ytre Namdal*, Hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitet i Tromsø, <http://www.ub.uit.no/munin/bitstream/10037/95/1/thesis.pdf> (29.10.2008)
- Dybdahl, Vagn, 1959-1961. "Anmeldelse av H. P. Hansen: Natmændsfolk og Kjæltringer. I-II (1959-60)" i *Historie/Jyske Samlinger*, Bind Ny række, 5. <http://www.tidsskrift.dk/visning.jsp?markup={kjæltringer}&type=cont&id=96612&query=kjæltringer&journal=all&fromyear=&toyear=&n=0&m=25&print=no>
- Dyrlund, F., 1872. *Tatere og natmandsfolk i Danmark, betragtede med hensyn til samfundsforholdene i det hele*, København
- Dyrvik, Ståle, 1982. "Avgjærdsprosessane og aktørane bak det offentlege fattigstellet i Norge 1720-1760" i Andersson, Karl-Gustaf et al, *Oppdaginga av fattigdomen : sosial lovgiving i Norden på 1700-talet*, Oslo.
- Egardt, Brita, 1962. *Hästslakt och rackarskam*, Stockholm.
- Egmond, Florike, 1993. *Underworlds. Organized Crime in The Netherlands 1650-1800*, Oxford.
- Eidheim Harald 1994 [1969]. "When Ethnic Identity is a Social Stigma" i Barth, Fredrik (ed), *Ethnic Groups and Boundaries*, Oslo.

- Eigen, Sara, 2006. "Policing the Menschen = Racen" i Eigen, Sara og Mark Lattimore (eds), *The German invention of Race*, Albany, New York.
- Enevig, Anders, 1965. *Tatere og rejsende*, Gentofte.
- Enevig, Anders, 1969. *Sigøjnere i Danmark*, København.
- Enevig, 2003. Anders, *Gøglere, hypnotisører og savoyarder*, Odense.
- Enevig, Anders, 2004. *Cirkus- og gøglerlægter. Miljø og stamtavler*, Viborg.
- Enevig, Anders, 2007. *Sigøjnere, Tatere og danske Rejsende*, Viborg.
- Erichsen, Bodil, 1993. *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet*.
Tingbokprosjektet.
<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/forskningsprosjekter/tingbok/Erichsen.pdf>
(20.5.2008)
- Ericsson, Martin, 2006. *Tattarkravallerna i Jönköping 1948 - en studie av arbetarkulturen och utanförskapet*, C-uppsats i historia vid Lunds universitet.
- Eriksen, Thomas Hylland, 2000. "Ethnicity and culture – a second look" i Bendix, Regina og Herman Roodenburg (eds) *Managing ethnicity*, Amsterdam.
- Etzler, Allan 1944, *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige*, Stockholm.
- Etzler, Allan, 1957. "Om tattarnas härstamning" i *Sociala Meddelanden*, Kungl. Socialstyrelsen, Stockholm.
- Feldbæk, Ole, 1993. *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, Herning.
- Fenton, Steve, 1999. *Ethnicity: Racism, Class and Culture*, Basingstoke.
- Fenton Steve og Harriet Bradley, 2002. "Introduction" og "Ethnicity, Economy and Class: Towards the Middle Ground" i Fenton Steve og Harriet Bradley (eds), *Ethnicity and economy, "Race and Class" revisited*, New York.
- Fenton, Steve, 2003. *Ethnicity*, Cambridge.

- Flekstad, Kaspar, 1949. *Omstreifere og sigøynere : studier over fantefolkets opprinnelse : bidrag til nordisk kriminologi*, Oslo.
- Flood, Ingeborg, 1952. *Fra Nattmannshaugen til Hovedtangen. Skisser fra gamle rettsdokumenter*, Oslo.
- Fogelberg, Torbjörn, 1985. *Om glasförare under tiden från omkring 1740 till 1820-talets början*, Smålands museums skriftserie nr.1.
- Forster, Michael, 2007. "Johann Gottfried von Herder", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2007 Edition)*, Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/win2007/entries/herder/>. (4.1.2008)
- Fraser, Angus 1990. "Counterfeit Egyptians" i *Tsiganologiske Studien*, no. 2 (1990).
- Fraser, Angus, 1992. *The Gypsies*, London.
- Fraurud, Kari og Kenneth Hyltenstam, 1997. *Romani i Sverige*. Rapport för Minoritetsspråkskommittén JO1995:03. Bilag 4 SOU 1997:192 http://www.riksdagen.se/webbnav/?nid=10&doktyp=sou&rm=1997&bet=192&dok_id=GLB3192d3 (15.8.08)
- Fraurud, Kari og Kenneth Hyltenstam, 1998. "The standard (mis-)conception of Swedish Romani: The sociopolitical conditioning of linguistic interpretations", paper lagt fram på The Fourth International Conference on Romani Linguistics, "Romani in the Context of General Linguistics", University of Manchester.
- Fricke, Thomas, 1996. *Zigeuner im Zeitalter des Absolutismus*, Pfaffenweiler.
- Fricke, Thomas 2003. "Zur Sozialgeschichte der Zigeuner im Zeitalter des Absolutismus" i Enbring-Roman, Udo og Daniel Strauss, *Aufklärung und Antiziganismus*, Seeheim.
- Geertz, Clifford, 1993 [1973]. *The Interpretation of Cultures*, London.
- Gellner, Ernest, 1983. *Nations and Nationalism*, Oxford.
- Geremek, Bronislaw, 1991. *Den europeiska fatigdomens betydelse*, Stockholm.

- Gjerdman, Olof, 1945. "Tattarna och deras språk" i *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 68, Uppsala.
- Goldschmidt, M., 1867. *En Hedereise i Viborg-Egnen*, København. Digitalisert utgave Google Books
http://books.google.no/books?hl=no&id=LulBAAAIAAJ&dq=Goldschmidt+%2B+hedereise&printsec=frontcover&source=web&ots=f33N59gZJG&sig=Tmb9mp-6ybNTfHFstfwWI2gIC48&sa=X&oi=book_result&resnum=5&ct=result#PPA1,M1
 (13.9.2008)
- Gotaas, Thor, 1993. *Holdninger til tatere sett i historisk perspektiv*, Hovedoppgave i folkloristikk, Universitetet i Oslo.
- Gotaas, Thor, 2000. *Taterne. Livskampen og eventyret*, Oslo.
- Grant, Anthony P., 1998. "Romani words in non-standard British English and the development of Angloromani" i Matras, Yaron (ed), *The Romani Element in Non-Standard Speech*, Wiesbaden.
- Granqvist, Kimmo, 2009. "The Romani language" i *Watch out, Gypsies! The History of a Misunderstanding. History and Culture of the Finnish Roma*, Helsinginkaupunginmuseo, Vantaa.
- Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb, 1787. *Historischer Versuch über die Zigeuner*, Göttingen. Digitalisert utgave ved Google Books
http://books.google.no/books?id=5m8SAAAIAAJ&printsec=frontcover&dq=Abdecker+%2B+Zigeuner&source=gbs_book_other_versions_r&cad=3_2 (19.2.2009)
- Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb, 1807. *Dissertation on the Gipseys with an Historical Enquiry concerning their Origin & First Apperance in Europe*, London.
- Grönfors, Martti, 1977. *Bloodfeuding among Finnish Gypsies*, Helsinki.
- Grönfors, Martti, 1979. *Ethnic Minorities and Deviance. The Relationship between Finnish Gypsies and the Police*, Helsinki.

- Grönfors, Martti, 1997. "Institutional Non-Marriage in the Finnish Roma Community and Its Relationship to Rom Traditional Law" i *The American Journal of Comparative Law*, vol 45.
- Grønset, Dagfinn 1974, *Tater-Milla*, Oslo.
- Halvorsen, Rune, 2000. "Etnisk mobilisering i en brytningstid" i Hvinden, Bjørn (red), *Romanifolket og det norske samfunnet*, Bergen.
- Halvorsen, Rune, 2002. *The Paradox of Self-Organisation among Disadvantaged People: A Study of Marginal Citizenship*. Dr. polit avhandling i sosiologi, NTNU.
- Hammarström, Gunnhild (red), 1997. *Sociologiska Institutionen 50 år 1947-1997. Jubileumsskrift*. <http://www.soc.uu.se/dokument/historia.html> (23.7.07)
- Hancock Ian, 1987. *The Pariah Syndrome*, Michigan, Nettutgave Patrin Web Journal <http://www.geocities.com/~Patrin/pariah-contents.htm> (1.5.2008)
- Hancock, Ian, 1992. "The social and linguistic development of Scandiromani" i Jahr, Ernst Håkon (ed), *Language contact: theoretical and empirical studies*, Berlin.
- Hancock, Ian, 1998. "The struggle for the Control of Identity" i *Roma Participation Program Reporter*, <http://www.osi.hu/rpp/perspectives1a.htm> (1.8.08).
- Hancock, Ian, 2006. "Romani Origins and Romani Identity: A Reassessment of the Arguments" i Hayes, Micheal og Thomas Acton (eds), *Counter-Hegemony and the Postcolonial "Other"*, Newcastle.
- Hanisch, Ted, 1976. *Om Sigøynerspørsmålet. En undersøkelse av bakgrunnen for sosial konfrontasjon*, Institutt for samfunnsforskning, Oslo.
- Hansen, H.P., 1921. *Natmændsfolk og kjæltringer*, bind I, København.
- Hansen, H. P. 1922, *Natmændsfolk og kjæltringer*, bind II, København.
- Hansen, H.P., 1952. *Jyske Skøjere og Rakkere*, København.
- Hansen, H. P. , 1959. *Natmændsfolk og kjæltringer*, bind I, København.

- Hansen, H.P., 1960a. *Natmændsfolk og kjæltringer*, bind II, København.
- Hansen, H. P., 1960b. *Fra hyrde til æresdoktor. Selvbiografi*, København.
- Hansen, Lars Ivar og Bjørnar Olsen, 2004. *Samenes historie fram til 1750*, Oslo.
- Haugen, Einar, 1949. "A note of the romany 'language'" i *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap*, vol XV.
- Hazell, Bo, 2002. *Resandefolket. Från tattare til traveller*, Stockholm.
- Hedenqvist, Pehr, 2004. *Ett rackarns liv. Bödlar, skarprättare, mästermän och rackare i Stockholm 1590-1920*, D-kurs i historie, Stockholms universitet, höstterminen 2004 http://www.hedenqvist.com/bodel.html#_Toc135219585, (26.10.2008).
- Heckscher, Eli F., 1923. "Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar" i *Historisk Tidskrift*, Stockholm.
- Herzig, Arno, 1996, "Die Fremden im frühmodernen Staat" i Giere, Jacqueline (Hg), *Die gesellschaftliche Konstruktion des Zigeuners. Zur Genese eines Vorurteils*, Frankfurt/New York.
- Heymowski, Adam de, 1955. *Om "tattare" och "resande"*, Licentiatavhandling Sociologiska Institutionen, Uppsala.
- Heymowski, Adam 1969, *Swedish "travellers" and their ancestry : a social isolate or an ethnic minority?*, Uppsala.
- Heymowski, Adam, 1976. "Tattare' – etnisk minoritet eller socialt isolat?" i *Invandrare & minoriteter*, nr. 3-4 1976.
- Heymowski, Adam, 1987. "Resande eller "tattare". En gammal minoritet på väg att försvinna" i Svanberg, Ingvar (utg.) *I samhällets utkanter. Om "tattare" i Sverige*. Uppsala multiethnic papers 11, Uppsala.
- Hobsbawm, Eric, 1983. "Introduction: Inventing Traditions" i Hobsbawm, Eric og Terence Ranger (eds), *The Invention of Tradition*, Cambridge.
- Huonker, Thomas, 1987. *Fahrendes Volk – verfolgt und verfemt. Jenische Lebensläufe*, Zürich.
- Hvinden, Bjørn (red), 2000. *Romanifolket og det norske samfunnet*, Bergen.

- Hvinden, Bjørn, 2001. *Storsamfunn og minoritet : sammendrag av resultatene fra delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunnet*, Norges Forskningsråd, Oslo.
- Härter, Karl, 2003. "Kriminalisierung, Verfolgung und Überlebenspraxis der "Zigeuner" im frühneuzeitlichen Mitteleuropa" i Matras, Yaron, Hans Winterberg og Michael Zimmermann (Hrsg), *Sinti, Roma, Gypsies. Sprache - Geschichte - Gegenwart*, Berlin.
- Haave, Per, 2000. "Sterilisering av tatere – kirurgi på "rasemessig" grunnlag?" i Hvinden, Bjørn (red), *Romanifolket og det norske samfunnet*, Bergen.
- Ichijo, Atsuko og Gordana Uzelac, 2005. "Introductions" i Ichijo, Atsuko og Gordana Uzelac (eds) *When is the Nation*, London.
- Iversen, Ragnvald, 1944. *The Romany language in Norway*, Secret languages of Norway, part I, Oslo
- Iversen, Ragnvald, 1945. *The rodi (rotwelsch) in Norway*. Secret languages in Norway- part II, Oslo.
- Jansson, Karl-Axel, 2008. "Den strukturella diskrimineringen av romer i Sverige - från efterkrigstiden till i dag. Romer – en förföljd och diskriminerad minoritet". Ett seminarium om romernas situation – då och nu. Etnografiska museet, 6/3 2008. Innlegget er gjengitt på Delegationen för romska frågorors hjemmeside http://www.romadelegationen.se/dynamaster/file_archive/080702/f8c5ec4db6233fe4c1ce50bf2edf9721/romer%5fforfoljd.pdf (2.9.2008)
- Jespersen, Martin, 2005. "De bedste midler til denne menneske-klasses kultur – om natmændene i Nørrejylland" i *1066 – Tidsskrift for Historie*, årgang 35, nr. 2. København.
- Jenkins, Richard, 1997. *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*, London.
- Jenkins, Richard, 2006. *Social Identity*, New York.
- Johansson, Roger, 1976. "Varför stämplas vi fortfarande som 'tattare'?" i *Invandrare & minoriteter*, nr. 3-4. 1976.

- Johnson, Ivan 2008, "Beata Roos – ett människoöde" *Kulturarv Västernorrland – en portal för Västernorrlands digitale kulturarv*, Landsarkivet i Härnösand, Länsbiblioteket Västernorrland och Läns museet Västernorrland.
<http://www.kulturarvvasternorrland.se/Portals/0/BeataRoos2.pdf> (15.8.2009).
- Jones, Siân, 1997. *The Archaeology of Ethnicity*, London New York.
- Johnsen, Oscar Albert, 1945. *Sem og Slagen. En bygdebok. Del 1 Gårdshistorie*, Vevutgave Tønsberg, Høgskolen i Vestfold, 2001-2004, http://www-bib.hive.no/tekster/sem_slagen/ (24.4.2008).
- Karlsson, Per Arne 1985, "Merkantilismen och borgarståndets differensiering. Striden om stadsprivilegierna på Riksdagen 1726-27" i Bäck, Kalle et al, *1700-talsstudier tillägnade Birgitta Ericsson*, Stockholm.
- Kenrick, Donald 1979. "Romani English" i Hancock, Ian F. (ed.), *Romani Sociolinguistics (International Journal of the Sociology of Language 19)*
- Kjeldstadli, Knut, 2003. "Mange samfunn i samfunnet" og "Kan fremmede egentlig bli nordmenn?" i Kjeldstadli, Knut (red), *Norsk innvandringshistorie*, bind 2, Oslo.
- Koch, Lene, 1996. *Racehygiejne i Danmark 1920-56*, København.
- Koch, Lene, 1998. "Sigøjnerne i søgelyset: Arvebiologi og socialpolitik i 1930'ernes og 1940'ernes København" i Søderqvist, Thomas, Jan Faye, Helge Kragh og Frank Allan Rasmussen, *Videnskabernes København*, Fredriksberg.
- Knudsen, Hans, 1924. "Anmeldelser" i *Historie/Jyske Samlinger*, Bind 4. række, 4.
<http://www.tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=76346> (2.9.2008)
- Krogh, Tyge 1987, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, Odense.
- Krogh, Tyge, 1994. "Bødlens og Natmandens Uærlighed" i *Historisk Tidsskrift* 1/84, København.
- Krogh, Tyge, 2000a. *Det store natmandskomplot. En historie om 1700-tallets kriminelle underverden*, København.

- Krogh, Tyge, 2000b. *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, København.
- Kronauer, Ulrich, 1998. *Bilder vom "Zigeuner" in rechtssprachlichen Quellen und ihre Darstellung im "Deutschen Rechtswörterbuch"*, Heidelberg. http://www.rzuser.uni-hd.de/~cd2/drw/publikat/kronauer_zig_aufs.htm (26.1.2008).
- Kumm, Evert, 1965. *Zigenare och vanliga svenskar. Fakta om en s.k. raskonflikt*, Örebro.
- Ladefoged, Jakob, 1998. "Romani elements in non-standard Scandinavian varieties" i Matras, Yaron (ed), *The Romani Element in Non-Standard Speech*, Wiesbaden.
- Lagerborg, Rolf, 1921. "Arthur Thesleff. En minnesteckning" i Thesleff, Arthur, *Bibliska naturbilder* (posthumt manuskript), Helsingfors.
- Langeland, Nils Rune, 2005. *Siste ord. Høgsterett i norsk historie 1814-1965*. Bind 1, Oslo 2005.
- Larsen, Britt Karin 1991, *En gang var vi som vinden*, Oslo.
- Lauridsen, Finn H., 1952. "Anmeldelse av H.P. Hansen: Jyske Skøjere og Rakkere" i *Historie/Jyske Samlinger*, Bind Ny række, 2 (1952). http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_nrk_0002-PDF/ho_nrk_0002_75640.pdf (10.4. 2009)
- Liégeois, Jean-Pierre, 1986. *Gypsies. An Illustrated history*, London.
- Liégeois, Jean-Pierre, 2007. *Roma in Europe*, Strasbourg.
- Lillehammer, Arnvid, 2004. "Møtet mellom reisande og fastbuande mellom 1700 og 1850: Ei etterprøving av nåtidas forestillingar" i Alsvik, Ola (red), *Kultur møter : lokalsamfunnet, lokalhistorien og møtet med det fremmede*, Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo.
- Lillehammer, Arnvid, 2005. "Grisilla og folket hennar" i *Norsk Slekthistorisk Tidsskrift*, Bind XL – hefte 1, Oslo.

- Lillehammer, Arnvid, 2007. ”Kari med kjeften, Per hesteskjerar og slektstilhøva deira” i *Norsk Slektshistorisk Tidsskrift*, Bind XLI – hefte 1, Oslo.
- Lindgren, Lars 1984, ”De resande” i *Släkthistoriskt forum*, nr. 1 1984.
- Lindgren, Lars og Bo Lindwall, 1992. ”Resande Anor” i Bengt Hjord (red) *Migration : utvandrare och invandrare i gångna tider*, Släktforskarnas årsbok, Stockholm
- Lindgren, Lars 1995, Bokanmeldelse. Birgitta Svensson, Bortom all ära och redlighet i *Journal of the Gypsy Lore Society*, Vol 5 No. 1.
- Lindholm, Ann og Ingvar Svanberg, 1988. ”Tattare” i Svanberg, Ingvar og Harald Runblom (red.), *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter*, Stockholm.
- Lindholm, Gunborg A., 1995. *Vägarnas folk. De resande och deras livsvärld*, Göteborg.
- Lindwall, Bo og Håkan Skogsjö, 1981. ”Tattarnas ursprung” i *Släkt och Hävd*, Tidsskrift för Svenska genalogiska föreningen.
- Lindwall, Bo, 1995. ”Resandesläkter i Ångermanland” i Skogsjö, Håkan (red), *Släktforskarnas årsbok '95*, Sveriges Släktforskarförbund, Stockholm.
- Lindwall, Bo, 2003. ”Syskonen Faltins härstamning” i Skogsjö, Håkan (red), *Släktforskarnas årsbok '03*, Sveriges Släktforskarförbund, Stockholm.
- Lindwall, Bo, 2005. ”Hund-Fias härstamning. Om de resandes ursprung” i Skogsjö, Håkan (red) *Släktforskarnas årsbok 2005*. Falköping.
- Ljungström, Jan G., 1996. *Skarprättare, bödel och mästerman*, Stockholm.
- Lo-Johansson, Ivar, 1929. *Zigenare. En sommar på det hemlösa folkets vandringsstigar*, Stockholm.
- Lucassen, Leo, 1993a. ”A Blind Spot: Migratory and Travelling Groups in Western European Historiography” i *International Review of Social History* 2, Assen.

- Lucassen, Leo, 1993b. "Under the cloak of begging? Gypsy-occupations in Western-Europe in the 19th and 20th century" i *Ethnologia Europaea. Journal of European Ethnology* , 23
- Lucassen, Leo, 1996. *Zigeuner. Die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffes in Deutschland 1700-1945*, Köln.
- Lucassen, Leo 1998a, "A Blind Spot: Migratory and Travelling Groups in Western European Historiography" i Lucassen, Leo, Wim Willems and Annemarie Cottaar (eds), *Gypsies and other itinerant groups. A socio-historical approach*, New York.
- Lucassen, Leo 1998b, "The Clink of the Hammer was Heard From Daybreak till Dawn: Gypsy Occupations in Western Europe (Nineteenth-Twentieth Centuries)" i Lucassen, Leo, Wim Willems and Annemarie Cottaar (eds), *Gypsies and other itinerant groups. A socio-historical approach*, New York.
- Lucassen, Leo, 2000. "Zigeuner im frühneuzeitlichen Deutschland: neue Forschungsergebnisse, -probleme und -vorschläge" i Härter, Karl (red), *Policey und frühneuzeitliche Gesellschaft*, Frankfurt am Main.
- Lundborg, Herman, 1919. *Rasfrågor i Modern Belysning med särskild hänsyn till det Svenska Folket*, Stockholm.
- Lundqvist, Pia, 2008. *Marknad på väg. Den västgötska gårdfarihandeln 1790-1864*, Göteborgs Universitet. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg nr 52. Göteborg.
- Lyngstad, Jonny, 1980. "Rettinger til Eideminne 1976", *Eide-Minne*, Eide historielag.
- Lyngstad, Jonny, 1986. "Sannheten om Reinholtsfolket", i *Eide-Minne*, Eide historielag.
- Lyngstad, Jonny, 1987. "Peter Reinholtsens skjebne" i *Eide-Minne*, Eide historielag
- Lyngstad, Jonny, 2000. *Eideboka*, Bind 3, Gard og slekt, Eide kommune.
- Lyngstad, Oskar, 1947. *Landeveiens folk i Norge*, Oslo.
- Löfgren, Orvar, 1970. "Etnisk och kulturell särprägel" i *Nordnytt. Nordisk tidsskrift for*

etnologi og folkloristik.

- Magerøy, A.M., 1976. "Reinholdtætta" i *Eide-Minne*, Eide historielag.
- Magnusson, Thomas, 2005. *Det militära proletariatet. Studier kring den värvade armén, arbetsmarknadens kommersialisering och urbaniseringen i frihetstidens västsvenska samhälle*, Göteborgs Universitet, <http://hdl.handle.net/2077/710> (21.10.2008)
- Marvik, Ellen Marie, 1983. "Et merke ble satt på personer og slekter". *Om taterne i Norge*, Hovedoppgave i Sosial Antropologi Universitetet i Oslo.
- Matras, Yaron, 1998. "Para-Romani revisited" i Matras, Yaron (red.), *The Romani Element in Non-Standard Speech*, Wiesbaden.
- Matras, Yaron, 1999. "Johann Rüdiger and the study of Romani in 18th century Germany" i *Journal of the Gypsy Lore Society*, fifth series, 9.
- Matras, Yaron, 2005. "The Role of language in Mystifying and Demystifying Gypsy Identity" i Saul, Nicholas og Susan Tebutt, *The Role of the Romanies. Images and Counter-Images of "Gypsies"/Romanies in European Cultures*, Liverpool.
- Matthiessen, Hugo, 1962. *Bøddel og galgefugl. Et kulturhistorisk forsøk*, København.
- Mayall, David, 1988. *Gypsy-Travellers in Nineteenth-Century Society*, Cambridge.
- Mayall, David, 2004. *Gypsy Identities 1500-2000. From Egipcians and Moon-men to the Ethnic Romany*, London and New York.
- Meltzer, Harald, 1862. "Et Fante-Par" i *Politinotiser. Smaabilleder fra folkelivet*, <http://www.dokpro.uio.no/litteratur/meltzer/politinotiser.txt>
- Midbøe, Øyvind, 1968. *Eilert Sundt og fantesaken*, Oslo.
- Minken, Anne, 2002. *Innvandrere ved norske glassverk og etterkommerne deres (1741-1865). En undersøkelse av etnisk identitet*, Kristiansand.
- Minken, Anne, 2003. "Norsk og svensk identitet før nasjonalismens epoke" i *Historisk tidsskrift* nr. 1, 2003.
- Miskow, Johan, 1904. "Rejsende" i *Danske Studier*, København.

- Miskow, Johan, 1909. "Mere om romanier og rejsende" i *Danske Studier*, København.
- Miskow, Johan og Viggo Brøndal, 1923. "Sigøjnersprog i Danmark" i Knudsen, Gunnar og Marius Kristensen, *Danske Studier*, København.
- Moe, Tore Lande, 1975. *Omstreifande grupper i Norge. Deira familiestruktur, handverk, handel og tenester – Især i det 19-nde og 20-nde århundret*. Magisteravhandling i etnologi, Universitetet i Oslo.
- Montesino, Norma, 2001. "The 'Gypsy Question' and 'the Gypsy expert' in Sweden" i *Romani Studies* 5, Vol. 11, no 1.
<http://www.marston.co.uk/RSP/LUPRSV011P01A00001.pdf> (2.9.2008)
- Montesino, Norma Parra, 2002. *Zigenarfrågan. Intervention och romantik*, Lund.
- Møller, Arvid 1974, *Taterdronningen*, Askim.
- Niemi, Einar, 2003. "Taterne i forskningen og sivilisasjonens lys" i Kjeldstadli, Knut (red), *Norsk innvandringshistorie*, bind 2, Oslo.
- Niemi, Einar, 2004. "Kvenene – innvandring og kulturmøte" i Alsvik, Ola (red), *Kulturmøter : lokalsamfunnet, lokalhistorien og møtet med det fremmede*, Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo.
- Niemi, Einar, 2005. "Etnisitet, nasjonalitet og grenseforhold i det nordligste Skandinavia fram til vår tid" i Imsen, Steinar (red), *Grenser og grenselag i Nordens historie*, Oslo.
- Niemi, Einar, 2006. "Identitet i historieforskningen – begrepsbruk og bevisstgjøring. En forskningshistorisk skisse" i *Heimen*, bind 43.
- Nordström-Holm, Gunni og Armas Lind, 1982. *Om Zigenare*, Statens Invandrarverk/SH, Linköping.
- Nynäs, Carina, 2001. "Låt stackmyran begrunda hur länge vandringsmyran har vandrat? Finlandssvensk zigenarforskare med förhinder" i *Finsk Tidskrift*,
http://web.abo.fi/org/finsk_tidskrift/pdf/FT_10_2001.pdf (2.9.2008)

- Okely, Judith, 1983. *The Traveller-Gypsies*, Cambridge.
- Opfermann, Ulrich Friedrich, 1997. "Dass sie den Zieguner-Habit ablegen", Studien zur Tsiganologie und Folkloristik. Band 17, Frankfurt am Main.
- Opfermann, Ulrich Friedrich, 2005. "Zur Situation der "Zigeuner" in den Territorialstaaten zwischen Main, Lahn und Sieg in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Drei Fälle im Vergleich", i Engbring-Romang, Udo og Wilhelm Solms (red), "Diebstahl im Blick"? Zur Kriminalisierung der "Zigeuner", Seeheim.
- Opfermann, Ulrich Friedrich, 2007. "Seye kein Ziegeuner, sondern kayserlicher Cornet". Sinti im 17. und 18. Jahrhundert, Berlin
- Peel, J.D.Y., 1989. "The cultural work of Yoruba ethnogenesis" i Tonkin, Elisabeth, Maryon McDonald og Malcolm Chapman (eds) *History and Ethnicity*. London.
- Pfannenstill, Bertil. 1948. "Tattarna – en sociologisk grupp och ett socialt problem" i *Statsvetenskaplig tidskrift*, Lund.
- Pontoppidan, Erik, 1754. *Det første Forsøg paa Norges Naturlige Historie*, bd.2.
- Pott, August Friedrich, 1844. *Die Zigeuner in Europa und Asien*, Halle.
- Prichard, James Cowles, 1845 [1843]. *The natural history of man*, Digitalisert av Google: <http://books.google.com/books?id=UXkEAAAQAAJ&hl=no> (23.12.07).
- Pryser, Tore 1999, *Norsk historie 1814-1860 : frå standssamfunn mot klassesamfunn*, Oslo.
- Pulma, Panu, 2006. *Suljetut Ovet. Pohjoismaiden romanipolitiikka 1500-luvulta EU-aikaan* (Closed Doors. Nordic Romani Policy from the 16th century to the EU era), Helsinki.
- Pulma, Panu 2009, "The Finnish Roma. A 500 Year Struggle for survival" i *Watch out, Gypsies! The History of a Misunderstanding. History and Culture of the Finnish Roma*, Helsinginkaupunginmuseo, Vantaa.
- Pym, Richard J., 2007. *The Gypsies of Early Modern Spain, 1425-1783*, New York.

- Rao, Aparna, 1975. "Some Mānuṣ Conceptions and Attitudes" i Rehfisch, Farnham (ed), *Gypsies, Tinkers, and Other Travellers*, London.
- Rao, Aparna, 1987. "The concept of peripatetics: an introduction" i Rao, Aparna (ed), *The Other Nomads*, Köln-Wien.
- Rao, Aparna, 2003. "Peripatetische Gruppen zwischen Kalkutta und Istanbul" i Matras, Yaron, Hans Winterberg og Michael Zimmermann (Hrsg.), *Sinti, Roma, Gypsies. Sprache – Geschichte – Gegenwart*, Berlin.
- Refsum, Helge, 1951. "Review of Omstreifere og Sigøynere by Kaspar Flekstad" i *Journal of the Gypsy Lore Society*.
- Reynolds, Bryan, 2002. *Becoming Criminal. Transversal Performance and Cultural Dissidence in Early Modern England*, Baltimore, Maryland.
- Rosander, Göran, 1980. *Gårdfarihandel i Norden*, Stockholm. 1980.
- Ruch, Martin, 1986. *Wissenschaftsgeschichte der deutschsprachigen "Zigeunerforschung" von den Anfängen bis 1900*, Upublisert doktoravhandling framlagt ved Philosophischen Fakultäten der Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg. (forfatterens manus).
- Rüdiger, Johann Christian Christoph, 1990 [1782]. *Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien*, (faksimileutgave), Hamburg.
- Röttgers, Kurt, 1993. *Kants Kollege und seine ungeschriebene Schrift über die Zigeuner*, Heidelberg.
- Sandmo, Erling, 1999. *Voldssamfunnets undergang*, Oslo.
- Schlüter, Ragnhild, 1993. *De reisende. En norsk minoritets historie og kultur*, Oslo.
- Schlüter, Ragnhild, 1999. Oppslagsordet "Taterne" i Imsen, Steinar og Harald Winge, *Norsk Historisk leksikon*, Oslo.
- Seip, Anne-Lise, 1983. *Eilert Sundt. Fire Studier*, Oslo.

- Sivertsen, Dagfinn, 1979. *Fra genus til kasus – om vandrefolk*, Instituttet for sosiologi, Universitetet i Oslo, skriftserie, nr.45.
- Skogsjö, Håkan 1984, ”Om tattare och tattarforskning” i *Släkthistoriskt forum*, nr. 1, 1984.
- Skou, Martin J. Mathiassen, 1893. *Paa Fantestien. Oplevelser og Erindringer fra Omstreiferlivet tilligemed en Skildring af Taterfolkets Liv, Sæder og Skikke*, Kristiania.
- Smith, Anthony D., 2005. “The genealogy of nations. An ethnosymbolic approach” i Ichijo, Atsuko og Gordana Uzelac (eds) *When is the Nation*, London.
- Snorrason, Egill, 1994. ”Helstatens skarprettere- og deres skiftende ægteskabsforbindelser i 1600- og 1700-tallet” i *Personalthistorisk tidsskrift*, 1994:2
- Sogner, Sølvi, 2003. ”Taterne eller romanifolket” i Kjeldstadli, Knut (red), *Norsk innvandringshistorie*, bind 1, Oslo.
- Sterner, Björn, 1970. *Bygdeknallar och stadsköpmän*, Stockholm.
- Strand, Elin og Adrian Marsh, 2006. ”Introduction” i Marsh, Adrian og Elin Strand, *Gypsies and the Problem of Identities. Contextual, Constructed and Contested*, Swedish Research Institute in Istanbul, Istanbul.
- Stenseth, Bodil, 2000. *Eilert Sundt og det Norge han fant*, Oslo.
- Sundt, Eilert, 1862. *Anden Aars-Beretning om Fantefolket*, Christiania.
- Sundt, Eilert, 1974 [1852]. *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. Bidrag til Kundskab om de laveste Samfundsforholde*, Oslo.
- Sundt, Eilert, [1852]. *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge : Bidrag til Kundskab om de laveste Samfundsforholde*, Registreringscentral for historiske data, Universitetet i Tromsø.
- http://www.rhd.uit.no/sundt/bind1/eilert_sundt_bd1.html#Beretning (3.12.2006).
- Svanberg, Ingvar (red), 1987. *I samhällets utkanter. Om ”tattare” i Sverige*. Uppsala multiethnic papers. Uppsala.

- Svanberg, Ingvar og Mathias Tydén, 1992. *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria*, Stockholm.
- Svanberg, Ingvar og Mathias Tydén, 1999 [1994] *I nationalismens bakvatten : hur svensken blev svensk och invandraren främling*, Lund.
- Svanberg, Ingvar, 1999. *Hästslaktare och korgmakare. Ressursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar*, Umeå.
- Svendsen, H. Blom, 1959. *Sem og Slagen. En bygdebok. Del 2 Kulturhistorie*, Vevutgave Tønsberg, Høgskolen i Vestfold, 2001-2004, http://www-bib.hive.no/tekster/sem_slagen/ (24.4.2008).
- Svensson, Birgitta, 1993. *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*, Nordiska museets handlingar nr.114.
- Tcherenkov, Lev og Stephane Laederich, 2004. *The Rroma*, Basel.
- Thesleff, Arthur, 1897. ”Zigenarlif i Finland”, artikkelserie i *Nya Pressen*, (24.11., 27.11., 5.12., 9.12., 11.12., 18.12, 22.12. og 30.12).
- Thesleff, Arthur, 1898a. ”Zigenarlif i Finland”, artikkelserie i *Nya Pressen*, (8.1.).
- Thesleff, Arthur, 1898. ”Zigenarnes utbredning i Finland” i *Geografiska Föreningens Tidsskrift*, Nr. 2-4, Helsingfors.
- Thesleff, Arthur, 1899. *Finlands zigenare: en etnografisk studie*, Helsingfors.
- ff, Arthur 1900, *Komitébetänkande N:o 3, 1900 från komitén för pröfningen af zigenarfrågan i landet*. N:o 57, 16.3.1900, Civilexpeditionen, Helsingfors.
- Thesleff, Arthur, 1901. *Wörterbuch des Dialekts der Finländischen Zigeuner*, Acta Societatis Scientiarum Fennicæ, Helsingfors.
- Thesleff, Arthur, 1911/1912. ”Report on the Gypsy Problem” i *Journal of the Gypsy Lore Society*, New series, vol.V, No.2,
- Thesleff, Arthur, 1912. *Stockholms förbrytarspråk och lägre slang. 1910-1912*, Stockholm.
- Thesleff, Arthur, 1919. ”Zigenare och tattare” i Lundborg, Herman, *Rasfrågor i Modern*

Belysning med särskild hänsyn till det Svenska Folket, Stockholm.

Tillhagen, Carl-Herman, 1956. "Varifrån härstammar tatarerna?" i *Sociala Meddelanden*, Kungl. Socialstyrelsen, Stockholm.

Tillhagen, Carl-Herman, 1957. "Dr. Etzlers tatarhärstamningsteori" i *Sociala Meddelanden*, Kungl. Socialstyrelsen, Stockholm.

Tillhagen, Carl-Herman, 1961. "Thet folket som fara omkring", i *Fataburen*, Nordiska museets och Skansens årsbok, Stockholm.

Tillhagen, Carl-Herman, 1965. *Zigenarna i Sverige*, Stockholm.

Tillhagen, Carl-Herman 1974, Oppslagsordet "Tattare" i Andersson, Ingvar og John Granlund (red), *Kulturhistoriskt Lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, bind 18, Malmö.

Tjelmeland, Hallvard, 2003. "Krigens innvandrare" i Kjeldstadli, Knut (red), *Norsk innvandringshistorie*, bind 3, Oslo.

Tomasson, Richard F., 1970. "Swedish "Travellers" and Their Ancestry. By Adam Heymowski" (anmeldelse) i *Acta Sociologica*. Scandinavian Sociological Association.

Troels-Lund, Troels Frederik, 1914. *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*. I. Bog, København, Kristiania, <http://runeberg.org/dagligt/> (14.2.2008).

Unneberg, Sigurd, 1970. *Ramnes bygdebok, Bind II, Gårds og slektshistorie*. Ramnes kommune, Moss.

Valtonen, Pertti, 1969. "Finnish Romani research" i *Journal of the Gypsy Lore Society*, 3rd series.

Weissenbruch, Johann Benjamin, 1727. Ausführliche Relation von der famosen Ziegeuner-, Diebs-, Mord- und Rauber-Bande, welche den 14. und 15. November Ao. 1726 zu Giessen durch Schwerdt, Strang und Rad, respective justificirt worden, 1727. Nettutgave. GEB - Giessener Elektronische Bibliothek, <http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2006/3543/> (4.1.08).

Westin, Charles og Kustaa H.J. Vilkkuna, 1998. ”Kommentar” i Nilsson Lars og Sven Lilja (red.), *Invandrarna & Lokalsamhället. Historiska aspekter på integrationen av invandrare i nordiska lokalsamhällen*, Studier i stads- og kommunhistoria 16, Stockholm.

Westling, Claes, 2002. *Småstadens dynamikk. Skänninges och Vadstenas befolkning och kontaktfält ca 1630–1660*, Linköping Studies in Arts and Science, www.diva-portal.org/diva/getDocument?urn_nbn_se_liu_diva-4698-1_fulltext.pdf (12.11.2008)

Wetterbergh, Carl Anton, 1849. *Hat och Kärlek*, Stockholm. Digitalisert av Google Books: <http://books.google.com/books?id=j7kNAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=Wetterbergh&hl=no> (1.4.2008)

Willems, Wim, 1997. *In Search of the True Gypsy*, London.

Willems, Wim, 1998. ”Ethnicity as a Death-Trap: The History of Gypsy Studies” i Lucassen, Leo, Wim Willems and Annemarie Cottaar (eds), *Gypsies and Other Itinerant Groups. A socio-Historical Approach*, Basingstoke.

Wilse, J. N., 1991[1779], *Physisk, oekonomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegield og Egn i Aggershuus-Stift udi Norge*, Rakkestad.

Östlund, Ingrid 1991, ”Historien om hur Jon Nilsson mördades i Östby 1811 och hur hans senare kom att bli bonde i byn” i *Borgsjöbygden*. Borgsjö Hembygdsförenings årsskrift.

Forfatter ikke oppgitt, ”Tattarnas antal och levnadsförhållanden” i *Sociala Meddelanden*, nr. 5, 1945.

Oppslagsverk og ordbøker

Allgemeine Deutsche Biographie 1875, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayrischen Akademie der Wissenschaften, Band 2 (1875), ab Seite 632, Digitale Volltext-Ausgabe in [Wikisource](http://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Biester%2C_Johann_Erich&oldid), URL: http://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Biester%2C_Johann_Erich&oldid

[=293622](#) (Version vom 7. Januar 2008, 20:28 Uhr UTC).

Bricka, Carl Frederik, 1905. *Dansk Biografisk Lexicon*, København,
<http://runeberg.org/dbl/> (25.10.2007).

Diderot og d'Alembert, *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*, Nettutgave The University of Chicago, The ARTFL project,
<http://portail.atilf.fr/encyclopedie/> (4.1.08).

Fritzner, Johan, 1886-1896. *Ordbog over det gamle norske sprog*, Kristiania 1886-1896.
Digitalisert utgave ved Dokumentasjonsprosjektet,
<http://www.edd.uio.no/perl/search/search.cgi?appid=86&tabid=1275> (11.2.2008)

Grimm, Jacob og Wilhelm, 1854. *Das Deutsche Wörterbuch*, Online utgave ved Universität Trier, <http://germazope.uni-trier.de/Projects/DWB> (1.4.2008).

Johansson, Roger, 1977. *Svensk Rommani*, Acta academiae regiae Gustavi Adolphi LV, Uppsala.

Kalkar, Otto, 1881-1907. *Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700)*, København. Faksimileutgave utgitt av Historisk institutt/Statsarkivet i Bergen, 2000.
<http://www.hist.uib.no/kalkar/> (12.1.2008)

Kenrick, Donald, 1998. *Historical Dictionary of the Gypsies (Romanies)*, Oxford.

Nordisk familjebok. Konversationslexicon och realencyclopedi 1876-1899. Digitalisert utgave ved Project Runeberg, <http://runeberg.org/nf/> (14.9.2008)

Nordisk familjebok. Konversationslexicon och realencyclopedi 1904-1926. Digitalisert utgave ved Project Runeberg, <http://runeberg.org/nf/> (14.9.2008)

Nordisk familjebok. Encyklopedi och konversationslexikon, 1923-1937. 3. Utgave, bind 19 og 20, Stockholm.

Salmonsens Konversationsleksikon, 1915-1930. 2. Utgave, København

Svenska Akademiens Ordbok, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> (4.2.2008).

Zedlers Universal Lexicon 1749. Nettutgave Bayerische StaatsBibliothek, Digitale Bibliothek,

<http://www.zedler-lexikon.de/index.html> (1.3.2007).

Trykte kildesamlinger

Brorson, Christian, 1796. *Forsøg til den tredie Bogs Fortolkning i Kristian den femtes danske og norske Lov og de ældre Loves bestemmelser som henhøre til denne Deel af den danske Lovgivning*, København.

Fogtman, Laurids, 1786. *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge / udtogsviis udgivne i chronologisk Orden*. III og IV Deel. Kiøbenhavn.

Gilsenbach, Reimar, 1997. *Weltchronik der Zigeuner. Teil 1: Von der Anfang bis 1599*, Studien zur Tsiganologie und Folkloristikk 10, Frankfurt am Main.

Gronemeyer, Reimer, 1987. *Zigeuner im Spiegel früher Chroniken und Abhandlungen. Quellen vom 15. Bis zum 18. Jahrhundert*, Giessen

Modée, R. G., 1742-1761. *Utdrag utur alle ... utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner ock publicationer, som riksens styrsel ... ang. 1742-1761*.

Nielsen, O. (utg), 1887. *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bind VIII.

Norske Rigs-Registranter, 1861-1891. Christiania.

Schou, Jacob Henric, 1795. *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 af ere udkomne*, bind 1, Kiøbenhavn.

Schmidt, Julius August S., 1851-1852. *Forordninger, aabne Breve, Placater m. m. for kongeriget Norge i Tidsrummet fra 1648-1813*. Christiania.

Secher, V. A. (utg.), 1889-1890. *Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks lovgivning vedkommende : 1558-1660*, bind 5, København.

Stiernman, Anders Anton von, 1744-1760. *Samling utaf Kong. Bref, Stadgar och Förordningar angående Sweriges rikes Commerce, Politie og Oeconomie uti*

gemen, ifrå åhr 1523 til närvarande tid. Stockholm

Winge, Harald (red), 1992. *Fantefortegnelsen 1845*, Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo.

Winge, Harald (red), 1995. *Fantefortegnelsen 1862*, Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo.

Kong Christian den Femtis Danske Lov, 1929 [1683]. København.

Kong Christian den Femtis Norske Lov 1687.

<http://www.hf.uio.no/PNH/chr5web/chr5home.html> (1.4.2008)

ISBN 978-82-8244-020-2